

AKDENİZ İİBF DERGİSİ

Akdeniz İİBF Journal
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aiiibfd>

e-ISSN 2667-7229

Yıl/Year: Kasım 2021

Cilt/Volume: 21

Sayı/Number: 2

Sosyal bilimler alanında, toplumsal oluşumları, gelişmeleri ve sorunları irdeleyen bilimsel çalışmaları yayımlar.

Publishes social formations, developments and subjects in the field of social sciences.

Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi yayınıdır.

It is the publication of Akdeniz University Faculty of Economics and Administrative Sciences.

Mayıs ve Kasım aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir.

It is a peer-reviewed journal published twice a year, in May and November.

Akdeniz İİBF Dergisi

- TÜBİTAK ULAKBİM/TRDizin Sosyal Bilimler veri tabanına dâhildir.
- International Bibliography of the Social Sciences (IBSS)
- EBSCO
- EconLit

AKDENİZ İİBF Dergisi, genel anlamda sosyal bilimler, daha özelinde iktisat ve yönetim bilimleri alanında, özgün araştırmaya dayanan makaleler başta olmak üzere her sayıya ayrılacak belli bir bölümde rapor, derleme, konferans notları, örnek olay, kitap tanıtımı v.b. makale dışı yazılara da yer verir. Bu kapsamda dergi, iktisat, işletme, kamu yönetimi, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, çalışma ekonomisi ve endüstri ilişkileri, maliye ve ekonometri bilim alanlarından yazılara açıktır. Yazarlar, Akdeniz İİBF Dergisi yazım kurallarına uygun hazırlanmış, Türkçe veya İngilizce dillerinde çalışmalarını Dergi'ye katkıda bulunabilirler.

Akdeniz İİBF Dergisi yılda iki kez yayımlanır.

Dergide yayımlanan yazılarda belirtilen görüşler yazarlara aittir; Akdeniz İİBF Dergisi'ni bağlamaz.

Akdeniz İİBF Dergisi'nde yer alan yazılardan kaynak gösterilerek aktarma ve alıntı yapılabilir.

SAHİBİ/OWNER

Akdeniz Üniversitesi İİBF adına
Dekan Prof. Dr. Gökhan AKYÜZ

BAŞ EDİTÖR/EDITOR-IN-CHIEF

Prof. Dr. Mehmet Mert
Akdeniz Üniversitesi, İİBF, Ekonometri Bölümü

EDİTÖR YARDIMCILARI/ASSISTANT EDITORS

Arş. Gör. İlyas ÖZKÖK - Arş. Gör. Abdullah Emre ÇAĞLAR

YAYIN KURULU/ALAN EDİTÖRLERİ/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Hale BALSEVEN (Maliye)
Prof. Dr. Serkan AKINCI (İşletme)
Doç. Dr. Janset ÖZEN AYTEMUR (İşletme)
Doç. Dr. Mustafa Koray ÇETİN (İşletme)
Doç. Dr. Nuray ATSAN (İşletme)
Doç. Dr. Gülden BÖLÜK (İktisat)
Doç. Dr. Ceren KALFA ATAAY (Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi)
Doç. Dr. Emre İPEKÇİ ÇETİN (Ekonometri)
Doç. Dr. Pınar KAYA SAMUT (Ekonometri)
Dr. Öğr. Üyesi Zafer Barış GÜL (İktisat)
Dr. Öğr. Üyesi Serkan DORU (Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi)
Dr. Öğr. Üyesi Şerife DURMAZ (Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri)
Dr. Öğr. Üyesi Fulya ÖZKAN (Uluslararası İlişkiler)
Dr. Öğr. Üyesi Senem ATVUR (Uluslararası İlişkiler)

YABANCI DİL EDİTÖRÜ/LANGUAGE EDITOR

Prof. Dr. Sibel AYKIN

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Yener ALTUNBAŞ	Bangor Üniversitesi, İngiltere
Prof. Ronald BURKE	York Üniversitesi, Kanada
Prof. Jose Maria Garcia Alvarez COQUE	Politecnica De Valencia Üniversitesi, İspanya
Prof. Alpaslan ÖZERDEM	Coventry Üniversitesi, İngiltere
Prof. Caroline SAUNDERS	Lincoln Üniversitesi, Yeni Zelanda
Prof. João Carlos Correia LEITÃO	Beira Interior Üniversitesi, Portekiz
Prof. Eyüp DOĞAN	Sharjah Üniversitesi, Dubai
Prof. Şaban NAZLIOĞLU	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye
Prof. İlhan ÖZTÜRK	Çağ Üniversitesi, Türkiye
Prof. Can Tansel TUĞCU	Akdeniz Üniversitesi, Türkiye
Prof. Cem KADILAR	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye
Prof. Tahir ALBAYRAK	Akdeniz Üniversitesi, Türkiye
Prof. Erol TAYMAZ	ODTÜ, Türkiye
Doç. Dr. Alanur ÇAVLİN	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Erkan ERDOĞDU	EPDK, Türkiye

İLETİŞİM/CONTACT

Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Dumlupınar Bulvarı, Kampus, 07058 Antalya-TÜRKİYE

Tel: +90 242 310 18 33 – Faks: +90 242 310 18 03

<http://dergipark.gov.tr/auibfd>

iibfdergi@akdeniz.edu.tr

İÇİNDEKİLER - CONTENTS

e-ISSN 2667-7229

Yıl/Year: Kasım 2021

Cilt/Volume: 21

Sayı/Number: 2

Tedarik Zinciri Entegrasyonunun Operasyonel Performans Üzerine Etkisi: TRA1 Bölgesi İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma

The Impact of Integration in the Supply Chain on the Operational Performance: A Research on TRA1 Region Businesses

Araştırma Makalesi – Research Articles

Pages-Sayfalar: 131-144

Serkan DEMİRDÖĞEN

Expansion of Multinational Corporations in de-facto States: The Case of Turkish Republic of Northern Cyprus
Uluslararası Şirketlerin Tanınmayan Ülkelerde Yayılması: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Örneği

Araştırma Makalesi – Research Articles

Pages-Sayfalar: 145-163

Atay DEMİREL, Yonca ÖZDEMİR

Hava Kirliliğine İlişkin Mahalli Çevre Kurulu Kararlarının Yansıttıkları: Kararsızlık Üretimine Karşı Savunuculuk Gereksinimi

Reflections of Local Environmental Board Decisions on Air Pollution: The Need for Advocacy Against Non-Decision-Making

Araştırma Makalesi – Research Articles

Pages-Sayfalar: 164-179

Ahmet YAZAR, Duygu YILDIZ KARAKOÇ

Orta Doğu'da Ulus-Devlet, Çoğulcu Kimlik Yapısı ve Jeopolitik Çıkarlar
Nation-States, Pluralist Identities and Geopolitical Interests in the Middle East

Araştırma Makalesi – Research Articles

Pages-Sayfalar: 180-190

Fulya ÖZKAN

Entropi Tabanlı ELECTRE TRI ve K-Ortalamlar Yöntemleriyle Ülkelerin Refah Düzeyine Göre Değerlendirilmesi

Evaluation of Countries According to the Prosperity Level by Entropy Based ELECTRE TRI and K-Means Methods

Araştırma Makalesi – Research Articles

Pages-Sayfalar: 191-209

Sibel ŞENER, Şebnem KOLTAN YILMAZ

Yıkıcı Liderliğin Algılanan Stres ve İşten Ayrılmaya Etkisi: Kurumlarından İstifa Eden Jandarma Personeli Üzerine Bir Araştırma

The Effect of Destructive Leadership on Perceived Stress and Employee Turnover: A Research on Gendarmerie Staff Resigned From Their Institution

Araştırma Makalesi – Research Articles

Pages-Sayfalar: 210-225

Mustafa KESEN, Mehmet DİNCER

Bölgesel Güvenlik Kompleksi Kuramı'nda Yalıtıcı Kavramı: Doğu Akdeniz ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme

The Concept of Insulator in the Regional Security Complex Theory: An Assessment on the Eastern Mediterranean and Turkey

Araştırma Makalesi – Research Articles

Pages-Sayfalar: 226-244

Merve AKBAYIR, Cem SAVAŞ

ABD ve Rusya Ekseninde Dağlık-Karabağ'da Çatışma Çözümünü Geciktiren Güç Dengesi Sistemi

In the Context of the USA and Russia the Balance of Power System That Delays the Nagorno Karabakh Conflict Resolution Process

Araştırma Makalesi – Research Articles

Pages-Sayfalar: 245-255

Ayça EMİNOĞLU, Yeşim AYDIN

Merkez Bankası Kredibilitesinin Ölçümüne Alternatif Bir Yöntem Arayışı –Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) Örneği–

Search for an Alternative Method of Measuring Central Bank Credibility - The Case of the Central Bank of the Republic of Turkey (CBRT) –

Araştırma Makalesi – Research Articles

Pages-Sayfalar: 256-270

Serdar VARLIK, Tolga DAĞLAROĞLU

Demografik Değişkenler Bağlamında Çalışanların Örgütsel Sessizlik Algılarının Belirlenmesine Yönelik Bir Meta Analiz Çalışması

A Meta Analysis Study for the Determination of Organizational Silence Perceptions of Employees in the Context of Demographic Variables

Araştırma Makalesi – Research Articles

Pages-Sayfalar: 271-296

Özlem ÇAKIR, Yavuz TANG, Ezgi GÜLAY

Yazarlara Duyuru
Author Guidelines

Tedarik Zinciri Entegrasyonunun Operasyonel Performans Üzerine Etkisi: TRA1 Bölgesi İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma

The Impact of Integration in the Supply Chain on the Operational Performance: A Research on TRA1 Region Businesses

Serkan DEMİRDÖĞEN^a

MAKALE BİLGİSİ

<i>Makale Geçmişi</i>	
Başvuru	23 Mart 2020
Kabul	13 Temmuz 2021
Yayın	13 Eylül 2021
Makale Türü	Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Tedarik Zinciri Yönetimi,
Entegrasyon,
TRA1 Bölgesi.

ARTICLE INFO

<i>Article History</i>	
Received	23 March 2020
Accepted	13 July 2021
Available Online	13 September 2021
Article Type	Research Article

Keywords

Supply Chain Management,
Integration,
TRA1 Region.

ÖZ

Bu çalışma tedarik zincirinde entegrasyonun işletmelerin operasyonel performansları üzerine etkisini belirlemek amacıyla yapılmıştır. Bu kapsamda tedarik zinciri entegrasyonu iç ve dış entegrasyon olarak iki temel boyutta ele alınmıştır. İç entegrasyon boyutu ile işletmelerin iç birimleri arasındaki entegrasyon ifade edilmektedir. Dış entegrasyon ile işletmelerin hem ana tüketiciler hem de ana tedarikçiler ile entegrasyonu ifade edilmektedir. Bu çalışmada her iki boyutun da operasyonel performansa etkisi belirlenmeye çalışılmıştır. Bu amaçlar doğrultusunda hazırlanan anket formu 2020 yılı içerisinde, TRA1 bölgesi (Erzurum, Erzincan ve Bayburt) Organize Sanayi Bölgelerinde (OSB) faaliyet gösteren 115 işletme sahip ve yöneticilerine uygulanmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre, entegrasyonun bütün boyutları yani iç entegrasyon, ana tüketiciler ile entegrasyon ve ana tedarikçiler ile entegrasyon işletmelerin operasyonel performansları üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir.

ABSTRACT

This study was conducted to determine the effect of integration in the supply chain on the operational performance of businesses. In this context, supply chain integration is handled in two basic dimensions as internal and external integration. The internal integration dimension represents the integration between the internal units of the enterprises. The external integration dimension represents the integration of businesses with both main consumers and main suppliers. In this study, the effect of both dimensions on operational performance has been tried to be determined. The survey form that was prepared in line with these aims was applied to the owners and managers of 115 enterprises that were operating in the Organized Industrial Zones (OIZ) in TRA1 region (Erzurum, Erzincan and Bayburt) in 2020. According to the results of the study, all dimensions of integration, namely internal integration, integration with main consumers and integration with main suppliers, have a positive effect on the operational performance of enterprises.

EXTENDED SUMMARY

Research Questions and Purpose

The study aims to determine the impact of supply chain integration on the operational performance of businesses. For this purpose, supply chain integration has been divided into two main groups as internal and external integration. Through internal integration, the internal cooperation of the enterprises, external integration, and the cooperation between the main customers and main suppliers of the enterprises have been tried to be determined. In the performance dimension, the operational performances of the enterprises have been examined.

It is thought that the research will make significant contributions to the realization of the importance of integration in the supply chain and to the planning to increase the level of integration between supply chain members. In this way, it is hoped that the study will contribute to the enterprises to increase their national and international competition levels, to reduce their costs, to increase the speed of supply, flexibility, and agility.

Literature Review

When the literature is examined to determine the relationship between supply chain integration and the performance of businesses, it is seen that some of the studies are aimed at determining the relationship between internal

^a Dr.Öğr.Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İ.İ.B.F./Sağlık Yönetimi Bölümü, Erzincan, **E-Posta:** sdemirdogen@erzincan.edu.tr, **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0001-9134-7154>

△ Yazarlar bu çalışmanın tüm süreçlerinin araştırma ve yayın etiğine uygun olduğunu, etik kurallara ve bilimsel atf gösterme ilkelerine uyduğunu beyan etmiştir. Aksi bir durumda Akdeniz İİBF Dergisi sorumlu değildir.

integration in the supply chain and the performance of businesses. It is seen that some studies are aimed at determining the relationship between external integration in the supply chain and the performance of enterprises, and some are aimed at determining the relationship between both integration variables and the performance of enterprises. In the internal integration dimension, it is observed that the level of cooperation between the internal units of the enterprises is tried to be determined, while the external integration dimension is trying to determine the level of cooperation between the consumers and suppliers. It is seen that the performance variable is generally considered in terms of financial performance, quality performance, flexibility performance, cost performance, and consumer satisfaction.

Methodology

The universe of the research consists of enterprises operating in the Organized Industrial Zones (OIZ) of the TRA1 Region (Erzurum, Erzincan and Bayburt). Since the second organized industrial zone in Erzurum province is in the establishment phase, it is not included in the study. The application was made in 2020, and according to the information received from the OIZ Directorates, it was learned that there were 79 enterprises operating in Erzurum first OIZ, 45 in Erzincan OIZ and 15 in Bayburt OIZ. In the study, the entire population was included in the study and no sampling method was used. Within the scope of the study, all 139 enterprises operating in the OIZs of the TRA1 region were reached, but 115 of these enterprises agreed to participate in the study. The questionnaires prepared by meeting face to face with the owners or managers of the enterprises that accepted to participate in the study were applied. The data obtained from the enterprises that accepted to participate in the study were evaluated in the SPSS 22 data processing program. Within the scope of the research, explanatory factor analysis, reliability analysis, frequency analysis were performed, and the hypotheses were tested with regression analysis.

Results and Conclusions

One of the results of the research is that internal integration has a positive impact on the Operational Performance of businesses. This result shows that if enterprises increase the level of integration between their internal units, many performance indicators such as flexibility, delivery, stock management, quality of products and services will increase. In addition to these performance increases, it is expected that the increase in the level of internal integration will provide significant decreases in many cost items of enterprises. As stated in the data analysis section, it has been determined that a one-unit increase in the level of internal integration will increase the operational performance of enterprises by 0.602 units. Mbugua and Namada (2019), Boon-itt and Paul (2006), Carr and Pearson (2002), Droge et al. (2004), Germain and Iyer (2006), Gimenez and Ventura (2005), Goh and Eldridge (2015), Horn et al. (2014), Jayaram et al. (2011), Kannan and Tan (2005), Kang and Moon (2016) 's studies support this result.

Another result of the research is that external integration has a positive effect on the operational performance of businesses. Integration with main consumers, one of the sub-dimensions of external integration, means businesses

plan and manage processes together by building long-term relationships with customers, rather than a short-term relationship, so they can better meet their customers' expectations and demands. Integration with main suppliers, which is another dimension of external integration, includes long-term relationships established between businesses and their main suppliers and cooperation processes provided in many different areas. It is expected that this cooperation will result in an increase in the quality of the goods and services they produce and a decrease in many cost items. In addition, the integration of businesses and suppliers is expected to provide significant increases in the procurement and management performance and flexibility capacity of the enterprises. It should be noted that the gains to be obtained from internal and external integration, which are the two main dimensions of integration, are valid for both businesses and supplier companies. As stated in the data analysis part, the results of the research determined that one unit increase in the level of external integration will increase the operational performance of the enterprises by 0.80 units. Kim (2006), Menor et al. (2007), Njagi and Muli (2020), Rodrigues and Lynch (2004), Rosenzweig et al. (2003), Terjesen et al. (2012), Uwamahoro (2018), Vickery et al. (2003), Yu et al. (2013) studies support this result.

The results of the analysis show that both dimensions of integration in the supply chain, namely both internal and external integration dimensions, have a positive effect on the operational performance of the enterprises.

1. Giriş

Tedarik zinciri yönetiminin öneminin her geçen gün artması tedarik zinciri entegrasyonunun hem uygulayıcılar hem de akademisyenler arasında daha fazla ilgi görmesine sebep olmaktadır. Tedarik zinciri yönetimi satınalma, üretim ve geri dönüşüm dahil tüm lojistik yönetim faaliyetlerinin planlanması ve yönetimi iken tedarik zinciri entegrasyonu, işletmelerin kendi içlerinde ve aralarında başlıca iş fonksiyonlarını ve iş süreçlerini uyumlu ve yüksek performanslı hale getirecek bir iş modelinin oluşturulması olarak ifade edilebilir (Chen, Daugherty ve Landry, 2009:27). Tedarik zincirleri sadece üretim ve dağıtım mekanizmaları olarak değil, aynı zamanda rekabet açısından önemli bir silah olarak görülmektedir (Villena, Gomez-Mejia ve Revilla, 2009:636). İşletmelerin piyasada konumsal avantajlar oluşturma ve tedarik zinciri faaliyetlerinin ve süreçlerinin etkinliğini ve verimliliğini artırarak daha iyi performanslar elde etme konusundaki stratejik çabaları büyük ölçüde tedarik zinciri entegrasyonuna bağlıdır (Chang, Ellinger, Kim ve Franke, 2016:282). 1990'ların başlarında tedarik zinciri yönetiminin yükselişi, internet ve web tabanlı teknolojilerdeki ilerlemelerle ilişkilidir. Bilişim teknolojilerinde, özellikle de kurumsal kaynak planlama (ERP) sistemlerindeki ilerlemeler, daha büyük ölçekte entegrasyonların oluşturulmasına imkan sağlamaktadır (Germain ve Iyer, 2006:32).

Türkiye'nin özellikle Doğu bölgesinde yer alan ve sanayisi nispeten daha az gelişmiş illerinde faaliyet gösteren işletmelerinin tedarik zincirinde güçlü bir entegrasyon ile konum kaynaklı dezavantajlarını bir nebze azaltarak rekabet güçlerini arttırabilecekleri düşüncesi bu çalışmanın yapılmasının temel sebebidir. Organize Sanayi Bölgesinde faaliyet gösteren işletmelerin tedarik zinciri yönetiminin

önemini daha iyi kavradıkları ve yönetim süreçlerini daha profesyonel planladıkları düşüncesiyle bu çalışma TRAI bölgesi (Erzurum, Erzincan ve Bayburt) Organize Sanayi Bölgesi'nde faaliyet gösteren işletmelerle sınırlanmıştır.

Çalışmada tedarik zincirinde entegrasyonun, işletmelerin operasyonel performansları üzerindeki etkisinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Entegrasyon değişkeni, iç ve dış entegrasyon olarak iki ana guruba ayrılarak incelenmiştir. İç entegrasyon ile işletmelerin kendi iç bünyelerindeki iş birlikleri, dış entegrasyon ile işletmelerin ana müşterileri ve ana tedarikçileri ile yaptıkları iş birlikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Performans boyutunda ise işletmelerin operasyonel performansları incelenmiştir. Araştırmanın, tedarik zincirinde entegrasyonunun önemini farkına varılmasına ve tedarik zinciri üyeleri arasındaki entegrasyon seviyesinin artırılmasına yönelik yapılacak planlamalara önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Bu sayede de çalışmanın, işletmelerin ulusal ve uluslararası rekabet seviyelerini arttırmalarına, maliyetlerini düşürmelerine, tedarik hızını, esnekliği ve çevikliği arttırmalarına katkı sağlaması umulmaktadır.

Dört bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde konuya ilişkin literatür taramasına yer verilmiş, ikinci bölümde tedarik zinciri entegrasyonu kavramına değinilerek iç ve dış entegrasyon türleri açıklanmış, üçüncü bölümde tedarik zincirinde entegrasyon ile işletmelerin performansı arasındaki ilişki incelenmiş, dördüncü bölümde ise metodoloji başlığı altında, işletmelere uygulanan tedarik zinciri entegrasyonu anketinden elde edilen bilgiler ve regresyon analizinin sonuçları değerlendirilmiştir. Son olarak çalışmanın sonuç başlığı altında ise elde edilen bulgular değerlendirilerek önerilerde bulunulmuştur.

2. Literatür Taraması

Tedarik zincirinde entegrasyon ile işletmelerin performansı arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik literatür incelendiğinde çalışmaların bazılarının tedarik zincirinde iç entegrasyon ile işletmelerin performansı arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik olduğu, bazılarının tedarik zincirinde dış entegrasyon ile işletmelerin performansı arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik olduğu, bazılarının ise her iki entegrasyon değişkeni ile işletmelerin performansı arasındaki ilişkiyi tespit etmeye yönelik olarak yapıldığı görülmektedir. İç entegrasyon boyutunda işletmelerin kendi iç birimleri arasındaki iş birliği seviyesinin tespit edilmeye çalışıldığı, dış entegrasyon boyutunda ise işletmelerin tüketici ve tedarikçilerle iş birliği seviyesinin belirlenmeye çalışıldığı görülmektedir. Performans değişkeninin ise genellikle finansal performans, kalite performansı, esneklik performansı, maliyet performansı ve tüketici tatmini açısından ele alındığı görülmektedir.

Prajogo ve Olhager (2012) bilgi teknolojileri kapasitesi ve bilgi paylaşımının lojistik entegrasyon ile ilişkisini ve bunun işletmelerin performansına etkisini belirlemeye yönelik bir çalışma yapmıştır. Çalışmada ayrıca uzun dönemli ilişkilerin bilgi entegrasyonu ve işletme performansı üzerine etkileri de belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma kapsamında hazırlanan anket formu ile 232 Avustralya firmasından veriler elde edilmiştir. Çalışma sonucuna göre bilgi teknolojisi kapasitesi ve bilgi paylaşımının lojistik entegrasyonu üzerinde önemli etkileri

olduğu belirlenmiştir. Ayrıca uzun vadeli tedarikçi ilişkilerinin performans üzerinde doğrudan ve dolaylı olarak önemli etkilerinin olduğu tespit edilmiştir.

Çemberci vd. (2015) işletmeler arası bilgi paylaşımının tedarik zinciri performansına etkisinde bilgi kalitesinin moderatör rolünü belirlemeye yönelik bir çalışma yapmıştır. İstanbul Sanayi Odası'nın yayınladığı yılın ilk 500 işletmesi içerisinde 175 işletmenin katıldığı çalışmada 175 işletmeden elde edilen 237 anket değerlendirmeye alınmıştır. Hiyerarşik regresyon analizinin yapıldığı çalışma sonucunda firmalar arası bilgi paylaşımının tedarik zinciri performansı üzerine etkisinde bilgi kalitesinin moderatör rolü olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çetindaş ve Çelik (2017) işletmelerin tedarikçilerle yaptıkları entegrasyon ile lojistik performansları arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkide çevresel belirsizliğin düzenleyici rolünü belirlemeye yönelik bir çalışma yapmıştır. Araştırmaya Gaziantep Sanayi Odası'na kayıtlı 165 üretim işletmesi katılmıştır. Sonuç olarak tedarikçi entegrasyonunun lojistik performansa etki ettiği ve bu ilişkide çevresel belirsizliğin düzenleyici rolünün olduğu belirlenmiştir.

Osei ve Kagnicioglu (2018) yaptıkları çalışmada, tedarik zinciri entegrasyonunun firma performansı üzerine etkilerini araştırmışlardır. Araştırmaya İstanbul ve Eskişehir de gıda sektöründe faaliyet gösteren 208 işletme katılmıştır. Araştırma kapsamında uygulanan anket sonucu elde edilen veriler yapısal eşitlik modeli ile analiz edilmiş olup iç ve dış entegrasyon ile firmaların operasyonel ve iş performansları arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur.

Li (2015) yaptığı çalışmada tedarik zinciri entegrasyonunun işletmelerin operasyonel performansına etkisini belirlemeye çalışmıştır. Çalışma kapsamında tedarik zinciri entegrasyonu iç entegrasyon, süreç entegrasyonu ve ürün entegrasyonu alt boyutlarıyla ele alınmıştır. Çalışmada ayrıca bilgi teknolojileri kapasitesinin rolü de incelenmiştir. Finlandiya, Almanya, Tayvan, İsveç, Çin, İspanya, Brezilya, İtalya, Güney Kore ve Japonya'dan toplam 191 işletmenin katıldığı anket çalışmasından elde edilen veriler kullanılarak regresyon analizi yapılmıştır. Çalışmada iç entegrasyonun işletmelerin operasyonel performansını etkileyen en önemli faktör olduğu, ürün entegrasyonunun da işletmelerin operasyonel performansına olumlu katkılar sağladığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca bilgi teknolojilerinin ürün entegrasyonu ve işletmelerin operasyonel performansları arasındaki ilişkiyi önemli ölçüde güçlendirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Danese vd. (2013) Finlandiya, İspanya, Japonya, Amerika Birleşik Devletleri, İtalya, Almanya, Güney Kore, İsveç ve Avusturya' da elektronik, makine ve ulaştırma sektöründe faaliyet gösteren toplam 266 işletme üzerinde yaptıkları çalışmada tedarik zincirinde iç ve dış entegrasyonun işletmelerin cevap verebilme yeteneklerine etkisini belirlemeye yönelik bir çalışma yapmıştır. Sonuç olarak iç ve dış entegrasyonun işletmelerin cevap verebilme yeteneklerine olumlu ve önemli derecede etki ettiğini belirlemiştir.

Droge vd. (2012) tedarik zincirinde tedarikçi ve tüketici entegrasyonu ile işletmelerin hizmet performansları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışma sonucunda

tedarikçi ve tüketici entegrasyonu ile işletmelerin hizmet performansları arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Shashi vd. (2019) ise 366 işletmenin katıldığı çalışmada yapısal eşitlik modelini kullanarak tedarik zincirinde iç ve dış entegrasyonun işletmelerin performansına etkisini belirlemeye çalışmıştır. Çalışma

sonucunda iç ve dış entegrasyonun işletmelerin performansına pozitif ve önemli derece etki yaptığı belirlenmiştir. Aşağıdaki tabloda tedarik zinciri entegrasyonunun işletmelerin performansına etkisini belirlemeye yönelik yapılan diğer araştırmalara ilişkin literatür taraması bulguları kısaca özetlenmektedir.

Tablo 1. Tedarik Zinciri Entegrasyonunun İşletmelerin Performansları Üzerine Etkisini Belirlemeye Yönelik Yapılan Araştırmaların Özeti

Yazar	İşletme Sayısı	Metot	Entegrasyon Türü			Performans Türü							Ana Bulgular			
			İç	Tüketici	Tedarikçi	Finansal	Pazar	Esneklik	Kalite	Maliyet	Dağıtım	Tüketici Tatmini		İç İş Süreçleri	Organizasyonel	
Mbugua ve Namada (2019)	164	Regresyon Analizi	*	*	*	*							*	*		Tedarik zincirinde iç, tüketici ve tedarikçi entegrasyonunun işletmelerin operasyonel performansı üzerinde olumlu bir etkisi vardır.
Boon-itt ve Paul (2006)	112	Korelasyon Analizi	*	*	*			*	*	*	*					Tedarik zincirinde iç, dış ve tüketici entegrasyonu ile işletmelerin performansı arasında olumlu bir ilişki vardır.
Carr ve Pearson (2002)	175	Yapısal Eşitlik Mod.	*		*	*										Satın alma faaliyetlerinde iç ve tedarikçi entegrasyonuna yönelik çalışmalar finansal performansı artırır.
Droge vd. (2004)	55	Regresyon Analizi	*	*	*	*	*									İç ve dış entegrasyon finansal ve Pazar performansını artırır.
Germain ve Iyer (2006)	152	Yapısal Eşitlik Mod.	*	*		*										İç ve tüketici entegrasyonu, finansal performansı artırır.
Gimenez ve Ventura (2005)	64	Yapısal Eşitlik Mod.	*		*					*	*					Tedarik zincirinde dış entegrasyonun işletmelerin performansı üzerinde olumlu bir etkisi varken iç entegrasyonun doğrudan bir etkisi yoktur.
Goh ve Eldridge (2015)	2	Vaka Analizi	*	*	*					*	*					Tedarik zincirinde iç ve dış entegrasyon işletmelerin stok seviyelerinin azalmasına ve teslim sürelerinin düşmesine katkı sağlar.
Horn vd. (2014)	82	Yapısal Eşitlik Mod.	*		*											İç entegrasyon tedarikçilerle dış entegrasyon için bir ön koşuldur ve buna bağlı olarak küresel tedarik başarısı üzerinde güçlü bir pozitif etkiye sahiptir.
Jayaram vd. (2011)	197	Regresyon Analizi		*	*			*	*							Tedarikçi ve tüketici koordinasyonu esneklik ve kalite performansını olumlu bir şekilde etkiler.
Kannan ve Tan (2005)	556	Korelasyon Analizi	*	*	*	*	*									Tedarik zinciri entegrasyonu ile işletmelerin performansı arasında pozitif bir ilişki vardır.
Kang ve Moon (2016)	122	En Küçük Kareler Yön.	*	*	*			*	*	*						Tedarik zinciri entegrasyonu ile işletmelerin performansı arasında pozitif bir ilişki vardır.
Kim (2006)	623	Regresyon Analizi	*	*	*	*							*			Tedarik zinciri entegrasyonundaki ilerleme tedarik zinciri operasyonel kabiliyeti ve kurumsal rekabet kabiliyeti üzerine olumlu etki ederek müşteri memnuniyeti, piyasaya performansı ve finansal performansta artışa yol açar.
Lawson vd.(2009)	111	Yapısal Eşitlik Mod.			*											Tedarikçi entegrasyonu işletmelerin satınalma performansını olumlu bir şekilde etkiler.
Menor vd.(2007)	264	Yapısal Eşitlik Mod.	*	*	*	*	*									Tedarik zinciri entegrasyonu operasyonel entelektüel sermayeyi olumlu bir şekilde etkileyerek piyasa ve finansal performans üzerinde olumlu etki yapar.

Njagi ve Muli (2020)	67	Regresyon Analizi	*	*	*								*	Teknoloji, iç ve tüketici entegrasyonu işletmelerin performansı üzerinde önemli derecede pozitif bir etkiye sahipken tedarikçi entegrasyonunun işletmelerin performansı üzerinde olumsuz bir etkisi vardır.
Paiva (2010)	99	Yapısal Eşitlik Mod.	*			*	*							İç entegrasyon (pazarlama ve üretim birimlerinde) işletmelerin performansı üzerinde olumlu etkiye sahiptir.
Pakurár vd.(2019)	112	Açıklayıcı Faktör ve Regresyon Analizi	*	*		*						*	*	Tedarik zincirinde iç ve tüketici entegrasyonu müşteri memnuniyeti, iç iş süreçleri ve finansal performans üzerinde etkili iken öğrenme ve büyüme performansı üzerinde sadece iç entegrasyon etkilidir.
Prajogo ve Olhager (2012)	232	Yapısal Eşitlik Mod.			*			*	*	*	*			Tedarikçi entegrasyonu işletmelerin performansı üzerine olumlu etki yapar.
Rodrigues ve Lynch (2004)	284	Yapısal Eşitlik Mod.	*	*	*				*	*				Tedarik zinciri entegrasyonu (iç ve dış) lojistik performansı artırır.
Rosenzweig vd.(2003)	229	Regresyon Analizi	*	*	*	*	*		*	*	*			Tedarikçi entegrasyonunun yoğunluğu ile işletmelerin performansı arasında pozitif bir ilişki vardır.
Terjesen vd. (2012)	261	Temel Bileşenler Analizi	*	*	*			*	*	*	*			Tedarik zinciri entegrasyonu ile operasyonel performans arasında ters U-şeklinde bir ilişki vardır.
Turkulainen ve Ketokivi (2012)	266	Regresyon Analizi					*	*	*	*				İç entegrasyon üretim maliyetleri, kalite seviyesi, tasarım ve miktar esnekliği ve ürün geliştirme süresi üzerinde olumlu bir etkiye sahipken, ürün yenilikçiliği üzerinde etkili değildir.
Uwamahoro (2018)	258	Ki-kare Testi	*	*	*	*		*				*		Tedarik zincirinde iç entegrasyon ve tüketici entegrasyonu ile işletmelerin performansı arasında olumlu bir ilişki belirlenirken tedarikçi entegrasyonu ile işletmelerin performansı arasında herhangi bir ilişki belirlenmemiştir.
Vickery vd.(2003)	57	Yapısal Eşitlik Mod.	*	*	*	*								Tedarik zinciri entegrasyonu müşteri hizmetleri üzerine olumlu etki ederek işletmelerin finansal performansını artırır.
Yu vd. (2013)	214	Yapısal Eşitlik Mod.	*	*	*	*						*		Tüketici entegrasyonu ve tüketici tatmini arasında pozitif bir ilişki söz konusu iken tüketici entegrasyonu ve finansal performans arasında bir ilişki yoktur. Dış entegrasyon ile işletmelerin finansal performansları arasında ise olumlu bir ilişki vardır.

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

3. Tedarik Zinciri Entegrasyonu

Tedarik zinciri yönetimi, bir ürünü veya hizmeti pazara sunmak için gereken çeşitli faaliyetler, işlevler ve sistemler hakkında bütünsel bir bakış açısı getirir ve tedarik zinciri bölümlerinin veya alt sistemlerinin ayrı ayrı optimize edilmesinin yerine, stratejik olarak tek bir varlık veya sistem olarak yönetilmesini savunur. Bu durum, tedarik zinciri boyunca faaliyetlerin, fonksiyonların ve sistemlerin entegrasyonunu gerektirir. Entegre bir tedarik zinciri stratejisi, bütüncül iş süreçlerinin işletmelerin müşterileri için değer oluşturduğunu ve bu süreçlerin tedarikçileri ve müşterileri değer yaratma sürecine çekerek işletmelerin gelişimine katkı sağladığını kabul eder (Vickery, Jayaram, Droge ve Calantone, 2003:523). Küresel rekabetin yoğunlaşması ve daha iyi müşteri hizmeti talebi, işletmeler

arasında entegrasyon ihtiyacını önemli ölçüde artırmıştır. Tedarik zinciri boyunca süreçleri koordine etmeyi amaçlayan tedarik zinciri entegrasyonu uygulamalarının günümüzde işletmelere büyük rekabet avantajları sağlayacağı açıktır (Chang ve diğerleri, 2016:282). Tedarik zinciri entegrasyonu kavramlarının çoğu, zincir boyunca eşit derecede öneme sahip mal ve bilgi akışı olmak üzere iki akışın varlığını açıklamaya çalışır. Tedarik zinciri entegrasyonu hem bilgi hem de malzeme akışını sağlamalıdır. Bunlardan birisinin akışının sağlanması entegrasyonun sağlanması için yeterli değildir (Prajogo ve Olhager, 2012:514).

Tedarik zinciri entegrasyonu, genel olarak bilgi ve kaynakların koordine edilmesi veya paylaşılması ile birimlerin yeniden tanımlanması ve birbirleriyle bağlantılı

hale getirilmesi süreci olarak tanımlanır (Droge, Vickery ve Jacobs, 2012:251). Buradan hareketle entegrasyonun amacı, yukarıya doğru bilgi, aşağıya doğru ise malzeme akışının sağlanarak "sorunsuz" tedarik zincirlerinin oluşturulması olarak ifade edilebilir (Danese, Romano ve Formentini, 2013:126). Bir başka ifadeyle tedarik zinciri entegrasyonu, bir işletmenin departmanları arasında ve tedarik zincirindeki işletmeler arasında işbirliği ortamının oluşturularak müşteri taleplerinin daha iyi bir şekilde karşılanmasını sağlamaktır (Ralston, Blackhurst, Cantor ve Crum, 2015:47).

Tedarik zinciri entegrasyonunun iki boyutu vardır. Bunlardan birincisi işletme içerisindeki entegrasyonun sağlanmasını amaçlayan iç entegrasyon, diğeri ana müşteriler ve büyük tedarikçilerle entegrasyonu amaçlayan dış entegrasyondur (Braunscheidel, Suresh ve Boisnier, 2010).

İç entegrasyon, işletmelerin kurumsal stratejilerini, uygulamalarını, prosedürlerini ve davranışlarını müşterilerin gereksinimlerini karşılayacak şekilde işbirlikçi, senkronize ve yönetilebilir süreçler olarak planlanmasıdır (Yuen ve Thai, 2016:33-34). Danese vd. ise iç entegrasyonu, işletme içindeki birimlerin, anlaşmazlıkları gidermek ve karşılıklı olarak kabul edilebilir sonuçlara ulaşmak için iş birliği içinde birlikte çalışma ve etkileşim kurma derecesi olarak tanımlamıştır (Danese, Romano ve Formentini, 2013:126). Riley vd. ise iç entegrasyonu, müşteri gereksinimlerini en düşük toplam sistem maliyetiyle en iyi şekilde karşılamak için iç faaliyetlerin birbiriyle koordine edilmesiyle oluşan temel yeterlilik olarak ifade etmiştir (Stank, Keller ve Closs, 2002:33). Kısaca iç entegrasyon işletmelerin farklı iç süreçleri ne kadar iyi koordine ettiğini gösterir (Riley, Klein, Miller ve Sridharan, 2016:956).

Tedarik zinciri entegrasyonunun bir diğeri boyutu olan dış entegrasyon ise, bir üretici işletmenin hem tedarikçiler hem de müşterilerle iş birliğine dayalı ilişkiler ve yakınlık geliştirme, bilgi alışverişi yapma ve tedarik zinciri faaliyetlerini birlikte planlama ve koordine etme derecesi olarak ifade edilebilir. Bu tanım üretici işletme-tedarikçi iş birliği / ortaklığı, organizasyonlar arası bilgi paylaşımı ve planların / faaliyetlerin işletmeler arası koordinasyonu, dış entegrasyonu oluşturan üç temel faaliyet alanı olarak ön plana çıkarmaktadır (Danese, Romano ve Formentini, 2013:126). Bir başka ifade ile dış entegrasyon, işletmelerin örgütler arası stratejilerini, uygulamalarını, prosedürlerini ve davranışlarını müşterilerin gereksinimlerini karşılayacak şekilde işbirlikçi, senkronize ve yönetilebilir süreçler olarak planlanmasıdır (Yuen ve Thai, 2016:34).

Dış entegrasyon kapsamında değerlendirilen tedarikçi entegrasyonu ile tedarikçilerin karar alma sürecine doğrudan katıldığı ve bilgi akışının sağladığı bir yapı kastedilir. Bu yapıyı alıcı işletme ile tedarikçi işletme arasındaki iş birliği şekillendirir. Genellikle de bu işbirliği, alıcı işletme ve tedarikçi işletme arasındaki bağlantıları güçlendiren ve teşvik eden girişimleri ve programları içerir (Droge, Vickery ve Jacobs, 2012:251). Alıcı işletme ile tedarikçi işletme arasındaki iş birliğinin iki boyutu vardır. Bu iş birliğinin birinci boyutu tedarikçi işletmenin bir satıcı olarak çeşitli malzemeleri alıcı işletmeye sağlaması ile oluşan alıcı-satıcı ilişkisi, ikincisi ise alıcı ve tedarikçi

işletme arasındaki tecrübe ve bilgi paylaşımıyla oluşan stratejik ortaklıktır (Kim D.Y, 2013:78).

Dış entegrasyonun bir diğeri alt boyutu olan tüketicilerle entegrasyon ise, müşteri bağlantıları ile başarılı ilişkilerin planlanması, uygulanması ve değerlendirilmesiyle ilgilidir (Lee, Kwon ve Severance, 2007:445). Tüketici entegrasyonu, müşterilerden bilgi toplanmasını ve bu bilgilerin ürün ve hizmetlerin geliştirilmesi amacıyla mevcut bilgilerle birleştirilmesini içerir. Böylelikle işletmeler tüketicilerin ihtiyaçlarını, beklentilerini ve tercihlerini daha iyi anlama ve bu doğrultuda yeni hizmet ve ürünler geliştirme imkanını elde etmiş olur. Örneğin, tüketici entegrasyonu ile sağlanan bilgi alışverişi, ürün geliştirme sürelerinin azalmasına, daha güvenilir ve tüketicilerin daha fazla tatmin olduğu ürünlerin oluşturulmasına imkan verir (Yu, Jacobs, Salisbury ve Enns, 2013:349).

4. Tedarik Zinciri Entegrasyonu ve İşletmelerin Performansları Arasındaki İlişki

Artan rekabet işletmeleri sadece departmanları arasında iç entegrasyonu sağlamak zorunda bırakmaz aynı zamanda tüketici ve tedarikçilerle de dış entegrasyon sağlamalarını zorunlu kılar (Mose, 2015:13). Tedarik zinciri entegrasyonunun boyutlarından olan iç entegrasyon, işletme içindeki farklı departmanların ve fonksiyonel alanların entegre bir sürecin parçası olarak çalışması gerektiğini kabul eder. Böylece iç entegrasyonun fonksiyonel engelleri ortadan kaldırması ve müşterilerin gereksinimlerinin daha iyi karşılanarak işletmelerin performansında artışa yol açması beklenir. Bir sipariş geciktğinde, müşteriler gecikmeye hangi işlevin neden olduğu önemsemez, onlar için önemli olan sadece taleplerinin yerine getirilip getirilmediğidir (Flynn, Huo ve Zhao, 2010:60). İç entegrasyon sonucu oluşan iş birliği ortamı farklı bakış açıları ile hataların ve israfın azalmasına sebep olabileceği gibi, bazı süreçlerinde basitleştirilmesine de fırsat verebilir. Bu bakımdan, iç entegrasyon tedarik zinciri yönetimi için temel oluşturur ve işletmelerin operasyonel performansları üzerine pozitif etkisinin olması beklenir (Uwamahoro, 2018:8). Araştırmacılar tarafından işletmelerin operasyonel performanslarını değerlendirmek ve ölçmek için genellikle maliyet, müşteri hizmetleri, esneklik, teslimat, kalite ve inovasyon gibi endeksler kullanılır (Li, 2015:41).

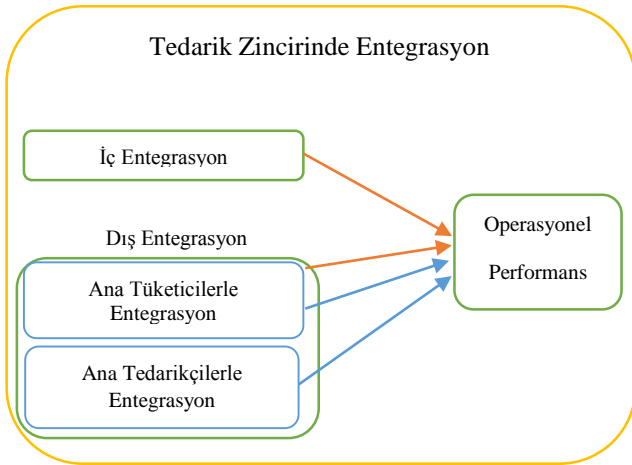
İç entegrasyon işletmelerin sürdürülebilir bir rekabet avantajı elde etmesi için gereklidir ancak yeterli değildir. Sürdürülebilir bir rekabet avantajı için tedarik zincirinde dış entegrasyonunda sağlanması gerekir (Kim D.Y, 2013:77). Dış ortam (bir tedarik zincirinde, tüketicilerin ve tedarikçilerinin özellikleri) değiştiğinde, bir üretici sadece iç bünyesinde yapacağı değişikliklerle yetinmemelidir, aynı zamanda dış çevresi ile de uyumu sürdürebilmek için stratejiler belirlemeli, geliştirmeli ve bunları uygulayarak bu değişimlere yanıt vermelidir (Flynn, Huo ve Zhao, 2010:60). Tüketiciler ve üreticiler arasındaki yakın ilişki, üreticilerin ürün tasarımı ve üretim planlama sürelerinin azalması ve stokların modasının geçme/eskime oranlarının düşürülmesi için müşterilerden talep edilen bilgilerin doğruluğunun artması ve müşteri ihtiyaçlarına karşı daha duyarlı olmasını sağlar. Bu durumda üreticilerin maliyetlerinin azalmasına, daha fazla değer oluşturulmasına ve talep değişikliklerinin daha hızlı tespit edilmesine önemli katkılar sağlar (Uwamahoro, 2018:8). Tüketici istek ve

ihtiyaçlarının daha iyi anlaşılması daha fazla müşteri memnuniyeti ve buna paralel daha yüksek işletme performansı sağlayabilir (Yu, Jacobs, Salisbury ve Enns, 2013:349). Sonuç olarak tedarik zincirinde iç ve dış entegrasyonun kalite, maliyet, teslimat ve esneklik gibi performans göstergeleri üzerinde olumlu katkılar yapması beklenir (Wong, Wong ve Boon-Itt, 2013:566).

5. Metodoloji

5.1. Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi

Çalışma tedarik zinciri entegrasyonunun işletmelerin operasyonel performansları üzerindeki etkisini belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda tedarik zinciri entegrasyonu iç ve dış entegrasyon olarak iki ana guruba ayrılarak incelenmiştir. İç entegrasyon ile işletmelerin kendi iç bünyelerindeki iş birlikleri, dış entegrasyon ile işletmelerin ana müşterileri ve ana tedarikçileri ile yaptıkları iş birlikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Performans boyutunda ise işletmelerin operasyonel performansları incelenmiştir. Şekil 1'de görülen araştırma modeli oluşturulurken Jajja vd. (2018), Wong vd (2017), Lii ve Kuo (2016), Qi vd. (2017), Huo vd. (2016), Kim S.W., (2009), Chen vd. (2018), Ni ve Sun (2019), Shou vd. (2018), Bae (2017), Han (2018), Bruque-Cámara vd. (2016) ve Wong vd. (2015)'nin çalışmalarından faydalanılmıştır.

Şekil 1. Araştırmanın Modeli

Araştırmanın evrenini TRA1 Bölgesi (Erzurum, Erzincan ve Bayburt) Organize Sanayi Bölgelerinde (OSB) faaliyet gösteren işletmeler oluşturmaktadır. Erzurum ilinde ikinci organize sanayi bölgesi kurulum aşamasında olduğu için araştırma kapsamına alınmamıştır. Çalışma için gerekli etik kurul onayı alınmıştır (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İnsan Araştırmaları Etik Kurulu, 18/12/2020, sayı:11/14). Uygulama 2020 yılında yapılmış olup, OSB Müdürlüklerinden alınan bilgilere göre Erzurum birinci OSB'de 79, Erzincan OSB'de 45 ve Bayburt OSB'de 15 işletmenin faaliyet gösterdiği öğrenilmiştir. Çalışmada evrenin tümü araştırmaya dahil edilmiş ve herhangi bir örnekleme yöntemine gidilmemiştir. Çalışma kapsamında TRA1 bölgesi OSB'lerinde faaliyet gösteren toplam 139 işletmenin tamamına ulaşılmış ancak bu işletmelerin 115 tanesi araştırmaya katılmayı kabul etmiştir. Araştırmaya katılmayı kabul eden işletmelerin sahip veya yöneticileriyle yüz yüze görüşerek hazırlanan anketler uygulanmıştır.

Araştırmaya katılmayı kabul eden işletmelerden elde edilen veriler SPSS 22 veri işleme programında

değerlendirilmiştir. Araştırma kapsamında açıklayıcı faktör analizi, güvenilirlik analizi, frekans analizleri yapılmış, regresyon analizi ile de hipotezler test edilmiştir.

5.2. Anket ve Ölçek Geliştirme

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak anket yöntemi kullanılmıştır. Hazırlanan anketin birinci bölümünde tedarik zincirinde iç ve dış entegrasyonu belirlemeye yönelik ölçütler yer alırken, ikinci bölümünde işletmelerin operasyonel performanslarına ilişkin ölçütler, üçüncü bölümde ise işletmeler hakkında genel bilgilerin elde edilmesine yönelik hazırlanan sorular yer almaktadır. İç ve dış entegrasyon değişkeni için "1=kesinlikle katılmıyorum ve 7=kesinlikle katılıyorum" olmak üzere yedi noktalı bir ölçek kullanılmıştır. Performans ölçeği için ise yine "1=çok kötü ve 7=çok iyi olmak" üzere yedi noktalı bir ölçek kullanılmıştır.

Tablo 2. Araştırmanın Ölçek Yapısı ve Yararlanılan Literatür

Değişkenler ve Ölçütler	Literatür
İç (Birimler Arası) Entegrasyon	
BAE1-İşletmemizde süreç geliştirmede birimler arası fonksiyonel ekipler kullanılır	Lii ve Kuo (2016), Huo vd. (2016)
BAE2-İşletmemizde ağ (network) sistemleri üzerinden iç birimler arasında veri entegrasyonu sağlanır	Lii ve Kuo (2016), Jajja vd.(2018), Wong vd. (2017), Wong vd. (2015)
BAE3-İşletmemizde lojistikle ilgili operasyon verileri birimler arasında paylaşılır	Lii ve Kuo (2016), Jajja vd.(2018), Wong vd. (2017), Bae (2017)
BAE4-İşletmemizde herhangi bir sorun ortaya çıktığı zaman sorunların çözümünde birimler kendi aralarında iş birliği yapar	Lii ve Kuo (2016), Huo vd. (2016)
BAE5-İşletmemizde yeni ürün geliştirmede birimler arası fonksiyonel ekipler kullanılır	Lii ve Kuo (2016), Huo vd. (2016)
BAE6-İşletmemizde stok seviyesi eş zamanlı olarak birimler arasında paylaşılır	Lii ve Kuo (2016), Jajja vd (2018), Wong vd. (2017), Bae (2017)
BAE7-İşletmemizde iç birimlerde kullanılan kurumsal uygulamalar (yazılımlar) birbirleriyle entegredir	Lii ve Kuo (2016)
Ana Tüketicilerle (Müşterilerle) Entegrasyon	
ME1-Ana tüketicilerimiz pazar bilgilerini bizimle paylaşır	Lii ve Kuo (2016), Jajja vd.(2018), Wong vd. (2017), Huo vd. (2016), Qi vd. (2017), Ni ve Sun (2019), Wong vd. (2015)
ME2-Ana tüketicilerimiz ile ağ sistemleri (network) üzerinden iletişim kurarız	Lii ve Kuo (2016), Jajja vd.(2018), Wong vd. (2017), Shou vd. (2018), Qi vd. (2017), Ni ve Sun (2019), Wong vd. (2015)
ME3-Ana tüketicilerimiz talep tahmin bilgilerini bizimle paylaşır	Lii ve Kuo (2016), Jajja vd.(2018), Wong vd. (2017), Huo vd. (2016), Shou vd. (2018), Ni ve Sun (2019), Wong vd. (2015)
ME4-Ana tüketicilerimiz ile aramızda stok bilgilerini paylaşırız	Lii ve Kuo (2016), Jajja vd.(2018), Wong vd. (2017), Huo vd. (2016), Shou vd. (2018), Qi vd. (2017), Ni ve Sun (2019), Wong vd. (2015)
ME5-Ana tüketicilerimiz "Satış Noktası (POS)" bilgilerini bizimle paylaşır	Lii ve Kuo (2016)
ME6-Ana tüketicilerimiz ürün geliştirme süreçlerimize aktif olarak katılır	Lii ve Kuo (2016), Jajja vd.(2018), Ni ve Sun (2019), Wong vd. (2017), Huo vd. (2016), Qi vd. (2017), Shou vd. (2018), Wong vd. (2015)
ME7-Ana tüketicilerimiz ile üretim planlarını paylaşırız	Lii ve Kuo (2016), Jajja vd.(2018), Wong vd. (2017), Huo vd. (2016), Shou vd. (2018), Qi vd. (2017)

ME8-Ana tüketicilerimiz ile aramızda hızlı sipariş sistemleri vardır	Lii ve Kuo (2016)
Ana Tedarikçilerle Entegrasyon	
TE1-Ana tedarikçilerimiz ile aramızda üretim planlarını paylaşırız	Lii ve Kuo (2016), Jajja vd.(2018), Wong vd. (2017), Shou vd. (2018), Qi vd. (2017), Ni ve Sun (2019), Han (2018), Bae (2017), Wong vd. (2015)
TE2-Ana tedarikçilerimiz ile aramızda hızlı sipariş sistemleri vardır	Lii ve Kuo (2016),
TE3-Ana tedarikçilerimiz ürün geliştirme süreçlerimize aktif olarak katılır	Lii ve Kuo (2016), Jajja vd.(2018), Wong vd. (2017), Huo vd. (2016), Qi vd. (2017), Bae (2017), Wong vd. (2015)
TE4-Ana tedarikçilerimiz ile aramızda üretim kapasitesi bilgisini paylaşırız	Lii ve Kuo (2016), Jajja vd.(2018), Wong vd. (2017), Qi vd. (2017), Ni ve Sun (2019), Han (2018), Bae (2017), Wong vd. (2015)
TE5-Ana tedarikçilerimiz ile ağ sistemleri (network) üzerinden iletişim kurarız	Lii ve Kuo (2016), Jajja vd.(2018), Wong vd. (2017), Qi vd. (2017), Ni ve Sun (2019), Wong vd. (2015)
TE6-Ana tedarikçilerimiz ile ürünlerinin kalitelerini yükseltmeye yönelik ortak çalışmalar yaparız	Lii ve Kuo (2016), Jajja vd.(2018), Wong vd. (2017), Huo vd. (2016), Shou vd. (2018), Qi vd. (2017)
TE7-Ana tedarikçilerimiz ile aramızda talep tahminlerinin paylaşırız	Lii ve Kuo (2016), Jajja vd.(2018), Wong vd. (2017), Shou vd. (2018), Qi vd. (2017), Ni ve Sun (2019), Han (2018), Bae (2017)
TE8-Ana tedarikçilerimiz ile aramızda stok bilgilerini paylaşırız	Lii ve Kuo (2016), Jajja vd.(2018), Wong vd. (2017), Shou vd. (2018), Qi vd. (2017), Ni ve Sun (2019), Han (2018), Bae (2017), Wong vd. (2015)
Operasyonel Performans	
OP1-Kapasite esnekliği	Bruque-Cámara vd. (2016), Shou vd. (2018), Bae (2017), Huo vd. (2016)
OP2-Ürün esnekliği	Wong vd. (2017), Bruque-Cámara vd. (2016), Shou vd. (2018), Bae (2017), Huo vd. (2016)
OP3-Teslimat hızı	Wong vd. (2017), Bruque-Cámara vd. (2016), Shou vd. (2018), Bae (2017), Huo vd. (2016)
OP4-Teslimat güvenilirliği	Wong vd. (2017), Shou vd. (2018),
OP5-Birim üretim maliyetlerindeki azalma	Shou vd. (2018), Bae (2017), Huo vd. (2016), Wong vd. (2017)
OP6-Sipariş maliyetlerindeki azalma	Shou vd. (2018), Bae (2017), Wong vd. (2017)
OP7-Yönetim maliyetlerindeki azalma	Bae (2017)
OP8-Dağıtım maliyetlerindeki azalma	Bae (2017)
OP9-Stok maliyetlerindeki azalma	Bae (2017)
OP10-Ürün ve hizmet kalitesi	Shou vd. (2018), Wong vd. (2017)
OP11-Ürün ve hizmetlerin kalite standartlarına uygunluğu	Shou vd. (2018), Wong vd. (2017)

Tedarik zinciri entegrasyonu ölçeğinin iç entegrasyon boyutu 7 ölçütten oluşurken, dış entegrasyon kapsamında değerlendirilen tüketicilerle entegrasyon ve yine dış entegrasyon kapsamında değerlendirilen tedarikçi entegrasyonu boyutu 8 ölçütten oluşmaktadır. Performans değişkeni ölçeğinde ise operasyonel performansa ilişkin 11 ölçüt yer almaktadır.

5.3. Ölçeklerin Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizi

Araştırma kapsamında hazırlanan entegrasyon ölçeğinin her bir faktörü için ayrı ayrı güvenilirlik analizi yapılmış ve Tablo 3'te görüldüğü gibi en düşük Cronbach's Alpha değeri 0,954 olarak, toplamda ise ölçeğin Cronbach's Alpha değerleri 0,977 olarak belirlenmiştir. Performans ölçeğinin

Cronbach's Alpha değerleri ise Tablo 4'te görüldüğü gibi 0,977 olarak belirlenmiştir. Bu oranlar ölçeklerin güvenilirliğinin çok yüksek derecede olduğunu göstermektedir (Kalaycı, 2006:405).

Ölçeklerin yapı geçerliliğini test etmek için ise açıklayıcı faktör analizi (AFA) yapılmıştır. Faktör analizine başlamadan önce veri setinin faktör analizi için uygun olup olmadığını incelemek için Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem yeterlilik istatistiği ve Bartlett küresellik testi uygulanmıştır. KMO ve Bartlett testi sonuçları ile entegrasyon ölçeğine ilişkin açıklayıcı faktör analizi sonucu elde edilen faktör yükleri Tablo 3'te verilmiştir.

Entegrasyon ölçeğinin KMO değerinin 0,946 ile çok iyi bir değere sahip olduğu ve Bartlett's Test of Sphericity (0,000) anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar veri setinin faktör analizine uygun olduğunu göstermektedir.

Tablo 3. Entegrasyon Ölçeği Maddelerinin Faktör Yükleri

Faktörler	Faktör Yüğü	Öz Değer	Açıklanan Varyans (%)	C. Alpha
İç (Birimler Arası) Entegrasyon		15,764	68,650	0,985
BAE1	0,898			
BAE2	0,893			
BAE3	0,888			
BAE4	0,886			
BAE5	0,873			
BAE6	0,861			
BAE7	0,764			
Ana Tüketiciler (Müşterilerle) ile Entegrasyon		2,591	11,264	0,954
ME1	0,879			
ME2	0,865			
ME3	0,842			
ME4	0,830			
ME5	0,800			
ME6	0,693			
ME7	0,691			
ME8	0,635			
Ana Tedarikçiler ile Entegrasyon		1,183	5,143	0,973
TE1	0,761			
TE2	0,761			
TE3	0,717			
TE4	0,702			
TE5	0,694			
TE6	0,680			
TE7	0,666			
TE8	0,646			
Değerlendirme Kriterleri: Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy: 0,946. Approx. Chi-Square: 4,021,617 Bartlett's Test of Sphericity: 0,000. Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization. Toplam Açıklanan Varyans: 84,948				

Tablo 3 incelendiğinde tedarik zinciri entegrasyonu ölçeğinin üç faktöre ayrıldığı ve bu faktörler ve ifadelerin literatürle benzerlik gösterdiği görülmektedir. Elde edilen üç faktörü literatüre uygun olarak "iç entegrasyon" ve dış entegrasyonun alt boyutları olan "ana tüketiciler ile entegrasyon" ve "ana tedarikçiler ile entegrasyon" şeklinde adlandırmak mümkündür. Entegrasyon ölçeğini oluşturan söz konusu bu üç faktörün toplam açıklanan varyansının ise %84,948 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Sonuç olarak entegrasyon ölçeğinin iç entegrasyon faktörü yedi maddeden, ana tüketiciler ile entegrasyon ve ana tedarikçiler ile entegrasyon faktörleri de sekiz maddeden oluşmuştur.

Operasyonel performans ölçeğine ilişkin KMO ve Bartlett testi sonuçları ile açıklayıcı faktör analizi sonucu elde edilen faktör yükleri Tablo 4' de verilmiştir.

Tablo 4. Operasyonel Performans Ölçeği Maddelerinin Faktör Yükleri

Faktörler	Faktör Yüğü	Öz Değer	Açıklanan Varyans (%)	C. Alpha
Operasyonel Performans		9,018	81,982	0,977
OP1	0,789			
OP2	0,762			
OP3	0,824			
OP4	0,855			
OP5	0,904			
OP6	0,892			
OP7	0,523			
OP8	0,835			
OP9	0,923			
OP10	0,859			
OP11	0,853			
Değerlendirme Kriterleri: Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy: 0,923. Approx. Chi-Square: 2.137,384 Bartlett's Test of Sphericity: 0,000. Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization. Toplam Açıklanan Varyans: 81,982				

Operasyonel performans ölçeğinin KMO değerinin 0,923 ile çok iyi bir değere sahip olduğu ve Bartlett's Test of Sphericity (0,000) anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar veri setinin faktör analizine uygun olduğunu göstermektedir. Ayrıca tek boyutlu olan operasyonel performans faktörünün OP1- OP11 maddelerinin %81,982 ile kabul edilen açıklanan varyansa sahip olduğu görülmektedir.

5.4. Araştırmanın Hipotezleri

Araştırma amacı doğrultusunda geliştirilen hipotezler şu şekildedir:

H₁: Tedarik zincirinde iç entegrasyon işletmelerin operasyonel performansını etkiler.

H₂: Tedarik zincirinde dış entegrasyon işletmelerin operasyonel performansını etkiler.

H_{2a}: Tedarik zincirinde ana tüketiciler ile entegrasyon işletmelerin operasyonel performansını etkiler.

H_{2b}: Tedarik zincirinde ana tedarikçiler ile entegrasyon işletmelerin operasyonel performansını etkiler.

H₁, H₂, H_{2a} ve H_{2b} hipotezleri test edilirken SPSS 22 paket programı kullanılmıştır.

5.5. Verilerin Analizi

Araştırma kapsamında oluşturulan H₁, H₂, H_{2a} ve H_{2b} hipotezlerinin testi için SPSS 22 paket programı kullanılmıştır. Araştırmada verilerin ve hipotezlerin durumuna bağlı olarak frekans analizi, faktör analizi ve regresyon analizi yapılmıştır. Regresyon analizi yapılmadan önce varsayımları doğrulanmıştır.

5.6. Araştırmanın Bulguları

Çalışmada elde edilen bulgular tablolar halinde aşağıdaki alt bölümlerde verilmiştir.

5.6.1. Araştırmaya Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Bu bölümde araştırmaya katılan işletmeleri tanımlamaya yönelik anket sorularına verilen cevaplar, frekans ve yüzde tabloları şeklinde incelenecektir.

İşletmeler hakkındaki genel bilgiler Tablo 5' de görülmektedir. Buna göre; TRA1 (Erzurum, Erzincan ve Bayburt) bölgesinde faaliyet gösteren işletmelerin ağırlıklı olarak gıda sektöründe faaliyet gösterdikleri bu oranın %28,7 olduğu, gıda sektörünü sırasıyla inşaat amaçlı beton ürünlerinin imalatı alanında faaliyet gösteren işletmelerin %11,3 ile, ağaç ürünleri/mobilya alanında faaliyet gösteren işletmelerin %8,7 ile, kimyasalların ve kimyasal ürünlerin imalatı alanında faaliyet gösteren işletmelerin %7,8 ile, fabrikasyon metal ürünlerinin imalatı alanında faaliyet gösteren işletmelerin %7 ile, madencilik alanında faaliyet gösteren işletmelerin %5,2 ile, plastik ürünlerin imalatı alanında faaliyet gösteren işletmelerin %5,2 ile, plastik inşaat malzemesi imalatı alanında faaliyet gösteren işletmelerin %4,3 ile takip ettiği görülmektedir. Bu sonuçlar bölgede faaliyet alanlarına göre işletmelerin ağırlıklı olarak gıda sektöründe yığılaştığı görülmektedir.

Tablo 5. İşletmeler Hakkında Genel Bilgiler

Sektörel Dağılım	N	%	Faaliyet Süresi	N	%
Inşaat amaçlı beton ürünlerinin imalatı	13	11,3	3 yıldan az	12	10,4
Geri dönüşüm	3	2,6	3-5 yıl arası	32	27,8
Ağaç Ürünleri/Mobilya	10	8,7	6-10 yıl arası	49	42,6
Gıda Sektörü	33	28,7	10 yıldan fazla	22	19,1
Madencilik	6	5,2	Çalışan Sayısı	N	%
Fabrikasyon metal ürünlerinin imalatı	8	7,0	1-9	2	1,7
Kimyasalların ve kimyasal ürünlerin imalatı	9	7,8	10-49	87	75,7
Lojistik	4	3,5	50-249	26	22,6
Plastik ürünlerin imalatı	6	5,2	Yıllık Ciro	N	%
Plastik inşaat malzemesi imalatı	5	4,3	0-999.999 TL	11	9,6
Diğer	18	15,7	1.000.000-4.999.999 TL	33	28,7
Faaliyet Gösterilen İl	N	%	5.000.000-9.999.999 TL	35	30,4
Bayburt	15	13	10.000.000-14.999.999 TL	14	12,2
Erzincan	36	31,3	15.000.000-19.999.999 TL	11	9,6
Erzurum	64	55,7	20.000.000-24.999.999 TL	3	2,6
			25.000.000 TL ve üzeri	8	7,0

Araştırmaya katılan işletmelerin %55,7'si Erzurum ilinde, %31,3'ü Erzincan ilinde ve %13'ü ise Bayburt ilinde faaliyet göstermektedir. İşletmeler yıllık ciroları açısından değerlendirildiğinde 5.000.000-9.999.999 TL arası seçeneğinin %30,4 ile ilk sırada yer aldığı, bu aralığı sırasıyla %28,7 ile 1.000.000-4.999.999 TL arası seçeneğinin, %12,2 ile 10.000.000-14.999.999 TL arası seçeneğinin, %9,6 ile 0-999.999 TL arası seçeneğinin, yine %9,6 ile 15.000.000-19.999.999 TL arası seçeneğinin, %7 ile 20.000.000 TL ve üzeri seçeneğinin ve %2,6 ile de 20.000.000-24.999.999 TL arası seçeneğinin takip ettiği görülmektedir.

İşletmeler faaliyet süreleri açısından incelendiğinde ise %42,6 ile 6-10 yıl arası seçeneğinin ilk sırada yer aldığı, bunu sırasıyla %27,8 ile 3-5 yıl arası seçeneğinin, %19,1 ile 10 yıldan fazla seçeneğinin ve %10,4 ile de 3 yıldan az seçeneğinin takip ettiği görülmektedir. İşletmeler çalışan sayısı açısından değerlendirildiğinde ise 10-49 arası

seçeneğinin %75,7 ile ilk sırada, 50-250 seçeneğinin %22,6 ile ikinci sırada ve 1-9 arası seçeneğinin ise %1,7 ile son sırada yer aldığı görülmektedir.

5.6.2. Tedarik Zincirinde Entegrasyon Seviyesi

Tedarik zincirinde entegrasyon seviyesini belirlemek için oluşturulan dış entegrasyon değişkeni ana tüketicilerle entegrasyon ve ana tedarikçilerle entegrasyon alt boyutlarının ortalamaları kullanılarak oluşturulmuştur. İç entegrasyon değişkeni, dış entegrasyon değişkeni ve dış entegrasyon değişkeninin alt boyutları olan ana tüketicilerle entegrasyon ve ana tedarikçilerle entegrasyon boyutlarına ait ortalama ve standart sapma değerleri Tablo 6'da görülmektedir.

Tablo 6. Entegrasyon Seviyesine İlişkin Değerlendirmeler

Entegrasyon Türü	Ortalama	Standart Sapma
Dış Entegrasyon;	3,64	0,98
1. Ana Tüketicilerle Entegrasyon	3,30	1,10
2. Ana Tedarikçilerle Entegrasyon	3,99	1,00
İç Entegrasyon	5,58	0,97

Tablo 6 incelendiğinde işletmelerin ana tüketicilerle entegrasyon seviyelerinin 3,30 ortalama ile nispeten düşük bir değere sahip olduğu, aynı şekilde ana tedarikçilerle entegrasyon seviyelerinin de 3,99 ortalama ile nispeten düşük bir değere sahip olduğu görülmektedir. Tedarik zincirinde genel olarak dış entegrasyonun 3,64 ortalama değere sahip olması dış entegrasyon seviyesinin düşük olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Tedarik zincirinde iç entegrasyonun ise 5,58 ortalama değer ile nispeten büyük bir değere sahip olduğu görülmektedir. Bu sonuç işletmelerin dış entegrasyonu sağlamada yetersiz kaldıklarını, iç entegrasyonu geliştirmek için ise yapmaları gereken önemli hususların olduğunu göstermektedir.

5.6.3. Hipotez Testleri

Model kapsamında geliştirilen hipotezleri test etmek için regresyon analizi kullanılmıştır. Regresyon analizi "bir bağımlı değişken ile bir bağımsız (basit regresyon) veya birden fazla bağımsız (çoklu regresyon) değişken arasındaki ilişkilerin bir matematiksel eşitlik ile açıklanması sürecidir" (Kalaycı, 2006:199). Araştırma modelinde de görüldüğü üzere tedarik zincirinde tam bir entegrasyonun sağlanabilmesi için dış ve iç entegrasyonun ayrı ayrı sağlanması gerekmektedir. Tedarik zinciri entegrasyonunun temelde iki boyu olmakla birlikte dış entegrasyon boyutunun ana tedarikçilerle entegrasyon ve ana tüketicilerle entegrasyon olmak üzere iki alt boyutu bulunmaktadır. Dış entegrasyon değişkeni bu iki alt boyutun ortalamaları alınarak oluşturulmuştur. Temel ve alt değişkenlerin birbirlerinden bağımsız olarak operasyonel performans üzerindeki etkilerinin belirlenebilmesi için araştırma kapsamında oluşturulan hipotezler test edilirken basit doğrusal regresyon analizi kullanılmış ve değişkenlerin operasyonel performans üzerindeki etkileri ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

H₁: Tedarik zincirinde iç entegrasyon işletmelerin operasyonel performansını etkiler.

Tablo 7. İç Entegrasyonun Operasyonel Performansa Etkisi

Bağımlı Değişken: Operasyonel Performans	R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Tahminin Standart Hatası	
	0,657	0,431	0,426	0,67676	
ANOVA	Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F Değeri	P
Regresyon	39,276	1	39,276	85,755	0,000
Artıklar	51,755	113	0,458		
Toplam	91,031	114			
Bağımsız Değişken: İç Entegrasyon	Standartlaştırılmamış Katsayılar		Standartlaştırılmış Katsayılar	t Değerleri	P
	B	Standart Hata			
Sabit	0,633	0,368		1,721	,088
Birimler Arası Entegrasyon	0,602	0,065	0,657	9,260	,000

Tablo 7'de görüldüğü gibi oluşturulan basit regresyon modeli bir bütün olarak (F, p) 0,05 önem düzeyinde istatistikî açıdan anlamlıdır ve modelin açıklayıcılık gücü %43'tür. Model incelendiğinde tedarik zincirinde iç entegrasyon bileşeninin operasyonel performans üzerinde 0,05 önem düzeyinde anlamlı bir pozitif etkiye sahip olduğu görülmektedir (B=0,602; P=0,000). Bu sonuç 0,05 önem düzeyinde tedarik zincirinde iç entegrasyon faaliyetlerindeki bir birimlik artışın işletmelerin operasyonel performanslarını 0,602 birim arttıracak anlamına gelmektedir. Buna göre tedarik zincirinde işletmelerin iç entegrasyon seviyeleri arttıkça operasyonel performanslarının da artacağı söylenebilir. Bu sonuçlar ışığında tedarik zincirinde iç entegrasyonun işletmelerin operasyonel performansını etkilediğini öngören H₁ hipotezi KABUL edilir.

H₂: Tedarik zincirinde dış entegrasyon işletmelerin operasyonel performansını etkiler.

Tablo 8. Dış Entegrasyonun Operasyonel Performansa Etkisi

Bağımlı Değişken: Operasyonel Performans	R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Tahminin Standart Hatası	
	0,877	0,769	0,767	0,43093	
ANOVA	Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F Değeri	P
Regresyon	70,047	1	70,047	377,198	0,000
Artıklar	20,984	113	0,186		
Toplam	91,031	114			
Bağımsız Değişken: Dış Entegrasyon	Standartlaştırılmamış Katsayılar		Standartlaştırılmış Katsayılar	t Değerleri	P
	B	Standart Hata			
Sabit	1,077	0,155		6,936	,000
Dış Entegrasyon	0,800	0,041	0,877	19,422	,000

Tablo 8'de görüldüğü gibi oluşturulan basit regresyon modeli bir bütün olarak (F, p) 0,05 önem düzeyinde istatistikî açıdan anlamlıdır ve modelin açıklayıcılık gücü %77'dir. Model incelendiğinde tedarik zincirinde dış entegrasyon bileşeninin operasyonel performans üzerinde 0,05 önem düzeyinde anlamlı bir pozitif etkiye sahip olduğu görülmektedir (B=0,80; P=0,000). Bu sonuç 0,05 önem düzeyinde tedarik zincirinde dış entegrasyon faaliyetlerindeki bir birimlik artışın işletmelerin operasyonel performanslarını 0,80 birim arttıracak anlamına gelmektedir. Buna göre tedarik zincirinde dış entegrasyon seviyesi arttıkça işletmelerin operasyonel performanslarının da artacağı söylenebilir. Bu sonuçlar

ışığında tedarik zincirinde dış entegrasyonun işletmelerin operasyonel performansını etkilediğini öngören H₂ hipotezi KABUL edilir.

H_{2a}: Tedarik zincirinde ana tüketiciler ile entegrasyon işletmelerin operasyonel performansını etkiler.

Tablo 9. Tüketiciler ile Entegrasyonun Operasyonel Performansa Etkisi

Bağımlı Değişken: Operasyonel Performans	R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Tahminin Standart Hatası	
		0,876	0,767	0,765	0,43341
ANOVA	Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F Değeri	P
Regresyon	69,805	1	69,805	371,614	0,000
Artıklar	21,226	113	0,188		
Toplam	91,031	114			
Bağımsız Değişken: Ana tüketiciler ile entegrasyon	Standartlaştırılmamış Katsayılar		Standartlaştırılmış Katsayılar	t Değerleri	P
	B	Standart Hata	Beta		
Sabit	1,644	0,128		12,818	,000
Ana tüketiciler ile entegrasyon	0,711	0,037	0,876	19,277	,000

Tablo 9'da görüldüğü gibi oluşturulan basit regresyon modeli bir bütün olarak (F, p) 0,05 önem düzeyinde istatistikî açıdan anlamlıdır ve modelin açıklayıcılık gücü %77'dir. Model incelendiğinde tedarik zincirinde ana tüketiciler ile entegrasyon bileşeninin operasyonel performans üzerinde 0,05 önem düzeyinde anlamlı bir pozitif etkiye sahip olduğu görülmektedir (B=0,71; P=0,000). Bu sonuç 0,05 önem düzeyinde tedarik zincirinde ana müşteriler ile entegrasyon faaliyetlerindeki bir birimlik artışın işletmelerin operasyonel performanslarını 0,71 birim arttıracak anlamına gelmektedir. Buna göre tedarik zincirinde ana müşteriler ile entegrasyon seviyesi arttıkça işletmelerin operasyonel performanslarının da artacağı söylenebilir. Bu sonuçlar ışığında tedarik zincirinde ana müşteriler ile entegrasyonun işletmelerin operasyonel performansını etkilediğini öngören H_{2a} hipotezi KABUL edilir.

H_{2b}: Tedarik zincirinde ana tedarikçiler ile entegrasyon işletmelerin operasyonel performansını etkiler.

Tablo 10. Tedarikçiler ile Entegrasyonun Operasyonel Performansa Etkisi

Bağımlı Değişken: Operasyonel Performans	R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Tahminin Standart Hatası	
		0,756	0,572	0,568	0,58723
ANOVA	Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F Değeri	P
Regresyon	52,065	1	52,065	150,985	0,000
Artıklar	38,966	113	0,345		
Toplam	91,031	114			
Bağımsız Değişken: Ana tedarikçiler ile entegrasyon	Standartlaştırılmamış Katsayılar		Standartlaştırılmış Katsayılar	t Değerleri	P
	B	Standart Hata	Beta		
Sabit	1,296	0,226		5,732	,000
Ana tedarikçiler ile entegrasyon	0,676	0,055	0,756	12,288	,000

Tablo 10' da görüldüğü gibi oluşturulan basit regresyon modeli bir bütün olarak (F, p) 0,05 önem düzeyinde istatistikî açıdan anlamlıdır ve modelin açıklayıcılık gücü %57'dir. Model incelendiğinde tedarik zincirinde ana tedarikçiler ile entegrasyon bileşeninin operasyonel performans üzerinde 0,05 önem düzeyinde anlamlı bir

pozitif etkiye sahip olduğu görülmektedir (B=0,68; P=0,000). Bu sonuç 0,05 önem düzeyinde tedarik zincirinde ana tedarikçiler ile entegrasyon faaliyetlerindeki bir birimlik artışın işletmelerin operasyonel performanslarını 0,68 birim arttıracak anlamına gelmektedir. Buna göre tedarik zincirinde ana tedarikçiler ile entegrasyon seviyesi arttıkça işletmelerin operasyonel performanslarının da artacağı söylenebilir. Bu sonuçlar ışığında tedarik zincirinde ana tedarikçiler ile entegrasyonun işletmelerin operasyonel performansını etkilediğini öngören H_{2b} hipotezi KABUL edilir.

6. Sonuç

Tedarik zinciri yönetimi işletmelerin ve müşterilerin belirli kazanımlar elde edebilmeleri için malzeme ve bilgi akışının eşgüdümlü bir şekilde yapılmasının gerektiğini ifade eden bir yaklaşımdır. Ülke ekonomileri için çok büyük öneme sahip işletmelerin özellikle günümüzde yaşanan yoğun rekabet ortamında hem tüketicilerin artan beklentilerine daha iyi cevap verebilmeleri hem de maliyetlerde düşüş, performans ve verimlilikte ise artış sağlayabilmelerinde önemli imkanlar sunan tedarik zinciri entegrasyonu başarılı bir tedarik zinciri yönetimi sağlamada kritik bir öneme sahiptir.

Tedarik zinciri entegrasyonu işletmelerin kendi iç birimleri ve dış paydaşlarıyla yani tüketici ve tedarikçileriyle olan bilgi paylaşımını en üst seviyelere taşımalarını sağlamada geleneksel iletişim araçlarının çok ötesinde bir bilgi paylaşımı gerektirir. Küreselleşen dünyada farklı coğrafyalardan tedarikçilerle çalışmanın ve farklı kıtalardaki müşterilerin taleplerini karşılamanın ne kadar zor olduğu düşünülürse tedarik zincirinde entegrasyonun önemi rahatlıkla anlaşılacaktır. Buradan hareketle bu araştırmada tedarik zincirinde entegrasyonun işletmelerin operasyonel performanslarına etkisi belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmada tedarik zinciri entegrasyonu iki temel boyutta ele alınmıştır. Entegrasyonun birinci boyutunu işletmelerin kendi iç birimleri arasındaki entegrasyonunu ifade eden iç entegrasyon oluştururken diğer boyutunu da işletmelerin ana tedarikçileri ve ana müşterileriyle entegrasyonu şeklinde alt boyutlara sahip dış entegrasyon oluşturmaktadır.

Araştırmada elde edilen sonuçlardan birisi iç entegrasyonun işletmelerin Operasyonel performansları üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğudur. Bu sonuç işletmelerin kendi iç birimleri arasındaki entegrasyon seviyesini üst seviyelere çıkardıkları takdirde esneklik, teslimat, stok yönetimi, ürün ve hizmetlerin kalitesi gibi birçok performans göstergesinde artış sağlayacağını göstermektedir. Bu performans artışlarının yanı sıra iç entegrasyon seviyesindeki artışın işletmelerin birçok maliyet kaleminde de önemli düşüşler sağlaması beklenmektedir. Verilerin analizi kısmında da belirtildiği gibi iç entegrasyon seviyesindeki bir birimlik artışın işletmelerin operasyonel performanslarını 0,602 birim arttıracak belirlenmiştir. Mbugua ve Namada (2019), Boon-itt ve Paul (2006), Carr ve Pearson (2002), Droge vd. (2004), Germain ve Iyer (2006), Gimenez ve Ventura (2005), Goh ve Eldridge (2015), Horn vd. (2014), Jayaram vd. (2011), Kannan ve Tan (2005), Kang ve Moon (2016)'un çalışmaları bu sonucu desteklemektedir.

Araştırmanın bir diğer sonucu ise dış entegrasyonun işletmelerin operasyonel performansları üzerinde olumlu

bir etkiye sahip olduğudur. Dış entegrasyonun alt boyutlarından birisi olan ana tüketicilerle entegrasyon işletmelerin müşterilerinin beklentilerini ve taleplerini daha iyi karşılayabilmeleri için onlarla kısa vadeli bir ilişki yerine uzun vadeli ilişkiler kurarak süreçleri birlikte planlamaları ve yönetmeleri anlamına gelmektedir. Tüketicilerle sağlanan entegrasyon ile işletmeler ve müşteriler belirli amaçlar doğrultusunda bir araya gelerek bir nevi ortaklık kurmuş olurlar. Dış entegrasyonun bir diğer boyutu olan ana tedarikçilerle entegrasyon ise işletmeler ile ana tedarikçileri arasında kurulan uzun vadeli ilişkiler ve birçok farklı alanda sağlanan iş birliği süreçlerini içerir. Bu iş birliğinin işletmelere, ürettikleri mal ve hizmetlerin kalitesinde artış, birçok maliyet kaleminde ise düşüş sağlaması beklenir. Bunlara ilaveten işletmelerle tedarikçilerin sağlayacağı entegrasyonun işletmelerin tedarik ve yönetim performanslarında ve esneklik kapasitelerinde önemli artışlar sağlaması beklenmektedir. Entegrasyonun iki temel boyutunu oluşturan iç ve dış entegrasyondan elde edilecek kazanımların işletmeler ve tedarikçi firmaların her ikisi için geçerli olduğuna dikkat edilmelidir. Verilerin analizi kısmında da belirtildiği gibi araştırma sonuçları dış entegrasyon seviyesindeki bir birimlik artışın işletmelerin operasyonel performanslarını 0,80 birim arttıracığı belirlenmiştir. Kim (2006), Menor vd.(2007), Jagi ve Muli (2020), Rodrigues ve Lynch (2004), Rosenzweig vd.(2003), Terjesen vd. (2012), Uwahoro (2018), Vickery vd.(2003), Yu vd. (2013) çalışmaları bu sonucu desteklemektedir.

Analiz sonuçları tedarik zincirinde entegrasyonun her iki boyutunun yani hem iç hem de dış entegrasyon boyutlarının işletmelerin operasyonel performanslarına olumlu etki ettiğini göstermektedir. Her iki entegrasyon boyutunun operasyonel performans üzerinde olumlu etkisi olmakla birlikte tedarik zincirinde dış entegrasyonun operasyonel performans üzerinde daha fazla olumlu etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Dış entegrasyon boyutunu oluşturan alt boyutlarda ise tüketicilerle entegrasyon alt boyutunun işletmelerin operasyonel performansları üzerinde daha fazla olumlu etkiye sahip olduğunu görülmektedir. Elde edilen bu sonuçlar çalışmanın literatür taraması kısmında ele alınan birçok çalışma ile benzerlikler göstermektedir.

Tedarik zincirinde hem dış hem de iç entegrasyonun işletmelerin operasyonel performanslarını olumlu etkilemesine karşın araştırma sonuçları işletmelerin tedarik zincirinde dış entegrasyonun her iki alt boyutta da entegrasyon seviyesinin düşük olduğunu göstermektedir. İşletmeler performanslarını arttırmak için ana tüketiciler ve ana tedarikçiler ile yakın iş birliği içerisinde olmalı ve içinde bulunduğumuz yoğun rekabet ortamında entegrasyon seviyesini arttırmaya yönelik çalışmalar yapılmalıdır. İç entegrasyon seviyesi ise dış entegrasyon seviyesine göre nispeten daha yüksek olmakla birlikte işletmelerin performansları üzerinde olumlu katkıları olduğu düşünüldürse bu alanda da kendilerini geliştirmeleri gerektiği söylenebilir.

Özellikle günümüzde yaşanan yoğun rekabet ortamında işletmelerin değişen pazar koşullarına daha kolay uyum sağlamaları açısından etkili bir tedarik zinciri yönetimi büyük önem taşımaktadır. İşletmelerin büyük oranda teknolojideki değişimlerin sebep olduğu bu belirsizlik ortamında rekabet edebilmelerinin yolu tedarik zinciri

üyeleriyle iş birliği yapmaktan geçmektedir. Bu iş birliği işletmelerle ana tedarikçiler, ana müşteriler ve işletmelerin iç birimleri arasında olmalı ve bir stratejik ortaklık gibi düşünülmelidir. Bu iş birliği tedarik zincirinin daha çevik bir yapıya sahip olması bakımından da çok önemlidir.

Bu araştırmanın sonuçları TRA1 bölgesi organize sanayi bölgelerinde faaliyet gösteren işletmelerin dış entegrasyon seviyelerinin nispeten düşük olduğunu iç entegrasyon seviyelerinin ise nispeten yüksek olduğunu göstermektedir. Özellikle doğu bölgelerinde faaliyet gösteren işletmelerin coğrafi konum nedeniyle yaşadıkları birçok dezavantajlı durumun varlığı düşünüldürse tedarik zinciri entegrasyonunun bölge işletmeleri açısından ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılabilir. Tedarik zinciri üyelerinin bakış açılarının kısa vadeden uzun vadeye çevrilmesi sağlanıp birer stratejik ortak gibi çalışmalarını sağlanabilirse ortaya çıkacak yeni durum hem işletmeler hem de bölge ve ülke ekonomisi için büyük katkılar sağlayabilir ve coğrafi konumun işletmelere getirdiği birçok dezavantajlı durum telafi edilebilir. Çalışmanın sadece TRA1 bölgesi organize sanayi bölgelerinde faaliyet gösteren işletmeler ile sınırlı kalması araştırmanın en önemli kısıtını oluşturmaktadır. Tedarik zincirinde entegrasyonun önemini ortaya koyan bu çalışmanın sonrasında ülkenin diğer bölgelerinde hatta ülke genelinde entegrasyon seviyesini belirlemeye yönelik çalışmalar yapılabilir. Ayrıca işletmelerin entegrasyon seviyelerini arttırmak için entegrasyonu engelleyen unsurların neler olduğunu belirlemeye yönelik çalışmaların da literatüre önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Bu sayede entegrasyon seviyesini artırıcı stratejiler ve planlar daha kolay bir şekilde hayata geçirilebilir.

Etik Kurul Onayı: Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi, İnsan Araştırmaları Etik Kurulu, 18/12/2020, sayı:11/14

Kaynakça

- Bae, H. S. (2017). "Empirical Relationships of Perceived Environmental Uncertainty, Supply Chain Collaboration and Operational Performance: Analyses of Direct, Indirect and Total Effects". *Asian Journal of Shipping and Logistics*, 33(4), 263–272. doi:10.1016/j.ajsl.2017.12.010
- Boon-itt, S. ve Paul, H. (2006). "A study of supply chain integration in Thai automotive industry: A theoretical framework and measurement". *Management Research News*, 29(4), 194–205. doi:10.1108/01409170610665059
- Braunscheidel, M. J., Suresh, N. C. ve Boissier, A. D. (2010). "Investigating the impact of organizational culture on supply chain integration". *Human Resource Management*, 49(5), 883–911. doi:10.1002/hrm.20381
- Bruque-Cámara, S., Moyano-Fuentes, J. ve Maqueira-Marín, J. M. (2016). "Supply chain integration through community cloud: Effects on operational performance". *Journal of Purchasing and Supply Management*, 22(2), 141–153. doi:10.1016/j.pursup.2016.04.003
- Carr, A. S. ve Pearson, J. N. (2002). "The impact of purchasing and supplier involvement on strategic purchasing and its impact on firm's performance". *International Journal of Operations and Production Management*, 22(9–10), 1032–1053. doi:10.1108/01443570210440528
- Chang, W., Ellinger, A. E., Kim, K. K. ve Franke, G. R. (2016). "Supply chain integration and firm financial performance: A meta-analysis of positional advantage mediation and moderating factors". *European Management Journal*, 34(3), 282–295. doi:10.1016/j.emj.2015.11.008
- Chen, H., Daugherty, P. J. ve Landry, T. D. (2009). "Supply Chain Process Integration: a Theoretical Framework". *Journal of Business Logistics*, 30(2), 27–46. doi:10.1002/j.2158-1592.2009.tb00110.x
- Chen, M., Liu, H., Wei, S. ve Gu, J. (2018). "Top managers' managerial ties, supply chain integration, and firm performance in China: A social capital perspective". *Industrial Marketing Management*, 74(April), 205–

214. doi:10.1016/j.indmarman.2018.04.013

Çemberci, M., Sözer, E. ve Civelek, M. (2015). "Firmalar Arası Bilgi Paylaşımı ile Tedarik Zinciri Yönetimi Performansı İlişkisinde Bilgi Kalitesinin Moderatör Etkisi". *Yönetim Bilimleri Dergisi Cilt*, 13(25), 141-159.

Çetindaş, A. ve Çelik, M. (2017). "İmalat İşletmelerinin Tedarikçi Entegrasyonları İle Lojistik Performansları Arasındaki İlişki Üzerine Çevresel Belirsizliğin Düzenleyici Rolü". *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*4(7), 132-146

Danese, P., Romano, P. ve Formentini, M. (2013). "The impact of supply chain integration on responsiveness: The moderating effect of using an international supplier network". *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 49(1), 125-140. doi:10.1016/j.tre.2012.08.002

Droge, C., Jayaram, J. ve Vickery, S. K. (2004). "The effects of internal versus external integration practices on time-based performance and overall firm performance". *Journal of Operations Management*, 22(6), 557-573. doi:10.1016/j.jom.2004.08.001

Droge, C., Vickery, S. K. ve Jacobs, M. A. (2012). "Does supply chain integration mediate the relationships between product/process strategy and service performance? An empirical study". *International Journal of Production Economics*, 137(2), 250-262. doi:10.1016/j.ijpe.2012.02.005

Flynn, B. B., Huo, B. ve Zhao, X. (2010). "The impact of supply chain integration on performance: A contingency and configuration approach". *Journal of Operations Management*, 28(1), 58-71. doi:10.1016/j.jom.2009.06.001

Germain, R. ve Iyer, K. N. S. (2006). "The Interaction of Internal and Downstream Integration and Its Association With Performance". *Journal of Business Logistics*, 27(2), 29-52. doi:10.1002/j.2158-1592.2006.tb00216.x

Gimenez, C. ve Ventura, E. (2005). "Logistics-production, logistics-marketing and external integration: Their impact on performance". *International Journal of Operations and Production Management*, 25(1), 20-38. doi:10.1108/01443570510572222

Goh, S. H. ve Eldridge, S. (2015). "New product introduction and supplier integration in sales and operations planning: Evidence from the Asia Pacific region". *International Journal of Physical Distribution and Logistics Management*, 45(9-10), 861-886. doi:10.1108/IJPDLM-08-2014-0215

Han, C. hwan. (2018). "Assessing the impacts of port supply chain integration on port performance". *Asian Journal of Shipping and Logistics*, 34(2), 129-135. doi:10.1016/j.ajsl.2018.06.009

Horn, P., Scheffler, P. ve Schiele, H. (2014). "Internal integration as a pre-condition for external integration in global sourcing: A social capital perspective". *International Journal of Production Economics*, 153, 54-65. doi:10.1016/j.ijpe.2014.03.020

Huo, B., Ye, Y., Zhao, X. ve Shou, Y. (2016). "The impact of human capital on supply chain integration and competitive performance". *International Journal of Production Economics*, 178, 132-143. doi:10.1016/j.ijpe.2016.05.009

Jajja, M. S. S., Chatha, K. A. ve Farooq, S. (2018). "Impact of supply chain risk on agility performance: Mediating role of supply chain integration". *International Journal of Production Economics*, 205(September 2017), 118-138. doi:10.1016/j.ijpe.2018.08.032

Jayaram, J., Xu, K. ve Nicolae, M. (2011). "The direct and contingency effects of supplier coordination and customer coordination on quality and flexibility performance". *International Journal of Production Research*, 49(1), 59-85. doi:10.1080/00207543.2010.508935

Kalaycı, Ş. (2006). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.

Kang, S. ve Moon, T. (2016). "Impact of Information Exchange and Supply Chain Integration on Supply Chain Performance". *International Journal of u- and e- Service, Science and Technology*, 9(7), 237-246. doi:10.14257/ijunesst.2016.9.7.24

Kannan, V. R. ve Tan, K. C. (2005). "Just in time, total quality management, and supply chain management: Understanding their linkages and impact on business performance". *Omega*, 33(2), 153-162. doi:10.1016/j.omega.2004.03.012

Kim, D. Y. (2013). "Relationship between supply chain integration and performance". *Operations Management Research*, 6(1-2), 74-90. doi:10.1007/s12063-013-0079-0

Kim, S. W. (2006). "The effect of supply chain integration on the alignment between corporate competitive capability and supply chain operational capability". *International Journal of Operations and Production Management*, 26(10), 1084-1107. doi:10.1108/01443570610691085

Kim, S. W. (2009). "An investigation on the direct and indirect effect of supply chain integration on firm performance". *International Journal of Production Economics*, 119(2), 328-346. doi:10.1016/j.ijpe.2009.03.007

Lawson, B., Cousins, P. D., Handfield, R. B. ve Petersen, K. J. (2009). "Strategic purchasing, supply management practices and buyer performance improvement: An empirical study of UK manufacturing organisations". *International Journal of Production Research*, 47(10), 2649-2667. doi:10.1080/00207540701694313

Lee, C. W., Kwon, I. W. G. ve Severance, D. (2007). "Relationship between supply chain performance and degree of linkage among supplier, internal integration, and customer". *Supply Chain Management*, 12(6), 444-452. doi:10.1108/13598540710826371

Li, N. I. (2015). "Management Science and Engineering The Impact of Supply Chain Integration on Operation Performance: The Moderating Role of IT Competence". *Management Science and Engineering*, 9(4), 40-45. doi:10.3968/7549

Lii, P. ve Kuo, F. I. (2016). "Innovation-oriented supply chain integration for combined competitiveness and firm performance". *International Journal of Production Economics*, 174, 142-155. doi:10.1016/j.ijpe.2016.01.018

Mbugua, A. ve Namada, J. (2019). "Supply chain integration and operational performance of Kenya's public health sector". *International Journal of Research in Business and Social Science (2147- 4478)*, 8(5), 01-10. doi:10.20525/ijrbs.v8i5.472

Menor, L. J., Kristal, M. M. ve Rosenzweig, E. D. (2007). "Examining the influence of operational intellectual capital on capabilities and performance". *Manufacturing and Service Operations Management*, 9(4), 559-578. doi:10.1287/msom.1060.0131

Mose, E. M. (2015). "Impact of Supply Chain Integration Strategies on Performance of Pork Processing Industry in Rwanda". www.eajournals.org (erişim tarihi:10.01.2019).

Ni, W. ve Sun, H. (2019). "The effect of sustainable supply chain management on business performance: Implications for integrating the entire supply chain in the Chinese manufacturing sector". *Journal of Cleaner Production*, 232, 1176-1186. doi:10.1016/j.jclepro.2019.05.384

Njagi, J. M. ve Muli, S. M. (2020). "Influence of supply chain integration practices on the performance of manufacturing firms in kenya A case of kenya breweries limited". *International Journal of Business and Social Research*, 10(1), 35-57. doi:10.18533/ijbsr.v10i1.1265

Osei, M. B., & Kagnicioglu, C. H. (2018). "The Impact of Supply Chain Integration on Firms' Business and Operational Performance at the Food Retail Sector/Industry". *Journal of Management Marketing and Logistics*, 5(1), 18-30.

Paiva, E. L. (2010). "Manufacturing and marketing integration from a cumulative capabilities perspective". *International Journal of Production Economics*, 126(2), 379-386. doi:10.1016/j.ijpe.2010.04.031

Pakurár, M., Haddad, H., Popp, J., Khan, T. ve Oláh, J. (2019). "Supply chain integration, organizational performance and balanced scorecard: An empirical study of the banking sector in Jordan". *Journal of International Studies*, 12(2), 129-146. doi:10.14254/2071-8330.2019/12-2/8

Prajogo, D. ve Olhager, J. (2012). "Supply chain integration and performance: The effects of long-term relationships, information technology and sharing, and logistics integration". *International Journal of Production Economics*, 135(1), 514-522. doi:10.1016/j.ijpe.2011.09.001

Qi, Y., Huo, B., Wang, Z. ve Yeung, H. Y. J. (2017). "The impact of operations and supply chain strategies on integration and performance". *International Journal of Production Economics*, 185(December 2015), 162-174. doi:10.1016/j.ijpe.2016.12.028.

Ralston, P. M., Blackhurst, J., Cantor, D. E. ve Crum, M. R. (2015). "A Structure-conduct-performance perspective of how strategic supply chain integration affects firm performance". *Journal of Supply Chain Management*, 51(2), 47-64. doi:10.1111/jscm.12064.

Riley, J. M., Klein, R., Miller, J. ve Sridharan, V. (2016). "How internal integration, information sharing, and training affect supply chain risk management capabilities". *International Journal of Physical Distribution and Logistics Management*, 46(10), 953–980. doi:10.1108/IJPDLM-10-2015-0246.

Rodrigues, A. M. ve Lynch, D. F. (2004). "Linking Strategy, Structure, Process, and Performance in Integrated Logistics". *Journal of Business Logistics*, 25(2), 65–94.

Rosenzweig, E. D., Roth, A. V. ve Dean, J. W. (2003). "The influence of an integration strategy on competitive capabilities and business performance: An exploratory study of consumer products manufacturers". *Journal of Operations Management*, 21(4), 437–456. doi:10.1016/S0272-6963(03)00037-8.

Shashi, Tavana, M., Shabani, A. ve Singh, R. (2019). "The impact of interwoven integration practices on supply chain value addition and firm performance". *Journal of Industrial Engineering International*, 15(s1), 39–51. doi:10.1007/s40092-019-0316-8.

Shou, Y., Li, Y., Park, Y. ve Kang, M. (2018). "Supply chain integration and operational performance: The contingency effects of production systems". *Journal of Purchasing and Supply Management*, 24(4), 352–360. doi:10.1016/j.pursup.2017.11.004.

Stank, T. P., Keller, S. B. ve Closs, D. J. (2002). "Performance Benefits of Supply Chain Logistical Integration". *Transportation Journal*, 41(2/3), 32–46.

Terjesen, S., Patel, P. C. ve Sanders, N. R. (2012). "Managing Differentiation-Integration Duality in Supply Chain Integration". *Decision Sciences*, 43(2), 303–339. doi:10.1111/j.1540-5915.2011.00345.x.

Turkulainen, V. ve Ketokivi, M. (2012). "Cross-functional integration and performance: What are the real benefits?". *International Journal of Operations and Production Management*, 32(4), 447–467. doi:10.1108/01443571211223095

Uwamahoro, A. (2018). "Effects of Supply Chain Integration on Performance: An Analysis of Manufacturing Firms in Rwanda East Africa". *East Africa Research Papers in Business, Entrepreneurship and Management*.

Vickery, S. K., Jayaram, J., Droge, C. ve Calantone, R. (2003). "The effects of an integrative supply chain strategy on customer service and financial performance: An analysis of direct versus indirect relationships". *Journal of Operations Management*, 21(5), 523–539. doi:10.1016/j.jom.2003.02.002.

Villena, V. H., Gomez-Mejia, L. R. ve Revilla, E. (2009). "The decision of the supply chain executive to support or impede supply chain integration: A multidisciplinary behavioral agency perspective". *Decision Sciences*, 40(4), 635–665. doi:10.1111/j.1540-5915.2009.00245.x.

Wong, C. W. Y., Lai, K. H. ve Bernroider, E. W. N. (2015). "The performance of contingencies of supply chain information integration: The roles of product and market complexity". *International Journal of Production Economics*, 165, 1–11. doi:10.1016/j.ijpe.2015.03.005.

Wong, C. W. Y., Sancha, C. ve Thomsen, C. G. (2017). "A national culture perspective in the efficacy of supply chain integration practices". *International Journal of Production Economics*, 193, 554–565. doi:10.1016/j.ijpe.2017.08.015.

Wong, C. W. Y., Wong, C. Y. ve Boon-Itt, S. (2013). "The combined effects of internal and external supply chain integration on product innovation". *International Journal of Production Economics*, 146(2), 566–574. doi:10.1016/j.ijpe.2013.08.004.

Yu, W., Jacobs, M. A., Salisbury, W. D. ve Enns, H. (2013). "The effects of supply chain integration on customer satisfaction and financial performance: An organizational learning perspective". *International Journal of Production Economics*, 146(1), 346–358. doi:10.1016/j.ijpe.2013.07.023.

Yuen, K. F. ve Thai, V. V. (2016). "The relationship between supply chain integration and operational performances: A study of priorities and synergies". *Transportation Journal*, 55(1), 31–50. doi:10.5325/transportationj.55.1.0031.

Ekler

Ek: Araştırmada Kullanılan Değişkenler ve Ölçütler.

Araştırmada Kullanılan Değişkenler ve Ölçütler	
İç Entegrasyon	
BAE1-İşletmemizde süreç geliştirmede birimler arası fonksiyonel ekipler kullanılır	
BAE2-İşletmemizde ağ (network) sistemleri üzerinden iç birimler arasında veri entegrasyonu sağlanır	
BAE3-İşletmemizde lojistikle ilgili operasyon verileri birimler arasında paylaşılır	
BAE4-İşletmemizde herhangi bir sorun ortaya çıktığı zaman sorunların çözümünde birimler kendi aralarında iş birliği yapar	
BAE5-İşletmemizde yeni ürün geliştirmede birimler arası fonksiyonel ekipler kullanılır	
BAE6-İşletmemizde stok seviyesi eş zamanlı olarak birimler arasında paylaşılır	
BAE7-İşletmemizde iç birimlerde kullanılan kurumsal uygulamalar (yazılımlar) birbirleriyle entegredir	
Ana Tüketicilerle (Müşterilerle) Entegrasyon	
ME1-Ana tüketicilerimiz pazar bilgilerini bizimle paylaşır	
ME2-Ana tüketicilerimiz ile ağ sistemleri (network) üzerinden iletişim kurarız	
ME3-Ana tüketicilerimiz talep tahmin bilgilerini bizimle paylaşır	
ME4-Ana tüketicilerimiz ile aramızda stok bilgilerini paylaşırız	
ME5-Ana tüketicilerimiz "Satış Noktası (POS)" bilgilerini bizimle paylaşır	
ME6-Ana tüketicilerimiz ürün geliştirme süreçlerimize aktif olarak katılır	
ME7-Ana tüketicilerimiz ile üretim planlarını paylaşırız	
ME8-Ana tüketicilerimiz ile aramızda hızlı sipariş sistemleri vardır	
Ana Tedarikçilerle Entegrasyon	
TE1-Ana tedarikçilerimiz ile aramızda üretim planlarını paylaşırız	
TE2-Ana tedarikçilerimiz ile aramızda hızlı sipariş sistemleri vardır	
TE3-Ana tedarikçilerimiz ürün geliştirme süreçlerimize aktif olarak katılır	
TE4-Ana tedarikçilerimiz ile aramızda üretim kapasitesi bilgisini paylaşırız	
TE5-Ana tedarikçilerimiz ile ağ sistemleri (network) üzerinden iletişim kurarız	
TE6-Ana tedarikçilerimiz ile ürünlerinin kalitelerini yükseltmeye yönelik ortak çalışmalar yaparız	
TE7-Ana tedarikçilerimiz ile aramızda talep tahminlerinin paylaşırız	
TE8-Ana tedarikçilerimiz ile aramızda stok bilgilerini paylaşırız	
Operasyonel Performans	
OP1-Kapasite esnekliği	
OP2-Ürün esnekliği	
OP3-Teslimat hızı	
OP4-Teslimat güvenilirliği	
OP5-Birim üretim maliyetlerindeki azalma	
OP6-Sipariş maliyetlerindeki azalma	
OP7-Yönetim maliyetlerindeki azalma	
OP8-Dağıtım maliyetlerindeki azalma	
OP9-Stok maliyetlerindeki azalma	
OP10-Ürün ve hizmet kalitesi	
OP11-Ürün ve hizmetlerin kalite standartlarına uygunluğu	

Expansion of Multinational Corporations in de-facto States: The Case of Turkish Republic of Northern Cyprus

Uluslararası Şirketlerin Tanınmayan Ülkelerde Yayılması: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Örneği

Atay DEMİREL^a, Yonca ÖZDEMİR^b✉

ARTICLE INFO

<i>Article History</i>	
Received	19 November 2020
Accepted	26 April 2021
Available Online	15 September 2021
Article Type	Research Article

Keywords

Northern Cyprus,
Turkish Republic of Northern Cyprus,
De-Facto States,
Unrecognized States,
Multinational Corporations (MNCs),
Market Entry Strategies,
Foreign Direct Investment (FDI)

MAKALE BİLGİSİ

<i>Makale Geçmişi</i>	
Başvuru	19 Kasım 2020
Kabul	26 Nisan 2021
Yayın	15 Eylül 2021
Makale Türü	Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Kuzey Kıbrıs,
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti,
Sözde-Devletler,
Tanınmayan Devletler,
Uluslararası Şirketler (UŞ'ler),
Pazara Giriş Stratejileri,
Doğrudan Yabancı Yatırım

ABSTRACT

This article studies the dynamics of the existence and expansion of Multinational Corporations (MNCs) in the North Cyprus (Turkish Republic of Northern Cyprus, or the TRNC) within the context of embargoes and non-recognition in the international area. Therefore, we try to offer a better understanding on what mechanisms the MNCs use to expand their operations all over the world against extraordinary political situations. In this regard, the main research questions of this study are: ‘What are the dynamics of the existence and expansion of MNCs in the TRNC as an unrecognized state?’ and ‘How, and by using which tools and mechanisms do the MNCs exist, evolve, operate, and expand their capital in the TRNC market?’ Therefore, the mechanisms, tools, and processes used by the MNCs in their operating processes within the TRNC, and the dynamics and the forces behind investing in the TRNC despite the risks of illegality were investigated by conducting a field study. The field study was conducted through semi-structured in-depth interviews with nine participants who represented thirteen establishments of thirteen different MNCs operating in the TRNC. The findings of this research show that the MNCs use extraordinary tools and mechanisms in order to expand and legalize their investments in the TRNC.

ÖZ

Bu makalede uluslararası şirketlerin (UŞ) Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’ndeki (KKTC) varlıkları ve genişlemeleri, ambargolar ve tanınmamışlık bağlamlarında araştırılmıştır. Bu yolla, uluslararası şirketlerin faaliyet alanlarını dünya çapındaki olağan dışı politik durumlar karşısında kullandıkları genişleme mekanizmalarının daha iyi anlaşılması sağlanacaktır. Bu bağlamda, çalışmamızın temel araştırma soruları şu şekildedir: “Tanınmayan bir devlet olan KKTC’de uluslararası şirketlerin var olmasının ve yayılmasının dinamikleri nelerdir?” ve “uluslararası şirketler KKTC pazarında var olma, gelişme, faaliyet gösterme ve sermayelerini genişletme süreçlerini ne şekilde, hangi araçlar ve mekanizmaları kullanarak yürütmektedirler?”. Buna istinaden, uluslararası şirketlerin KKTC’de faaliyet gösterdikleri süre içerisinde kullandıkları yöntemler, araçlar ve işlettikleri süreçlere ek olarak “yasa dışılık” riskine rağmen KKTC’de yatırım yapmalarının arkasındaki dinamikler ve itici güçler bir saha çalışması yürütülerek incelenmiştir. Bu saha çalışması, on üç farklı uluslararası şirketin KKTC’de faaliyet gösteren on üç kuruluşunun temsilcileri olan dokuz adet katılımcıdan oluşan örneklem ile gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakatların ışığında yürütülmüştür. Bu çalışmanın neticesinde elde edilen bulgular uluslararası şirketlerin KKTC’deki yatırımlarını alışılmadık araç ve yöntemler kullanarak genişlettikleri ve bu yolla yasal bir zemine oturttukları gözler önüne serilmektedir.

1. Introduction

The Turkish Republic of Northern Cyprus (TRNC) is a tiny de-facto state which is located in one-third of the Cyprus island in Eastern Mediterranean. Since the Turkish military intervention and the subsequent war in the island in 1974,

the island stands as partitioned into two (Turkish in the north versus Greek in the south). The northern part of the island, controlled by the Turkish Cypriots, is not recognized by any country in the world, except Turkey. In addition to

✉ Sorumlu Yazar/Corresponding Author

^a Doctoral student, Eastern Mediterranean University, Political Science and International Relations Department, Famagusta, **E-Posta:** 20600027@emu.edu.tr
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2511-0228

^b Assoc. Prof., Middle East Technical University, Northern Cyprus Campus, Political Science and International Relations Program, Güzelyurt, **E-Posta:** yoncita@metu.edu.tr **ORCID:** https://orcid.org/0000-0003-2977-4985

△ Yazarlar bu çalışmanın tüm süreçlerinin araştırma ve yayın etiğine uygun olduğunu, etik kurallara ve bilimsel atf gösterme ilkelerine uyduğunu beyan etmiştir. Aksi bir durumda Akdeniz İİBF Dergisi sorumlu değildir.

this, there are economic embargoes¹ imposed on the TRNC. Therefore, naturally the international business activities in the TRNC have been quite limited.

Nevertheless, according to the U.S. Department of State data (2015 & 2019) there is an increase in the investments of the foreign companies and offshore companies in the TRNC market. There were 340 foreign companies and 333 offshore companies operating in the TRNC by June 2015 excluding the companies that are based in Turkey (U.S. Department of State, 2015). The number of these companies in the TRNC market has increased to 418 foreign companies and 456 offshore companies by July 2019, (U.S. Department of State, 2019). Therefore, the increase in four years consists of 78 foreign companies and 123 offshore companies, which are in total 201 companies, that are related with the international capital, invested in the TRNC market and started to operate here in the last four years. These foreign companies are the Multinational Corporations (MNCs) that operate in the TRNC market. On the other hand, the aforementioned offshore companies are the domestic companies of the TRNC that operate their businesses with the MNCs in the TRNC market. Moreover, these MNCs are the companies that are based in states that do not recognize the TRNC. Thus, it is possible to say that, since legally there is no state as 'the TRNC' from the perspective of these states, then the 'legality' of the investments of these companies in the TRNC is also in question.

In this regard, this article is an attempt to study the dynamics of the existence and expansion of MNC activities in the TRNC, an unrecognized de-facto state. Following this topic, research questions of this study are as follows:

- What are the dynamics of the existence and expansion of international businesses in the forms of MNCs in the TRNC?
- How, and by using which tools and mechanisms do the MNCs exist, evolve, operate, and expand in the TRNC market?
- How does the domestic market of the TRNC take shape with respect to the investments of the MNCs?

If one considers the MNCs as the representatives of international capital today, then one may argue that the existence and expansion of them in the TRNC would involve some extraordinary processes. The MNCs need to use extraordinary tools and mechanisms in order to legalize their investments in the TRNC. Moreover, in some cases, these companies even need to change the structures of their own investments in the TRNC in order to get around the obstacles on their expansion and operations and the difficulties that they face to this end, which were caused by the contexts of non-recognition of the TRNC and the embargoes imposed on the TRNC.

Therefore, the main objective of this study is to investigate and reveal both legal or extra-legal mechanisms and the tools that are used by the MNCs in order to operate and expand their businesses in the TRNC. This study is important in order to understand how the MNCs behave in order to legalize their investments in the quasi-legal states,

and how the businesses and their capital keep up with the extraordinary political situations such as non-recognition, and how they are getting around the juridical issues in the international arena related with the existence of their investments in the states that are considered as 'quasi-legal', such as the TRNC.

The existing literature does not present adequate information when it comes to how the MNCs exist and expand in de-facto states. Thus, this study will conduct a case study to concentrate on this issue in order to analyse the tools and mechanisms used by the MNCs in order to evolve, operate, and expand their businesses in the TRNC market. This case study is analysed by conducting a field study that consists of interviews that provide qualitative information about the issues related with the investments of the MNCs in the TRNC market.

The next part of the article is going to talk about the expansion methods, or foreign market entry modes of MNCs, and the reasons behind using different market entry modes for expansion. Then, the internal and political and economic structures of the TRNC will be presented in order to highlight its characteristics as a market for MNCs. The following section will present the research method and the analysis of the field study. Finally, some conclusions on the findings and analyses of the study are going to be made.

2. Business Expansion Methods and Their Viability in the TRNC Market

In this section, we will first talk about the MNCs' methods for expansion into foreign markets. Then, we will explain the specific conditions of the TRNC market by emphasizing its dubious legality in terms of its relations with the MNCs.

2.1 Expansion Strategies and Foreign Market Entry Modes of MNCs

According to Ghauri and Cateora (2010) the driving force of the MNCs to expand towards the international markets is the growth of these firms. However, they assert that the reasons behind the expansion of the MNCs, towards a particular market, and which entry mode to be used in this process, consist of a combination of the company objectives and the market characteristics of the targeted economic territory. The classical model of MNC internationalization developed by Dunning (1993) includes four different categories of MNC motives. These categories are market seeking, resource seeking, efficiency seeking and strategic resource seeking motives. In a resource seeking FDI, firms try to enter into countries to get access to raw materials or other crucial inputs that can provide cost reduction and lower operation costs, like cheap labour. In market seeking FDI, firms look for a considerable market for its products/offers. In efficiency seeking FDI, firms want to enter countries/markets where they expect benefits by achieving efficiency. Often those benefits come from economies of scale and scope, but also risk diversification. In the strategic asset seeking FDI, the aim is to acquire a new technological base (Dunning 1993). Therefore, it is possible to say that the main objectives of the MNCs are different from each other because they are different in size,

¹ For an explanation for the reasons behind using the term 'embargo', please see '1.2. The Economic Indicators and Assessment on the TRNC Economy with Respect to MNCs'.

sector, competitiveness and purposes, thus their needs are differing from the each other, and these different objectives can be reached by expanding into different territories in different forms.

Hill & Hult (2018) argue that there are three main decisions to be made by the companies before choosing the market entry mode in order to expand towards a particular economic territory in the international market. These decisions are related with the questions of ‘... which foreign markets to enter, when to enter them, and on what scale’ (Hill & Hult, 2018, p. 358). The existing risky situations for the future of the investment that are planned to be made by the firms in a particular economic territory affect not only the likelihood of MNC investment, but also the scale and the shape of this investment.

Regarding the first question, which is the question of ‘Which foreign markets to enter?’, Hill & Hult (2018) argue that this question must be addressed by the investor through assessing the potential of its investment in this particular economic territory for its relative long-term growth and profit in contrast to its competitors in the sector. The investment decision is made based on an assessment of the size of the market, purchasing power of the consumers in that market and the economic growth potential (Wadhwa & Reddy 2011; Hill & Hult 2018).

When it comes to the second question, which is related with the timing of entry to the foreign market, it has been argued that if a company is the first foreign company to enter a particular economic territory in a particular sector, or a product group, this provides this company what is called as the ‘first-mover advantage’ (Ghauri & Cateora, 2010; Hill & Hult, 2018). Being the first mover of a particular sector, or a product, gives the investor company some advantages such as an ability to create a well-known brand before its competitors enter this particular market, or gaining more experience about the inner dynamics of this particular market before its competitors enter here, or a cost advantage depending on the ability of the first-mover company on cutting prices below the prices of the products of the later entrant within this particular market (Ghauri & Cateora, 2010, p.267; Hill & Hult, 2018, p. 360).

The third question before choosing the foreign market entry mode for the companies is related with the decision on the scale of the entry to be made in that particular market. Regarding this issue, Hill & Hult (2018) argue that both of the small-scale and the large-scale entries have their own advantages and disadvantages for the companies that are entering to a particular market. While small-scale entry reduces the risks of huge losses of capital in contrast to a large-scale entry, on the other hand large-scale entry increases the chance of capturing the first-mover advantage (Hill & Hult, 2018, pp. 362-363). Therefore, when entering a new market, the companies must achieve the balance between the small-scaled entry and the large-scaled entry in accordance with their objectives and the internal structures of that particular market.

Finally, when the decisions have been made on where, when, and in what scale the foreign market entry will take its place, it is time for the MNCs, to choose which foreign market entry mode is to be used in order to expand in the market of a particular economic territory. We present and

examine five different kinds of foreign market entry modes within this study: exporting, licensing, franchising, joint ventures, and the wholly owned subsidiaries.

Exporting is the most common foreign market entry mode that is used by the manufacturing firms (Cullen & Parboteeah, 2010; Hollensen, 2007). ‘Exporting presents a low level of commitment and as the required resource commitments are minimal, the risk of bearing a potential loss is minimal as well’, because exporting does not involve FDI (Katsioloudes & Hadjidakis, 2007, p. 261). A distributorship agreement between the exporting company and the importing company may lessen the disadvantages in some circumstances. Since the distributors are considered as the ‘exclusive representatives’ of the exporting companies in a particular territory (Hollensen, 2007), this article is going to be concerned with the ‘distributors’ of the MNCs in the TRNC market while analysing ‘exporting’ as a foreign market entry mode.

Licensing is established through a licensing agreement between two companies, which are the ‘licensee’ and the ‘licensor’ (Cullen & Parboteeah, 2010, p. 249). ‘Through licensing, a firm (licensor) grants a foreign entity (licensee) some type of intangible rights, which could be the rights to a process, a patent, a program, a trademark, a copyright, or expertise. In essence, the licensee is buying the assets of another firm in the form of know-how or R&D (Ajami et al., 2006, p.25). An advantage of licencing as a foreign market entry mode is that the commitment of the licensee to the licensor is being assured by the ‘licensing agreement’. Moreover, Hill & Hult (2018) assert that ‘a primary advantage of licensing is that the firm does not have to bear the development costs and risks associated with opening a foreign market’ (p. 366) as the licensee bears most of the capital that is necessary for the overseas operation.

Franchising is one of the most well-known foreign market entry modes. It is a special kind of licensing in which the franchiser sells intangible property (normally a trademark) to the franchisee and also the franchisee agrees to follow strict rules on how it does business. Like licensing, the franchiser typically receives a royalty payment from the franchisee. It is more common in the service sector (Hill & Hult, 2018). In the franchising businesses, the franchisee is not only benefiting from the perceived value of the brand of franchisor, but also being assisted by the franchisor in order to increase the efficiency of their investments. On the other hand, franchising also provides the franchisor some advantages as well, such as ‘rapid entry and expansion in the foreign market without any major risk assumption or capital investment requirements.’ (Katsioloudes & Hadjidakis, 2007, p. 250). Instead, the ‘risks’ and ‘cost of capital’ of establishing a franchising business is expected to be covered by the franchisee. ‘Master franchising’, a special type of franchising, ‘is based on granting the foreign franchisee exclusive territorial right to a particular region or country. The master franchisee in the foreign country then assumes the role of franchisor’ (Katsioloudes & Hadjidakis, 2007, p. 250).

Another form of foreign market entry is ‘joint-ventures’, which involves establishing a company that is jointly owned by two or more independent companies (Hill & Hult 2018). Therefore, MNCs can expand in a foreign market by

establishing a joint venture with a local company in this particular territory.

'Wholly owned subsidiary' is another foreign market entry mode in which the foreign firm, or the MNC owns the whole stocks of the established company located in a particular territory (Ajami et al., 2006). In order to own a wholly owned subsidiary in the market of a particular economic territory, an MNC can set up an investment from scratch (greenfield investment), or it can acquire another local company that is already established in this market.

2.2 The Economic Indicators and Assessment on the TRNC Economy with Respect to MNCs

As it has been presented in the previous section, the economic indicators and the economic structures are important in order to identify the underlying reasons behind the MNC expansion in different economic territories. Therefore, in order to have a better understanding on how MNCs exist and expand in the TRNC, some economic indicators and structures of the TRNC market will be presented.

To begin with, Cyprus is the third largest island in the Mediterranean Sea, and the largest island in the Eastern Mediterranean Sea, and it is located in the midst of the continents of Asia, Africa, and Europe. Thus, it is possible to say that, since it is located where trade routes intersect, the TRNC is situated in a geographically valuable place for the international trade (Leigh & Vukovic, 2011, p.59). However, there is not significant number of people in the TRNC. The total population of the TRNC was 335,455 in 2016 and 93,292 of this population were consisting of students who were studying in the TRNC universities. The total working age population of the TRNC in 2018 was 132,818. The unemployment rate was approximately 5.5% (T.C. Lefkoşa Büyükelçiliği, 2018). Since the MNCs of manufacturing industry need huge masses of population as labour, not only the unemployed population of the TRNC, but also the total population of the TRNC is not sufficient to provide labour force for the 'efficiency seeking' manufacturing industry of the MNCs.

Moreover, when it comes to the GDP per capita of the TRNC, it was \$14,942 by the end of 2018 (T.C. Lefkoşa Büyükelçiliği, 2018).² In addition to this, the average minimum monthly wage in the TRNC was \$600 in 2018 (U.S. Department of State, 2018). Thus, it could be argued that, since the industrial manufacturing processes of international capital necessitates lower wages within the invested economic territories, the TRNC is not offering a good profit opportunity for the manufacturing MNCs due to its relatively high minimum-wage.

Another problem related to the TRNC market is related its political situation. TRNC is considered a 'de-facto state'. A de-facto state is an internationally unrecognized state, i.e. a state that is denied external sovereignty. As stated by Caspersen (2012), de-facto states also meet the following conditions: they have de facto control of their territory,

which is actually claimed by another state ('parent state'); they seek to build state institutions and demonstrate their own legitimacy; and they have declared or shown aspiration for independence.

The problem with de-facto states is that, compared to legally recognized states, they have harder time in their economic relations with other states and foreign companies. Recognition allows states to get into international agreements and contracts and any other recognized international legal frameworks, which makes it easier to acquire foreign investment (Buzard et al., 2017). De-facto states suffer from what Pegg (1998, p. 43) has called, 'the economic cost of non-recognition', because foreign firms are distrustful when it comes to investing in a de-facto state as legal contracts might not be internationally binding there. Investors may also be afraid of offending the parent state, for fear of being banned from having economic relations with its typically larger market. Unrecognized status also increases cost of living in de-facto states as local companies cannot import goods directly and international investors would also be discouraged by the lack of international insurance and other forms of protection for investments (Caspersen, 2012). Exports from de-facto states are similarly limited, as they usually face restrictive measures in international markets. Further problems are created by the transportation complications, because direct travel may not be possible from and to de-facto states. As a result, de-facto states are known to receive little FDI (Hoch and Rudincová, 2015). All these create dependency of de-facto states on their 'patron states', i.e. the states that recognize and support them.

In 1983, nine years after the partition of the island, the Turkish Cypriots declared their self-determination and established the TRNC. However, Turkey is the only state that officially recognized the TRNC. As a reaction, the UN started an embargo on the TRNC by declaring the 'UN Security Council Resolution 541' which states that the declaration of the TRNC was incompatible with the 1960 Treaty about the establishment of Republic of Cyprus, as well as the 1960 Treaty of Guarantee. Thus, the attempt to create TRNC was declared invalid. As a consequence, the TRNC is an unrecognized state in the world³. Furthermore, while there are political and economic embargoes imposed on the TRNC by the states and international organizations such as the EU which do not recognize it since 1983, the Republic of Cyprus (RoC) in the South is a member state of the EU and it pursues its existence as a recognized state in the international area.

Moreover, there are also some economic embargoes that originated and depended on the political non-recognition of the TRNC. These economic embargoes not only cause an isolation of the TRNC from the international markets, but also undermine the industrial development of the TRNC (Kanol & Köprülü, 2017). The international institutions like Universal Postal Union, the International Civil Aviation Organization and the International Air Transport

² The average GDP per capita of East Asia and Pacific Countries was \$10,367, Latin America and Caribbean Countries was \$9,271, and Middle East and North Africa Countries was \$7,373 in 2017. The GDP per capita in some countries, where huge industrial manufacturing plants of MNCs prevail are \$8,827 in China, \$3,864 in Indonesia, \$6,595 in Thailand in 2017 (The World Bank, 2019).

³ Although the 'UN Security Council Resolution 541' declaration does not mean to an embargo on the TRNC as *de jure*, this study refers this situation as 'embargo', depending on the difficulties that the TRNC society is having as outcomes of this declaration as *de facto*. These difficulties were provided in '1.2. The Economic Indicators and Assessment on the TRNC Economy with Respect to MNCs' section.

Association refuse to deal with the TRNC. (Pegg, 1998, p. 4). Therefore, some processes and activities related with international trade, such as transportation and communication are getting harder to be accomplished. For example, if one attempts to send or ship anything (i.e. a good, a payment, a document, or a letter) from the TRNC to any state that does not officially recognize the TRNC, he/she must identify his/her address as 'Mersin10/Turkey', which is a kind of masked address for the TRNC which makes it look like an address in Mersin, a city of Turkey. In this process, the item to be shipped from/to the TRNC to anywhere in the world must firstly arrive to Turkey, then depart from Turkey in order to reach the recipient address.

Due to its non-recognition, there are no direct flights or navigation routes from any other state to the TRNC, except Turkey. This significantly increases both the costs and the inconvenience of traveling to Northern Cyprus (Pegg, 1998). While this situation directly undermines the tourism sector in the TRNC, the less the number of tourists visiting the TRNC means less buoyant of commerce within this economic territory, thus the whole economic activity gets undermined.

The economic embargo was greatly exacerbated with the ruling of the European Court of Justice (ECJ) in 1994, which deemed the food certificates issued by Northern Cyprus as unacceptable for the EU⁴. As a result, many production industries of the TRNC have been undermined. Just three years after this ECJ ruling, a domestic company of the TRNC, named 'Sanayi Holding', went bankrupt, closed down its 57 manufacturing plants and laid off hundreds of workers (Gürsel, 2019, June 11). Therefore, it is possible to say that not only the agricultural industry, but also the production industries of the TRNC were banned from the international markets due to embargoes.

Due to all these above mentioned problems caused by its de-facto status, the TRNC economy has remained quite weak. TRNC remains completely dependent on its patron state, Turkey, for its economic survival. Turkey provides substantial amount of financial aid every year to the TRNC to compensate for its economic disadvantages (Caspersen, 2012; Bozkurt, 2014; Bryant and Hatay, 2015). Therefore, the TRNC is a typical de-facto state in economic sense, and thus, naturally it is not a favourite destination for FDI.

With the efforts of the seventh UN Secretary-General of the UN Kofi Annan, in order to solve the Cyprus Conflict by a reunification of the island under a federal state solution, known as the 'Annan Plan', was offered to the TRNC and the RoC by the United Nations. Thus, the Annan Plan was voted through two separate and simultaneous referenda at both of these states on the 24th of April 2004 (Sözen & Özersay, 2007). However, the Annan Plan could not be implemented, as the Plan was rejected by the Greek Cypriots with 76% of the votes although it was approved by the 65% of the Turkish Cypriots.

With the rejection of the Annan Plan, the TRNC could not succeed to end its economic and political isolation. On the other hand, the RoC became a full member of the EU in 2004 and began to reap its benefits (Gökçekuş, 2009).

However, after the Annan Plan referenda, the TRNC started to develop more direct relationships with international bodies and institutions and also experienced increasing penetration of international capital (Bryant 2015). Also, the 2004 Green Line Regulation allowed some limited trade (mostly fresh produce and raw materials) between the two sides of Cyprus. Yet when considered together with the obstacles placed against the industrial development of the TRNC, such as non-recognition, this penetration of the international capital meant that 'Turkish Cypriots have been incorporated into the global economy as consumers rather than producers' (Bryant, 2015, para. 10). Therefore, one may argue that, while the non-recognition of the TRNC undermines the economic development of the TRNC, it does not completely prevent the MNCs pursue their expansion and profit-making in the territories of the TRNC.

However, another important issue about the internal political and economic structures of the TRNC is related with the private property ownership. According to a report of the US Department of State, 'Investors are advised to consider the risks associated with investing in immovable property [in the TRNC]' (US Department of State, 2015, p. 15). The underlying reason behind this situation is that the ownership of private property in the TRNC, especially the lands that were owned by the Greek Cypriots before the partition of the island, are still a matter of conflict today. Although the Immoveable Property Commission (IPC) is established in 2005 to handle the disputes on private property ownership in the territories of the TRNC, according to the IPC (Immoveable Property Commission, 2020), there are hundreds of applications made by the Greek Cypriots and not all of the applications are concluded with a final solution. Thus, it is possible to say that the security of the property ownership in the TRNC is carrying some particular risks depending on the European Court of Human Rights (the ECHR) ruling about the property disputes at the TRNC. The risks on the property ownership decrease the attractiveness of the TRNC in terms of FDI.

On the other hand, there are some governmental incentives (e.g., the tax allowances, investment allowances, and some exemptions from the Value Added Tax) that are given by the TRNC state regardless of whether an investor is local or foreign (TRNC State Planning Organization, 2018). Therefore, it is possible to say that the de-facto TRNC state is aiming to encourage both the domestic and international capital to invest in the territories of the TRNC. However, although the state authorities of the TRNC are endeavouring to increase the export-oriented manufacturing investments in the TRNC, exports to countries other than Turkey is highly problematic due to international embargoes. Therefore, the export-oriented investments and production get undermined in the TRNC.

Based on the information given above, it is hard to claim that the TRNC is an attractive location for international capital. However, we still see increasing MNC activity in the TRNC. Why? First of all, as mentioned before, every company has different objectives, needs, and strategies. Therefore, it can be argued that, for the ones that are in search of a territory to establish a production facility, the

⁴ Although the ECJ ruling in 1994 does not refer an 'embargo' as *de jure*, it could be argued that the consequences of the ECJ ruling mean an 'embargo' on the TRNC goods as *de facto*.

TRNC cannot offer good opportunities, because: (1) the wages are relatively high in the TRNC, (2) the total population and working population in the TRNC are not creating huge masses of labour power that is necessary for the giant production processes of the international capital (3) the phenomenon of non-recognition is aggravating the transportation and communication issues between the TRNC and the world market (excluding Turkey), (4) the economic sanctions imposed on the TRNC by the EU undermine the competitiveness of the businesses that operate in the TRNC depending on their inability to sell their products to the EU markets, (5) the property ownership issues in the TRNC and the ECHR rulings on this issue increase the risks related to the ownership of property in the TRNC for the businesses.

However, it can be argued that, for some MNCs which are in the consumption sector that produce fast moving consumer goods, the TRNC market may be feasible in the long-run to a certain extent as long as their products get consumed domestically, and as long as it is cheaper establishing a small-scale production unit than exporting their goods to the TRNC. This kind of establishments could be practically succeeded by the MNC through specific foreign market entry modes such as joint ventures and wholly owned subsidiaries.

When it comes to the resource-seeking MNCs that operate in the production industry which are seeking to get access to the raw materials, it is possible to say that, regardless of whether the TRNC has a resource-rich geography or not, depending on the problems that are arising from the issues of non-recognition of the TRNC and the economic embargoes imposed on the TRNC, the extraction processes of the raw materials with the production process of the MNCs will be undermined, in the senses of lack of communication and high costs of transportation. Therefore, it is possible to claim that the TRNC market is not a feasible location for this kind of investments of the MNCs, as long as they have some other objectives such as, for example using their investments in the TRNC market as a reserve to be used actively in the future. However, in order to do this, the property ownership of the MNCs in the TRNC must be guaranteed in some certain way and by some certain authorities.

However, it could be argued that since the GDP per capita, the minimum wages, and therefore the purchasing power are high enough in the TRNC to be used as a market by the MNCs, the TRNC can be a feasible location for the 'market-seeking' investments of the MNCs. Although the communication and transportation processes between the TRNC and the rest of the world are difficult to achieve, these difficulties could be overcome in such circumstances depending on the following reasons; (1) the process of shipping goods from a certain country to the TRNC is easier than shipping goods from the TRNC to that country, and (2) since the purchasing power is high, the costs of transportation could be reduced relatively by increasing the prices of the goods in the TRNC market. In addition to the latter reason, it must be noted that depending on the non-recognition and the economic embargoes, the domestic market of the TRNC is already unable to reach these goods in relatively low costs, neither by producing these goods, nor by importing them from somewhere else. Therefore, it

is possible to say that, despite the difficulties in the communication and transportation processes, the TRNC market is still feasible for such investments of the MNCs. When it comes to the choice of the foreign market entry modes for this kind of investment, it could be argued that exporting, licencing, and to some extent joint ventures in the form of licencing, could be practical for the MNCs in order to expand in the TRNC market. However, it is quite an important issue here that the inner structures, mechanisms, and the dynamics of these kinds of foreign market entry modes in the TRNC are going to be different from what they actually are in the territories that do not have such political and economic conditions like non-recognition and economic embargoes.

Finally, when it comes to the MNCs that operate in the service sector, it is possible to say that most of these MNCs can also be considered as market-seeking companies and depending on the internal economic indicators in the TRNC, such as the high purchasing power, the TRNC market is feasible for the investments of these companies as much as the other market-seeking companies from different sectors. However, depending on the structural differences of the companies in the service sector compared to the ones in the production industries, these companies need to invest in the TRNC market through different foreign market entry modes such as franchising, but establishing joint ventures can also be practical for them in some circumstances. Yet, in addition to these, if an MNC decides to establish a joint venture in the TRNC market, then this company must take into consideration the continuing property ownership disputes in the TRNC and the possible risks that will result from these disputes. As a result, the inner structures, mechanisms, processes, and the dynamics of the foreign market entry modes, which are used by the MNCs in order to invest in the TRNC market, will also be different from the ones that do not have issues such as non-recognition and economic embargoes. In this sense, these inner structures, mechanisms, processes and the dynamics which are being used by the MNCs in order to pursue their expansion in TRNC are worth further investigation.

3. An Analysis of the MNC Activities in the TRNC Market

As mentioned, there has been an increase in the investments of the MNCs in the TRNC market. Due to the non-recognition of the TRNC in international relations and the political-economic embargoes imposed, it has been argued that the tools and mechanisms that are used by MNCs and the dynamics of the foreign investments in the TRNC are expected to be different from what they actually are in the territories that do not have those conditions. Therefore, in this section, our goal is to investigate and analyse these different structures, tools, mechanisms and the inner dynamics of the investments of the MNCs in the TRNC market.

3.1. Research Method

Primarily, the research was conducted through semi-structured in-depth interviews with representatives of thirteen MNC establishments in the TRNC. Depending on their knowledge and responsibilities about the companies' historical backgrounds, operations and organic structures, these representatives are purposively selected out of either

the executive managers of these establishments in the TRNC such as wholly owned subsidiaries, or owners or executive managers of the domestic companies that are operating businesses of these MNCs in the TRNC through bounding themselves to these MNCs by specific written and official agreements such as distributorship agreements, franchising agreements, licensing agreements, or joint venture agreements. However, there are some domestic groups of companies in the TRNC that do these kinds of businesses with multiple MNCs. Therefore, we have

interviewed four executive managers and one owner in four domestic groups of companies that do mutual businesses with nine MNCs, one owner and two executive managers of domestic companies that do business with three MNCs, and one executive manager of a wholly owned subsidiary of an MNC. In brief, we had nine interviewees in total who belong to eight companies that could be considered associated with thirteen MNCs.⁵ The Table-1 presents the sample of the semi-structured in-depth interviews:

Table 1. List of the interviewees

MNC Code	Market Entry Mode	The Local Company Code	Interviewee Name/Position
MNC 1	Exporting /Distributorship	Company A	Haydar / Executive Manager
MNC 2	Exporting /Distributorship	Company B	Haşmet / Executive Manager
MNC 3	Exporting /Distributorship	Company B	Haşmet / Executive Manager
MNC 4	Exporting /Distributorship	Company C	Mithat / Owner, Shareholder
MNC 5	Exporting /Distributorship	Company C	Mithat / Owner, Shareholder
MNC 6	Franchising	Company A	Kenan / Executive Manager
MNC 7	Franchising	Company D	Yüksel / Owner, Shareholder
MNC 8	Franchising	Company E	Tamer / Executive Manager
MNC 9	Franchising	Company E	Tamer / Executive Manager
MNC 10	Franchising	Company E	Tamer / Executive Manager
MNC 11	Licensing	Company F	Haluk / Executive Manager
MNC 12	Licensing & Joint Venture	Company G	Biröl / Executive Manager
MNC 13	Wholly Owned Subsidiary	No Local Company (Named as Company H)	Faik / Executive Manager

Note. In order to ensure confidentiality, the names of all of the MNCs have been hidden and given a 'code number' with the term 'MNC'. The same technique has been applied on the existent investments in the TRNC, for the same reason, their codes represented as numeric codes with the term 'Company'. The interviewees' names are also changed in order to ensure confidentiality. Also, for protecting their identities, genders of all of the interviewees have been represented as 'male' regardless of their gender.

As it can be seen in Table-1, each of the interviews represents a different MNC. The number of the interviews in respect to the market entry modes follows as; five exporting/distributorship, five franchising, one licensing, one joint venture with a licensing, and one wholly owned subsidiary. The reason why we have more cases of certain entry modes with respect to other modes is related to the availability of these specific kinds of market entry modes in the TRNC market; thus, they are represented proportionally in this study. However, the limitation on the multiplicity of the companies in the sample set is due to the unwillingness of some companies to participate in this study.

The interview questions consist of seventeen core questions and twenty sub-questions that are related with the core questions. In other words, they are focused on finding out how the related investments were established under the quasi-legal conditions of the TRNC, the specific obstacles faced not only in the establishment but also in the growth and operational phases of these firms, and also the other possible problems or opportunities faced by these firms. The goal was to discover what different processes that the foreign firms and their local collaborators had to go through while making and managing FDI in the TRNC, as an unrecognized de-facto state, compared to ordinary legally recognized states. The interview questions can be categorized under the following topics: the story of the establishment phase of the MNC or the domestic companies that represent the MNCs in the TRNC market and the investment processes of the MNCs; the decision-making

process of the market entry and the reasons behind investing in the TRNC market; the governmental policies of the TRNC state on foreign investments, and the effectiveness of the governmental incentives for foreign investments; how and in what ways the structures and operation processes of the investments of the MNCs have been changed in respect to the context of non-recognition of the TRNC and political and economic embargoes related with the TRNC; the kind of organic links that exist between the local companies in the TRNC that do businesses for the MNCs and the MNCs themselves, and the kind of legal/illegal agreements or partnerships involved in this way; which tools and mechanisms the establishments of the MNCs use to buy the goods abroad that are necessary for their businesses in the TRNC; the position of the establishments/investments of the MNCs in the TRNC market, and the market share of them in the TRNC; how they (either the domestic companies that do mutual businesses with the MNCs, or the international companies, which are the subsidiaries of the MNCs, themselves) see the sector that they are doing businesses in the TRNC market; and lastly (this is applicable only for the companies that have production facilities in the TRNC), whether they exploit the domestic natural resources of the TRNC. The interviews were done between the time period of 7th of May 2018 and 31th of December 2018.

At the end of this study, some general conclusions about the structures, processes, tools and mechanisms of these investments of MNCs within the TRNC market as a market

⁵ The interviews in this study have been applied under the permission of the Middle East Technical University (Ankara) - Human Subjects Ethics Committee.

of an unrecognized state, will be presented. The variations of the results and findings, thus the conclusions, are limited to the information that were gathered from the participants of the field study.

3.2. Existence and Expansion of International Businesses in the TRNC Market

In this part, the structures and the dynamics of the existence and expansion of MNCs in the TRNC are analysed. The interviews conducted have provided us important information on the tools and mechanisms that are used by the MNCs in the TRNC market. We will interpret this information in the light of the information provided in the previous sections. However, before beginning the analysis, it must be noted that as TRNC is recognized by Turkey, so the MNCs that have Turkey as their home country were not included in this study. This study analyses only the MNCs that are based on the states that do not officially recognize the TRNC.

3.2.1. Exporting

The most common way to accomplish exporting as a foreign market entry mode for the MNCs in the TRNC market is to set up a kind of a 'distributorship agreement' between the particular MNC and a local company of the TRNC. Three domestic companies that import goods from the five MNCs were selected out of the distributors of these MNCs. While 'MNC1' is an industrial production company that produces 'fast-moving consumer goods', the 'MNC2' and 'MNC3' are two different industrial production companies, with different brands, in the 'automotive sector', 'MNC4' is another industrial company that produces 'professional cleaning products' and 'MNC5' is an industrial production company which is producing 'commercial laundry equipment'. All of these MNCs are operating worldwide, and all of them are defining themselves as 'one of the leading companies' in their sectors and they are continuously expanding in different markets in the world.

When it comes to the local firms, it is possible to say that the establishment dates of some of the local firms can be traced back to the dates before the partition of the island in 1974. However, most of the firms that do distributorship for these MNCs in the TRNC market are established after 1983. All the three local companies (Company A', the 'Company B', and the 'Company C') are established by the domestic businessmen of the TRNC and none of them has any foreign shareholders. However, some of the distributorship agreements between these local companies and the MNCs can be traced back to the time period between 1974 and 1983, during the Turkish Federated State of Cyprus (*Kıbrıs Türk Federe Devleti-KTFD*) which was the state on Northern Cyprus declared temporarily in 1975 and existed until 1983.⁶ It was not recognized by the international community either. Thus, the centre of Company A was existing in an unrecognized state when it signed a distributorship agreement with MNC1 and started its operations.

The interviewee Haydar said that their company, Company A, is written as the distributor company of MNC1 in the TRNC, and the TRNC is described as a state in the agreement. However, he didn't give any information about

how, or in what ways, this agreement is being legalized in the home country of the MNC. When we checked the internet site of MNC1, we could find Company A as a distributor of MNC1 in the TRNC. Haydar noted that Company A is doing its business operations with a full responsibility and liability as the only distributor of MNC1 in the TRNC. Hence, all of the standards such as working hours, trade routes within the TRNC, annual business plans, and education of workers are being planned and operated mutually by MNC1 and Company A.

The Company B had signed its distributorship agreements with MNC2 and MNC3 after the establishment of the TRNC. Haşmet, the interviewee in Company B, did not give any information about the decision-making process of Company B, or of MNC2 and MNC3 on investing in the TRNC. Both MNC2 and MNC3 had some other local companies of the TRNC as their distributors within the TRNC market before Company B established a distributorship agreement with them. Haşmet noted that Company B was doing businesses in other sectors as a representative of other MNCs in the form of distributorship before its agreements with MNC2 and MNC3. Haşmet did not give any information about how the distributorship agreements of Company B with MNC2 and MNC3 are legalized in the home countries of MNC2 and MNC3, but he stated that Company B, as a distributor of MNC2 and MNC3, is operating with a full responsibility and liability for their products. The Company B is providing all the after-sale services in the TRNC and all of the replacement parts for the automobiles that they sell in their services are original products of MNC2 and MNC3. When we checked the web site of MNC2 and MNC3, we could not find any information stating that Company B is the official distributor of MNC2 or MNC3. Therefore, one may argue that depending on these situations, the legality of each of the distributorship agreements between Company B and MNC2, as well as MNC3, are in question in the international area. On the other hand, Haşmet stated that Company B provides and guarantee services for the products that are bought from other foreign dealers of both MNC2 and MNC3 and MNC2 and MNC3 also provide and guarantee services in international area for the products bought from Company B as a distributor of these companies. Thus, in practice MNC2 and MNC3 are working their businesses with Company B as their official distributors for this particular territories, but their distributorship agreements Company B might have been established through a 'hidden distributorship' kind of an agreement.

The interviewees in Company A, Company B and Company C stated that they cannot write the TRNC as a 'state' in their contact addresses in their international contacts. Haydar stated that during the importation processes of the goods by Company A, they are not having any difficulties caused by their contact address because MNC1 has a production facility that provides goods to the region from Turkey. As, Turkey recognizes the TRNC, the inner working structures of the co-investment in the form of a distributorship agreement between MNC1 and Company A in the TRNC

⁶ It was succeeded by the TRNC in 1983.

do not undergo a change by the context of non-recognition of the TRNC.

On the other hand, the Company B is importing all the products of MNC2 from a country that does not recognize the TRNC, since MNC2 does not own any production facility in Turkey. When it comes to MNC3, while Company B can import some of the replacement parts from Turkey, all the imported automobiles are produced in a country that does not recognize the TRNC. None of the products that are shipped by MNC2 or MNC3 can arrive the TRNC directly on a legal base. As the TRNC is unrecognized by this particular state, there is not any shipping way or a flight between that state and the TRNC. The involved companies are getting around this problem with a kind of a 'tunnelling method'. This method is also used by Company C with MNC4 and MNC5. In this method, the MNC ships its products first to Turkey, and when these goods arrive to the customs of Turkey, the 'so-called' international shipping of these goods seems like ended, but then, these goods are shipped from Turkey to the TRNC. This process is being accomplished by using a 'masked' address for the TRNC in the international area, which is 'Mersin10/Turkey'. However, this method for the importation increases the costs of shipping and causes a waste of time in the shipping processes for the local companies of the TRNC, as well as for the MNCs which operate in the TRNC.

In addition to this, there are some structural differences that exist in the businesses of Company C, as a distributor of MNC4 and MNC5, which are related with the context of non-recognition. It must be noted that the prevention of the productive industries in the TRNC through the embargoes and non-recognition is the biggest factor in the decision of Company C to establish distributorship agreements with MNC4 and MNC5. Mithat, who is one of the owners/shareholders of Company C, stated that the owners of Company C were the first party to call for a distributorship agreement with MNC4 and MNC5 due to the lack of production of these goods in the TRNC.

Another structural difference in the operations of Company C with MNC4 and MNC5 is related with the issues that involve the 'legality' of the distributorship agreements:

Mithat: They do not believe that our country is legal, on the governmental basis... According to their home states, we do not have such a state here. Oh, of course... yes, there is a country, but they cannot consider it as a legal state and make a legal agreement with us anyway. So they cannot submit this agreement to the governments of their home states to procure acceptance for its legality.

Interviewer: Then if we consider the issue from the perspective of law...

Mithat: It is made in 'gentlemen like'. ...They cannot report it to their home country as a 'responsibility'. If something bad happens, they cannot prove their home state that our company is a legal entity. This is a disadvantage for them, and we show understanding for this issue. Though, it is a disadvantage for us, too. We cannot move any issue on to 'any' international sort of arena. So there is a reverse situation regarding this,

actually. Our government recognizes an agreement made with them as 'legal', but theirs does not.

We are going to call that kind of a distributorship agreement as 'in-practice distributorship' which is not expected to be established in a state that does not have any issues like 'non-recognition'. According to the information Mithat provided about this kind of distributorships that his company (Company C) involves in with MNC4 and MNC5, the features of 'in-practice distributorship' are as the following:

- The domestic company, which is the distributor of the MNC, is operating its business through a full responsibility and liability for 'only' the products that this company sells in the particular territories that the domestic company is responsible for.
- Thus, even if the products sold by the domestic 'in-practice distributor', are guaranteed by this distributor within the territory, these products are not covered by the guarantee of the MNC at the after-sale services at the international level. In addition to this, the products of the MNC are sold anywhere in the world, including Turkey, are not covered by the guarantee of after-sale services of this particular brand of the MNC by the 'in-practice distributor' of this MNC.
- In this kind of a distributorship agreement, the alliance between parties is established through a tie that is based on a kind of 'gentlemen's agreement', or a bond of communion, rather than a legally bounded 'official' tie.
- The transportation processes of the goods are provided by the aforementioned 'tunnelling method'. This method increases the costs, but the companies are getting around this problem by increasing the prices of the products that are being sold by the 'in-practice distributors'. By this way, a customer is paying more money for a product of an MNC, but he/she is receiving lesser value for this product, than he/she receives from a product he/she bought from a 'legal' distributor due to the reason provided above. In the context of 'in-practice distributorship', the extra cost is paid by the customer, but a value that is normally included in the price of the goods, which is the after-sale services at international scale, is not received by the customer.
- By operating through an 'in-practice distributorship' of an MNC, the domestic company is taking advantage of the 'brand reputation' of the MNC within its market in order to gain a competitive advantage in sales. In addition, as a distributor, it is not a responsibility anymore for this company to provide after-sale services for the products of the MNC that were sold outside of its own domestic market. On the other hand, the MNC is also taking advantage of the 'in-practice distributorship' by getting rid of the duty of providing guarantees for the products sold by the in-practice distributors at the international scale. Thus, the MNC decreases some of the costs caused by the after-sale guarantees.

Companies A, B, and C all stated that operating a business with an MNC gives them a competitive advantage within the TRNC market due to the 'brand reputation' of the

MNCs. Haydar noted that there some are local brands in the TRNC operating in this sector, but MNC1 is the leading company with respect to the market shares. Thus, their market shares are sufficient for these co-investments in order to be profitable investments for the domestic companies and the MNCs. Moreover, Haşmet, from Company B noted that the market share of MNC2 in the TRNC, is the highest market share amongst all the markets that MNC2 has operations in the World. The Company B even has some awards given by MNC2 for its market share. Haşmet stated that their profitability ratio is also quite high. In this sense, it is possible to say that, even if the total population of the TRNC is small, in some sectors, such as the automotive sector, if the market share is high, then distributor relationships in this small-scaled economy may provide a profitable investment for the MNCs, as well as for their domestic associates.

Nevertheless, an important point to state here is that because of the embargoes, the production industries of the TRNC are excluded from the international markets. Thus, the people of the TRNC are indeed forced to be involved with the international markets as the consumers. Even if the TRNC is a non-recognized state, the MNCs are expanding their business there by exporting their products through domestic companies in the TRNC. They are establishing 'specific' kinds of distributorship agreements and continue to profit by using this small-scaled market of the unrecognized state, the TRNC. This situation is bringing some advantages to the domestic companies of the TRNC that work with the MNCs and their profitability increases more with respect to their competitors in the TRNC. As the domestic companies establish businesses with the MNCs and facilitate their penetration into the TRNC market, they are investing their accumulated capital in other sectors through other co-investments with other MNCs. By this way, there is increased concentration in the TRNC market. Few domestic businesses who work with the MNCs are becoming larger establishments named as 'group of companies'.

3.2.2. Franchising

First of all, it is possible to say that franchising, as a foreign market entry mode, is being used in the TRNC market by the MNCs that operate in the service sector, as well as by the commercial MNCs that have industrial production. While the former are using this market entry mode in order to establish their shops that sell services, the latter are also using this market entry mode in order to establish shops as a part of their chains of distribution that are selling their goods produced at their factories located in another country which provides cheaper costs of labour. The sample of this study for this specific kind of market entry mode includes two 'coffeehouse' companies, MNC6 and MNC10; a 'coffee and coffeehouse' company, MNC7; and two 'textile' companies that sell their goods, MNC8 and MNC9. Companies A, D, and E are the domestic companies of the TRNC. While Company A is the franchisee of MNC6, Company D is the franchisee of MNC7, and Company E is the franchisee of MNC8, MNC9, and MNC10 within the TRNC market. The establishment date of Company A dates back to the years before the partition of Cyprus; however, the franchising agreement between Company A and MNC6 was signed in the 2000s, after the Annan Plan. The

Company D was established in the same year with its franchising agreement with MNC7 in the 2010s. The Company E was established in the 2000s but signed all the three franchising agreements with MNC8, MNC9, and MNC10 in the 2010s.

The MNC6 has nine shops located at several cities of the TRNC; four of these shops are owned by Company A as a 'master franchisee', and five of these shops are owned by other domestic companies as the 'sub-franchisees' of Company A. On the other hand, MNC7, through Company D as its franchisee, has two shops and MNC8 has three shops. There are two shops of MNC9 and three shops of MNC10. However, according to the information gathered by the interviewees, the number of the shops of all the MNCs 6, 7, 8, 9, and 10 in the TRNC are increasing constantly. In addition to this, Company A, Company D, and Company E are constantly sparing a constant percentage of their revenues in order to expand their investments and/or in order to make new investments. Thus, it is possible to say that all of these MNCs are expanding within the TRNC market through their franchisees.

In all of the five different franchising agreements between the Companies A, D, E and the MNCs 6, 7, 8, 9, and 10, all of the interviewees stated that their companies were the first parties in order to get into contacts with the MNCs. Kenan from Company A stated that the reason behind this investment was the 'brand reputation' of MNC6. The reason of 'brand reputation' was also valid for Company D in deciding to establish a franchising investment with MNC7. The reason of 'brand reputation' was also valid for Company E in the decision-making process for establishing a franchising investment with MNC8. In other words, the domestic companies believe that due to brand reputation of the MNCs, doing franchising businesses with these companies gives them some competitive advantages within the TRNC market. This could be one of the most important reasons behind establishing franchising investments with the MNCs.

Kenan also stated that, before establishing a franchising agreement with MNC6, Company A was operating distributorships for some other MNCs. Thus, by establishing a franchising agreement and opening up these coffee shops, Company A has invested its accumulated capital gained from its other co-investments with other MNCs in a new profitable co-investment with another MNC. A similar situation to this has been found in the story of Company E. Before starting its businesses with the MNCs 8, 9, and 10, Company E had distributorship of an MNC based in Turkey and invested its accumulated capital from this distributorship on the franchising business with MNC8. The Company E signed the franchising agreements with MNC9 and MNC10 after the establishment of the franchising agreement with MNC8. Thus, Company E also became a 'group of companies'. Therefore, the claim related to concentration of capital in the TRNC through co-investments of the domestic companies and the MNCs and the 'groups of companies', is supported in franchising businesses, too.

Kenan states that when 'the brand reputation' comes together with the 'first mover advantage', it brings a big market share in that specific sector in the TRNC market:

In our sector... As I said, we can easily say that we are the market leader (in the TRNC). Well, it is because we are the first franchisee company (in the TRNC), and because MNC6 has an important place in the world markets, and also, we do the work right.

Each of the franchising case has some different features than the others. To begin with, the franchising between Company A and MNC6 is the most regular case as the franchising agreement between Company A and MNC6 is a legal franchising agreement both in the TRNC and in the home state of MNC6. The most important reason behind this, according to Kenan, is that the home country of MNC6 is not an EU member. Kenan expressed that although the domestic company of the RoC (the Greek side), which is the franchisee of MNC6 in the RoC, tried to undermine the establishment processes of the franchising businesses of the MNCs with the domestic companies of the TRNC through 'lobbying activities', Company A could succeed to establish a legal franchising agreement with MNC6, Kenan stated that:

Here (in the TRNC), you know, the embargos, etc... Since the TRNC is an unrecognized country, it is pretty difficult for MNCs to enter the market of the island (the TRNC). Also there's the Greek (RoC) lobby, etc... But the real reason is that it is (MNC6) a company based in the 'Country X'; because they are not a member of the EU, they stay away from those kinds of political issues... TRNC was eventually a new market and a new country for them (for MNC6). So we could establish the agreement.

Yüksel from Company D also mentioned the same problem:

Well, they (the MNC's RoC franchisees) say 'Cyprus is an EU territory, and that we are in the EU and it is actually the whole island (Cyprus)... There is a temporary 'status quo' situation. When this situation comes to an end, I will open one', and they can deceive the firm (the MNC) by this way. There is actually another country in itself, but... because it is unrecognized, they say 'it is an occupied territory'. You know all these things... but we cannot explain the world this situation because we do not have such a lobbying abroad...

The 'lobbying activities' of the domestic companies of the RoC are obviously creating some difficulties on these franchising agreements between the TRNC companies and MNCs. However, once MNCs realize that the TRNC has a separate market from the RoC, then they sign a franchising agreement with the domestic companies of the TRNC, regardless of whether this franchising agreement is going to be 'legal' or not in their home states. Tamer, from Company E, stated that before Company E contacted MNC8 for a franchising agreement, MNC8 was not aware that the TRNC has a separate market than the RoC. Therefore, Company E invited a manager from MNC8 to the TRNC in order to convince MNC8:

Foreign companies outside the island are now aware that the island has two separate 'markets' being North and the South. They (used to) know it either as a common market, or the reverse, a Greek (the RoC) market. Well, you know, humbly, there is a situation caused by the smear campaign orchestrated by the Greeks (the Greek

Cypriot companies). Of course, we are... a quite insistent company. So we sent a second mail to ...the development manager of the company (MNC8). And fortunately he took us seriously, and came to visit us. After he came, everything happened easily and quickly.

When it comes to the operational processes and the tools and mechanisms used by the franchisee companies in the TRNC and their franchisor MNCs, it is possible to say that all of the domestic franchisee companies of MNC6, MNC7, MNC8, MNC9, and MNC10 in the TRNC (Company A, Company D, and Company E) are operating with a full responsibility and liability to these MNCs. As it has been mentioned above, Company A is the 'master franchisee' of MNC6. There is no 'joint venture agreement' between these two companies, but MNC6 has given Company A the official right to establish 'sub-franchising agreements' with other companies in the TRNC. The reason behind why MNC6 did not establish a joint venture with Company A while signing a 'master franchisee' agreement could be caused by the issues on the property ownership in the TRNC which has been mentioned in the previous section. Thus, MNC6 avoided risking its capital and pursued its benefits through the royalty payments received from Company A and expanded its capital by getting a share from the royalty payments that Company A receives from its sub-franchisees as well. In addition to this, Kenan stated that the expansion of capital through the number of the stores in the TRNC market is an obligation for Company A due to their franchising agreement with MNC6:

In the contract which we signed... it was written that in the first decade we had an obligation to open at least seven stores, and we met this condition.

Moreover, there are some other responsibilities of Company A against MNC6 as a franchisee: they are being audited by MNC6 in a regular base every year, all the operations are being realized under the rules that MNC6 determines, and they cannot sell any product in these coffee shops without the approval of MNC6. Moreover, Kenan stated that this is an important rule for all of the franchising agreements, but there are some domestic companies in the TRNC that use the brand names of the MNCs but do not seem to be like a 'real' franchisee:

Before we put up for sale any product in our stores, we have to receive approval from the corporate office of MNC6... Though... in 'X Province' a firm, an X Company which claims that it is an MNC's franchisee, can actually hire a pita maker and sell pitas inside of its coffee shop. Well, then you understand that it is not a real franchisee, it is just... the name of the brand which was just somehow given to the shop.

After our interview, we checked that MNC's internet site in order to investigate that issue and, in line with the statement of Kenan, we also could not find any information regarding a franchisee of this particular MNC in not only in the TRNC but also in the whole Cyprus. Thus, it is possible to say that this particular establishment that Kenan was talking about is not a real franchisee of that particular MNC; it is indeed a 'counterfeit franchisee'. This kind of an establishment could be peculiar to the TRNC market thanks to the non-recognition status of the TRNC. In addition to this, even if all the interviewees from Company A, Company D, and

Company E claimed that these companies are real franchisees of MNC6, MNC7, MNC8, MNC9, and MNC10, after our interviews ended, we checked the internet sites of all of these MNCs. According to their internet sites; MNC6, MNC7, and MNC9 do have franchisees in the TRNC, so it is possible to say that the franchising agreement between these MNCs and Companies A, D, and E are legalized in the home countries of these MNCs. The internet site of MNC10, there is no information about any of its franchisees located anywhere in the world, so the result is limited to the claims of the interviewee from Company E. It is possible to say that the franchising agreement between Company E and MNC8 has been legalized by using a kind of a 'tunnelling method' by showing Company E as a domestic company based in the RoC; in this sense Company E could also be called as a 'tunnelled franchisee' of MNC8.

There is another method that must be noted here. In some cases, the franchisee in the TRNC is being forced to use a kind of 'masked brand' for its original franchising business. We tried to include a fast-food company of this kind into our sample, but the managers of this company refused to participate in the research. Therefore, in order to get some information, we visited a store of this company in the TRNC, on the 9th of August 2018, and had a talk with the store manager. He confirmed that they are a franchisee of a well-known MNC and added that all the products they sell are imported from that MNC and all the business processes in these stores are being operated under the rules and regulations of that MNC.⁷ While there is no deeper information about that kind of a franchising agreement, we will claim that this kind of a franchising is another specific kind of franchising which is peculiar to the quasi-legal states, such as the TRNC. We will call this kind of a franchising as 'masked franchising', as they use a brand name different from the real franchisor MNCs'.

When it comes to the operational processes that the franchisees located in the TRNC, it looks like the context of non-recognition plays a great role in these processes also. Yüksel, from Company D, is aware that the lack of after-sale services of the equipment that they use in their stores is a problem caused by the status of non-recognition of the TRNC:

Our biggest troubles are these actually; here (in TRNC), there is not a technical service for the equipment related to the job (coffee machines, etc...) which came from the franchisor (MNC7). We use the equipment, but here (in TRNC) there is not a technical service although you can find these services in the RoC and in Turkey, so we cannot have them serviced whenever we need to.

Lastly, since MNC8 and MNC9 are textile companies, all of the products sold in the stores of their franchisee, Company E, are being imported from these MNCs to the TRNC. On the other hand, MNC6 and MNC10 are 'coffeehouse companies' and MNC7 is both a 'coffee' and a 'coffeehouse' company. All of these three MNCs have their own coffee beans. Therefore, all the franchisees of these companies in the TRNC (Companies A, D, and E) are

importing their franchisors' coffees. All the three participants stated that they use, what we call, the 'tunnelling method' in order to get around the problems related to the transportation of goods to the TRNC and this situation increases the costs of transportation. Yet this problem is being overcome by increasing the prices of the products and services in the franchising businesses.

To conclude, in this foreign market entry mode as well, the MNCs find a way to get around of the issues related with dubious legality of their investments and expand through the domestic companies in the TRNC. They use different tools and mechanisms such as establishing a 'tunnelled franchising' or a 'masked franchising' with the domestic companies in order to pursue their business goals. However, there are some real franchising businesses in the TRNC market that are considered as 'legal establishments' in the home countries of some MNCs, such as the franchising business of MNC6. They all have to use the 'tunnelling method' for their international transportation processes. This situation increases the costs, but as it was mentioned above, this problem is solved by the companies by increasing prices of their products. As a result, although the products or services that the MNCs sell are standardized products all over the world, the people of the TRNC are being forced to pay more than the people who live in internationally recognized countries. In addition to this, since the franchisees are paying royalty fees to their franchisors, one may argue that these franchisees could be considered as the consumers of their franchisors to a certain extent. However, once a domestic company becomes a 'master franchisee' of an MNC, this 'domestic' company is also becoming a part of the international business by selling an MNC's 'franchising business' in the domestic market. By this way, the domestic companies pursue not only the profitmaking processes of the MNCs, but also their own expansion.

3.2.3. Licensing

MNC11 is an industrial production company that produces 'fast-moving consumer goods' and Company F is a company that produces 'fast-moving consumer goods that are licensed' by MNC11. However, in addition to the production of the 'licensed products', Company F is producing also its own brands' products in the TRNC. The Company F has a large production facility located in Famagusta, a large distribution plant and its centre in Nicosia. There are more than 2500 sales points in every cities of the TRNC, which is expected to increase in the following years.

Company F was established as a joint venture between a domestic company of Turkey (we will call that company as the 'Company F1'), which was a licensee of MNC11, and a few local businesspeople during the time period of 1974 and 1983. The Company F1 owns more than 80% of the shares of Company F, so the domestic shareholders have less than 20% of the shares of Company F. The Company F was established first as the distributor of MNC11 in the TRNC. Haluk from the Company F stated that Company F had been distributing the products that were produced under the

⁷ By the end of 2019, this MNC decided to use its original brand name for its stores located in the TRNC. Thenceforward, these stores are using their original brand names in the TRNC market.

license of MNC11 at the production facilities of Company F1 in Turkey, as well as the products that were produced by Company F1. However, after the declaration of the TRNC, Company F established a production facility in the TRNC and started to produce the products of MNC11 at this plant.

When it comes to the question of how the license agreement between Company F and MNC11 has been legalized, Haluk explains as:

Because MNC11 was running a business with Company F1 in Turkey, and Company F1 established Company F here in 1981, and because Company F1 (as a licensee of MNC11 in Turkey) established a factory through Company F here (in the TRNC) in 1983; the products which were produced here (MNC11 branded products) were upheld as if they were made in Turkey. However, because (thereafter) Company F1 was completely acquired by MNC11, the operation here (Company F) directly proceeds via MNC11.

Thus, it could be argued that the rights for the usage of 'MNC11 licence' of Company F have been provided by a kind of a 'tunnelled licensing agreement' between Company F1, and MNC11. However, about ten years after the establishment of Company F, MNC11 bought Company F1. After that, Company F started to work as a 'licensee' of MNC11. However, Haluk stated that the tunnelling method is still used by Company F and MNC11 in order to legalize the usage of the 'licensing rights' of MNC11 for the products produced by Company F:

Interviewer: Does the legal link between Company F1 and MNC11 look as if it is established via Turkey?

Haluk: It looks like that... but in reality, it is not via Turkey. Well, we neither have a direct contact with Turkey, nor running our business under 'MNC11 Turkey'. We purchase the concentrates (a kind of an input which is necessary to produce the 'licensed' products of MNC11) directly from the (headquarter of) MNC11.'

Moreover, the link between Company F and MNC11 was provided by also through a 'masking method' that shows Company F as a 'distributor' of MNC11, not a 'licensee' of MNC11 on official base.

Interviewer: You openly use the brand name of MNC11 in the TRNC. Is it because your license agreement was made via Turkey? Because... As you know, there are some companies here that cannot use their own names.

Haluk: Currently... I won't say 'We can't use'. Because we have the right of production and filling (packaging the beverages), the central firm (MNC11) lets us use the name... but, as I said, because we can't get involved in marketing procedures or other things like the auditing processes here... and because MNC11 does not own another brand under the name of itself to compete with in the TRNC market... This place looks as if it's a distributorship although we are not distributors... and we have to keep on producing.

Moreover, Haluk stated that due to the articles of the 'licensing agreement' between Company F and MNC11, Company F does not have permission to export the 'licensed

products of MNC11' that Company F produces, so it sells them all domestically. This constraint imposed by MNC11 is because of the non-recognition of the TRNC. Another important issue is that Company F is not audited by MNC11 directly. The Company F has its own auditing operations for the products that are produced under the license of MNC11, but the reports of these auditing processes are reported to MNC11.

Similar with the other companies presented, Company F and MNC11 are also using the 'tunnelling method' for the transportation processes which shows the TRNC as a province of Turkey. The same problems, like the increase in the costs and loss of time, are also valid for this case. In addition to this, Haluk stated that Company F is importing all the inputs from a facility of MNC11 which is located in an EU country. Therefore, because of these problems in the transportation processes, Haluk states that Company F has to stockpile a particular amount of the products while waiting for the shipments of inputs and this creates inventory costs for them. However, just like the other companies, Company F is also getting around of this problem by raising the prices of its products in the TRNC market.

We will refer to the 'licensing agreement' between Company F and the MNC11 as a 'tunnelled-masked licensing' agreement. The basic features of the 'tunnelled-masked licensing', as another kind of a foreign market entry mode peculiar to the states that have conditions like non-recognition and embargoes, are:

- The licensing agreement is being legalized in the home country of the MNC by using a 'tunnelling method' that shows the licensee company as a company based in a recognized state by the home country of the licensor MNC.
- In order to restrict its licensee to import the 'licensed' products of the licensor to other markets, the licensing agreement is 'masked' by showing that agreement like as if it is a kind of a distributorship agreement. Thus, the licensee is prevented from importing these products to other markets.
- Because the licensee seems like a kind of a distributor of its licensor (the MNC), the licensee company is not being included in the auditing processes of the licensor. Instead, the licensee is auditing its production process by itself and reporting the results to its licensor. Therefore, the licensee is still operating with a responsibility and liability against its licensor MNC.

The last thing to be mentioned related with Company F and MNC11 is that these companies are benefiting from the governmental incentives promised by the TRNC during the importation processes of the inputs. These are some kinds of tax allowances like 'exemption from customs duties' that were promised by the TRNC state. In addition to this, the land where the centre of Company F is located was provided by the TRNC state as an incentive to this investment. Thus, contrary to the import-based sectors, the TRNC state is providing some incentives to the production companies in order to promote the industrial development. However, since the production industries of the TRNC are undermined due to the non-recognition and embargoes, one

can argue that these incentives are not going to be very beneficial for the domestic production. Due to the embargoes, the producers in the TRNC are going to be unable to export their products to the international markets. Therefore, the governmental incentives that are provided by the TRNC state are, indeed, beneficial for the representatives of the international capital and their interests rather than the industrial development of the TRNC.

3.2.4. Joint Ventures

Company G is a joint venture production company which operates in the 'construction sector'. It was established by MNC12, which a company from EU, and another MNC based in Turkey, which we will call 'Company G1'. The Company G was established in 1983, after the establishment of the TRNC, by Company G1 as a foreign direct investment in the TRNC. Due to the fact that the TRNC is a recognized state by Turkey, this investment was a legal investment both in the TRNC and Turkey. However, MNC12 bought more than 75% of the stocks of Company G, so the joint venture was established in 1994. Thus, Company G is a joint venture company of MNC12 and Company G1 today. Company G does not have any subsidiaries in the TRNC. Its only facility has 33 workers in total. However, it has more than 30 dealers in the TRNC market and the number of these dealers is increasing day by day. Also, Company G is a licensee of MNC12.

At the beginning of the interview, Birol, the interviewee from Company G, avoided giving some of the information about the establishment processes of the joint venture. However, he stated that:

In the past years, Company G was bought on the assumption that a possible solution agreement (on the Cyprus dispute) 'will be made' in Cyprus. This company was bought with a belief that this place would be a modern country; a country which would be reconstituted, where two societies work together; where marinas, highways and airports were designed together as if there is a 'united' Cyprus...

Thus, if the Cyprus dispute can be resolved in a peaceful manner in the future, then the value of this particular investment of MNC12 in the TRNC would increase. However, this is a risk that MNC12 took in the face of issues like the property ownership disputes, thus the possibility of losing capital; and it is 'not yet known' if the Cyprus dispute will be resolved or not in the near future. Therefore, one may argue that this investment (Company G) currently is kind of a 'reserve capital' for MNC12.

When it comes to the organic links that exist between Company G and MNC12, Birol states that Company G is not only a joint venture, but also a licensee of MNC12. However, he added that, although Company G is a licensee and operates in accordance with all the standards, rules and regulations designated by MNC12 and produces original 'licensed' product of MNC12, Company G is neither allowed to put the original 'licensed' brand name of MNC12 on the packages of these products, nor it is allowed to use this brand name anywhere in any market. Birol admitted that this situation is a result of the non-recognition of the TRNC, and it undermines the ability of Company G to export its products to any foreign market. When Birol

was asked whether his company faced any difficulties or sanctions, he answered as:

Well, we did not encounter any sanctions but... We could not use our world-wide reputed name (MNC12) as the name of company and as the brand of our products. We experienced a difficulty like that. Apart from this, we are limited in exportation; we cannot export. One of the results of being unrecognized is that... we can almost never export.

It is possible to say that this kind of a 'licensing and joint venture' investment is a phenomenon which is peculiar to the establishments that exist in states with issues like non-recognition and embargoes. We will call these kinds of investments as 'custodian joint venture'. In this kind of an investment, it is possible to say that there are two different market entry modes used by the MNC, which are the 'joint venture' and 'licensing'. However, the 'license' of the products produced in this joint venture establishment is hidden by using a different brand name for these products and for the joint venture than the original name of this MNC.

When it comes to the issue of competition in the TRNC, Birol stated that there are four competitors of Company G in the TRNC market, but Company G is the only company in this sector that has a production facility in the TRNC. He also added that the shares of these four companies and Company G in the market are almost equal. The Company G is gathering nearly 50% of its inputs by exploiting the natural resources of the TRNC.

3.2.5. Wholly Owned Subsidiaries

Before beginning, it must be noted that, establishing a wholly owned subsidiary in a particular market is a costlier method than the other foreign market entry modes, and riskier due to the issues related with the property ownership in the TRNC. Consequently, this kind of foreign market entry mode is not preferred as much as the other market entry modes by the MNCs in the TRNC market. The MNC13 seems to be like one of the rare MNCs that took these risks, but the story of this MNC in the TRNC is quite unique.

First of all, MNC13 is a company operating in the 'Information Technology and Telecommunication' sector. However, Company H was first established in 1995 in the TRNC as a wholly owned subsidiary of another MNC which was based in Turkey (Company H1). However, following the acquisition of Company H1 by MNC13, Company H1 became a wholly owned subsidiary of MNC13 in 2006. All of the stocks of Company H are owned by MNC13 today. There are 22 sub-offices and more than 1000 sales points of Company H located in every city of the TRNC, and these numbers are increasing day by day. In addition to this, the expansion process of Company H is backed by the headquarter of MNC13.

In order to legalize its links with Company H, MNC13 uses a kind of a 'tunnelling method' as well. The reason behind this situation is that the home country of MNC13, which is an EU member, does not recognize the TRNC, so MNC13 needs to legalize its subsidiary in the TRNC according to the laws of its home country. This tunnelling method is created by showing this subsidiary in the TRNC (Company

H) as a part of the wholly owned subsidiary of MNC13 in Turkey (Company H1). However, this situation brings some differences on the operational processes of Company H. Faik, our interviewee from Company H, told us that:

All our liabilities are directly linked to Turkey (Company H1). We are integrated to the group (MNC13) via Turkey... Well, there is a pre-assessment before Turkey's assessment in the processes. We report it (any process of Company H) to Turkey (Company H1), and Turkey reports it to the group. Well, global operation is... actually 'financial responsibility', apart from that... our 'systematic connections' are established in some other different ways... as it should be, it is just like how it works in different groups (MNCs). We get in touch with the group at the same time as well.

We will call this kind of an investment model as 'wholly owned tunnelled-subsubsidiary'. The 'wholly owned tunnelled-subsubsidiary' operates with a full responsibility and liability against the owner company (the MNC), but the operational processes of the 'wholly owned tunnelled-subsubsidiary' are being audited by another wholly owned subsidiary of the owner company (the MNC). It can be argued that this kind of a foreign market entry mode is peculiar to the investments located in states that have issues like non-recognition, like the TRNC.

3.3. Summary of the Findings

Table 2. A summary of the findings on the structures of the businesses of global capital in the TRNC

FOREIGN MARKET ENTRY MODES	FINDINGS
Exporting	1. Distributorship agreements are commonly used by the MNCs/TNCs. 2. Although ordinary distributorship agreements are existent, some different kinds of (extraordinary) distributorship agreements are also being made in some cases. Such as: a) Hidden Distributorship b) In-Practice Distributorship 3. No governmental incentive (from the TRNC state) has been used by the MNCs/TNCs or the domestic companies.
Franchising	1. Although ordinary franchising agreements exist, some different kinds of (extraordinary) franchising agreements are also made in some cases. Such as: a) Tunnelled Franchising b) Masked Franchising 2. No governmental incentive (from the TRNC state) has been used by the MNCs/TNCs or the domestic companies.
Licensing	1. Some companies use the 'tunnelling' method and 'masking' method together in order to legalize the licensing agreement in the international area; the 'Tunnelled-Masked Licensing'. Some structural differences exist due to the usage of these methods, such as: a) The licensor prohibits the licensee to export the 'licensed' goods that produced in this factory of the licensee. b) The licensee is not subjected to the auditing processes of the licensor; the licensee audits itself and reports the results to the licensor. c) The licensee experiences successive periods of capital expansion and capital downsizing due to the prohibition of exporting. 2. The TRNC state provides governmental incentives to these kinds of businesses.
Joint Ventures	1. The joint ventures allow benefiting from the 'imperialist dispossession' of the TRNC. In other words, the idea of 'accumulation by dispossession' exists in the minds of the global capitalists. 2. There is no relevant information about the usage of governmental incentives provided by the TRNC state. 3. The MNCs may establish a kind of 'masked' licensing agreement through establishing a 'Custodian Joint Venture' business. 4. The MNCs may exploit the natural resources of the TRNC.

In summary, it is possible to say that, while pursuing their expansion processes in the TRNC market, except the structural differences that could be handled within operational processes inside the MNCs, such as using tunnelling methods, the MNCs are not experiencing much difficulties related with the non-recognition of the TRNC. Quite the contrary, some of them are in fact enjoying the governmental incentives provided by the TRNC state, such as the tax allowances and the land grants, and they are pursuing their expansion through their investments in the forms of different foreign market entry modes, such as 'exporting', 'franchising', 'licensing', 'joint ventures', and 'wholly owned subsidiaries'. On the other hand, in some of these market entry modes, such as 'exporting', 'franchising', and 'licensing', the MNCs pursue their interests by expanding their businesses without risking their capital by getting associated with the domestic companies, or without spending money on these investments. The MNCs either sell their products, or sell the usage rights of their brand names to these domestic companies of the TRNC. However, in order to legalize their businesses which are located in the TRNC, MNCs use some different methods such as 'tunnelling', 'masking' or a kind of 'hiding' mechanisms for their own operations in the TRNC. (Please see Table-2 below for details.)

Wholly Owned Subsidiaries

1. The MNCs may use a kind of 'tunnelling method' in order to legalize their wholly owned subsidiary (in the TRNC) at the international area: 'Wholly Owned Tunnelled-Subsidiary'.
2. The TRNC state provides governmental incentives to these kinds of businesses.

In order to expand in the TRNC market, most of the MNCs are using exporting (through distributorships), franchising, and licensing as foreign market entry modes. Since the TRNC is a small-scale economy, the reasons behind preferring these market entry modes could be due to the market size of the TRNC. However, another important reason behind choosing these market entry modes more commonly could be caused by the disputes on the property ownership in the TRNC. Thus, by using their distributors, franchisees, and the licensees, the MNCs are eliminating the risk of losing their properties located in the TRNC; avoiding the capital costs of establishing their investments in the TRNC; pursuing 'the sale' of their products in this particular market; and getting extra payments, such as a percentage of the profits, and the royalty fees, from these domestic companies. Therefore, the domestic companies of the TRNC, which have business agreements with the MNCs, are bearing the capital costs of these investments and the legal risks on their own. Therefore, in any case the MNCs have found ways to avoid the costs and risks born by investing in the TRNC, or at least have found ways to transfer them over their local partners.

Another important finding of this study is that MNCs with productive investments in the TRNC market are either getting governmental incentives from the TRNC state for the capital costs, such as land appropriation, or they are exploiting the natural resources of the TRNC for their inputs. Thus, it is possible to say that, the MNCs are either eliminating the risks related with the disputes on the property ownership in the TRNC through eliminating the capital costs of 'land' by using the governmental incentives, or they are taking these risks in return for exploiting the natural resources of the TRNC. Moreover, regardless of whether it is an investment in a production industry or not, the wholly owned subsidiaries of the MNCs are also benefiting from the governmental incentives provided by the TRNC, such as tax allowances.

4. Conclusion

In this study, it has been attempted to analyse the dynamics of the existence and expansion of international businesses in a de-facto state. It is possible to say that, no matter for what reason (market-seeking, efficiency-seeking, or resource-seeking) and in what form (industry or service sector), the primary objective of those firms is to gain profit by selling their goods or services. We argue that, in order to expand and continue to accumulate capital, MNCs would even expand to markets which have problems related to legality and recognition, like the TRNC. Thus, being an unrecognized de-facto state is not an impediment to the expansion of international business into these territories.

One finding of this study is that, under normal conditions, due to its small market and relatively high labour cost, TRNC is not a very attractive site for MNC investments.

Something else which further decreases the attractiveness of TRNC for the MNCs is that it is internationally unrecognized, so the legality of its existence and of its economic relations are in question. Moreover, there are international embargoes imposed on the TRNC which highly restrict its international economic activities, especially when it comes to exportation and transportation. Therefore, as a typical de-facto state, the TRNC has a weak economy which is dependent on Turkey and it has not been attracting much FDI. Despite these problems, there are increasing MNC activities in the TRNC markets, and that is the puzzle that this study has been trying to explain.

The hypothesis of this study was that, due to the issues related with international laws and regulations, investing in an unrecognized state may create different mechanisms and dimensions than investing in the territories of other states that do not have such conditions. In this sense, a field study of MNC activities in the TRNC was conducted through semi-structured interviews with the representatives of local companies which have ties to MNCs in order to reveal and examine these differences, the inner dynamics of the investments of the MNCs in the TRNC market, the tools and mechanisms used by them within their investments and operational processes in the TRNC and the effects of these investments on the domestic market of the TRNC. The data and analysis of the field study were provided in the previous section.⁸

First of all, this study showed that, although the TRNC is an unrecognized state with a small-scale economy, the MNCs have been expanding in the TRNC market. Though quite limited, the MNC activities have always been somehow present in the TRNC, but they definitely increased in the post Annan Plan period. This may be because the TRNC's interactions with the international institutions increased after the Annan Plan referenda and this gave more confidence to foreign investors. At the same time, probably this increase in MNC activities is also due to rising expectations for the future reunification of the island or another peaceful solution for the 'Cyprus Dispute'. The opening of border crossings between the TRNC and the RoC in Cyprus in 2003 and the 2004 Green Line Regulation which allowed some limited trade between the two sides can be other factors that boosted MNC investments in the TRNC. In fact, we can consider the Annan Plan as an important turning point for MNC activities in the TRNC.

Due to the context of non-recognition of the TRNC, even if there exists a de-facto state named the TRNC in these particular territories, the businesses of the MNCs in that particular state could be considered as 'quasi-legal' in the international area. Although the home countries of these MNCs do not recognize the TRNC, some of these states are already considering the TRNC operations of the MNCs as 'legal'. When it comes to the other states that do not consider these investments as 'legal', it is possible to say

⁴ The analyses and findings of the interviews were confirmed by an expert who double-checked the transcripts of the interviews for objectivity.

that the MNCs are achieving to legalize their investments located in the TRNC before the laws of their home states as well as the international laws by using extraordinary methods, tools, and mechanisms, such as use of 'tunnelling method' for the appearance and determination of the location information of these investments. However, after the opening up of the border gates between the TRNC and the RoC and the Annan Plan, the MNCs started to use some addresses that seemed as if they were based in the RoC for their tunnelling methods.

MNCs use some other methods for their investments in the TRNC market; they establish different kinds of businesses with different working structures that can be considered as 'extraordinary' with respect to their investments in the territories that do not have the same political status with the TRNC. Some of these establishments can be exemplified as the 'hidden distributorships', 'in-practice distributorships', 'masked franchising', or the 'custodian joint ventures'. In fact, the MNCs tend to use any opportunity and alternative to overcome the obstacles on their expansion processes.

Another finding of this study is that, MNCs generally choose less risky market entry modes in the TRNC. Since the TRNC market poses a lot of risks such as embargoes, non-recognition, and property issues, MNCs are generally convinced by the TRNC companies to come and invest in the TRNC. In doing so, they mostly choose methods like licensing and franchising where the risk falls more on the local companies rather than the MNCs. This is a very important finding, because it shows that although de-facto states may look like risky locations for FDI, MNCs can still find ways to minimize their risks. In fact, neither the de-facto state nor its local companies have much bargaining power with the MNCs under the 'quasi-legal' conditions of the de-facto state.

Another finding which is again related to the specific conditions of the TRNC, especially to the small size of the market and high income level, is that the productive efficiency-seeking investments do not come to the TRNC. Therefore, most of the MNC activities in the TRNC are in services and commercial sectors and are created by distributorship, licensing and franchising agreements. In that sense, the TRNC is getting linked to the international capital, though not as a producer but as a consumer society. The TRNC can export almost nothing to the states other than Turkey, but it continuously imports products from countries that do not recognize the TRNC through the MNCs. Hence, the TRNC is continually running large trade deficits (Theophanous et al. 2008). Thus, also in terms of trade, MNCs are the main winners in their relationship with the de-facto state, the TRNC.

There is another important issue related with the findings of this study. Some domestic companies establish businesses linked with the MNCs due to the fact that the 'brand reputations' of the MNCs provide them a competitive advantage over their rivals within the TRNC market. Therefore, by eliminating their rivals in the TRNC market, they are able to dominate the market and make high profits. However, they invest their accumulated capital in some other mutual businesses with other MNCs either in the same or in different sectors. By this way, these domestic companies grow and become 'groups of companies' and the capital in the TRNC is getting concentrated and centralized

in the hands few business groups. Therefore, MNC investments in the TRNC are not only beneficial for the MNCs but also the domestic companies who do businesses with them. Considering the limitations of the TRNC market, the growth of these domestic business groups and their domination may have serious adverse effects in terms of monopolizing or at least decreasing the competition in the TRNC market. Therefore, how beneficial these investments are for the TRNC economy and the society in general is an important question to be discussed, but it exceeds the limits of this study.

Though limited, the findings of this study are important for two reasons. Firstly, this study adds on the literature by providing a better understanding on the different structures, tools and mechanisms that are used by the MNCs, particularly in the context of quasi-legal states. By this way, this study shows the capability of international capital to overcome juridical issues and political limitations in time and space. Secondly, this study not only shows the capability of international capital to overcome these limitations for its expansion processes, but also explains 'how' and 'in what ways' MNCs expand towards these territories. Thus, by pointing out the adaptability and persistence of MNCs in even challenging foreign markets, our study contributes to the 'international business' literature. The scholars who are interested in the implications of our study with respect to organization-environment relations can further analyse the MNCs activities in different kinds of legal or quasi-legal conditions. Besides international business literature, this study also contributes to the 'de-facto states' literature, especially in terms of their economic conditions and international economic relations, and to our knowledge, it is the first extensive study of the TRNC case regarding MNC activities. Therefore, since this study deals with the economic outcomes of an international political condition, such as "non-recognition" of a particular state, this study also aims to contribute the International Political Economy literature by providing a better understanding on the inner-dynamics and reflections of processes related with such outcomes. It must be noted that the findings of this study are limited to the case of the TRNC. Therefore, in order to have a better vision on these issues, further investigations could be made by choosing different cases of de-facto states that have similar political conditions with the TRNC. So far, de-facto states literature is dominantly focused on their political issues. There is very little discussed in terms of their economies, especially with reference to FDI. Therefore, this study has the potential to be a pioneer study for investigation of MNC activities in de-facto states.

References

- Ajami, R., Cool, K., Goddard, G. J., & Khambata, D. (2006). *International Business: Theory and Practice* (2nd ed.). Armonk, NY: M. E. Sharpe.
- Bozkurt, U. (2014). Turkey: From the 'Motherland' to the 'IMF of Northern Cyprus'? *The Cyprus Review*, 26(1): 83-105.
- Bryant, R. (2015, April 27). The victory of Mustafa Akıncı in Northern Cyprus gives hope to Turkish Cypriots of a better future [Web log post]. Retrieved from <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2015/04/27/the-victory-of-mustafa-akinci-in-northern-cyprus-gives-hope-to-turkish-cypriots-of-a-better-future/>
- Bryant, R., & Hatay, M. (2015). *Turkish Perceptions of Cyprus 1948 to the Present*. PCC Report 1/2015. Nicosia: Peace Research Institute Oslo (PRIO) Cyprus Centre.

Buzard, K., Graham, B. A., & Horne, B. (2017). Unrecognized states: A theory of self-determination and foreign influence. *The Journal of Law, Economics, and Organization*, 33(3), 578-611.

Caspersen, N. (2012). *Unrecognized States: The Struggle for Sovereignty in the Modern International System*. Cambridge: Polity Press.

Cullen, J. B., & Parboteeah, K. P. (2010). *International Business: Strategy and the Multinational Company*. New York: Routledge.

Ghauri, P. N., & Cateora, P. R. (2010). *Best Practices in International Marketing* (3rd ed.). Maidenhead: McGraw-Hill Higher Education.

Gökçekuş, Ö. (2009). A novel approach in calculating the costs of "economic isolation". *NEU Journal of Social Sciences*, 2(2), 70-87.

Dunning, J. H. (1993). *Multinational Enterprises and the Global Economy*. Harlow, Essex: Addison-Wesley Publication Company.

Gürsel, M. (2019, June 11). Bir zamanlar Sanayi Holding vardı [Once upon a time, there was a company named Sanayi Holding]. *Kıbrıs Gazetesi*. Retrieved from <https://www.kibrisgazetesi.com/kibris/bir-zamanlar-sanayi-holding-vardi-h68153.html>

Hill, C. W., & Hult, G. T. (2018). *Global Business Today* (10th ed.). New York, NY: McGraw-Hill Education.

Hoch, T., & Rudincová, K. (2015). Legitimization of statehood in states: A case study of Somaliland. *AUC Geographica*, 50(1): 37-49.

Hollensen, S. (2007). *Global Marketing: A decision-oriented approach* (4th ed.). Harlow, England: Prentice Hall Financial Times.

Immovable Property Commission. (2020). Immovable Property Commission. Retrieved June 11, 2019, from <http://www.tamk.gov.ct.tr/english/index.html>

Kanol, D., & Köprülü, N. (2017). Quality of democracy in unrecognized states: Lessons from Northern Cyprus. *Southeast European and Black Sea Studies*, 17(3), 389-402. <https://doi.org/10.1080/14683857.2017.1279257>

Katsioloudes, M. I., & Hadjidakis, S. (2007). *International Business: A Global Perspective*. Oxford: Elsevier.

Leigh, J., & Vukovic, P. (2011). A geopolitics of Cyprus. *Middle East Review of International Affairs (Online)*, 15(4), 59-70. Retrieved from <https://search.proquest.com/openview/549749e72a734a643fd5ce00fa64b493>

Pegg, S. (1998). *International society and the de facto state*. Aldershot, UK: Ashgate.

Sözen, A., & Özersay, K. (2007). The Annan Plan: State succession or continuity. *Middle Eastern Studies*, 43(1), 125-141. doi:10.1080/00263200601079773

Theophanous, A., Tirkides, Y., & Pelagidis, T. (2008). An Anatomy of the Economy of the 'Turkish Republic of Northern Cyprus' (TRNC). *Journal of Modern Hellenism* 25-26. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1931229>

The World Bank Data. (2019). *GDP per capita (current US\$)*. [Figure 1]. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?end=2017&locations=ZA-ZJ-ZQ-CN-TH-ID&start=2007&type=points&view=chart>

Turkish Republic of Northern Cyprus State Planning Organization. (2018). *Guide For Foreign Investors*. Nicosia: Turkish Republic of Northern Cyprus State Planning Organization.

Türkiye Cumhuriyeti Lefkoşa Büyükelçiliği [Republic of Turkey - Turkish Embassy in Nicosia]. (2018). *KKTC Ekonomik Göstergeler Raporu* [The TRNC economic indicators report] (pp. 1-29, Rep.) (T. S. Seçer, Ed.). Türkiye Cumhuriyeti Lefkoşa Büyükelçiliği. Retrieved from <http://www.kei.gov.tr/media/1817/11-2018-kkct-ekonomik-goestergeler-raporu.pdf>

U.S. Department of State. (2015). *Cyprus Investment Climate Statement 2015* (pp. 1-30, Rep.) (G. F. Demetriou, Ed.). United States of America: U.S. Department of State. Retrieved from <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/241743.pdf>

U.S. Department of State. (2018). *2018 Investment Climate Statements: Cyprus* (G. F. Demetriou, Ed.). United States of America: U.S. Department of State. Retrieved from <https://www.state.gov/reports/2018-investment-climate-statements/cyprus/>

U.S. Department of State. (2019). *2019 Investment Climate Statements: Cyprus* (G. F. Demetriou, Ed.). United States of America: U.S. Department of State. Retrieved from <https://public-preview-server.prod.cstreetsandbox.com/reports/2019-investmentclimate-statements/cyprus/>

Wadhwa, K., & S, S. R. (2011). Foreign Direct Investment into Developing Asian Countries: The Role of Market Seeking, Resource Seeking and Efficiency Seeking Factors. *International Journal of Business and Management*, 6(11), 219-226. doi:10.5539/ijbm.v6n11p219

Appendix: The Interview Questions

Şirketinizin KKTC'ye girişi hikayesinden biraz bahsedebilir misiniz?

- Yabancı ortaklarınız (veya anlaşmalı olduğunuz yabancı şirket/şirketler) ile ilk siz mi iletişime geçtiniz yoksa onlar mı size ulaştı?
- Neden böyle bir ortaklık (veya anlaşma) istediniz/istediler? Karar sürecinizi (veya karşı tarafın ilk tepkilerini) bize anlatabilir misiniz?
- Bu sektörde daha önce yabancı ortaklarınız (veya anlaşmanızı) olmadan KKTC'de herhangi bir iş yapmış mıydınız?
- Neden yatırım yapmak için KKTC'yi seçtiğinizi/seçtiklerinizi bize biraz anlatabilir misiniz?
- KKTC'ye yatırım yaparken herhangi bir teşvikten faydalandınız mı?
 - Evet ise kimden/nereden ne gibi bir teşvik/teşvikler aldınız?
- Gerek yatırımınızı yaparken, gerek ise işleyiş süreciniz içerisinde olsun, KKTC'nin siyasi olarak Türkiye haricinde başka bir ülke tarafından tanınmamasından ve KKTC'ye karşı uygulanan ambargolardan dolayı çeşitli siyasi veya ekonomik zorluklarla veya yaptırımlarla karşılaştınız mı?
 - Evet ise ne gibi zorluklarla veya yaptırımlarla karşılaştınız?

Şirketiniz ile anlaşmalı/ortağı olduğu şirket arasında ne tip bir bağ (ortaklık/anlaşma) var? Bu anlaşma(lar) ne tip bir resmiyete dayanıyor?

- Şirketinizin anlaşmalı/ortağı olduğu şirkete karşı belli sorumlulukları var mı?
- Şirketiniz anlaşmalı/ortağı olduğu şirket tarafından herhangi bir denetlemeye yahut uyulması gereken standartlara tabi mi?
- Şirketiniz anlaşmalı/ortağı olduğu şirkete herhangi bir ödeme (franchising bedeli v.b.) yapmakta mı?
- Şirketiniz anlaşmalı/ortağı olduğu şirketten hammadde, ara madde yahut mal alımı yapmakta mı?
 - Evet ise;
 - Şirketiniz bu alımın ne kadarını, ne şekilde, nereden yapmakta?
 - Şirketiniz bu alımlar hususunda herhangi bir kotaya tabi mi?
 - Şirketiniz bu alımları yaparken KKTC'ye yönelik uygulanmakta olan ambargolardan ve KKTC'nin siyasi olarak (Türkiye hariç) tanınmayan bir devlet olmasından ötürü belli zorluklarla karşılaşılıyor mu?
 - Evet ise ne gibi zorluklar ile karşılaşılıyor?
 - Hayır ise;
 - Şirketiniz üretiminin tamamını KKTC'de mi gerçekleştiriyor?
 - Evet ise, üretim şirketinizin anlaşmalı/ortağı olduğu şirketin ülkesinde gerçekleştirilmek yerine neden KKTC'de gerçekleştiriliyor?
 - Hayır ise, üretimin tamamı neden şirketinizde gerçekleştirilmiyor?
 - Bu durumun üzerinde KKTC'ye yönelik uygulanmakta olan ambargoların ve KKTC'nin siyasi olarak (Türkiye hariç) tanınmayan bir devlet olmasının ne derecede etkisi var?
- Genel olarak şirketinizin KKTC'deki yerel piyasada durumu nasıl bize biraz bahsedebilir misiniz?
- Şirketinizin KKTC'de faaliyet gösterdiği alanlarda rakipleri var mı?

- Evet ise;
- Şirketinizin KKTC'de faaliyet gösterdiği sektör(ler) içerisindeki payı, (varsa) rakip firmalara kıyasla, ne kadardır?
- Şirketinizin aynı sektörde olan KKTC yerel firmaları ile rekabeti son yıllarda nasıl seyretmekte?
- Hayır ise;
- Şirketinizin KKTC'de faaliyet göstermekte olan yerel firmalar ile ortak çalışmaları var mı?
- Şirketinizin KKTC'de açılışından bu yana kârlılık oranı nasıl?
- Şirketiniz elde etmiş olduğu kârdan büyüme veya yeniden yatırım için pay ayırmakta mı?
- Evet ise;
- Şirketiniz KKTC'de büyüme veya yeniden yatırıma ne kadar pay ayırmakta?
- Sizce KKTC'de büyümeyi veya yeniden yatırım yapmayı etkileyen faktörler nelerdir?
- Hayır ise;
- Şirketinizin yakın gelecekte KKTC'de büyüme veya yeniden yatırıma pay ayırması söz konusu mu?
- Sizce KKTC'de büyümeyi veya yeniden yatırım yapmayı etkileyen faktörler nelerdir?
- Şirketinizin sektörü son yıllarda KKTC'de nasıl bir değişim göstermekte?
- Şirketinizin ürün pazarında son yıllarda nasıl bir değişim oldu?
- Şirketiniz KKTC'nin yerel kaynaklarından faydalanıyor mu?
- Evet ise, şirketiniz KKTC'nin hangi yerel kaynaklarını ne kadar kullanmakta?

Hava Kirliliğine İlişkin Mahalli Çevre Kurulu Kararlarının Yansıtıkları: Kararsızlık Üretimine Karşı Savunuculuk Gereksinimi^{*}

Reflections of Local Environmental Board Decisions on Air Pollution: The Need for Advocacy Against Non-Decision-Making

Ahmet YAZAR^a, Duygu YILDIZ KARAKOÇ^b

MAKALE BİLGİSİ

<i>Makale Geçmişi</i>	
Başvuru	6 Şubat 2021
Kabul	25 Temmuz 2021
Yayın	15 Eylül 2021
Makale Türü	Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Kararsızlık Üretimi,
Hava Kirliliği,
Temiz Hava Hakkı,
Savunuculuk,
Mahalli Çevre Kurulu,
Erzincan

ÖZ

Hava kirliliği kentleşmenin hızlı ve düzensiz biçimde gelişmesi, motorlu taşıt sayısının artması, sanayileşme için uygun olmayan yer seçimleri ve atık gazlar için yeterli önlemlerin alınmaması, topografik ve meteorolojik şartlar gibi birçok nedenden dolayı ortaya çıkmaktadır. Hava kirliliği doğrudan insan sağlığını tehdit etmekte, iklim değişikliği, ozon tabakasının incilmesi, asit yağmurları gibi küresel sorunlara yol açabilmektedir. Bunların önlenmesi için uluslararası alanda hava kirlleticilerinin eşik değerleri belirlenmekte, eşiklerin aşıldığı yerlerde önlem alınması gerekmektedir. Ancak uluslararası ve ulusal düzenlemelere rağmen hava kirliliğinin önlenmesi yönünde başarı kaydedilememektedir. Türkiye’de de kentsel ölçekte Mahalli Çevre Kurulu kararlarıyla hava kirliliği sürekli gündeme gelmekte ancak uzun yıllardır bu soruna çözüm üretilememektedir. Kararsızlık üretimi ve eylemsizlik yoluyla hava kirliliği politikasızlığı ekseninde konu ele alınmaktadır. Bu politikasızlık durumunun aşılması için çalışma, çevre hakkı ve sağlık hakkıyla ilişkili biçimde temiz hava hakkı bağlamında hava kirliliğinin azaltılmasına yönelik savunuculuk önerilerini gündeme getirmeyi amaçlamaktadır. Araştırma kesitsel türde olup 2010 yılı itibarıyla kirlilik verileri ortaya konulmuş, 2014 yılı itibarıyla de Mahalli Çevre Kurulu kararları değerlendirilmiştir. Yerel sivil toplumun mevcut durumu değerlendirilmiştir. Tüm bu göstergelerin sağladığı veriler ışığında Erzincan’da hava kirliliği sorununun kararsızlık üretimi ile ilişkili olduğu, bunun aşılması ve sorunun çözümü için Erzincan’da temiz hava hakkı kavramı üzerinden savunuculuk faaliyetlerinin gerekli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

ARTICLE INFO

<i>Article History</i>	
Received	6 February 2021
Accepted	25 July 2021
Available Online	15 September 2021
Article Type	Research Article

Keywords

Non-decision-making,
Air Pollution,
Right to Clean Air,
Advocacy,
Local Environment Board,
Erzincan

ABSTRACT

Air pollution occurs due to many reasons such as the rapid and irregular development of urbanization, the increase in the number of motor vehicles, the selection of unsuitable places for industrialization and the lack of adequate measures for waste gases, topographic and meteorological conditions. Air pollution directly threatens human health and can cause global problems such as climate change, depletion of the ozone layer, and acid rain. In order to prevent these, threshold values of air pollutants are determined in the international arena, and measures should be taken where the thresholds are exceeded. However, despite the international and national regulations, there is no success in preventing air pollution. In Turkey, air pollution is constantly on the agenda with the decisions of the Local Environment Board on an urban scale, but no solution can be found for this problem for many years. The issue is discussed in the axis of air pollution through non-decision-making and inaction. In order to overcome this lack of policy, the study aims to raise advocacy proposals for the reduction of air pollution in the context of the right to environment and the right to clean air in relation to the right to health. The research is cross-sectional and pollution data has been revealed as of 2010, and the decisions of the Local Environmental Board have been evaluated as of 2014. The current situation of local civil society was evaluated. In the light of the data provided by all these indicators, it has been concluded that the air pollution problem in Erzincan is related to the production of indecision, and that advocacy activities are necessary in Erzincan over the concept of the right to clean air in order to overcome this and solve the problem.

^{*} Bu makale 5-7 Mart 2020 tarihleri arasında Kars’ta düzenlenen I. Ulusal Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Konferansı’nda sözlü olarak sunulmuş olup özet metnin genişletilmiş halidir.

✉ Sorumlu Yazar/Corresponding Author

^a Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Erzincan, **E-Posta:** ahmet.yazar@erzincan.edu.tr, **ORCID:** https://orcid.org/0000-0003-0350-8080

^b Arş. Gör. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Erzincan, **E-Posta:** dyildiz@erzincan.edu.tr **ORCID:** https://orcid.org/0000-0001-9396-5917

Extended Summary

People have the right to live in a healthy environment. Without clean air, it is not possible to realize the environmental right, which is one of the basic human rights. Air pollution occurs due to many reasons such as the rapid and irregular development of urbanization, the increase in the number of motor vehicles, unsuitable location choices for industrialization and insufficient measures for waste gases, topographic and meteorological conditions. The right to clean air is directly linked to the right to health. Air pollution directly threatens human health and can cause many diseases ranging from respiratory diseases to cancer. Air pollution spreads not only locally, but also to wider areas. This type of pollution can cause problems on a global scale such as climate change, ozone depletion and acid rain. The necessary measures to prevent and reduce air pollution are discussed and implemented in various policy documents. In order to prevent air pollution, air pollution monitoring and control mechanisms are of great importance. For this purpose, standards set out in the international arena determine threshold values for air pollutants. In Erzincan, these threshold values are exceeded mostly in terms of PM₁₀ (particulate matter). The geographical conditions of the city also prevent air circulation. Although a city where there is considerable industrialization, Erzincan still is one of the cities with the highest air pollution in Turkey.

In this context, the study aims to bring up and discuss the policy tools and advocacy proposals for the reduction of air pollution in Erzincan, through the right to clean air in direct connection with the right to environment and the right to health.

The theoretical framework of the research was created in the context of the "non-decision-making" discussed by Bachrach and Baratz (1962) and Lukes (2005)'s analysis of the three dimensions of power. The study, which discusses the lack of policy on air pollution in Turkey through the example of the Local Environmental Board, is cross-sectional and the outdoor air pollution levels in Erzincan were analyzed through the statistical data compiled by revealing the sources of pollution between the years 2010-2020.

In addition to statistical data, Erzincan Local Environmental Board meeting minutes were examined in order to determine the work of the board's management style on air pollution. In order to evaluate the advocacy capacity and civil oversight of the public, the profile of local NGOs, local legal decisions and data on air pollution complaints were scanned.

Air pollution has been the most important environmental problem for many years in Erzincan, which is among the 10 provinces with the highest air pollution level in terms of heating, excess number of vehicles and lack of inspection, and geographical factors, and the data presented reveal that this problem has become chronic. However, especially the fact that PM_{2.5} value is not included in the national legislation, PM_{2.5} measurements are not made, there are problems in the supply and reliability of other data, there is no effective monitoring-evaluation arrangement in Clean Air Action Plan, there is no activity calendar, and most importantly, the Local Environmental Board's structure

and decisions remove air pollution from being an important problem through the production of indecision and inaction, creating air pollution policylessness.

The differences in the position that the state determines for itself within the whole of its relations and the adoption of administrative procedures in the form of committee and commission reveal the policy of unsustainability, on the contrary, especially in cases where direct and effective intervention is expected from the public authority. It is understood that the chronic problem of air pollution in Erzincan still continues to be experienced intensely, and the administrative work carried out with the existing board organization at the point of solving the problem is insufficient. As Orhan (2014) stated, despite the regulations that reinforce centralization and prevent participation, the necessity of a participatory and bottom-up environmental policy for environmental problems is obvious. However, post-politics, while making participation symbolic, often manipulates it and confines it to a narrow area. For this reason, in addition to the revision of this board structure, whose members are all public institutions, in a way that enables civic participation, an understanding of advocacy in action with opportunities to gain a foothold in the community is required.

In the light of all the indicators presented within the scope of the research, it is necessary to evaluate the air pollution phenomenon in the context of advocacy by considering the right to clean air in Erzincan, reflecting this on policy tools and increasing the effectiveness of these tools. has been evaluated. In cities where the problems created by energy or industrial investments are more visible, it can be considered normal that the expectation for the implementation of advocacy activities is higher. However, the problem of chronic air pollution warming, etc. origin is not an obstacle to the adoption of claim-based advocacy as a method.

The advocacy inherent in the demands for the prevention of air pollution through the right to clean air will ensure the elimination of the non-decision-making. In order for this to be implemented, the existing rights-based civil organizations and associations with health-related activities in the city should work on the right to clean air and air pollution. It is extremely important that the advocacy work of NGOs in the city is based on requests for PM_{2.5} data.

This study primarily proposes to strengthen advocacy activities in the prevention of air pollution in Erzincan province. In addition to this, laying the groundwork for the establishment of a board open to the participation of NGOs carrying out environmental and rights-based activities by encouraging participation through the Governor and Provincial Directorates in the provincial organization, revising the regulation regulating the functioning of the Local Environmental Boards in a way that makes the board's decisions binding and legalizes them. required. The Ministry of Environment and Urbanization and the Provincial Directorate in the provinces ensure competence in obtaining data on air monitoring stations, and local governments implement activities that will keep the public participation processes alive in monitoring suggestions and

complaints about air pollution can be listed as important suggestions that will eliminate the lack of pollution policy.

1. Giriş

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kentleşme oranındaki hızlı artışın kentsel çevre üzerinde oluşturduğu baskı ve tahribat günümüzün önemli sorun alanlarından birini oluşturmaktadır. Daha çok kentsel nüfusun yoğunluğu, sanayi alanlarının yeri, kentin coğrafi konumu gibi etkenlerle birlikte kirlilik sorunu ile karşı karşıya kalan kentlerimizin önemli sorunlarından biri de hava kirliliğidir. Öyle ki bugün sadece il merkezleri dikkate alındığında 81 il merkezinin yaklaşık yarısının hava kirliliği sorununun olduğu ifade edilebilir. Erzincan sanayi kenti olmamasına rağmen bu sorunu yaşayan illerden biri olup, Türkiye’de metropol kentlerin ve enerji yatırımlarının yapıldığı İstanbul, Kahramanmaraş, Adana gibi kentlerin listede olduğu hava kirliliği yaşayan kentler sıralamasında ilk 10 kent arasında yer almaktadır (Temiz Hava Hakkı Platformu, 2020).

Hava kirliliği gibi kentsel çevreye ilişkin süregelen sorunların çözümünde kamu otoritesinin tutumu önem kazanmaktadır. Günümüz kentlerinde çözüm merci olması beklenen kent yönetimlerinin etkinliği, kentsel siyaseti biçimlendiren farklı etkenlerden kaynaklı biçimde tartışılır durumdadır. Örneğin çözüm bekleyen kentsel sorunların kurullardan veya komisyonlardan çıkacak kararlarla çözüme kavuşturulmasına ilişkin usullerin yaygınlaşmış olması, ortak akıl işletilmesine yönelik olumlu bir yan barındırmaktadır. Ancak bu durumun ilk bakışta kentsel sorunların çözümüne ilişkin sürecin uzamasına veya koordinasyon eksikliklerinden dolayı uygulamaların yüzeysel kalmasına neden olduğu görülmektedir. Bu tür bir yönetsel sürecin üstelik hava kirliliği gibi insan sağlığını temelden tehdit eden bir soruna ilişkin olarak hızlı ve etkin bir şekilde kamu kurumlarınca işletiliyor olması beklenir. Bu yönde kentsel çevre sorunlarına ilişkin kamusal yönetim usullerinin kurul ve komisyonlar eliyle işletilmesindeki aksaklıkların bir bakıma devletin kentsel çevreye ilişkin tutumu ile ilgili olduğu söylenebilir.

Yönetsel açıdan yereldeki pek çok kamu kurumunun üyesi olduğu Mahalli Çevre Kurulu’nun (MÇK) aldığı kararlar üzerinden yapılan incelemede hava kirliliği sorununun uzun süredir ele alındığı, ancak bu konuda belirgin bir iyileşme sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda ortada bir hava kirliliği politikasızlığı olduğunu iddia etmek mümkündür. Hava kirliliğinin süregelen hale geldiği bir kentte karar mercilerinin gündeme aldığı konuların çözümünde bir ilerleme kaydedilemiyorsa bunun irdelenmesi gerekmektedir. Erzincan’daki hava kirliliğinin süregelenleşmesinin anlaşılması için öncelikle merkez yerel ekseninde bir iktidar analizinin gerektiği ortadadır.

Merkezi idare ve onun uzantısı olan taşra teşkilatı temelde 1982 Anayasası’nın 126. Maddesi hükümlerinde ve 1949 yılında çıkarılan 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu’nda düzenlenmiştir. Ayrıca Anayasa’nın 127. Maddesi’nde yer verilen yerel ortak ihtiyaçlara yönelik kamu hizmeti üreten yerel yönetimlerin Türk idari teşkilat yapısının diğer yönünü oluşturduğu bilinmektedir. Her iki yönetsel yapı da idarenin bütünlüğü ilkesine uygun olarak devletin taşradaki temsiliyeti, hükümet politikalarının uygulanması ve yerel ortak ihtiyaçların karşılanması bakımından işlev

görmektedir. Oysaki, bugün yerelde gereksinim duyulan politikaların ekonomik, yönetsel ve siyasi işlevleri olan kurullar yoluyla bir belirsizliğe sürüklendiğini belirtmek gerekir.

Çevre ve Şehircilik Bakanlığı bünyesinde oluşturulan ve Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü’ne bağlı Yüksek Çevre Kurulunun taşradaki uzantısı olan Mahalli Çevre Kurulları; taşra teşkilatını, yerel yönetimleri ve sivil toplumu içermesi öngörülen, çevresel zararların ortaya çıkmasını önlemeye yönelik karar alıp bu karar ve tedbirleri raporlayan bir yapı görünümündedir. Kurul tarafından alınan kararlar süresi içinde ilgili kuruluşlara ve Bakanlığa gönderilir. Kurul ne taşra teşkilatı ne de yerel yönetim birimleri bünyesinde yer alır. KAYSİS portalında Mahalli Çevre Kurulları’na yer verilmemekle birlikte Yüksek Çevre Kurulu hiyerarşik olarak Çevre ve Şehircilik Bakanlığı’nın altında listelenmektedir. MÇK’ların sekretaryasını Çevre ve Şehircilik İl Müdürlükleri yürütmektedir. Kurulun icrai niteliği olmadığı gibi alınan kararların uygulanması ya da uygulanmamasıyla ilgili bağlayıcı bir yönetsel ve hukuki süreç bulunmamaktadır. Yönetmelikte açıkça belirtilmemekle birlikte kurulda yer alan her kurumun kendi yetki ve sorumluluk alanı içerisinde kararları uygulamakla yükümlü oldukları anlaşılabılır. Alınan kararlar Valilik tarafından ilan edilmekte ve Bakanlığa bildirilmektedir. Ancak işleyiş bakımından; kurulun faaliyetlerinin yürütülmesi, alınan kararların uygulanması ve denetimi ile ilgili bir mekanizmanın yönetmelikle tesis edilmediği, bu hususların kurulun sekretaryasını yürüten Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüklerine fiilen havale edildiği çıkarımı yapılabilir. Bu yapı ve işleyişe ilişkin boşlukların yarattığı belirsizliğe ek olarak, toplantı takvimine riayet edilmemesi, kararların çözüm yönünde kat’i bir tutum ortaya koymaması, bir stratejiyi yansıtmaması da bu belirsizliği artırmaktadır. Bu son husus özellikle yereldeki çevre sorunlarına yönelik tedbirlerin bu kurul marifetiyle eylemsizlik haline sürüklenmesini, dolayısıyla da konumuz olan hava kirliliği politikasızlığı durumunu ortaya çıkarmaktadır.

Kentsel ve kırsal alanların önemli sorunları Mahalli Çevre Kurulu, Toprak Koruma Kurulu, Mera Komisyonu, Sulak Alan Komisyonu gibi kurul ve/veya komisyonlarda görüşülerek çözümlenmeye çalışılmaktadır. Yönetimin demokratikleşmesi, yerelleşmesi, uzman kültürünün yerleşmesi, bilgi ve deneyimin paylaşılması, iletişim ve eşgüdümün oluşması gibi olumlu yönleri olan kurul yönetim biçiminin karar almayı yavaşlatması, sorumluluğu belirsizleştirilmesi, kişi ve kurumlar arası çatışma ortamına dönüşmesi, siyasallaşma gibi olumsuz yönleri de bulunmaktadır (Sezen, 2003: 22-29).

Kurul, komisyon vb. yeni örgütlenme tipleri üzerinden konunun yönetimle ilişkisi kurularak bazı açıklamalara yer verilebilir ancak yönetim tartışmasını¹ dışarıda tutarak kurul tipi örgütlenme bağlamında ortaya çıkan kararsızlık üretimine ve kirlilik politikasızlığına vurgu

¹ Bu konuda Yüksek Çevre Kurulu’nun yönetim bağlamında değişen yapısını ortaya koyan Kayıkçı (2014)’nin makalesinde, kurulun oluşturulduğu yıl olan 1983’ten 1991’e kadar kamu, 1991-2006 arası sürede kamu-özel-STK, 2006 sonrasında ise politika belirleme görevini yürüten kamu ağırlıklı bir üye yapısının hâkim olduğu, ancak yönetimsel yapının bu kurulun içinde yer alan Çevre Teknik Komitesi’nde devam ettiği tespiti yapılmaktadır.

yapmak istiyoruz. Ayrıca alan yazında kurulların daha çok üst kurullar biçiminde incelendiği, yerelde oluşturulan kurulların üzerinde çok fazla durulmadığı belirtilmelidir. Bu bakımdan çalışmamız kapsamında kurullardan kast edilenin yerel kurullar olduğunu bir kez daha vurgulamanın önemli olduğunu düşünüyoruz.

2. Kuramsal Çerçeve

Bachrach ve Baratz (1962) tarafından tartışılan “kararsızlık üretimi” ile Lukes (2005)’ün iktidarın üç boyutu üzerinden yaptığı analiz bağlamında Mahalli Çevre Kurulu örneği üzerinden Türkiye’de hava kirliliği politikasızlığını tartışmak mümkün görünmektedir. Bir diğer deyişle hatalı bir yaklaşımla öncelikle bir mühendislik sorunu gibi ele alınan kentsel hava kirliliği sorunu aslında iktidar üzerinden bir tartışmayı gerektirmektedir.

Bu konuda çoğulcu yaklaşımın argümanları dikkate alınırca buradaki çözümsüzlüğü anlayabilmek için iktidarın aldığı somut kararlara bakmak gerekmektedir. Ancak bu noktada ağırlıklı olarak, karar verme süreçlerine katılma, zıtlıklar üzerinden güç tesis etme gibi bir tartışmaya kilitlenen “karar verme” davranışları üzerinden bir değerlendirme yapmak gerekecektir. Oysa Bachrach ve Baratz’ın yaklaşımı, çoğulcuların görüşlerini revize eder. Bachrach ve Baratz (1962)’a göre iktidar aynı zamanda bilinçli ya da bilinçsiz biçimde bazı konuların gündeme gelmesini engelleme veya bu engelleri tahkim etme ile ilişkilendirilir. Bu bakımdan “karar vermeme” durumu da söz konusu olabilir (Bachrach ve Baratz, 1963: 632). Karar vermemenin, basit bir kararsızlık halinden farklı olduğunu belirtmeye bile gerek yok. Böylelikle *iktidar, karar vermeme biçiminde bir kararsızlık üretimi yoluyla tesis edilir*². Dahası kararsızlık üretimi ile birlikte hava kirliliğinin süregelenliğinin, Bachrach ve Baratz’ın argümanlarında yer alan “gündem kontrolü” üzerinden analizi mümkün görünmektedir. Kararsızlık üretimi ile ilgili yapılmış incelemeler arasında Crenson (1971)’ın ABD’nin Doğu Chicago ve Gary kentlerinde hava kirliliğine karşı yürütülen politikaların karşılaştırmalı analizini yaptığı çalışması önemli bir örnektir (Erdoğan Çelikkın, 2018: 184).

Bachrach ve Baratz’ın kararsızlık üretimine ilişkin yaklaşımı, içerisinde davranışçı nüveler barındırması dolayısıyla MÇK kararları üzerinden inceleme yapılmasına imkân sağlamaktadır. Ayrıca MÇK kararlarının incelenmesi gündem kontrolünü de açıklayabilme olanağı yaratmaktadır. Ancak unutulmamalı ki iktidar uygulaması sadece kararlardan oluşmamaktadır. Tam da bu noktada iktidar mekanizması işlerken, Lukes’un tespitiyle kararsızlık üretiminin bir “eylemsizlik hali” olarak ortaya çıktığını belirtmek gerekir (Erdoğan Çelikkın, 2018: 174; Lukes, 2005: 53-54). O halde, Bachrach ve Baratz’ın gündem kontrolü yaklaşımının Lukes’un “eylemsizlik” yoluyla iktidarın tesis edildiği argümanı ile tamamlanması halinde hava kirliliği siyasetinin kararsızlık üretimi niteliği anlaşılabilir. Bu açıdan çalışma konumuza, Bachrach ve Baratz’ın reformist/davranışçı yaklaşımı ile Lukes’un radikal iktidar yaklaşımı içerisinde yer alan “eylemsizlik hali” üzerinden tamamlayıcı bir bakışın uygun olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca daha genel çerçevede iktidarın en az

görünür olduğu yönere/anlara bakıldığında anlaşılabilirliği (Lukes, 2005: 1) ve bunun da belirgin biçimde karar verme süreçleri bağlamında ortaya çıktığı yönündeki görüş çerçevesinde konunun değerlendirilebileceğini düşünüyoruz.

Lukes’un kararsızlık üretimi açıklaması ise gündem kontrolünü daha öteye taşıyarak “ideolojik kontrol” üzerinden iktidarı ele almaktadır (Erdoğan Çelikkın, 2018: 174; Lukes, 2005: 27). Lukes’un savında öne sürdüğü ideolojik kontrol ve manipülasyona dayalı biçimde iktidarın uygulanmasına ilişkin değerlendirmeler için konumuz kapsamında ileri araştırmaların yapılması gerektiğini düşünmekteyiz. Bu bakımdan Orhan’ın (2012: 10) sermaye birikimi mantığının ve kalkınma ideolojisinin hava kirliliği kararsızlığı/eylemsizliğinin başlıca sebebi olduğu görüşüne katılmakla birlikte, Erzincan örneğinde böylesi bir iddianın sorunun ısınma kaynaklı oluşu ve mevsimsel karakteri nedeniyle ideolojik bağlama oturtulamayacağını (en azından şimdilik), savunuculuk boyutunun vurgulanmasıyla aşılacak bir niteliğe sahip olduğunu düşünüyoruz. Bu nedenle ideolojik boyutu bu çalışmada bir kenara bırakıp konuyu kararsızlık üretimi ve eylemsizlik hali ile sınırlandırıyoruz.

3. Hava Kirliliğinin Uluslararası ve Ulusal Düzlemde Ele Alınışı

3.1 Uluslararası Düzlemde Hava Kirliliği Sorunu

Hava kirliliği kendini hem yerel hem de uluslararası düzeyde gösteren bir çevre sorunudur. Yerel düzeyde en fazla kentlerde hissedilen bu sorunun sınır tanımaması uluslararası bir çevre sorunu olmasına neden olmuş, bu sorunun çözümü için uluslararası işbirliklerine gidilme gereği hissedilmiştir. Bu konuda özellikle Birleşmiş Milletler (BM), Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD), Avrupa Birliği (AB) gibi kimi bölgesel ve uluslararası örgütler çalışmalar yapmaktadır. BM’ye göre hava kirliliği “silent killer” (sessiz katil) olarak adlandırılmaktadır ve bugün insanlığın karşı karşıya olduğu önemli sağlık tehditlerinden biri olarak gösterilmektedir. DSÖ de benzer şekilde hava kirliliği ile insan sağlığı arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Hava kirliliği bugün olduğu gibi geçmişte de önemli sağlık sorunlarına neden olmuştur. 1948 yılında ABD’nin Pensilvanya Eyaletine bağlı bir yerleşim yeri olan Donora’da neredeyse beş gün içinde hava kirliliğine bağlı olarak kasabanın yarısının ciddi solunum veya kardiyovasküler sorunlar yaşadığı ve ölüm sayısının 40’ı bulunduğu kayıtlara geçmiştir. Yaşanan hava kirliliği ülkedeki ve dünyadaki endüstriyel büyümenin sert bir sonucu olarak görülmüştür (EPA, 2020). Bilinen diğer bir örnek 1952 yılında Londra’da yaşanan yoğun sis sonucu binlerce insanın hayatını kaybetmesidir. Bu tür kitlesel ölümlerden sonra hava kirliliği, çevreye verdiği zararın dışında canlılara özellikle insan sağlığına verdiği zararlar gündeme gelmiştir. Health Effect Institute (HEI) tarafından yapılan çalışmada hava kirliliğinin dünya çapındaki ölümler için beşinci sıradaki risk faktörü olduğu belirtilmiştir. Hava kirliliği yetersiz beslenme, alkol kullanımı ve fiziksel hareketsizlik gibi daha iyi bilinen risk faktörlerine göre daha fazla ölümden sorumludur. Her yıl hava kirliliğine bağlı hastalıklardan trafik kazalarından veya sıtmadan ölen insan sayısından daha fazla insan yaşamını yitirmektedir (HEI, 2019).

² Vurgu bize ait.

Bazı ülkelerde, hava kirliliğinin önemli bir kısmı sınır ötesi olup, kirliliğin kaynağı başka ülke veya ülkelerde ortaya çıkabilir. Bu yönde imzalanan uluslararası sözleşmeler arasında en önemlilerinden biri 1979 yılında imzalanan kısa adı UMSHAK olan “Uzun Menzilli Sınırlar Ötesi Hava Kirliliği Sözleşmesi” (Cenevre Sözleşmesi)’dir. Ayrıca Avrupa’da Hava Kirleticilerinin Uzun Menzilli Taşınımalarının İzlenmesi ve Değerlendirilmesi İşbirliği Programının (EMEP) Uzun Vadeli Finansmanı Hakkında Cenevre Protokolü (1984), Kükürt Dioksit Salımlarının Azaltılması Hakkında Helsinki Protokolü (1985), Azot Oksit Salımlarının Kontrolü Hakkında Sofya Protokolü (1988), Uçucu Organik Bileşiklerin Kontrolü Hakkında Cenevre Protokolü (1991), Kükürt Dioksit Salımlarının Daha da Azaltılması Hakkında Oslo Protokolü (1994), Ağır Metaller Hakkında Aarhus Protokolü (1998), Kalıcı Organik Kirleticiler Hakkında Aarhus Protokolü (1998), Asidifikasyon, Ötrifikasyon ve Yer Seviyesi Ozon Kirliliğinin Önlenmesi Hakkında Gothenburg Protokolü (1999) gibi protokoller hava kirliliği ile ilgili olarak uluslararası alanda 20 yıllık bir süreç içerisinde yürürlüğe giren önemli protokoller olarak sıralanabilir. Türkiye, tam adı Uzun Menzilli Sınırlar Ötesi Hava Kirliliği Sözleşmesi olan Cenevre Sözleşmesi’ne ve yukarıda sayılan protokollerden sadece EMEP Cenevre Protokolü’ne imza atmış olup diğerlerine taraf değildir.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı kapsamında 2030 yılına kadar aşırı yoksulluğu sonlandırma, eşitsizlik ve adaletsizlikle mücadele ve iklim değişikliğini düzeltme yolunda belirlenen 17 amaç, 169 hedef ve 232 gösterge üzerinde 193 ülke mutabık kalmıştır. Uluslararası düzlemde hava kirliliğinin azaltılması Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları kapsamında “Sağlık ve Kaliteli Yaşam” amacı altındaki hedeflerden biri olarak belirmiştir. 3 numaralı amacın 9. hedefi olan “2030’a kadar zararlı kimyasallardan ve hava, su ve toprak kirliliğinden kaynaklanan hastalıkların ve ölümlerin sayısının büyük ölçüde azaltılması” bağlamında evsel ve dış ortam hava kirliliğine bağlı ölüm oranının azaltılması hedeflenmiştir. “Sürdürülebilir Şehirler ve Topuluklar” başlıklı 11 numaralı amacın “2030’a kadar hava kalitesine ve belediye atık yönetimi ve diğer atık yönetimlerine özel önem göstererek kentlerin kişi başına düşen olumsuz çevresel etkilerinin azaltılması” hedefi kapsamında “şehirlerdeki (nüfusa göre ağırlıklı) ince partikül maddelerin (örneğin PM_{2.5} ve PM₁₀) yıllık ortalama seviyeleri” azaltılmak istenmiştir. Yine BM sürdürülebilir kalkınma amaçları kapsamında hava kalitesinin iyileştirilmesi; modern enerji hizmetlerine evrensel erişimlerle ilgili 7.1 numaralı amaç, yenilenebilir enerji kullanımının artırılmasıyla ilgili 7.2 numaralı amaç, kimyasalların ve atıkların çevresel açıdan sağlıklı yönetimiyle ilgili 12.4 numaralı amacın gerçekleştirilmesi açısından önemlidir.

2015 yılında DSÖ hava kirliliğinin olumsuz sağlık etkilerini ele alan Meclis kararı kabul etmiş ve bir sonraki yıl bu etkilere karşı küresel bir tepki ortaya koymak için yol haritası oluşturmuştur (Marmara Belediyeler Birliği, 2020: 61). Bununla birlikte DSÖ tarafından Cenevre’de 1 Kasım 2018 yılında düzenlenen “Birinci Küresel Hava Kirliliği ve Sağlık Konferansı” hava kirliliğinin azaltılmasına yönelik uluslararası çabaların en

önemlisi olarak kabul edilebilir. Bu konferansta³; hava kalitesini iyileştirmek, iklim değişikliğiyle mücadele etmek, yaşam kurtarmak gibi ana hedefler üzerinde durulmuştur. Konferansa katılan ülkeler, 2030 yılına kadar hava kirliliği kaynaklı ölüm sayısını üçte iki oranında azaltmaya yönelik isteklerini karar altına almışlardır⁴. Bu isteğe yönelik olarak “Cenevre Hava Kirliliği ile Mücadele Eylem Gündemi” için birtakım unsurlar öne sürülmüştür. Bu unsurlardan bazıları aşağıda sıralanmıştır (WHO, 2016);

- Küresel ölçekte çabaları artırarak eyleme geçmek,
- Daha temiz ve verimli enerji ve ulaşım çözümleri uygulamak, kentleri daha az fosil yakıt yacacak biçimde geliştirmek, sıfır emisyonu hedeflemek,
- En savunmasız nüfusu, özellikle çocukları korumak için eylemleri daha da güçlendirmek,
- Temiz enerji ve teknolojilere erişimi artırmak,
- Kentleri kentsel hava kalitesini iyileştirmek için desteklemek, yerel kapasiteleri güçlendirmek,
- Yaşam boyu öğrenme yaklaşımı içinde sağlık ve yaşam kalitesini artırmak için kilit bir faktör olarak hava kirliliği eğitiminin artırılması. Hedef kitleler arasında çocuklar, eğitimciler, doktorlar, sağlık çalışanları, hastalar ve genel nüfus bulunmaktadır.
- Finans, sağlık ve çevre sektörleri ile hava kirliliğini etkileyen diğer kilit sektörler arasında, hava kalitesinin ve iklim değişikliğinin etkisinin azaltılmasını sağlayan eylemlerin oluşturulması için ortak eylemin geliştirilmesi.
- Çalışanları iç ve dış mekânlarda hava kirliliğine maruz kalmaya karşı korumak için iş sağlığı ve güvenliğine yönelik önlemleri almak, düzenlemeleri geliştirmek ve uygulamak.

Birleşmiş Milletler çatısı altında hava kirliliği ile ilgili yapılan uluslararası çalışmalara ek olarak Avrupa Birliği tarafından da bu yönde çalışmalar yürütülmektedir. Bu noktada DSÖ’nün kılavuz değerlerinin⁵ sağlığın korunması amacıyla belirlendiği ve AB standartlarının⁶ DSÖ standartlarından daha katı olduğunun altı çizilmelidir (EEA, 2016). AB çatısı altında hava kirliliğiyle ilgilenen birim Avrupa Çevre Ajansı’dır (European Environment Agency-EEA). Ajansın çalışmaları; hava kirliliğinin kaynakları, hava kirliliği konsantrasyonları, hava kalitesi endeksi, hava kalitesi yönetimi, hava kirliliği verilerinin

³ Konferansın Dünya Bankası ile düzenlenmiş olması, sermayenin hava kirliliğine olan etkilerinin çok fazla konu edilmemesi, sunumların ağırlıklı olarak hava kirliliğinin ekonomik maliyetler üzerindeki etkilerine odaklanması gibi yönler Konferansın olumsuz tarafları olarak belirtilmiştir (Pala, 2018).

⁴Bu hedefe ulaşmanın her yıl küresel olarak sağlık bakım maliyetlerinden tasarruf sağlayacağı ifade edilmiştir.

⁵ DSÖ’nün yönergeleri 1987 yılında yayımlanmış, 1997 yılında ise revize edilmiştir. 2005 yılında yapılan güncelleme ise uzmanların değerlendirmesine dayanan bilimsel kanıtlara göre hava kirliliğinin sağlık etkilerinin en güncel değerlendirmesini temsil etmektedir (Bkz. <https://www.who.int/airpollution/publications/aqg2005/en/>, E. T. 20.06.2021).

⁶ AB nezdinde Ozon, PM, NO₂ dâhil olmak üzere bir dizi kirletici madde için hava kalitesi standartlarını belirleyen düzenleme 96/62/EC sayılı “Hava Kalitesi Çerçeve Direktifi”dir. 2008 yılında yayımlanan 2008/50/EC sayılı “Ortam Hava Kalitesi Direktifi” ise PM_{2.5} dâhil kirleticilerin mevcut sınır değerlerini ortaya koyar.

açıklanması, hava kirliliğinin sağlık etkileri, kentsel hava kalitesi gibi başlıklar altında yürütülmektedir (EEA, 2020).

Ne yazık ki bugün halen hava kirliliği uluslararası alanda sınır ötesi niteliğiyle devam eden en önemli çevre sorunlarından biri durumundadır. Yukarıda sayılan UMSHAK protokolleri ile yaşama geçirilmeye çalışılan çözüm önerilerinden etkili sonuç alınamadığı hatta konunun göz ardı edildiği, sorunun hem uluslararası alandaki en tartışmalı konulardan biri olmaya devam etmesi ve hem de fiilen süregelen karakterini korumasından anlaşılmaktadır.

3.2 Ulusal Düzlemde Hava Kirliliği Sorunu

Ulusal düzlemde temelde 1982 Anayasası'nın 56. maddesinde belirtilen "Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir" hükmü hava kirliliği ile ilgili hukuki düzenlemelere ve yaptırımlara dayanak oluşturmaktadır. Hava kirliliği ve kalitesine yönelik ayrı bir kanun mevcut olmasa da 1983 yılında yayımlanan 2872 sayılı Çevre Kanunu kimi düzenlemelere yer vermiştir. Kanunun "Tanımlar" başlıklı 2. maddesinde hava kalitesi "insan ve çevresi üzerine etki eden hava kirliliğinin göstergesi olan, çevre havasında mevcut hava kirleticilerin artan miktarıyla azalan kaliteleri" şeklinde ifade edilmiştir. Kanunun "Cezai Hükümler" başlıklı Beşinci Bölümünde hava kirliliğine neden olan faaliyetler ve belirlenen kurallara uymayanlarla ilgili çeşitli idari cezalar belirtilmiştir. Aynı Kanunun ek 6. maddesi gereği (Ek: 26/4/2006-5491/23 md.) temiz hava için temiz yakıtlar ve hava kalitesinin izlenmesi ile ilgili hükümler getirmiştir. Madde hükmüne göre, hava kalitesinin korunması ve hava kirliliğinin önlenmesi için standartlara uygun temiz ve kaliteli yakıtların ve yakma sistemlerinin üretilmesi ve kullanılması zorunludur. Bu zorunluluğa uymayanlara ruhsat verilmeyecek, önceden verilmişse iptal edilecektir. Bakanlıkça hava kalitesinin izlenmesi ve sınır değerlerin aşılması ile kamuoyunun bilinçlendirilmesi faaliyetleri yürütülecektir. Çevre Kanunu'nda bu temel düzenlemelerin dışında hava kirliliğiyle ilgili detaylı düzenlemeler aşağıda yer alan yönetmeliklerde ele alınmıştır:

- Hava Kalitesinin Korunması Yönetmeliği, Resmî Gazete Tarihi: 02.10.1986 Resmî Gazete Sayısı: 19269
- Benzin ve Motorin Kalitesi Yönetmeliği, Resmî Gazete Tarihi: 11.06.2004 Resmî Gazete Sayısı: 25489
- Isınmadan Kaynaklanan Hava Kirliliğinin Kontrolü Yönetmeliği, Resmî Gazete Tarihi: 13.01.2005 Resmî Gazete Sayısı: 25699
- Hava Kalitesi Değerlendirme ve Yönetimi Yönetmeliği, Resmî Gazete Tarihi: 06.06.2008 Resmî Gazete Sayısı: 26898
- Bazı Akaryakıt Türlerindeki Kükürt Oranının Azaltılmasına İlişkin Yönetmelik, Resmî Gazete Tarihi: 06.10.2009 Resmî Gazete Sayısı: 27368
- Sanayi Kaynaklı Hava Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği, Resmî Gazete Tarihi: 03.07.2009 Resmî Gazete Sayısı: 27277

- Egzoz Gazı Emisyon Kontrolü Yönetmeliği, Resmî Gazete Tarihi: 11.03.2017 Resmî Gazete Sayısı: 30004

Yönetmeliklere ek olarak Sera Gazı Emisyonlarının İzlenmesi ve Raporlanması Hakkında Tebliğ yayımlanmış olup, Hava Kalitesi Değerlendirme ve Yönetimi Genelgesi, Hava Kirliliğinin Kontrolü ve Önlenmesi Genelgesi, İthal Katı Yakıtlar Genelgesi mevzuat açısından oldukça önemlidir.

Hava kirliliğine ilişkin olarak Resmî Gazete'de yayımlanan 06.06.2008 tarihli 26898 sayılı "Hava Kalitesi Değerlendirme ve Yönetimi Yönetmeliği" standartlaştırmayı ve izleme-değerlemeyi ön plana alan bir bakış açısı getirerek hava kalitesini iyileştirmeyi hedeflemiştir. Hava kalitesinin değerlendirilmesi amacıyla "bölge" ve "alt-bölgeler" belirlenerek ölçümlerin gerçekleştirilmesi ve buralarda limit değerlerin aşılması için gerekli önlemlerin alınacağı ifade edilmiştir. Yönetmelik kapsamında içeriği sunulan "Temiz Hava Planları" ve "Eylem Planları" da kirleticilerin belirlenen bu bölgelerde limit düzeyin altında kalması için gerekli önlemleri içerir. Yönetmelik dahilinde sayılan başlıca kirleticiler kükürt dioksit (SO₂), karbon monoksit (CO), azot dioksit (NO₂) ve azot oksit (NO_x) gazları, uçucu organik bileşikler (vernik, cila, boya, solvent), partikül madde (parçacık çaplarına göre PM₁₀ ve PM_{2,5} olarak adlandırılan kirleticiler), ozon, yanmamış hidrokarbonlar (havada yanmamış şekilde asılı kalarak dumanlı sis oluşumuna neden olabilirler), kurşun ve ağır metallerdir. Bu kirleticiler için insan sağlığını korumaya ilişkin limit değerler ulusal mevzuatta düzenlenmiş durumdadır ve bu değerler aynı zamanda gelecek yıllar için de limit hedefleri belirlenmiştir. Bu hususta Hava Kalitesi Değerlendirme ve Yönetimi Yönetmeliği kademe azaltım hedeflerine yer vermiş olup 2024 yılına kadar hedeflenen sınır değerler tespit edilmiştir (Tablo 3).

Türkiye'de hava kirliliğiyle ilgili kurumsal düzenlemelere bakıldığında hava kirliliğinin sağlıklı ve istikrarlı biçimde çözümlenebilmesi için Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (ÇŞB) bünyesinde Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü'ne bağlı Hava Yönetimi Dairesi Başkanlığı ile İklim Değişikliği ve Uyum Dairesi Başkanlığı oluşturulmuştur. Ulusal düzenlemeler kapsamında değerlendirilebilecek önemli çalışmalardan biri Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından oluşturulan Ulusal Hava Kalitesi İzleme Ağı'dır. Hava kirliliğinin doğru bir şekilde ölçülmesi, bütün illerde hava kirliliği politikaları oluşturulması ve bu politikalar çerçevesinde illerin hava kalitesinin bir önceki yılın değerlerinden daha iyi duruma getirilebilmesi amacıyla oluşturulan bu ağ için 2005-2007 yılları arasında 81 ilde hava kalitesi ölçüm istasyonları kurulmuştur. Bu istasyonlarda Kükürtdioksit (SO₂) ve Partikül Madde (PM₁₀), Azotoksitler (NO, NO₂, NO_x), Karbonmonoksit (CO) ve Ozon (O₃) da online olarak ölçülmektedir. Ölçülen veriler <http://laboratuvar.cevre.gov.tr/> web sitesi üzerinden yayımlanmaktadır.

Tablo 1. Hava Kalitesi Değerlendirme ve Yönetimi Yönetmeliği ve Kademeli Azaltım

Kirlenici ve Ortalama Süre	2008 ve öncesi	Geçiş Dönemi Sınır Değerleri					Hedeflenen Sınır Değerler										AB Sınır Değerine Ulaşılabilecek Tarih		
		2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023		2024	
SO ₂ (µg/m ³)	Saatlik	900	900	900	900	900	500	470	440	410	380	350	350	350	350	350	350	350	1 Ocak 2019
	24 Saatlik	400	370	340	310	280	250	225	200	175	150	125	125	125	125	125	125	125	1 Ocak 2019
	Yıllık ve Kış Dönemi (Ekosistemin Korunması)	-	-	-	-	-	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
PM ₁₀ (µg/m ³)	24 Saatlik	300	260	220	180	140	100	90	80	70	60	50	50	50	50	50	50	50	1 Ocak 2019
	Yıllık	150	132	114	96	78	60	56	52	48	44	40	40	40	40	40	40	40	1 Ocak 2019
NO ₂ (µg/m ³)	Saatlik	300	300	300	300	300	300	290	280	270	260	250	250	250	250	250	250	250	1 Ocak 2024
	24 Saatlik	100	92	84	76	68	60	56	52	48	44	40	40	40	40	40	40	40	1 Ocak 2024
NOX (µg/m ³)	Yıllık (Vejetasyonun Korunması İçin)	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	1 Ocak 2019
CO (mg/m ³)	Maksimum Günlük 8 Saatlik Ortalama	-	-	-	-	-	16	14	12	10	10	10	10	10	10	10	10	10	1 Ocak 2017

Kaynak: T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Ulusal Hava Kalitesi İzleme Ağı, 2019, <https://sim.csb.gov.tr/Intro/Uhkia>, E. T. 12.10.2020.

Temiz Hava Hakkı platformu tarafından yayımlanan “Kara Rapor” başlıklı çalışmalar 2016, 2019 ve 2020 yılı verileri doğrultusunda Türkiye’deki hava kirliliğinin ulaştığı boyutu, nedenlerini, hangi illerde hava kirliliğinin kronik bir sorun haline geldiğini ve sağlığı tehdit ettiğini ve daha pek çok bulguyu çarpıcı biçimde sunmaktadır. Bu bağlamda halen uluslararası limitlere uyum, kamuoyunu bilgilendirme, kömüre dayalı enerji üretimi, karbon envanteri, karbon emisyonu düşük araç kullanımı konularında önemli eksikliklerin olduğu ve bu hususların hava kirliliği sorununun sürekliliği üzerinde doğrudan etkili olduğu belirtilmelidir (Temiz Hava Hakkı Platformu, 2020).

Türkiye’nin hava kirliliği konusunda uluslararası alanda imza attığı sözleşme ve protokole ek olarak ulusal düzlemde yaptığı mevzuat düzenlemelerine ve teknik çalışmalara rağmen ülke genelinde halen hem sanayi hem de ısınma kaynaklı hava kirliliği sorunu sürmektedir. Orhan (2017: 159)’in tespitiyle, “Türkiye’nin genel anlamda bir isteksizliği ve özellikle de ilgili altyapıyı kurma sürecinde dahi çok gerilerden geldiği söylenebilir.” Tam da bu ifadeye yer bulduğu gibi hava kirliliği sorununa karşı Türkiye’de politik bakımdan belirgin bir eylemsizlik hali olduğu görülmektedir. Bunun da arkasında yatan en temel neden kalkınma ile çevre politikaları arasındaki tercihin kalkınmadan yana kullanılmasından kaynaklanmaktadır (Orhan, 2017: 159).

3.3 Temiz Hava Hakkı Söylemi ve Konuyla İlgili Çalışmalar

Temiz havanın sadece bir politika ereği olarak algılanıp bu bağlamda ele alınması yeterli değildir. Herkesin temiz havaya erişmesi doğrudan doğruya yaşam hakkıyla, aynı zamanda güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevrede yaşama hakkıyla ilintili olarak temel bir insan hakkı olarak görülmelidir. Temiz havanın insan hakları perspektifinde değerlendirilmesi önemli ve yerinde bir gelişme olacaktır. Çünkü hükümetlerin insan haklarına saygı duymak, korumak ve yerine getirmek için açık ve yasal olarak uygulanabilir yükümlülükleri bulunmaktadır. Hava kalitesine insan hakları perspektifinden bakmak,

savunmasız durumlarda olan kişiler de dahil olmak üzere tüm insanlara insan haklarının sağladığı evrensellik ve ayrımcılık yapmama ilkelerini vurgular (Boyd, 2019: 1).

Kötü hava kalitesi; yaşam, sağlık, su, gıda, barınma ve yeterli yaşam standardı dâhil olmak üzere çok çeşitli insan hakları ile ilişkilidir. Hava kirliliği sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevrede yaşama hakkını açıkça ihlal etmektedir. BM Genel Kurulu, temiz su hakkı konusunda çok sayıda karar alırken, temiz hava hakkı konusunda hiçbir zaman karar almamıştır. Ancak temiz su hakkı varsa temiz havanın da bir insan hakkı olarak kabul edilmesi gereklidir. Her ikisi de yaşam, sağlık ve refah için zorunludur. BM’nin temiz suya erişimi temel bir insan hakkı olarak kabul etmesi gibi temiz hava hakkını da insan hakkı olarak kabul etmesinin zamanı gelmiştir (Boyd, 2019: 1-2). Bu görüşlerin sahibi olan David R. Boyd aynı zamanda BM Özel Raportörü olarak 2019 yılında BM İnsan Hakları Konseyine sunduğu uzman görüşü ve tavsiye niteliğindeki “Güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir ortamdan yararlanma ile ilgili insan hakları yükümlülükleri sorunu” başlıklı raporda (A/HRC/40/55) temiz hava hakkına odaklanmış, hava kirliliğinin savunmasız gruplar başta olmak üzere insanların yaşam hakkı ve sağlık hakkı gibi birçok insan hakkından yararlanamaması üzerindeki olumsuz etkisini açıklamıştır (UN, 2019). Çevre ile ilgili konularda henüz çok yeni bir hak alanı olan temiz hava hakkını dile getirmesi bakımından bu raporun önemli olduğu ifade edilebilir.

Temiz hava ile ilgili yükümlülükler “İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (yaşam standardını karşılama hakkı), “Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi (yaşam hakkı)”, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi (sağlık hakkı) gibi birçok temel insan hakları belgesinde örtülü biçimde mevcuttur. 2000 yılında Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi (Committee on Economic, Social and Cultural Rights/CESCR), devletleri hava kirliliğini ortadan kaldırmak ve azaltmak amacıyla ulusal politikalar formüle etmeye çağırıştır (CESCR, 2000). 2016 yılında Habitat

III'de kabul edilen "Yeni Kentsel Gündem" insan haklarına saygılı olma ve hem çevresel hem de evsel hava kalitesini iyileştirmeye ilgili birbirleriyle zorunlu olarak ilişkili, kapsamlı referanslar içermektedir (UN, 2017). BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği (OHCHR) 2018 yılında yapılan 1. Küresel Hava Kirliliği ve Sağlık Konferansı'nda "tüm insanların temiz hava hakkına sahip olduğundan şüphe edilemez" denmiştir (OHCHR, 2018).

AB genelinde de temiz hava hakkına ilişkin bir düzenleme yapılmamıştır ancak bu durum üye devletlerin kendi mevzuatlarında herkesin temiz havaya erişimini bir hak olarak tanımasını engellemektedir. Bununla birlikte Birlik mevzuatı bazı durumlarda şekil ve yöntem seçimini ulusal makamlara bıraksa da üye ülkeler için mevzuat hükümleri bağlayıcıdır. Lizbon Anlaşmasıyla yürürlüğe giren "Temel Haklar Şartı"nın (Charter of Fundamental Rights) çevre korumayla ilgili 37. maddesinde herhangi bir haktan bahsedilmemiş hatta hak kelimesine dahi yer verilmemiştir. Maddenin içeriği daha çok bütünsel bir politikaya göndermede bulunmaktadır. Bu durum çevre konusuna hak temelli yaklaşımın eksik kaldığını gösterir. Temiz hava hakkıyla ilgili olarak AB'nin herhangi bir temiz hava yasası yoktur. Hava kirliliğiyle ilgili temel belge "Dış Ortam Hava Kalitesi Direktifi" (2008/50/EC) dir. Bu belgede temiz hava bir hak olarak açıkça ifade edilmese de sağlığın korunmasıyla arasında var olan sıkı bağlantı dolayısıyla temel haklar bağlamının olduğu kabul edilebilir. Temiz hava zaten tüm insanların sahip olması gereken temel haklardan yararlanmanın bir ön koşulu niteliğindedir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin içtihadından çıkan ilkeler de bu yöndedir. Temel hakların harekete geçirilmesi, adli incelemenin sınırlarını genişletir ve karar vericinin takdir yetkisini kısıtlar. Dahası yoksulluk ve savunmasız gruplara yönelik hava kirliliği bağlamında ortaya çıkan eşitlik ve hakkaniyete ilişkin olgular, toplumsal adaletin yanı sıra bir hak söylemine yol açar. Çevresel adalet boyutu Direktifte açık biçimde yazılı olmasa bile hassas nüfus gruplarının korunmasını amaçlayan özel önlemler gibi düzenlemelerle örtülü biçimde sağlanmaya çalışılmıştır (Misonne, 2020: 6).

2019 yılında Avrupa Komisyonu tarafından bu Direktife yönelik yapılan değerlendirmede Direktifin kısmen yeterli olduğu ve yasanın uygulanabilir olmasından sivil toplumun rolünün önemli olduğu sonucuna varılmıştır. Nitekim çevreci sivil toplum kuruluşları (STK'lar) bu tür hak taleplerini resmi iktidar kurumlarına yönelik sosyal taleplerinin temel bir bileşeni haline getirmişlerdir (Misonne, 2020: 4).

Temiz hava hakkına erişmek ve hava kirliliğinin insan sağlığı üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak için savunuculuk (advocacy) temel stratejilerden biri olarak kabul edilmiştir. DSÖ olanak sağlama (enabling) ve arabuluculukla (mediation) birlikte savunuculuğu sağlığı geliştirmeye yönelik üç temel stratejiden biri olarak duyurmuştur. İki temel hedef savunuculuğun temelini oluşturur; "savunmasızları ve ayrımcılığa uğrayanları korumak ve ihtiyaçlarını ifade etmeleri ve kendi karar vermelerini sağlamak için daha güçlü bir sese ihtiyaç duyan bireyleri ve toplulukları güçlendirmek" (Worthington vd., 2017: 76). Temiz havaya erişim bağlamında da hak temelli savunuculuk yaklaşımı ve bununla ilgili faaliyetler oldukça önemlidir.

Türkiye'de temiz hava hakkı ile ilgili talepler önemli ölçüde savunuculuk faaliyetleri yoluyla dile getirilmeye başlanmıştır. 2015 yılı itibariyle temiz hava hakkı kurumsal bir yapı bünyesinde politika önerisi haline getirilmiştir. Toplam 17 sivil toplum kuruluşunun bir araya gelerek oluşturdukları "Temiz Hava Hakkı Platformu" bu alanda özellikle kömürlü termik santrallerden kaynaklı hava kirliliği ile mücadeleye odaklanmış olsa da platformun Türkiye genelinde yürüttüğü faaliyetler, araştırmalar, yayımladığı raporlar nedeni ne olursa olsun hava kirliliğinin mevcut durumu, etkilerini, politika önerilerini ortaya koyması bakımından son derece önemlidir. Bu çalışmalar aynı zamanda çevre sorunları ve çevre hakkı bağlamında temiz hava hakkının gündeme getirilmesi ve gündemde tutulması bakımından da oldukça kayda değer bir aşama oluşturmaktadır. Bu noktada Temiz Hava Hakkı Platformu'nun Kara Rapor 2020'de yer alan politika önerilerinden bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür;

- Ulusal limitlerin DSÖ limitleriyle uyumlu hale getirilmesi,
- PM2,5 ölçümlerinin tüm ülke genelinde yaygınlaştırılması ve alt yapı yatırımlarının artırılması,
- Ölçümlere ilişkin verilerin kamuoyuyla paylaşılması ve veri güvenliğinin geliştirilmesi,
- İlgili politika önerilerinin meslek odaları ve sivil toplum kuruluşları ile geliştirilmesi,
- Kömüre dayalı enerji politikalarının gözden geçirilmesi ve yenilenebilir enerjiye yönelmesi,
- Kent içi araç trafiğinin azaltılmasına yönelik olarak karbon emisyonu düşük ulaşım araçlarının kullanımının artırılması,
- Endüstriyel yatırımların yaratacağı etkiye yönelik olarak 'Sağlık Etki Değerlendirmesi Raporu'na mevzuatta yer verilmesi ve bağlayıcılığının sağlanması son derece önemlidir.

4. Yöntem

Erzincan etrafı dağlarla çevrili olan bir ovada yerleşmiş olması, hava sirkülasyonunun yetersiz olması, terselme etkisi, düşük kaliteli yakıt kullanımına devam edilmesi gibi nedenlerle hava kirliliğinin en yüksek olduğu kentlerden biridir. Kentsel ölçekte Mahalli Çevre Kurulu kararlarıyla hava kirliliği sürekli gündeme gelmekte ancak uzun yıllardır bu soruna çözüm üretilememektedir. Bu nedenle çalışma, çevre hakkı ve sağlık hakkıyla ilişkili biçimde temiz hava hakkı bağlamında hava kirliliğinin azaltılmasına yönelik savunuculuk önerilerini gündeme getirmeyi amaçlamaktadır.

Araştırma kesitsel türde olup 2010-2020 yılları arasındaki kirlilik kaynakları ortaya koyularak derlenen istatistiki veriler üzerinden Erzincan'daki dış ortam hava kirliliği düzeyleri analiz edilmiştir. Ülke genelinde ve Erzincan özelinde tutulan hava kalite ölçüm istatistikleri ve çeşitli raporlar veri kaynağı olarak kullanılmıştır. Erzincan'da hava kirliliğinin sebepleri istatistiki göstergelerle ortaya konulmuştur. Hava kalitesi izleme istasyonlarının verilerinin sunulduğu www.havaizleme.gov.tr web sitesi üzerinden Erzincan'a ilişkin verilere erişilmiştir. Bu veriler Erzincan'da, biri "Erzincan" adıyla diğeri "Erzincan-Trafik" adıyla iki adet hava izleme istasyonundan temin

edilen verilerdir. Bununla birlikte hava kalitesiyle ilgili istatistik verileri 1990 yılından 2007 yılına kadar Sağlık Bakanlığı yayımlamıştır. 1990 ve 2011 yılları arasında PM₁₀ ve kükürtdioksit (CO₂) ile ilgili veriler hem Sağlık Bakanlığı hem de ÇŞB tarafından sunulmuştur. 2007-2011 yılları arasında hava kirliliğiyle ilgili verilerin sağlanması ÇŞB'nin yetkisine geçmiş olup, verilerin yayımlanmasını ise Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) gerçekleştirmiştir. 2011 yılından sonra ise ÇŞB hava kalitesine yönelik istatistikleri kendi web sitesinde yayımlamakta ve verilere erişim yukarıda paylaşılan web sitesi üzerinden yapılmaktadır.

Hava Kalitesi Değerlendirme ve Yönetimi Yönetmeliğinin EK-II'de yer alan veri kalitesi hedeflerine göre minimum veri alımı %90 olmalıdır. Veri alım yüzdeleri dikkate alındığında ölçüm verilerinin %90'ın altında olduğu istasyonlarda ölçümün sonucunun güvenilir olduğu tartışmalıdır. Bu nedenle %90'ın altında güvenilirliğe sahip veriler değerlendirmede dikkate alınmamıştır.

İstatistik verilerin haricinde kurul yönetim biçiminin hava kirliliği ile ilgili çalışmalarının tespiti açısından Erzincan Mahalli Çevre Kurulu toplantı tutanakları incelenmiştir. Savunuculuk kapasitesinin değerlendirilebilmesi ve kamunun sivil denetimi hususlarına ilişkin olarak yerel STK'lara ilişkin profil, yerel hukuk kararları, hava kirliliği şikâyetlerine ilişkin veriler taranmıştır.

5. Bulgular

5.1 Erzincan'da Partikül Madde (PM₁₀- PM_{2.5}) ve Kirletici Değerleri

Erzincan hava kirliliğinin yüksek olduğu illerden bir tanesidir. Sunulan raporlar ve veriler bu iddiayı doğrulamaktadır. Temiz Hava Platformu tarafından sunulan Kara Raporda Erzincan son üç yıldır (2016-2019) hava kalitesinde hiçbir iyileşmenin olmadığı ve ciddi hava kirliliğinin yaşandığı illerden biri olarak ifade edilmiştir. Erzincan'da hava kalitesi ölçümlerini yapan iki adet istasyon bulunmaktadır. 2006 yılında Doğa Koruma ve Milli Parklar Şube Müdürlüğü Bahçesine Erzincan-Merkez İstasyonu, 2016 yılında da Fevzi Paşa caddesine Trafik İstasyonu kurulmuştur (Erzincan Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2020: 12). İstasyon-1 Trafik, PM₁₀, PM_{2.5}, SO₂, NO, NO₂, NO_x, ve CO kirleticilerin değerlerini ölçmektedir. İstasyon-2 Erzincan ise, PM₁₀, SO₂, NO, NO₂, NO_x ve O₃'e ait değerlerin ölçümünü yapmaktadır (Topal, 2020: 10).

Erzincan'da hava kirliliği ölçümlerinde PM₁₀ verileri bakımından Grafik 1'de görüldüğü üzere Erzincan'da 2005-2019 yılları arasında PM₁₀ sınır değeri sürekli biçimde aşılmıştır.

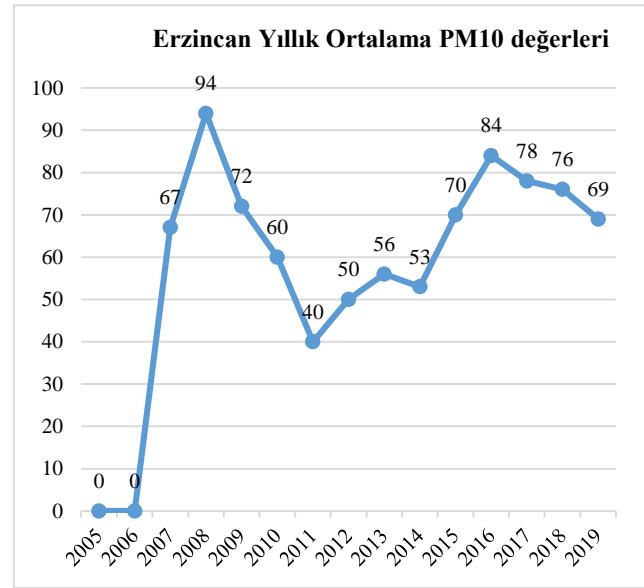
Son yıllarda özellikle ulusal sınır değeri aşan gün sayısı ve AB sınır değeri aşan gün sayısı dikkat çekmektedir. Örnek teşkil etmesi ve son yılların süregelen durumu temsil etmesi açısından 2018 yılı temsil kabiliyetine sahip bir yıl olarak sunulabilir. Örneğin, azaltım hedefleri (Tablo 3) kapsamında 2018 yılı için belirlenen PM₁₀ sınır değeri 60 µg/m³ olarak tespit edilmiş olup 2019 yılında ise AB sınır değeri olan 50 µg/m³'e denk hale getirilmesi planlanmıştır. 2018 yılı itibariyle yapılan ölçümlerde (ölçüm değeri son beş yılın ortalamasına yakın) ulusal sınır değerin 60 µg/m³ olarak belirlendiği dikkate alınarak, bu limitin aşıldığı gün

sayısı, AB'nin sınır değerine göre aşılan gün sayısı ve ölçüm yapılmayan gün sayısı aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 2. Erzincan'da 2018 yılı itibariyle PM₁₀ Verileri

İstasyon	Ulusal Sınır Değeri Aşan Gün Sayısı	AB Sınır Değerini Aşan Gün Sayısı	Ölçüm Yapılmayan Gün Sayısı	Veri Alımı (%)	Yıllık Ortalama (µg/m ³)
Erzincan	189	240	29	92,79	75
Erzincan-Trafik	93	157	11	96,89	57

Kaynak: TMMOB Çevre Mühendisleri Odası, Hava Kirliliği Raporu 2018.

Grafik 1. Erzincan'da PM₁₀ yıllık ortalama verileri (2005-2019)

Kaynak: Grafik yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

İstasyonlardaki ölçümlere göre PM₁₀ değeri için veri alımı yüzdesi %90'ın üzerinde olduğu için güvenilir kabul edilmektedir. Sınır değeri aşan gün sayısına bakıldığında Erzincan istasyonunda ulusal sınır değerler bakımından 189 gün, AB sınır değerleri bakımından 240 gün aşılmıştır. Erzincan-Trafik istasyonunda ise ulusal sınır değerler bakımından 93 gün, AB sınır değerleri bakımından 157 gün aşılmıştır. Oysa 24 saatlik sınır değeri 50µg/m³ olan PM₁₀ değerinin bir yılda 35 defadan fazla aşılmaması gerektiği belirtilmiştir. PM₁₀ sınır değerinin yıllık ortalamasınının 40 µg/m³'ü geçmemesi gerekirken, Erzincan-Merkez'de bu oran 75 µg/m³, Erzincan-Trafik istasyonunda ise 57 µg/m³ olarak ölçülmüştür.

Türkiye'de PM_{2.5} için kabul edilmiş herhangi bir sınır henüz bulunmamaktadır. Hava kalitesi ölçümleri yapan istasyonlardan sadece DSÖ'nün belirlediği PM_{2.5} sınır değerine bakıldığında ise PM_{2.5} limit değerinin günlük olarak 25 µg/m³ ve yıllık olarak 10 µg/m³ olduğu dikkate alınırsa Tablo 5'te görüldüğü üzere PM_{2.5} ölçümü yapılan Erzincan-Trafik istasyonunda DSÖ sınır değeri aşan gün sayısı 141 gündür. Ancak veri alımının güvenilirlik sınırının altında kaldığı ifade edilebilir. Temiz Hava Hakkı Platformu tarafından sunulan raporda ise, güvenli veri alınamayan istasyonlarda PM_{2.5} değerine ulaşmak için PM₁₀ verileri DSÖ'nün belirlediği katsayı (0,66327) ile

çarpılarak elde edilmiştir. Bu hesaplama göre Erzincan için 2017 yılı $PM_{2.5}$ değeri $44 \mu g/m^3$, 2018 yılı için $39 \mu g/m^3$, 2019 yılı için ise $37 \mu g/m^3$ olarak hesaplanmıştır. Bu değerler dikkate alındığında da Erzincan için $PM_{2.5}$ değerinin hem DSÖ hem de AB sınır değerlerinin üzerinde olduğu ifade edilebilir.

Tablo 3. Erzincan'da 2018 yılı itibariyle $PM_{2.5}$ verileri

İstasyon	DSÖ Sınır Değeri Aşan Gün Sayısı	Ölçüm Yapılmayan Gün Sayısı	Veri Alımı (%)	Yıllık Ortalama ($\mu g/m^3$)
Erzincan-Trafik	141	40	88,95	28,70

Kaynak: TMMOB Çevre Mühendisleri Odası, Hava Kirliliği Raporu 2018.

Erzincan'da hava kirliliğinin azaltılmasında önemli bir gelişme 2007 yılı itibariyle konut ve sanayide doğalgaz kullanımına başlanmasıdır. Hava kirliliğinin azaltımına yönelik olumlu etkileri olmakla birlikte Çetin ve Demirci'nin (2016) Erzincan'da doğalgaz kullanımının hava kirliliğine etkisini inceledikleri çalışmada, organize sanayi bölgesinde doğalgaz kullanımının yaygınlığının aksine kentin tamamında doğalgaz aboneliğinin olmaması ve kent merkezinde kömür, fuel oil gibi PM_{10} kaynağı kirletici emisyonunun etkisi halen Erzincan için önemli bir sorun olarak tespit edilmiştir. 2019 yılı öncesinde sürekli artan ve 2019 yılı verilerine göre %67 düzeyinde olan doğalgaz kullanım oranı, 2020 yılı verilerine göre %38'e düşmüştür⁷.

Çevresel Etki Değerlendirmesi, İzin ve Denetim Genel Müdürlüğü'nün sunduğu 2018 yılı sınır değerleri bağlamında kükürtdioksit (SO_2), azot dioksit (NO_2), azot oksit (NO_x) verilerinin kış aylarında sınır değerlerin üzerinde gerçekleştiği 2010-2019 periyodik aralığındaki dalgalanmalarda görülmektedir. Özellikle 2016 yılı ve sonrası dönemde bu yöndeki artışları kirleticilerin genelinde görmek mümkündür (Grafik 2). Genel artış ve azalış grafiğine ilişkin olarak 2018 yılı verileri, kirleticilerin tek tek aşım ve gün sayılarını 9 yıllık periyot içerisinde açık biçimde sunması bakımından örnek teşkil etmektedir.

İstasyonlardaki ölçümlere göre kükürtdioksit (SO_2) sınır değerlerini aşan, ölçüm yapılmayan gün sayıları, veri alımı yüzdeleri ve yıllık ortalamalarına bakıldığında sınır değerler, ne ulusal ne de AB sınır değerleri bakımından yıl içinde aşılmamıştır. Erzincan ve Erzincan-Trafik istasyonunda kükürtdioksite ilişkin verilerin güvenilir olduğu söylenebilir. Kükürtdioksit verileri 2005 yılından bu yana yıllık ortalama bakımından en yüksek $14 \mu g/m^3$ 'e ulaşmış, en az ise 2004 yılında $4 \mu g/m^3$ olarak ölçülmüştür.

Tablo 4. Erzincan'da Kükürtdioksit (SO_2) Verileri (2018)

İstasyon	Ulusal Sınır Değeri Aşan Gün Sayısı	AB Sınır Değerini Aşan Gün Sayısı	Ölçüm Yapılmayan Gün Sayısı	Veri Alımı (%)	Yıllık Ortalama ($\mu g/m^3$)
Erzincan	0	0	7	97,95	9
Erzincan-Trafik	0	0	15	92,34	12

SO_2 : Saatlik- $350 \mu g/m^3$ (bir yılda 24 defadan fazla aşılmaz)

24 Saatlik- $125 \mu g/m^3$ (bir yılda 3 defadan fazla aşılmaz)

Yıllık- $20 \mu g/m^3$

Azot dioksit (NO_2) sınır değerlerine ilişkin ölçümlerde sadece Erzincan istasyonunun verilerinin güvenilirliği yüksek görülmektedir. Bu istasyonun sağladığı veriler doğrultusunda Tablo 7.de 2018 yılı itibariyle yıllık ortalama $28 \mu g/m^3$ ile sınır değerini aşılmadığı görülmüştür. 2016 yılında bu değer $32 \mu g/m^3$, 2017 yılında ise $25 \mu g/m^3$ olarak ölçülmüştür. Bununla birlikte Çevre Mühendisleri Odasının raporuna (2018) göre yıllık ortalama ve aşım sayısı dikkate alınmadığında, saatlik verilere göre NO_2 bakımından hava kirliliği yaşanan illerin başında Erzincan gelmektedir.

Tablo 5. Azot dioksit (NO_2) sınır değerine ilişkin veriler (2018)

İstasyon	Ulusal Sınır Değeri Aşan Saat Sayısı	DSÖ Sınır Değerini Aşan Gün Sayısı	Ölçüm Yapılmayan Saat Sayısı	Veri Alımı (%)	Yıllık Ortalama ($\mu g/m^3$)
Erzincan	0	0	726	91,71	28
Erzincan-Trafik	0	0	4541	48,16	65

NO_2 : Saatlik- $200 \mu g/m^3$ (bir yılda 18 defadan fazla aşılmaz)

Yıllık- $40 \mu g/m^3$

Azot dioksit verilerinde olduğu gibi veri alımının güvenilir olduğu Erzincan istasyonu verilerine göre azot oksit (NO_x) yıllık ortalama değeri $44 \mu g/m^3$ olup yıllık sınır değerini üzerinde olduğu görülmüştür.

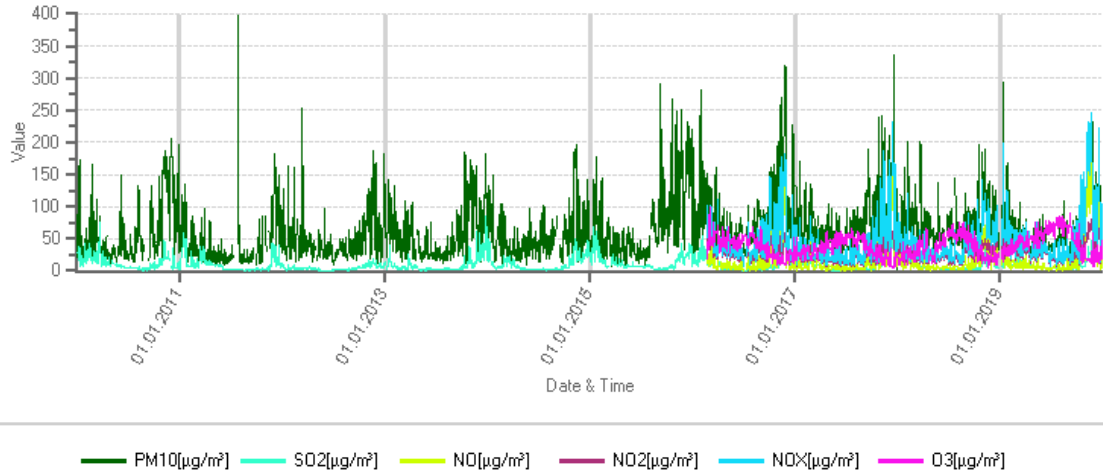
Tablo 6. Yıllık Azot oksit (NO_x) Verileri (2018)

İstasyon	Yıllık Ortalama ($\mu g/m^3$)	Veri Alımı (%)
Erzincan	44	91,52
Erzincan-Trafik	121	48,16

NO_x : Yıllık $30 \mu g/m^3$

Verilerin temin edildiği havaizleme.gov.tr adresinde 2019 yılı verileri yayımlanmamıştır.

⁷ Erzincan'da perakende doğalgaz dağıtımını sağlayan Enerya Erzincan Gaz Dağıtım A.Ş.'ye 2020 yılındaki bu düşüşün nedeni yazılı olarak soruldu, ancak çalışmanın tamamlandığı zamana kadar bu hususta şirket tarafından bir geri dönüş yapılmadı.

Grafik 2. Kirlenici Seviyelerinin Periyodik Artış ve Azalışı (2010-2019)

Kaynak: Grafik yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 7. 2020 Yılı PM₁₀ ve Diğer Kirlenici Değerleri (Erzincan ve Erzincan-Trafik istasyonu)

	2020 Erzincan İstasyonu				2020 Erzincan-Trafik İstasyonu	
	PM ₁₀ µg/m ³	SO ₂ µg/m ³	NO ₂ µg/m ³	NO _x µg/m ³	PM ₁₀ µg/m ³	SO ₂ µg/m ³
Minimum	30.46	9.52	15.51	18.50	17.01	4.46
Minimum Zamanı	02.01.2020 15:00	04.01.2020 05:00	05.01.2020 12:00	05.01.2020 04:00	05.01.2020 07:00	01.01.2020 14:00
Maksimum	191.62	35.22	76.60	164.07	110.74	29.95
Maksimum Zamanı	03.01.2020 10:00	02.01.2020 19:00	03.01.2020 09:00	03.01.2020 09:00	03.01.2020 11:00	03.01.2020 10:00
Ortalama	63.17	17.51	39.59	53.59	38.65	10.11
Geçerli Veri Adedi	120	120	120	120	120	115
Geçerli Veri Adedi (%)	% 100	% 100	% 100	% 100	% 100	% 96
Standart Sapma	27.38	5.67	15.58	29.68	15.15	4.73

2020 yılı verilerine bakıldığında ise Erzincan trafik istasyonundaki veriler PM₁₀ ve SO₂ ile sınırlıdır. Buna rağmen 2020 yılı için elde edilen verilere bakıldığında yıl içinde hava kirliliğinin en yoğun yaşandığı ayın Ocak ayı olduğu ve 2020 yılı sınır değerlerine göre yıllık ortalama 40µg/m³ olması gereken PM₁₀ değerinin Erzincan istasyonunda 63.17, yine aynı istasyonda yıllık ortalama 30µg/m³ olması gereken NO_x değerinin de 53.59 olarak sınır değerin üzerinde gerçekleştiği tespit edilmiştir.

Bütün bu veriler, Erzincan'da hava kirliliğinin yıllara yaygın biçimde kronikleşmiş bir hal aldığını, mevsimsel koşullara bağlı olarak belirli aylarda arttığını, buna kaynaklık eden esas nedenin evsel ısınma ile ilişkili PM₁₀ değerinin sınır değerlerin üzerinde çıkması olduğunu vurgulamak gerekmektedir.

PM_{2.5} değerine ulusal mevzuatta yer verilmemiş olması, ayrıca PM_{2.5} ölçümlerinin yapılamıyor oluşu ve bu değere ilişkin veri temininde sorun yaşanması ortada belirgin bir kararsızlık üretimi olduğunu göstermektedir. Benzer husus Orhan (2012: 6) tarafından kararsızlık üretimi açısından değerlendirilmektedir. Eylemsizlik yoluyla veri üretilememesi bir iktidar eylemi olarak kanıt eksikliğini ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle sorun tanımlanamamakta ve hava kirliliği diğer sorunların arasında geri plana itilmektedir. Haliyle veri olmayınca hava kirliliği politik gündeme girememektedir. Ne var ki veri tedariki yanında hava kirliliği ölçümlerinde güvenilir veriye ulaşmak da önemli bir sorundur.

Erzincan'da hava kirliliğini sadece evsel ısınmaya ve mevsimsel koşullara dayalı biçimde değerlendirmek eksik olacaktır. Bu nedenle diğer hava kirliliği nedenlerinin de değerlendirilmesi gerekmektedir.

5.2. Diğer Hava Kirliliği Nedenleri

Erzincan ilinde sanayi faaliyetlerinin ve tesislerinin olmaması nedeniyle sanayileşmeden kaynaklı emisyon salımlarının hava kirliliğine etkisi yok denecek kadar azdır. Kentteki tek üretime dayalı sanayi faaliyeti kentin güneybatısında yer alan Erzincan Organize Sanayi Bölgesinde yapılmaktadır (Erzincan Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2020: 27)

Diğer yandan araç kullanımı bakımından Erzincan bireysel araç kullanımının fazla olduğu iller arasında yer almaktadır. Erzincan'da 1994 yılı verilerine göre 20.409 olan araç sayısı 2000 yılında 24.521, 2010 yılında 39.535, 2019 yılında ise 60.034 olmuştur. Erzincan'da bin kişi başına otomobil sayısı ise 2007 yılında 65, 2011 yılında 88, 2016 yılında 114, 2019 yılında ise 121'e yükselmiştir (TÜİK, 2019). 2007-2019 yılları arasında bir azalma tespit edilmemiştir. Bu bakımdan Erzincan'da bin kişi başına düşen araç sayısında sürekli bir artış kaydedilmektedir. Bu sayıdaki artışın en önemli yansıması egzoz emisyon hacmindeki artışla ilişkisi kurulabileceği gibi daha dikkat çekici bir durum egzoz ölçümü yaptıran araç sayısına ilişkindir. 2019 yılında Erzincan'da 60.287 kayıtlı araç içinde egzoz ölçümü yaptıran araç sayısı 26.585 olarak gerçekleşmiştir (Topal, 2020: 8). Bu verilerle toplam araç sayısının yarısından fazla aracın egzoz ölçümü

yaptırmadığı tespit edilmektedir. Bu ölçümlerin her yıl araç sahipleri tarafından periyodik olarak yapılması gerektiği düşünüldüğünde Erzincan'da motorlu taşıtlardan kaynaklı hava kirliliği potansiyelinin son derece yüksek olduğu ifade edilebilir.

Bu göstergeler Erzincan'da hava kirliliğinin ısınma ve araç kaynaklı olduğunu ortaya koymaktadır. Hava kirliliği 2010 sonrası veriler ışığında açık biçimde ortaya konulabilirken 2000'li yılların başından itibaren Erzincan'da hava kirliliğinin önemli bir sorun haline gelmeye başladığı göz ardı edilmemelidir. Buna ilişkin olarak 11.09.2002 tarihli "Erzincan İli Hudutları İçerisinde Hava Kirliliğinin Önlenmesi ve Kontrolüne İlişkin Tebliğ" in Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiş olması, Aralık 2009 tarihli bir gazete haberinde Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı tarafından dağıtılan kömürlerin neden olduğu kirlilikten bahsedilmesi soruna ilişkin işaretlerin 2000'li yılların başında da mevcut olduğunu ortaya koymaktadır (Erzincan24 Gazetesi, <http://www.erkincan24.com/guncel/erkincanda-hava-kirliligi-artiyor-h6032.html>).

Bununla birlikte, hava kirliliğinin sadece insanlar üzerinde değil, diğer canlı ya da cansız varlıklar üzerinde etkide bulunduğunu da dikkate almak gerekir. Nitekim Karakoyun ve Osm (2015) tarafından yapılan çalışmada araç trafik yoğunluğunun fazla olması ve bazı bölgelerde katı yakıtların kullanılmasından kaynaklı olarak Erzincan kent merkezindeki sarıçamalarda ve toprakta ağır metal birikiminin, kontrol bölgesi olan Mecidiye Köyü mesire alanına göre daha fazla olduğu ortaya koyulmuştur. Bu tür bir araştırma hava kirliliğinin biyoçeşitlilik ve yaşam açısından özellikle kentsel mekânda ciddi bir tehdit olduğunu vurgulaması bakımından son derece önemlidir. Ayrıca aynı çalışmada kentin güney kesiminde hava kirliliğinin yoğun olmasının terselme ile ilişkisi kurulmuştur. Bu bakımdan Erzincan'daki hava kirliliğinin değerlendirildiği başkaca çalışmalarda terselme etkisinin de dikkate alınması gerekmektedir.

5.3. İl Mahalli Çevre Kurulu Kararları

15/4/2004 tarihli ve 25434 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan "Çevre ve Orman Bakanlığı Mahalli Çevre Kurulları Çalışma Usul ve Esaslarına İlişkin Yönetmelik" yürürlükten kaldırılarak yerine yayımlanan 03.08.2013 tarihli ve 28727 sayılı "Yüksek Çevre Kurulu ve Mahalli Çevre Kurullarının Çalışma Usul ve Esaslarına İlişkin Yönetmelik"te Mahalli Çevre Kurullarının (MÇK) yapısı ve işleyişi düzenlenmiştir. Yönetmelikte merkezi teşkilat yapısı bünyesinde oluşturulan Yüksek Çevre Kurulu da düzenlenmiştir ve MÇK'lar Yüksek Çevre Kurulu tarafından alınan kararlar ve politikalarla bağlı ve eşgüdümlü çalışmak durumundadır. MÇK'lar kanunda belirtilen kamu kurum ve kuruluşlarının temsilcilerinden oluşmaktadır. Gerekli görüldüğü takdirde ise ilgili kamu kurum ve kuruluşları, bilimsel kuruluşlar, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları, özel sektör ve gönüllü kuruluş temsilcileri ile uzman kişiler de toplantılara davet edilebilir (Madde 18). Bu madde sivil katılımın güçlendirilmesi ve çevreyle ilgili savunuculuk faaliyetlerinin yapılmasına imkân vermektedir. MÇK'lar çevrenin korunması ve iyileştirilmesi, kirliliğin önlenmesi amacıyla gerekli kararları almak, bu kararların ve önlemlerin uygulanması için program hazırlamak ve öngörülen sürelerde bu programların uygulanmasını, eşgüdümü sağlamak, çevre eğitime yönelik faaliyetler düzenlemek gibi görevleri bulunmaktadır (Madde 19). MÇK'lar bu bağlamda hava kirliliğiyle ilgili il bazında önemli kararlar alabilmekte ve programlar hazırlayabilmektedir.

Kurulun her üç ayda bir toplanacağı hususu da yönetmelikte yer almaktadır (Madde 20/1). 2014 yılı itibarıyla illerde MÇK'ların oluşturulmasına başlanmıştır. Bu nedenle 2014 yılı itibarıyla 2014-2021 yılları arasında Erzincan'da 16 adet İl MÇK toplantısı yapıldığı tespit edilmiştir.

Tablo 8. 2014-2020 Yılları Arasında Erzincan İl MÇK Kararlarında Hava Kirliliği/Kalitesi

Sıra No	Karar No	Hava Kirliliği/Kalitesi ile İlgili Karar	Açıklama
1	2014-1	Yok	
2	2014-2	Var	Anız ve yol kenarları ile meralarda kuru otların yakılmasının yasaklanması
3	2015-1	Yok	
4	2015-2	Yok	
5	2015-3	Yok	
6	2015-4	Var	Hava kalitesinin iyileştirilmesi için alınacak tedbirler
7	2016-1	Var	2015-2016 ve müteakip kış sezonlarında uygulanacak olan yakıt programı
8	2016-2	Yok	
9	2016-3	Var	2016-2017 kış sezonunda uygulanacak olan yakıt programı
10	2017-1	Yok	
11	2018-1	Var	Hava kalitesinin iyileştirilmesi ve korunması
12	2019-1	Var	Hava kalitesinin iyileştirilmesi ve korunması
13	2020-1	Var	1) Hava kalitesinin iyileştirilmesi ve korunması 2) Temiz hava eylem planının hazırlanması
14	2020-2	Yok	
15	2020-3	Var	Temiz hava eylem planının onaylanması
16	2021-1	Var	Hava kalitesinin iyileştirilmesi ve korunması

Kaynak: <https://erkincan.csb.gov.tr/mck-kararlari-i-4179>, E.T. 15.01.2021

Sözü edilen yönetmelikte kurul toplantılarının her 3 ayda bir yapılması hükme bağlanmışken Erzincan'da MÇK

toplantılarının 2014'te 2, 2015'te 4, 2016'da 3, 2017-2018 ve 2019'da 1'er defa yapıldığı, 2020 yılında ise 3 defa

yapıldığı tespit edilmiştir. 06/01/2017 tarihinde yapılan toplantıda yıl içerisinde farklı tarihlerde (28/04/2017, 28/07/2017 ve 27/10/2017) 3 toplantı daha yapılması planlanmış ama 2017 yılı tek toplantıyla kapatılmıştır. Bu bakımdan genel olarak yönetmeliğe uygun bir takvim takip edilmediği anlaşılmaktadır. Alınan kararlar incelendiğinde 9 toplantıda hava kalitesinin iyileştirilmesi ve alınacak tedbirlere ilişkin kararlar alındığı görülmüştür. Ayrıca hava kirliliği ile ilgili alınan kararların uygulamasına yönelik yönetsel sorumluluğun belediyede olmasına rağmen (23/01/2018 tarihli kurul kararı) Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü'nün fiilen bu yöndeki sorumluluğu paylaştığı, koordinasyon görevini de yerine getirdiği söylenebilir. Bunlara ek olarak alınan kararların gelecek toplantılara atıf yaptığı durumlardan biri olan 11/02/2020 tarihli 2020 yılı ilk toplantısında Gündem 5 (Madde 5) kapsamında belirtilen "Temiz Hava Eylem Planı" çalışması için komisyon oluşturulması ve bu komisyonun hazırlayacağı ön çalışmaların karara bağlanmak üzere bir sonraki kurul toplantısında sunulması hususu, 2020 yılı 2. toplantısında (18/09/2020) gündeme gelmemiş, bunun yerine "İl Sıfır Atık Yönetim Sistemi" planının alınan kararlarla onaylandığı görülmüştür⁸.

Bu gelişmelerle birlikte temiz hava hakkı ile ilgili Erzincan nezdinde gerçekleşen önemli bir gelişme temiz hava eylem planının onaylanması olmuştur. 22.10.2020 tarihinde onaylanan "Erzincan İli Temiz Hava Eylem Planı" (THEP) 2020-2024 yılları arası için düzenlenmiştir. Planın hazırlanma sürecinde katkı veren ve toplantılarda yer alan kamu kurum ve kuruluşları ile sivil toplum kuruluşlarının listesinin sunulduğu Plan metninde beyan edilmiştir. Ancak listeye bakıldığında listede sadece kamu kurum ve kuruluşlarının yer aldığı, herhangi bir sivil toplum kuruluşunun olmadığı görülmektedir. Planda doğrudan temiz hava hakkından bahsedilmemiştir. Plan öncelikle ildeki hava kalitesi durumu ve tahminlerine yer vermiş, ardından alınacak önlemler ile sorunlar ve olası çözümleri değerlendirmiştir. Alınacak önlemlerle ilgili kamu kurum ve kuruluşları sorumlu tutulmuştur⁹. Hava kalitesinin iyileştirilmesi için ağırlıklı olarak iki konu üzerinde durulduğu görülmüştür. İlki evsel ısınma ile ilgili olarak doğal gaz kullanımının teşviki, kalitesiz kömür kullanımının azaltılması, binalarda ısı yalıtımının yapılması gibi önerilerdir. İkinci olarak ildeki hava kirliliğinin kaynaklarından biri olan ulaşım sektörüne yönelik önerilere yoğunlaşmıştır. Ulaşımaya yönelik öneriler arasında egzo gazı denetimlerinin yapılması, toplu taşıma araç sayısının artırılması, bisiklet yollarının artırılması gibi öneriler yer almaktadır. Ayrıca tramvay hattı projesinin hayata geçirilmesi toplu taşımaya dâir uzun vadeli projeler arasındadır. Yenilenebilir enerjinin teşviki, ağaçlandırma yapılması, çevre için eğitim konusuna önem verilmesi de Eylem Planı kapsamındadır (Erzincan Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2020). Planın oluşturulma süreci ve uygulanma aşamasında sivil toplum kuruluşlarına

yer verilmemekle birlikte, planın uygulama aşamasında halkın bilgilendirilmesi ve çevre eğitiminin yaygınlaşması konularına ağırlık verilmiştir. I. Ulusal Hava Kalitesi Yönetimi Çalıştayı Sonuç Bildirgesinde (2017) de önerildiği üzere temiz hava eylem planlarının özellikle imar ve ulaşım planlarıyla bütünleşik bir yapıda olması gerekmektedir. Ancak Erzincan ili Temiz Hava Eylem Planında bütünleşik planlama anlayışının benimsendiğinden pek söz edilemez. Yine Bildirgede vurgulandığı üzere tesislerin ÇED ve izin sürecinde THEP'lerin dikkate alınması gerekmektedir, ancak madencilik ve malzeme ocakları faaliyetleri ve tesisleri bulunan Erzincan ilindeki THEP'de böyle bir öneri yer almamıştır. Her ne kadar Planda yapılacak faaliyetler ve sorumlu kuruluşlara yer verilse de olası çözümlerin somut faaliyet ve projelerle güçlü biçimde desteklenmemesi, yapılması düşünülen faaliyetlerin izlenmesi ve gözden geçirme hususuna yer verilmemesi, bu faaliyetler için bir takvimin hazırlanmış olmaması Eylem Planının zayıf yönleri olmuştur.

Dünyada olduğu gibi Türkiye'de de modern siyasetin giderek yeniden merkezleşme eğiliminde olduğu dikkat çekmektedir. Dahası çevre politikası alanında bu durumun merkezleşmeyle birlikte "politikadan arınma" biçimine büründüğü ifade edilebilir (Orhan, 2014: 264). Bu noktada Orhan (2014: 279-280) çevre sorunlarına ilişkin düzenlemeler artarken çevresel bozulma hızlanmasını, çevre politikalarının oluşturulması ve uygulanmasına yönelik bir etkinlik sorununa bağlayarak aslında sorunun, bizim de katıldığımız şekilde, önemli bir kısmının depolitizasyona hizmet eden bir katılım mekanizmasıyla birlikte sürdürülebilirlik politikalarıyla ilgili olduğunu belirtmektedir. Ancak bize göre daha önemlisi Orhan (2014: 280)'ın vurguladığı "sürdürülemezlik siyaseti"dir. "Kararsızlık üretimi" kavramını çağrıştıran bu post-siyaset biçimi, çevre sorunlarının yeniden üretilmesini sağlar. Aktörler sürece müdahil olurlar ancak "havanda su dövmek" deyiminin karşılıdığı gibi en sonunda tüm bürokratik faaliyetlere rağmen sorunlar varlığını devam ettirir.

MÇK kararları bağlamında yukarıdan aşağıya merkeziyetçi bir anlayışın hakim olduğunu ifade etmek mümkündür. Çünkü THEP ve İl Sıfır Atık Yönetim Sistemi Planı'nın oluşturulmasına yönelik çalışmalar Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından yönlendirilen çalışmalardır. Katılım anlamında hiçbir MÇK toplantısında STK katılımının olmadığı görülmüştür. Ancak Aras Elektrik Dağıtım İl Koordinatörlüğü'nün kurulduğu özel sektör kuruluşu olarak varlığı dikkat çekicidir. Öte yandan 28.08.2015 tarihli 2015/3 sayılı ve 25.06.2016 tarihli 2016/2 no'lu karar tutanaklarında, gündem bulunmadığından karar alınmadığı ifade edilmektedir. Bu durum hem bir eylemsizlik halini yansıtmaları bakımından son derece önemli hem de kararsızlık üretimi açısından değerlendirilebilecek en somut göstergedir. Daha önce de belirtildiği gibi, her üç ayda bir toplanması gereken kurulun 2017-2020 yılları arasında her yıl sadece birer kez toplanmış olması, 16 toplantıdan sadece 9'unda kentin en önemli sorunu olan hava kirliliği üzerinde durulması, hava kirliliği ile ilgili kurulun aldığı kararların uygulamalarının takip edilmemesi, alınan kararlarda gelecek toplantılara

⁸ Erzincan İl MÇK karar tutanakları için bkz. <https://erzincan.csb.gov.tr/mck-kararlari-i-4179>

⁹ Belediye Başkanlığı, İlçe belediyeleri, Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü, Sanayi ve Ticaret Odası, İl Sağlık Müdürlüğü, İl Emniyet Müdürlüğü, Gıda Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğü, İl Millî Eğitim Müdürlüğü, Halk Sağlığı Müdürlüğü, Çalışma ve İş Kurumu Müdürlüğü ile üniversiteler ve doğalgaz dağıtım şirketi sorumlu kuruluşlar arasında yer almaktadır.

yönelik atıflar yer almasına rağmen bunun takibinin yapılmaması kararsızlık üretiminin en açık göstergeleridir.

Devletin içinde bulunduğu ilişkiler bütünü içinde kendisine belirlediği konumdaki farklılaşmalar ve kurul, komisyon biçimindeki yönetsel usullerin benimsenmesi, özellikle kamusal otoriteden doğrudan ve etkin müdahale beklenen durumlarda tam tersine sürdürülemezlik siyasetini açığa çıkartmaktadır. Erzincan'da hava kirliliğine ilişkin süregelen sorunun halen yoğun biçimde yaşanmaya devam ettiği, sorunun çözümü noktasında mevcut kurul örgütlenmesiyle yapılan yönetsel çalışmaların yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Orhan (2014)'ın da belirttiği gibi merkezileşmeyi pekiştiren ve katılımı engelleme yönündeki düzenlemelere rağmen çevresel sorunlara yönelik katılımcı ve aşağıdan yukarıya bir çevre politikasının gerekliliği ortadadır. Ancak post-siyaset, katılımı sembolik hale getirmekle birlikte çoğu zaman manipüle ederek dar bir alana hapsedmektedir. Bu nedenle üyelerinin tamamı kamu kurumlarından oluşan bu kurul yapısının sivil katılımı mümkün kılacak şekilde revize edilmesine ek olarak toplumsal tabanda yer edinme olanaklarına sahip, eyleme dökülmüş bir savunuculuk anlayışı gerekmektedir.

5.4. Erzincan'da Temiz Hava Hakkına Yönelik Savunuculuğun Gerekliliği

Erzincan il genelinde hak ve savunuculuk faaliyet alanında çalışma yürüten 4 dernek mevcut olup bunlardan biri insan hakları alanında diğerleri ise kadın hakları ile ilgili konularda faaliyetlerini sürdürmektedir. İl genelinde sağlık alanında faaliyet gösteren 5 dernek bulunmaktadır. Ancak bu derneklerin hava kirliliği ile ilgili herhangi bir faaliyeti bugüne kadar olmamıştır (Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü, 2021). 2016 yılında 28 sivil toplum kuruluşunun bir araya gelmesi ile oluşturulan Sivil Toplum Kuruluşları Platformu faaliyetleri çerçevesinde hava kirliliğiyle ilgili veya genel bir çevreci talep gündeme gelmemiştir (Birlik Vakfı Erzincan Şubesi, 2019). Bu göstergeler doğrultusunda hava kirliliği ile ilgili olarak Erzincan ölçeğinde ne sivil toplum ne de kamu kurumları bünyesinde hak temelli bir kavrayışın henüz oluşmadığı ifade edilebilir.

Hukuk nezdinde temiz hava hakkının ele alınma olanağı bulunmakla birlikte bu alanda da herhangi bir gösterge bulunmamaktadır. Örneğin, Erzincan'da hava kirliliği ile ilgili bir mahkeme kararına rastlanmamıştır. Erzincan Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü web sitesinde şikâyetlerin iletilebileceği bir sistem mevcuttur ancak bunlara ilişkin istatistiklere ulaşılamamaktadır. Benzer şekilde Erzincan Belediyesi'nin danışma ve sorun çözümü için oluşturduğu beyaz masa birimi şikâyetlere ilişkin istatistik paylaşmamaktadır. Erzincan özelinde ALO 181 ve CİMER istatistiklerine de ulaşmak mümkün değildir. Bu açıdan Erzincan'da hava kirliliği ile ilgili verilere ulaşmak son derece zordur. Taleplere, önerilere, şikâyetlere ilişkin verilere ulaşılabilecek bir sistemin tesis edilmediği, var olan istatistiki verilerin de farklı kurumsal verilerin bir araya getirilmesi yoluyla teyide muhtaç olduğu anlaşılmaktadır.

Yerelde sivil toplumun bu konuya hassasiyet duymadığı anlaşılmaktadır. Temiz hava hakkının henüz ulusal ya da uluslararası politika belgelerinde bir insan hakkı olarak

kabul edilmediği de bilinmektedir. Bunlara rağmen temiz hava hakkının tanınmasına yönelik çabaların olduğunu ifade etmek mümkündür. Hava kirliliği yaşam hakkının, sağlık hakkının ve çevre hakkının bir ihlalidir. Dolayısıyla temiz hava hakkı talebi temel hakların sağlanmasıyla oldukça ilintilidir. Hava kirliliğine hak temelli bir anlayışla yaklaşmak ve temiz hava hakkını kabul etmek devleti ve devlet dışı aktörleri bu hakları bütün kesimler için sağlamada görev sahibi yapacaktır. Yasal bir hakkın karşılığı yasal bir görevdir. Kirliliği ortadan kaldıran insanların temiz hava talebiyle kirliliği meydana getiren gerçek ve tüzel kişilerden bunu kirliliği ortadan kaldırma görevini isteyebilecek, hak ihlali durumunda yargıya başvurabileceklerdir. Bu bağlamda temiz hava hakkına ilişkin istemlerin sıklıkla gündeme getirilmesi ve yinelenmesi gerekmektedir. Bu hakkın hayata geçirilmesinde temel araçlardan biri savunuculuk faaliyetleridir. Bunun için şüphesiz STK'ların politika yapım sürecinde etkin aktörler olarak katılmaları gerekmektedir.

6. Sonuç ve Öneriler

Isınma, araç sayısının fazlalığı ve muayene eksikliği ile coğrafi etkenler bağlamında hava kirliliği düzeyi en yüksek 10 il arasında yer alan Erzincan'da hava kirliliği uzun yıllardır en önemli çevre sorunudur ve sunulan veriler bu sorununun süregelen hale geldiğini ortaya koymaktadır. Ancak özellikle PM_{2.5} değerine ulusal mevzuatta yer verilmemiş olması, PM_{2.5} ölçümlerinin yapılamıyor oluşu ve bu değer gibi başkaca değerlere ilişkin veri temininde ve güvenilirliğinde sorun yaşanması, THEP'de etkin bir izleme-değerlendirme düzenlemesine yer verilmemesi, faaliyet takviminin bulunmaması ve en önemlisi de MÇK yapısının ve kararlarının kararsızlık üretimi ve eylemsizlik yoluyla hava kirliliğini önemli bir sorun olmaktan çıkardığı, hava kirliliği politikasızlığını yarattığı ifade edilebilir.

Erzincan'da hava kirliliğine ilişkin bir hukuki karar, kamu kurumları bünyesinde öneri veya şikâyet verisi, kurumsal faaliyet dökümü bulunmamaktadır. Bu husus Erzincan'da hava kirliliğinin diğer çevre sorunları arasında geri plana itildiğinin, konunun bir politikasızlık sürecine saplandığının da kanıtıdır.

Araştırma kapsamında sunulan bütün göstergelerin ışığında hava kirliliği olgusunun Erzincan'ın coğrafi kaderi ve çöküntü mahallelerinin sebep olduğu katlanılması gereken bir vaka olmadığı, bu konunun Erzincan'da temiz hava hakkı üzerinden ele alınarak savunuculuk bağlamında değerlendirilmesinin, bunun politika araçlarına yansımalarının ve bu araçların etkinliklerinin artırılmasının gerekli olduğu değerlendirilmiştir. Enerji veya sanayi yatırımlarının yarattığı sorunların daha görünür olduğu kentlerde savunuculuk faaliyetlerinin hayata geçirilmesi yönündeki beklentinin daha fazla olması normal karşılanabilir. Ancak süregelenleşmiş hava kirliliği sorununun ısınma vb. kaynaklı olması hak talebine dayalı savunuculuğun bir yöntem olarak benimsenmesinin önünde bir engel değildir.

Temiz hava hakkı üzerinden hava kirliliğinin önlenmesine yönelik taleplere ilişkin savunuculuk, kararsızlık üretiminin ortadan kalkmasını sağlayacaktır. Bunun yaşama geçirilebilmesi için kentteki mevcut hak temelli sivil

örgütlenmelerin ve sağlıkla ilgili faaliyetleri bulunan derneklerin temiz hava hakkı ve hava kirliliği üzerine çalışma yapmaları gerekmektedir. Kentteki STK'ların savunuculuk çalışmalarının PM_{2,5} verilerinin teminine yönelik taleplere dayalı olması son derece önemlidir.

Tüm bu hususlar çerçevesinde tekrar vurgulamak gerekirse bu çalışma Erzincan ilinde yaşanan hava kirliliğinin önlenmesinde savunuculuk faaliyetlerini güçlendirmeyi öncelikle önermektedir. Buna ek olarak taşra teşkilatında Vali ve İl Müdürlükleri kanalıyla katılımcılığı teşvik eder biçimde çevre ve hak temelli faaliyetler yürüten STK'ların katılımına açık bir kurul yapılanmasına zemin hazırlanması, MÇK'nın işleyişini düzenleyen yönetmeliğin kurulun kararlarını bağlayıcı hale getiren ve hukuksallaştıran bir mahiyette revize edilmesi gerekmektedir. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın ve taşrada İl Müdürlüğü'nün hava izleme istasyonlarına ilişkin veri temininde yetkinleşmeyi sağlaması, yerel yönetimlerin hava kirliliği ile ilgili öneri ve şikayetleri izleme yönünde halkın katılımı süreçlerini canlı tutacak faaliyetleri yaşama geçirmesi kirlilik politikasızlığını ortadan kaldıracak önemli öneriler olarak sıralanabilir.

Teşekkür

Makalenin genel olarak değerlendirilmesi sürecinde yapıcı ve detaylı eleştirileri ile çalışmayı iyileştirmemizi sağlayan, özellikle kararsızlık üretimi konusunda önemli uyarıları ve katkıları olan hakemlere teşekkürü bir borç biliriz.

Kaynakça

- Bachrach, P. & Baratz, M. S. (1962). "Two Faces of Power", *The American Political Science Review*, 56(4), 947-952.
- Bachrach, P. & Baratz, M. S. (1963). "Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework", *The American Political Science Review*, 57(3), 632-642.
- Birlik Vakfı Erzincan Şubesi, (2019). Erzincan Sivil Toplum Kuruluşları Platformu Faaliyete Geçti. t.ly/ucLk, (Erişim tarihi: 05.08.2020).
- Boyd, D. R. (2019). "The Human Right to Breathe Clean Air", *Annals of Global Health*, 85(1), 1-2.
- CECSR (2000). CECSCR General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health, EC/12. 2000/4.
- Crenson, M. A. (1971). *The un-politics of Air Pollution: A Study of Non-decisionmaking in The Cities*, Baltimore: Johns Hopkins Press.
- Çetin, M. & Demirci, O. K. (2016). "Erzincan'da Doğalgaz Kullanımının Hava Kalitesine Etkisi", *Erzincan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 8-18.
- EEA (2016). Air Quality Standards under the Air Quality Directive and WHO Air Quality Guidelines, <https://www.eea.europa.eu/themes/data-and-maps/figures/air-quality-standards-under-the>, (erişim tarihi: 06.06.2020).
- EEA (2020). Air Quality in Europe- 2020 Report, EEA Report, No. 09/2020, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- EPA (2020). History of Air Pollution, <https://www.epa.gov/air-research/history-air-pollution>, (Erişim tarihi: 01.12.2020).
- Erdoğan Çelikkın, Z. (2018). "Steven Lukes'un Üç Boyutlu İktidar Yaklaşımı: Kararsızlık Üretimi ve Kamu Politikası Analizi Disiplini", *Memleket Siyaset Yönetim (MSY)*, 13(30), 161-194.
- Erzincan Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü (2020). Erzincan İli Temiz Hava Eylem Planı, THEP (2020-2024), <http://www.erkincan.gov.tr/cevre-ve-sehircilik-il-mudurlugunden10>, (erişim tarihi: 12.02.2021).
- Erzincan24 Gazetesi, <http://www.erkincan24.com/guncel/erkincanda-hava-kirliligi-artiyor-h6032.html>, (erişim tarihi: 20.02.2020).

- HEI (2019). State of Global Air 2019, Special Report, Health Effect Institute, Boston.
- Karakoyun, G. & Osma, E. (2015). "Erzincan'da Hava Kirliliğine Bağlı Olarak Sarı Çamlarda Ağır Metal Birikimi", *Gümüşhane Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 65-77.
- Kayıkçı, S. (2014). "Türkiye'de Yönetimden Yönetişime Geçiş: Yüksek Çevre Kurulu Örneği", *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 105-114.
- Lukes, S. (2005). *Power of A Radical View*, Palgrave Macmillan, Second Edition.
- Marmara Belediyeler Birliği (2020). Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Kapsamında Hava Kalitesi ve Belediyenin Sorumlulukları, 22 Ocak 2020, İstanbul.
- Misonne, D. (2020). "The Emergence of a Right to Clean Air: Transforming European Union Law Through Litigation and Citizen Science" *Review of European, Comparative and International Environmental Law*, 00, 1-12.
- OHCHR (2018). Right to Health and Right to Clean Air in the Context of Children's Rights and Children's Environmental Health, <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=23810&LangID=E>, (erişim tarihi: 22.01.2021).
- Orhan, G. (2012). "Lack of Evidence as Evidence: The Case of Air Pollution in Turkey", *The 2012 Berlin Conference on the Human Dimension of Global Environmental Change: Evidence for Sustainable Development*, October 5-6, 2012, Freie Universität Berlin, Berlin.
- Orhan, G. (2014). "Public Participation as a Depoliticisation Process: The Case of Environmental Policy", in Korol Göymen and Onur Sazak (eds.) *Centralisation Decentralisation Debate Revisited*, İstanbul, Sabancı University IPC and Fredrich Neumann Stiftung, 262-291.
- Orhan, G. (2017). "Uzun Menzilli Sınır Aşan Hava kirliliği Sözleşmesi ve Protokolleri: Türkiye'nin Duruşu ve Uygulamaları" içinde Orhan, Gökhan, Semra Cerit Mazlum ve Yasemin Kaya (Der.), *Uluslararası Çevre Rejimleri*, Dora Yayıncılık, Bursa, 131-166.
- Pala, K. (2018). Küresel Hava Kirliliği ve Sağlık Konferansından İzlenimler, www.tbb.org.tr, (erişim tarihi: 12.10.2020).
- Sezen, S. (2003). *Türk Kamu Yönetiminde Kurullar Geleneksel Yapılanmadan Kopuş, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları*, Ankara.
- Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü (2021). İllere ve Faaliyet Alanlarına Göre Dernekler. <https://www.siviltoplum.gov.tr/illere-ve-faaliyet-alanlarına-gore-dernekler>, (erişim tarihi: 21.01.2021).
- T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (2017). I. Ulusal Hava Kalitesi Yönetimi Çalıştayı, Sonuç Bildirgesi ve Raporu, Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü- Çevre, İzin ve Denetim Genel Müdürlüğü, 8-10 Mayıs, Afyonkarahisar.
- T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Ulusal Hava Kalitesi İzleme Ağı, 2019, <https://sim.csb.gov.tr/Intro/Uhkia>, (erişim tarihi: 12.10.2020).
- Temiz Hava Hakkı Platformu (2020). Kara Rapor 2020: Hava Kirliliği ve Sağlık Etkileri, <https://www.temizhavahakki.com/kara-rapor/>, (erişim tarihi: 18.12.2020).
- TMMOB Çevre Mühendisleri Odası (2018). Hava Kirliliği Raporu-2018, http://www.cmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=99283&tipi=78&sube=0, (erişim tarihi: 20.03.2020).
- Topal, E. N. (2020). Erzincan İli 2019 Yılı Çevre Durum Raporu, Erzincan Valiliği, Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Erzincan.
- TÜİK (2019). Gösterge Uygulaması, <https://biruni.tuik.gov.tr/ilgosterge/?locale=tr>, (erişim tarihi: 06.02.2020).
- UN (2017). New Urban Agenda, <https://habitat3.org/the-new-urban-agenda/>, (erişim tarihi: 03.01.2021).
- UN (2019a). Report of the Special Rapporteur on the Issue of Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment, United Nations General Assembly, A/HRC/40/55.
- WHO (2016). Ambient Air Pollution: A Global Assessment of Exposure and Burden of Disease,

<https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/250141/9789241511353-eng.pdf?sequence=1>, (erişim tarihi: 12.10.2020).

Worthington, R. P., Doshi, N. & McLean M. (2017). Air Pollution in India: Questions of Advocacy and Ethics, *Global Security: Health, Science and Policy*, 2(19), 75-82.

<https://www.temizhavahakki.com/sozluk/>, (erişim tarihi: 05.11.2020).

<https://www.who.int/airpollution/publications/aqg2005/en/>, (erişim tarihi: 20.06.2021).

Orta Doğu'da Ulus-Devlet, Çoğulcu Kimlik Yapısı ve Jeopolitik Çıkarlar[☆]

Nation-States, Pluralist Identities and Geopolitical Interests in the Middle East

Fulya ÖZKAN^a

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi	
Başvuru	16 Şubat 2021
Kabul	2 Temmuz 2021
Yayın	16 Eylül 2021
Makale Türü	Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Orta Doğu,
Arap Baharı,
Mezhepçilik,
Din,
Jeopolitik

ÖZ

Orta Doğu'da özellikle Arap Baharı sonrasında yaşanan gelişmeler, ağırlıklı olarak din ya da mezhep savaşları gibi kavramlar bağlamında değerlendirilmiştir. Gelişmelerin Avrupa tarihinde yaklaşık dört yüz yıl önce yaşanmış Otuz Yıl Savaşları'na benzetilerek İslam dini içerisindeki bir iç hesaplaşma zemininde analiz edilmesi, sürecin özellikle ilk yıllarında ağırlıklı olarak tercih edilen bakış açısı olmuştur. Bu makalede Orta Doğu'daki devletlerin din merkezli bakış açısı yerine jeopolitik çıkarları gereği karar verdiği ve dış politikasını şekillendirirken din olgusuna araçsal olarak başvurduğu sonucuna varılmaktadır. Bu çerçevede bölgedeki ulus-devletlerin sürekliliği üzerinde durularak İran, Irak ve Lübnan gibi farklı ülkelerdeki dini grupların kendi içerisindeki ayrışmalara ve çoğulcu yapılarına odaklanılmıştır. İkinci olarak, Mısır ve Suriye gibi ülkelerde dini kimlik ile ön plana çıkan gruplar ile seküler denilebilecek yapılar arasındaki çıkar temelli iş birliği ve iktidar ilişkisi değerlendirilmiştir. Son olarak ise Arap Baharı sonrasında bölgesel politikada ön plana çıkan aktörler arasındaki rekabet, din savaşları ve mezhepsel ayrışmanın ötesine geçilerek sosyo-ekonomik unsurlar ve jeopolitik çıkarlar göz önünde bulundurularak ele alınmıştır.

ARTICLE INFO

Article History	
Received	16 February 2021
Accepted	2 July 2021
Available Online	16 September 2021
Article Type	Research Article

Keywords

Middle East,
Arab Spring,
Sectarianism,
Religion,
Geopolitics

ABSTRACT

In the period following the Arab Spring, developments in the Middle East have been mostly evaluated with reference to religious or sectarian wars. Developments have been resembled to the Thirty Years War, which took place some four hundred years ago in Europe, in terms of being an internal feud between different sects of Islam. Instead, this article will argue that Middle Eastern states take foreign policy decisions depending on their geopolitical interests and therefore religion is only used as a tool of foreign policy decisions in order to justify other state interests. For this purpose, the article will emphasize the continuity of nation-states and in that context, focus on the plurality of religious actors within different nation-states like Iran, Iraq and Lebanon. Secondly, the article will analyze the cooperation between different religious and secular groups depending on the competitive relationship of various regional actors in countries like Egypt and Syria. Lastly, the rivalry of various groups during the Arab Spring process will be discussed with reference to both socio-economic issues and geopolitical interests rather than only religious or sectarian wars.

EXTENDED SUMMARY

In the last few decades, there has been a tendency to analyze the political developments in the Middle East with reference to religious arguments. This can be related to a more general shift in the social sciences which, especially with the end of the Cold War, favored explaining social events in terms of identity politics rather than paying attention to socio-economic factors. Therefore, as ethnic and religious conflicts replaced ideological rivalries, the focus of social sciences has also changed in line with the developments on the ground. Middle Eastern studies has been a major

example of this paradigm shift as explanations based on the religious character of the region became more popular. This became especially more visible after the Arab Spring which soon turned out to be a sectarian war between different sects of Islam. However, an alternative perspective can focus on how Arab Spring has roots in the socio-economic conditions of the region as well. Therefore, this article hopes to shift attention from religious arguments to a more nuanced analysis. Arab Spring protests started with socio-economic demands and then developed a political discourse asking for democracy and freedom as demonstrations were violently crushed by the established regimes. Therefore, the protests

[☆] Makalenin kısa bir bölümü, "Orta Doğu Bölgesel Politikasındaki Modern Devlet Sisteminde Din Kavramının Yeri" başlığı ile 14-16 Kasım 2020 tarihlerinde Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü tarafından düzenlenen V. Ortadoğu'da Siyaset ve Toplum Kongresi'nde tebliğ edilmiştir.

^a Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Antalya, E-Posta: fulyaozkan@akdeniz.edu.tr ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3710-5549

turned into widespread civil wars and socio-economic demands were mostly forgotten.

Based on this background, the article will firstly analyze the geopolitical logic of Middle Eastern politics by dividing Middle Eastern states into two major sub-regions: Eastern Mediterranean and the Persian Gulf. In each case, the article will show that regional states take foreign policy decisions based on their geopolitical interests rather than religious identities. In order to make a more nuanced analysis, this section will also focus on the historical background and the geopolitical realities of the region and tie these two factors with some of the current developments.

Depicting the geopolitical map of the region will lead the focus of the article to the continuity and resilience of nation-states and the heterogeneous nature of the religious actors within different nation-states. The heterogeneity of the religious figures will lead us to be more careful when making one-to-one connections between the religious character of the nation-states and their foreign policy decisions. In this context, examples will be given from countries like Iran, Iraq and Lebanon. As for Iran, the article will show how the divide within the religious classes of the country makes it difficult to analyze Iranian foreign policy decisions based only on religious politics. A similar argument will be made in the next sub-section where the plural nature of the main religious figures of Iraq will be discussed. The last example will be given from Lebanon which will demonstrate how there are divides within the different sects of Lebanon and how these differences are related to the wider interests of other regional powers.

In the last section, the article will focus on the Arab Spring and will tie this topic with some major changes in the regional politics of the last few decades. The main arguments of the last section will be based on examples from Syria, Egypt and Saudi Arabia. Syria will provide a good example in order to depict the socio-economic roots of the Arab Spring rather than simplifying this event by identifying it with only sectarian war. A similar argument will be made in the case of Egypt which provides a good example of how analysts should be careful in reducing the Arab Spring developments to a zero-sum game between religious and secular groups. Lastly, the paper will focus on Saudi Arabia and underline several aspects of its divergent character. Then, the paper will end with a short conclusion and make a summary of the main arguments.

In conclusion, this article shows that geopolitical logic and reasoning plays a more important role in Middle Eastern actors' decision-making process in particular and in Middle Eastern politics in general. This leads us to the resilience of nation-states in the region as opposed to the strength of religious identities. One major reason for this lies in the heterogeneous nature of the regional religious actors. Since there is not one unified religious class in most of the Middle Eastern states, this prevents Middle Eastern countries from making foreign policy decisions based on only religious grounds. Moreover, the plurality of religious actors leads some of these states to make political alliances with secular figures in both domestic and foreign policy. This is another reason which leads Middle Eastern states to make decisions on geopolitical grounds rather than ideological or religious reasoning.

1. Giriş

Orta Doğu'da son birkaç on yıldır yaşanan gelişmeleri tahlil ederken ağırlıklı olarak başvurulan kavramlar, din ya da mezhep savaşları olmuştur. Bölgedeki siyasi dinamiklerin İslam dini ile özdeşleştirilmesinin ardında yatan bu bakış açısı, çok büyük oranda Samuel Huntington tarafından *Medeniyetler Çatışması* (1996) adlı kitabında geliştirilmiştir. Söz konusu çalışma medeniyetlerin kendi içindeki çoğulculuğunu, farklı medeniyetlerin tarih boyunca birbirleriyle etkileşim içerisinde olduğunu, medeniyetlerin değişen koşullar sonucunda değişime uğradığını göz ardı ettiği ve birbirleriyle çelişen farklı uygarlık tanımlamaları ile kültürel indirgemecilik yaptığı gibi nedenlerden ötürü eleştirilse de çalışmanın kuramsal etkileri günümüzde hala sıkça tartışılmaktadır (Moazzam, 2017; Mellon, 2001; Fox, 2001; Senghaas, 1998). Bu bağlamda özellikle Arap Baharı sonrasında yaşanan gelişmelerin, Avrupa'daki Otuz Yıl Savaşları'na benzetilerek İslam dünyasının medeniyet-içi hesaplaşması zemininde analiz edilmesi, sürecin ilk yıllarındaki hâkim bakış açısı olmuştur. Avrupa'daki Otuz Yıl Savaşları'nın gerçek anlamda bir mezhep savaşı olup olmadığı tartışmaları bir yana, Avrupa-merkezci bu bakış açısı, Orta Doğu toplumlarını asırlardır süren bir uykudan uyanarak sanki ilk defa demokratik taleplerde bulunmuş bir topluluk olarak yansıtmaktadır (Özkan, 2014). Oysaki Orta Doğu'daki halk hareketlerinin ve demokratik siyasal taleplerin tarihsel arka planını en azından 19. yüzyılda yükselişe geçmiş olan anayasal monarşi hareketlerine ve sömürge karşıtı sürece kadar geri götürmek mümkündür (Dirsehan, 2015: 118). Buradan hareketle bu çalışmada bölgedeki gelişmeleri yalnızca din olgusuna indirgemek yerine bölge devletlerinin jeopolitik çıkarları doğrultusunda hareket edip dini, zaman ve mekâna göre bir dış politika enstrümanı olarak kullandığı ileri sürülmektedir.

Gerges'in ifade ettiği üzere mezhep savaşlarının ardında hem devletler içerisindeki sosyo-ekonomik mücadeleler hem de devletler arasında var olan jeostratejik rekabet yatmaktadır. Dolayısıyla mezhepçilik aslında sadece bağımlı bir değişkendir, yani bir sonuçtur (Gerges, 2014: 29-30). Rorbaek (2019) de benzer şekilde Orta Doğu'daki çatışmaların nedeni olarak dini kimliklerin varlığından ziyade çeşitli kimliklerin siyasetten soyutlanarak eşit temsiliyet hakkına sahip olmamasını görmektedir. Yani şiddete neden olan unsur din değil, demokrasi eksikliğidir. Benzer bir başka bakış açısı da esas sorunun güvenlik eksikliği olduğunu öne sürmüş ve bu durum sürdüğü için dini kimliklerin siyasi çatışmaların parçası haline geldiğini belirtmiştir (Rosen, 2009: 55-56). Bütün bu bakış açılarının ortak noktası ise aslında sorunun mezhepçilikten (sectarianism) ziyade mezhepçileştirme (sectarianization) olduğu şeklinde özetlenebilir. Mezhepçilik, Orta Doğu'daki sorunların kökenini yüzyıllara dayalı teolojik bir ayrışmada görerek kolaya kaçan, tarihdışı ve Oryantalist bir bakış açısını yansıtırken mezhepçileştirme ise gerek sınıfsal gerekse jeopolitik unsurlar üzerinde durarak siyasi bir argüman ön plana sürmektedir (Haşemi et al., 2017: 2-3). Din savaşlarının kaçınılmaz bir durum olmadığını savunan bu yaklaşım, dini unsurlar siyasi angajmanlar çerçevesinde nasıl araçsal olarak kullanılıyorsa bölgesel politikayla alakalı sorunları "mezhepsizleştirme"nin (desectarianization) de bir o kadar mümkün olduğunu ileri sürmektedir. Diğer bir deyişle mezhepçilik, sosyal olarak inşa edildiği için kavramın yapı-sökümüne uğratılması da bir

o kadar mümkündür (Mabon, 2019: 23, 29; Hurd, 2015: 64). Bu arka plan çerçevesinde bu makalede önce bölgenin jeopolitik yapısı tarihi gelişmeler bağlamında incelenecek, ardından bu jeopolitik gerçeklik bağlamında farklı ulus-devletler içerisindeki dini kimliklerin çoğulculuğu ve gerek duyulduğunda farklı mezheplerle yapılan ittifak ilişkilerine dair çeşitli örnekler sunulacaktır.

2. Orta Doğu'yu Doğu Akdeniz ve Basra Körfezi Üzerinden Okumak

2.1. Doğu Akdeniz Jeopolitiği

Doğu Akdeniz'de jeopolitik konumu açısından en şanslı olan ülke, Nil havzasından oluşan kendi alt bölgesinde rakipsiz olan Mısır'dır. Bölgenin görece küçük devletlerinden Lübnan ise hem kendi mezhepsel-etnik yapısı hem de Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) etkisi yüzünden iki komşusu olan Suriye ve İsrail arasında bir satranç tahtasına dönmüştür. Ürdün de jeopolitik konumundan ötürü Filistin sorunuyla yakından ilintilidir (Rubin, 2002: 48-49). Nüfusunun çok büyük bir kısmının 1948 sonrasında gelen Filistin kökenli mültecilerden oluştuğu göz önünde bulundurulduğunda Ürdün, iç politikasındaki bu bağlayıcı unsuru, dış politikada genel olarak Batı yanlısı bir çizgi benimseyerek dengelemeye çalışmıştır. Bu bağlamda 1970 yılında yaşanan Kara Eylül, Ürdün siyasetinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. FKÖ'nün yükselen etkisi karşısında bundan sonra Arap milliyetçiliğinden Ürdün milliyetçiliğine kayış yaşayan krallık, 1988'de Batı Şeria üzerindeki hak iddiasından vazgeçerek devletin ana kimliğini Filistin kökenli göçmenlerden 1948 öncesinde Şeria nehrinin doğusunda yaşayan Ürdünlülere kaydırmıştır (Köprülü, 2011: 48).

Doğu Akdeniz'in önemli aktörlerinden Suriye'nin ise tarihsel arka planından ötürü "Büyük Suriye" kurma hedefinde olduğu ve jeopolitik denklemini iki temel stratejiye dayandırdığı söylenebilir. Birincisi etrafındaki İsrail, Filistin, Lübnan ve Ürdün gibi küçük devletleri kendi tarihsel toprağının parçası olarak görmektir. Yani Suriye ile İsrail arasında Arap-Yahudi çatışmasından çok daha öte, hatta ondan bağımsız bir jeopolitik mücadele vardır (Rubin, 2002: 44-45). Suriye'nin 1948 savaşına katılmasından Lübnan iç savaşına yaptığı müdahaleye kadar aldığı birçok dış politika kararını bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Suriye, Lübnan'ı kendi arka bahçesi olarak görmüş ve FKÖ lideri Arafat 1973 petrol krizi sonrasında güç ve meşruiyet kazanmışken onun sadece Filistin'de değil, Lübnan'da da etkisini arttırmasından endişe duymuştur. Bu bağlamda Suriye, 1976'da Lübnan'a asker konuşlandırmış ve 2005 yılında gerçekleşen Refik Hariri suikastına kadar Lübnan'dan çekilmemiştir. Dolayısıyla Lübnan iç savaşı, Suriye'nin "Büyük Suriye" politikasını sürdürmesi için uygun bir zemin hazırlamış ve Suriye, Arap milliyetçiliğinden uzaklaşarak kendi arka bahçesi olarak gördüğü coğrafyada FKÖ lideri Arafat'ın güçlenmesine izin vermemiştir. Bu nedenle Lübnan iç savaşına müdahale ederek ülkenin FKÖ kontrolü altına girmesini engellemiştir (Mercan, 2016: 253).

Suriye'nin ikinci jeopolitik stratejisini Lübnan ve Ürdün'e kıyasla görece daha büyük bir devlet olan komşusu Irak'la yürüttüğü mücadelede görmek mümkündür. Suriye, her iki ülkenin de rejimi ve ideolojisinden bağımsız olarak Irak ile daimî bir güç mücadelesi içerisinde. İki ülkenin de uzun

bir zaman dilimi boyunca Baas partisi tarafından yönetilmesi, bu jeopolitik gerçekliği değiştirmemiş; tam aksine Suriye ve Irak Baas partileri arasında 1966'da yaşanan ayrışma, iki ülke arasındaki jeopolitik rekabeti arttırmıştır. Suriye'de bu tarihten itibaren etkili olmaya başlayan Neo-Baas döneminde parti içerisindeki azınlıkların temsil ettiği radikal sol kesim iktidarı ele geçirmiş; bundan sonra partinin ideolojisindeki Panarabizm etkisini yitirmeye başlarken, Arap sosyalizmine ve Suriye milliyetçiliğine yapılan vurgu artmıştır. Bir başka ifadeyle, Ürdün'de Kara Eylül sonrasında, Filistin'de ise 1967 savaşı sonrasında yaşananlara benzer şekilde 1970'lerde Suriye de Arap milliyetçiliğinden uzaklaşarak kendi ulusal kimliği ile sınırlı bir milliyetçilik anlayışı geliştirmiştir. Dolayısıyla 1960'ların ikinci yarısından itibaren, özellikle de Altı Gün Savaşı sonrasında Panarabizm etkisini yitirirken ulus-devletleri temel alan milliyetçilik yaygınlık kazanmış ve bölgedeki ulus-devletlerin varlığının kalıcı olduğu yeni bir süreç başlamıştır (Bligh, 2014: 202, 209-210, 219; Dodge, 2020: 88). Bu çerçevede Irak'ı çevreleyen İran'ı olası müttefiklerinden birisi olarak gören Suriye, İran-İrak Savaşı'nda diğer Arap devletlerinin aksine İran'ı desteklemiştir. Kimileri bunu Esad'ın Şii kökenine bağlasa da asıl söz konusu olan her iki devletin ortasında yer alan Irak'a karşı yapılan stratejik ittifaktır. Yoksa Suriye'deki seküler Şii kimliği ile İran'daki teokratik rejim arasında jeopolitik ortaklık dışında herhangi bir bağ kurmak oldukça zordur (Büyükkara, 2014: 476). Suriye, benzer şekilde Körfez Krizi sırasında takındığı Irak karşıtı tutum sayesinde de Lübnan iç savaşının kendi lehine sonuçlanmasını sağlamış ve Lübnan'dan çekilmeye zorlanmamıştır. Böylelikle en büyük destekçisi olan Sovyetler Birliği'ni kaybettiği 1990'larda uluslararası yalnızlığını gidermiştir. Bu bağlamda haklı olarak sorulması gereken soru, 2003 işgali sonrasında ortaya çıkan Şii yönetimi altındaki Irak'ın üç ülke arasındaki ilişkiyi nasıl etkilediğidir. Bu soru, ileriki sayfalarda Irak'ın içerisinde yer alan farklı Şii grupların aldığı siyasi pozisyonun incelendiği bölümde tartışılacaktır.

2.2. Basra Körfezi Jeopolitiği

Basra Körfezi'nde de dört sacayağı olan bir jeopolitik durum söz konusudur. Nasıl Doğu Akdeniz'de Suriye ve İsrail arasında etraflarındaki üç devleti (Filistin, Lübnan ve Ürdün) etki altına alma mücadelesi söz konusu ise Körfez bölgesinde de İran, Irak ve Suudi Arabistan arasında küçük emirlikleri kontrol altına alma rekabeti vardır. Bu üç büyük Körfez devleti arasındaki değişen ilişkilere bağlı olarak emirlikler, üç devleti birbiri ile dengelemeye çalışmaktadır. Bu bağlamda Körfez ülkeleri, genel olarak dış politikasını Suudi Arabistan-İran-İrak üçgeni arasında kurulan dengeye göre şekillendirmiştir.

Kuveyt, asıl tehdidi kendisini tarihsel olarak parçası olarak gören Irak'tan hissederken, Şii çoğunluğa sahip Bahreyn için ise esas tehdit algısı İran'dan gelmektedir. Birleşik Arap Emirlikleri 1971'de İngiltere'nin Körfez bölgesinden çekilmesiyle işgal edilen adalar sorunu yüzünden İran'a karşı bir tutum sergilerken, Umman ise tarihsel olarak tarafsızlık politikası izlemiştir. Katar yakın zamana kadar Vahabilik çerçevesinde Suudi Arabistan ile ortak hareket etse de son yıllarda doğal gaz ve enerji politikaları bağlamında İran'a yakınlaşmıştır. Bu genel eğilimlerin haricinde Körfez emirlikleri, tarihsel gelişmeler çerçevesinde zaman zaman politikalarında yumuşamaya

gitmiştir. Örneğin, 1980'lerde devrimci İran'a karşı Irak'ı desteklerken 1990'larda ise bu kez Kuveyt'i işgal eden Irak'ı ana tehdit olarak görmeye başlamışlardır (Rubin, 2002: 45-47). Bu durum, Rafsancani ve Hatemi gibi cumhurbaşkanlarının da etkisiyle İran'ın Arap devletleriyle olan ilişkisinde yumuşamaya neden olmuştur (Başkan: 54).

Söz konusu dinamik denklemde her ülkenin, içerisinde bulunduğu jeopolitik konumu itibarıyla yapısal çıkarları çerçevesinde rekabet içerisinde olduğu ülkeler vardır. Örneğin Katar üzerine odaklanıldığında halkının çoğunluğu Vahabi'dir. Bu nedenle Suudi Arabistan ile ortak bir noktası olsa da Arap Baharı sırasında Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler yerine Selefilere desteklemesi, Katar ile arasının açılmasına neden olmuştur. Bu durumun ortaya çıkmasında etkili olan unsurlardan birisi, Katar'daki Vahabiliğin tarihsel olarak Basra körfezi üzerinden dünya ticareti ile bağlantılı bir noktada bulunduğu için Necd merkezli Vahabiliğe kıyasla daha kozmopoliten olmasıdır. Katar'da yaşanan bu dönüşümün ve Katar'ın dış politikada Suudi Arabistan'dan bağımsız hareket etmesinin 1995 yılında yaşanan yönetim değişikliği ile başladığı da söylenebilir. 2013'te ise Katar Şeyhi, görevini oğluna devrederek bölgede kendi isteğiyle görevinden ayrılan ilk devlet başkanı olmuştur (Kılınç, 2000: 25; Yiğit, 2014: 171-172). Katar'ın Türkiye, İran, Müslüman Kardeşler ve Hamas'a yönelik olumlu tutumu ise özellikle Arap Baharı sürecinde Suudi Arabistan ile kriz yaşamasına neden olmuştur. 2017'de Suudi Arabistan, Mısır, Birleşik Arap Emirlikleri ve Bahreyn, Katar'ı ticari abluka altına almış; bu kriz, Körfez İş Birliği Konseyi içerisindeki petrol ve doğal gaz üreticileri arasında yaşanan rekabetin göstergesi olarak yorumlanmıştır. Dolayısıyla Katar krizi, Orta Doğu'daki gelişmeleri anlamamız için mezhep savaşlarının yeterli bir ölçüt olmadığını göstermektedir. Eğer öyle olsaydı her ikisi de Vahabi olan Suudi Arabistan ve Katar'ın ortak hareket etmesi gerekirdi. Bunun aksine İran'la ortak yataklardan doğal gaz çıkartan Katar ile Suudi Arabistan arasında ekonomik bir rekabet olduğunu söylemek mümkündür. 2021'in başında imzalanan antlaşma ile Katar'a yönelik ticari ablukanın sonlandırılması noktasında önemli bir adım atılsa da krizin bütün boyutlarıyla bittiğini söylemek için henüz erkendir. Dolayısıyla Oktav'ın da dediği gibi bölgede sadece Sünni-Şii değil Sünni-Sünni ayrışması da yaşanmaktadır (Oktav, 2019: 183).

2.3. Evrensel İdeolojilere Karşı Yerel Milliyetçilik ve Ulus-Devletlerin Kalıcılığı

Yukarıda ele alınan jeopolitik durumdan ötürü bölge ülkelerinin kendi çıkarları dahilinde karar verdiği ve bu ülkelerde ortaya çıkan İslamcı hareketlerin de bölgenin bu gerçekliğini kabul edip evrensel bir İslam devleti kurma idealinden uzaklaşarak, içerisinde buldukları ulus-devletlerin sınırları çerçevesinde hareket ettiği söylenebilir. Pek çok İslami örgüt, günümüzde iç politikaya şekil veren önemli aktörler haline gelmiştir. Dolayısıyla ulus-devlet kavramını, aslında dinin ümmet ve Dar'ül Harp/Dar'ül İslam anlayışlarına ters gören pek çok İslami akım, hareket alanlarını kendi devletleriyle sınırlandırma yolunu seçmiştir. Bu nedenle Orta Doğu'daki din ile milli kimlikleri birbirine zıt kavramlar olarak düşünmemek gerekir (Milton-Edwards, 2005; Haşemi et al., 2017; Halliday, 2000). Aksine, yapılan araştırmalar bölge insanının kendisini Arap ya da Müslüman'dan önce

vatandaşı oldukları ulus-devlet kimliği ile tanımladıklarını göstermektedir (Bayat, 2016: 382; Gerges, 2014: 39). Hatta ulus-devlet kimliğine öncelik tanınması, sadece bölgedeki İslami hareketler için değil, sol ideolojilerden etkilenen toplumsal hareketler için de geçerlidir (Bayat, 2006: 75). Bu bağlamda din için mücadeleyi anti-empyralist söylemle harmanlayan Hizbullah ve Hamas gibi İslami hareketlerin Batılı devletler tarafından hedef alınması şartıdır. Zira bu tür yapılanmaların toplumsal hafızasında, İslam dininin sömürgecilikle savaşmanın bir yolu olduğuna dair kökenleri 19. yüzyıla kadar dayanan bir inanç yatmaktadır (Haddad, 2020: 129).

Tam aksi yönde ise dini kullanan terör örgütleri kültürel kimlikler üzerine kurulu bir söylem geliştirerek, toplumsal eşitsizliklerin ardında yatan sorunların görülmesini engellemekte ve dolayısıyla dolaylı yollarla da olsa küresel ekonomiyi güçlendirmektedir. Hatta radikal unsurlar, empyralist amaçlarla yapılan müdahalelere zemin hazırlamaktadır (Amin et al., 2006: 13-14). Ancak Roy, ulusal bağlam içerisinde hareket eden İslami hareketlerin aksine cihatçılığın toplumsal bir hareket olmadığını İran'daki gibi bir devrime neden olamayacağını, dolayısıyla toplumsal güvenlik sorunları yaratabileceğini, ancak jeostratejik bir tehdit oluşturamayacağını söylemektedir. Çünkü ortada savaşılacak ne bir devlet ne de bir toprak parçası vardır. Dolayısıyla İran devrimi gibi istisnalar dışında İslamcılığın etkisi kısıtlı kalmıştır. Gündelik hayatı ve adetleri etkilemekte, ancak bölgesel güç dengelerini ve sınırlarını değiştirmekte etkisiz kalmaktadır. Bunun da en önemli nedenlerinden birisi, günümüzdeki İslami hareketlerin Panislamist olmaktan öte ulus-devlet sınırları içerisinde hareket eden milliyetçi akımlar olmasıdır (Roy, 1994; Roy, 2013). Örneğin İran-Irak savaşı İslami devrimin yayılmasından ziyade bölgede milliyetçi duyguların yeniden güçlenmesine katkı sunmuştur (Bayat, 2016: 369, 372). Hatta ordusunun %80'i Şii'lerden oluşan Saddam Hüseyin, bu yüzden savaş sırasında İran ve Araplar arasındaki etnik farklılıklara dikkat çekmiştir (Lai, 2006: 26; Hiltermann, 2007: 798-799).

Zubaida'ya göre de gerek Müslüman Kardeşler hareketine gerekse İran devrimine bakıldığında sürece hâkim olan söylem, yabancı etkisine karşı milliyetçi ve anti-empyralist bir ton taşımaktadır. Dolayısıyla bu hareketleri aynı zamanda ulusal olarak değerlendirmek mümkündür. Hatta bu durum, sadece siyasal İslam'ın yükselişe geçtiği 1970'lerle sınırlı bir husus olarak da kalmamıştır. İslam dünyasında ümmet birliğine karşı ulus-devlet modelinin kök salmadığını iddia edenlere karşı geçmişten verilebilecek en iyi örneklerden birisi, 1924'te hilafetin kaldırılmasına rağmen bunun İslam dünyasında büyük bir infial uyandırmamış olması ve alternatif halifelikler yeşertme girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasıdır (Zubaida, 1994: 90, 253). Bu bağlamda Haşemi ve Suud aileleri arasında yaşanan rekabet ön plana çıkmış ve Suud ailesi, Şerif Hüseyin'in kendisini halife ilan etmesi üzerine 1925'te Hicaz Krallığı'nı kendi topraklarına katmıştır. Hatta daha da geriye gidilecek olursa İslamiyet'teki mezhep ayrışmasının çıkış noktası dahi bu duruma örnek gösterilebilir. Sünnilik ve Şiilik arasındaki ayrım, dini içeriğe dair öğretisel bir farklılık olmaktan ziyade halifenin kim olacağı ve nasıl seçileceği üzerinden gerçekleşen siyasi bir iktidar mücadelesi olmuştur (Gerges, 2014: 41). Nitekim Orta Doğu halklarının kendisi de günümüzde artan

çatışmaların sebebi olarak iki mezhep arasındaki inanç farklılıklarından ziyade (%25) siyasi rekabeti (%49) görmektedir (Gengler, 2020: 112).

1948 savaşı ise İslamcılık gibi evrensellik iddiası bulunan bir başka ideoloji olan Panarabizm yüzünden Arap devletleri arasında var olan rekabeti açıkça ortaya koymaktadır. Savaş sonrasında Gazze Şeridi, Mısır yönetimine bırakılmıştır. Batı Şeria ve Doğu Kudüs ise Ürdün kontrolünde kalmış; hatta Ürdün 1950’de bu toprakları ilhak ettiğini açıklamıştır. Suriye’nin ise çabası, 1916’daki Arap isyanının liderlerinden olan Ürdün Kralı Abdullah’ın Suriye, Lübnan ve Filistin topraklarından müteşekkil büyük bir Arap devleti kurma arzusunu engellemek olmuştur. Dolayısıyla Cumhurbaşkanı Kuvvetli, savaşa dâhil olarak Filistin’e yardım etmekten ziyade Suriye’nin varlığını göstermek istemiştir. Yoksa Mısır ve Ürdün’e kıyasla savaşa oldukça az asker göndermiştir. Bu yüzden Mısır ve Ürdün’ün aksine herhangi bir toprak kazanımı olmasa da Ürdün Kralının Panarabist politikasını uygulamak için İsrail’in kurulmasını uygun bir zemin olarak fırsata çevirmek istemesinden kaygılanmış; dolayısıyla savaşa katılmazsa Suriye’nin Panarabizm’in liderliğini yapma yarışından soyutlanacağını öngörerek bu duruma karşı bir ön alma gerekliliği ile savaşa dahil olmuştur (Yavuz, 2016: 364). Dolayısıyla II. Dünya Savaşı sonrasında Arap Birliği kurulmuş olsa da üye devletlerin kendi çıkarlarının peşinden koşması, Filistin sorununa kalıcı çözüm getirmelerini engellemiştir. Savaşın sonunda ele geçirilen toprakların da gösterdiği gibi Arap devletleri savaşa Filistin’i korumaktan ziyade kendi ulusal çıkarları için katılmıştır (Koldaş, 2014: 9). Daha 1948 yılında bile gözlemlenen bu durum, yukarıda da ele alındığı gibi 1967 savaşı sonrasında ise iyice gün yüzüne çıkmıştır.

3. Bölgesel Aktörlerin Çoğulcu Yapısı

3.1. İran’da Mollalar Arasındaki Ayrışma

Orta Doğu’daki ulus-devletlerin varlığı ve nasıl bir jeopolitik bağlamda hareket ettikleri yukarıdaki bölümde ele alındıktan sonra devlet içi dinamiklerin analiz edilmesi ve İslami hareket ve aktörlerin kendi içerisinde bütünlükçü bir yapı sergilemediğinin ortaya konulması, bölgedeki gelişmeleri sadece mezhep savaşları üzerinden dini vurgularla okumanın yeterli olmayacağını bu kez ulus-içi bağlamda gösterecektir. İran’da 1979 devriminden kısa süre sonra mollalar arasında bir ayrışma yaşanmış ve devrime liderlik eden ulema içerisinde üç farklı eğilim ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi reformist kanattı. Bu kanat, Batı karşıtı bir dış politika, ekonomide toprak reformu, iç politikada ise ulemanın siyasetten uzak durması taraftarıydı. İkinci grupta yer alan pragmatistler ya da realistler, liberal ekonomiden ve dış politikada uluslararası sistemle bütünleşmekten yanaydı. Üçüncü grup ise muhafazakârlardı. Vakıflar sayesinde sahip oldukları ekonomik gücü ne reformistlerin toprak reformu ne de pragmatistlerin liberal politikası yüzünden kaybetmek istemeyen ve Humeyni çizgisini devam ettirmek taraftarı olanlardan oluşuyordu (Taşkın, 2014: 221-227; Turan, 2007: 260; Achcar, 2004: 91-93). Bu ayırım, devrimin hemen akabinde, 1980’li yıllarda net şekilde gözlenirse de 1990’lardan itibaren Soğuk Savaş’ın bitmesi ile toprak reformu gibi politikaların etkisini yitirmesi neticesinde günümüze kadar devam ettiği üzere genel olarak reformcular ve muhafazakârlar olarak adlandırabileceğimiz

iki grup şeklinde varlığını sürdürmektedir. Dolayısıyla İran’da “rejim içi muhalefet” ile “rejim karşıtı muhalefet” şeklinde iki farklı muhalif grup olduğunu unutmamak gerekir (Sinkaya, 2014: 561).

Zamanla muhafazakâr kesim içerisinde de önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Din adamları arasında siyasetten uzak durulması gerektiğini düşünenler arttıkça, muhafazakarlığın temsilcileri mollalardan Ahmedinecad gibi Besiç ve Devrim Muhafızları kökenli askeri kuşağa kaymıştır. Ahmedinecad, devrim sonrası İran’ın din adamı kökenli olmayan ilk cumhurbaşkanıydı. Onun döneminde bürokrasinin önemli kademelerinde devrim muhafızlarının yer edinmesinin öne açılmıştır. Bu husus, Ahmedinecad’ın dış politikaya bakış açısını da etkilemiştir. İran’da asker kökenli bürokratik kanat, gerek iç gerekse dış politikada sert tutum takınılmasından yanadır. Dolayısıyla İran bu dönemde temel dış politika aracı olarak diplomatik müzakere ve uzlaşmayı değil, güç artırımını ve caydırıcılığı tercih etmiş; bu husus kendisini en bariz şekilde nükleer krizde göstermiştir (Turan, 2007: 260-264; Taşkın, 2014: 261). Dolayısıyla günümüzde İran’da sertlik yanlısı politikaları destekleyenler sadece din adamlarından oluşmamakta, aynı zamanda İran’daki rejimin savunuculuğunu yapma görevi askeri bürokrasi tarafından da üstlenilmektedir.

Şiiliği aynı zamanda milli bir kimlik haline getiren İran, bu mezhebe olan bağlılığını bir nevi “sekülerleştirerek” ulusal çıkar bağlamında araçsallaştırarak kullanmaktadır. İran, dış politikada ideolojik davranmadığı için devlet aklı ilkesi çerçevesinde rasyonellikle hareket etmekte; böylece Şiilik dünyevileştirilmektedir. Dolayısıyla devrimden sonra her ne kadar devrimi yayma söylemi kullanılsa da gerçeklikte ulus-devlet normları içerisinde hareket edilmiş ve Şiilikten ziyade İran’ın ulusal çıkarı gözetilmiştir. Dolayısıyla devlet ve siyaset, dinin üzerinde yer almıştır. İran’ın çıkar temelli bir dış politika çizgisinin olduğunun en açık kanıtlarından birisi, kendisi gibi Müslüman bir devlet olan Pakistan’a karşı Hindistan ile kurduğu ilişkidir (Sarı, 2015). İran’ın reel politika izlediğinin göstergelerinden bir diğeri, Azerbaycan’a karşı Ermenistan’ı desteklemesidir. Yani İran için devlet çıkarı Azerbaycan’la ortak kimliği olan Şiiliğin çıkarından önce gelmektedir (Şahin, 2011: 180-181). Keza İran, Hamas gibi Sünni örgütleri desteklemekten de geri durmamaktadır (Salloukh, 2013: 37; Hiltermann, 2007: 805). İran, ayrıca Çeçen meselesini de Rusya’nın iç sorunu olarak değerlendirmiştir. İran’ın Çin ile ilişkisi de reel politika mantığı üzerine kurulmuş ve İran, Çin’in Uygurlara yönelik politikasını eleştirmekten kaçınmıştır (Kelkitli, 2014: 224-225, 228-229; Bekcan, 2014: 179; Gündoğan, 2016: 223, 416). Tüm bunlar, İran’ın anayasasında yer alan ve dış politika amaçlarından biri olan dünyadaki tüm Müslümanların haklarını koruma ilkesi ile çelişmektedir (Okyar, 2015: 65-66; Kelkitli, 2014: 217).

3.2. Irak’ta Şiiler Arasındaki Ayrışma

Irak’taki Ayetullahlar arasında ise ekonomi veya dış politika konusundaki rekabetten daha derin bir ayrışma söz konusudur. İran’daki Şii kimliği, İran’ın milli kimliği haline gelmiştir ve bu iki kimlik birbirine rakip olmaktan ziyade birbirini tamamlar niteliktedir. Irak’ta ise durum daha farklıdır ve bazı önde gelen dini liderler açısından Arap ya da Irak milliyetçiliği daha ağır basmaktadır. Bu bağlamda günümüzde Irak’taki Şii ulema arasında birbirinden farklı

birkaç eğilim ön plana çıkmıştır. Ayetullah Sistani ekolü, Iraklı Şiilerin bir kısmının ABD işgaline karşı silahlı mücadele yürütmesini engellemiş ve bir an önce seçim düzenlenmesini talep etmiştir. Dolayısıyla Sistani'nin 2003 sonrası Irak siyasetinde İran'dan ziyade ABD yanlısı tutum sergilediği söylenebilir. Nitekim Sistani, Humeyni'nin Şii öğretilerine eklediği velayet-i fakih anlayışına karşı çıkmasıyla bilinmektedir. Humeyni'nin din adamlarının siyasete etkin şekilde katılmasını savunması ve kayıp imam gelmeden din devletini kurması, pek çok molla tarafından eleştirilmiştir. Bu bağlamda Sistani, din adamlarının siyasetteki etkin rolünün özel hukuk ile sınırlandırılması gerektiğini düşünen ve Velayet-i Fakih teorisine karşı çıkanlar arasında yer almaktadır (Şahin, 2011: 185-188, 190; Gündoğan, 2016: 394). Sadr hareketi ise Sistani'nin pasif tutumunu yeterli bulmamış ve kurduğu Mehdi Ordusu ile ABD işgaline karşı silahlı direniş yolunu tercih etmiştir. Sadr, günümüzde Irak siyasetinde halen en etkili ve en önemli dini-siyasi liderlerden birisidir. Gerek ABD'nin gerekse İran'ın Irak üzerinde kurduğu etkiden rahatsızdır. El Hekim grubu ise ABD işgaline karşı durarak daha çok İran yanlısı bir tutum sergilemiştir (Mansfield, 2012: 554-557; Salihi, 2014: 115, 122, 125; Gündoğan, 2016: 194; Şahin, 2011: 190).

2003 işgalinin sonuçlarından birisi, Irak yönetiminin çoğunluğu oluşturan Şiilerin kontrolüne girmesini sağlayarak İran ve Irak arasında yakınlaşmaya yol açması olmuştur. Bu durum, makalenin ilk kısmında ele alınan Orta Doğu jeopolitiğinde önemli bir değişikliğe yol açmıştır. Daha önce de değerlendirildiği gibi İran ve Suriye, tarihsel olarak her ikisinin ortasında yer alan Irak'a karşı bir tutum sergilerken 2003 işgali sonrasında ilk defa bu üç devlet arasında bir ortaklık kurulması için fırsat doğmuştur. Ancak diğer yandan Ayetullahların 2003 sonrasında Irak yönetiminde elde ettiği nüfuz göz önünde bulundurulduğunda her ikisi de Şiiliği temsil eden Irak ve İran arasında bu konuda bir liderlik savaşının doğduğu da söylenebilir. Bu noktada Irak, Arap Şiiliğinin öncülüğünü yaparak İran tekelindeki bölgesel aktör olma iddiasını kırmak için çabalamaktadır. Bunda, İran devrimi sonrasında Şiiliğin merkezi haline gelen Kum kenti yerine köklü bir geçmişe sahip olsa da özellikle Baas döneminde örselenen Necef merkezli Şiiliğin ön plana çıkması etkili olmuştur (Şahin, 2011: 189-190; Büyükkara, 2014: 472-473; Gündoğan, 2016: 392). Başka bir deyişle, İran ve Irak Şiiliği arasında Kum ve Necef merkezli bir rekabet söz konusudur. Irak Şiiliği, Arapları temsil ederken İran Şiiliği Fars kökenlileri temsil etmektedir. Bu bağlamda 1979 devriminden sonra üstünlük İran'a geçse de 2003 sonrasında Irak Şiiliği yeniden güçlenmeye başlamıştır. Dolayısıyla Irak ve İran Şiiliği arasında öğretisel olmaktan ziyade Arap ve Fars milliyetçiliği arasındaki rekabet olarak görülebilecek bir farklılık vardır. Böylece Irak işgali ile Saddam yönetimi yıkılarak kısa vadede İran'ın işine gelen bir politika izlenmiş olsa da uzun vadede Irak'taki Necef merkezli Arap Şiiliğinin canlanmasına fırsat verilerek İran'ın elindeki en önemli dış politika araçlarından birisini zayıflatma potansiyeli doğmuştur. Nitekim son yıllarda özellikle Şii çoğunluğun yaşadığı Irak'ın güneyindeki Basra vilayetinde yaşanan protesto gösterileri, Irak yönetiminin İran etkisi altına girmesine yönelik tepki mahiyeti taşımaktadır.

Irak'la ilgili son olarak 2010'da düzenlenen seçimlere değinmek de faydalı olabilir. Seçimi seküler Iraklıların desteklediği Allavi liderliğindeki liste kazanmış, ancak tek başına hükümeti kurmayı sağlayacak çoğunluğu elde edemediği için neticede Şii milliyetçisi Maliki yeniden başbakan olmuştur. Ancak hükümeti kuramasa da ister Sünni ister Şii olsun seküler Iraklıların desteklediği hareketin seçimi birinci sırada tamamlaması, Orta Doğu'da dini kimliklerin yanı sıra ulus-devlet kimliğinin de halen ağır bastığını gösteren önemli örneklerden birisi olmuştur. Dolayısıyla Irak'ta sadece Şiilik üzerinden hareket eden değil aynı zamanda içerisinde seküler tonlar da barındıran milliyetçi bir kanat olduğunu unutmamak gerekir.

3.3. Lübnan'da Mezhepler İçerisindeki Ayrışma

Lübnan'da da İran ve Irak'ta olduğu gibi dini kimliğe sahip siyasi aktörler, kendi içerisinde birden fazla eğilim barındıran oldukça karmaşık ve dinamik bir yapıya sahiptir. Konfesyonalist anlayış çerçevesinde Lübnan'ın tüm siyasi sistemi mezhepsel kotalar üzerine kurulmuş olsa da birbirinden çok farklı mezhepler arasında siyasi ittifak girişimlerinin var olması, sadece dini argümanlar temel alınarak yapılacak tahlilleri yetersiz kılmaktadır. Dolayısıyla İran ve Irak'taki mollalar sınıfının kendi içerisinde bir bütün olarak ele alınmaması gerektiği gibi, Lübnan'daki farklı mezhepler de kendi içlerinde bölünmüştür.

2005'te Refik Hariri'nin suikasta kurban gitmesi sonrasında gerek Lübnan kamuoyundan gerekse uluslararası arenadan gelen baskı sonucunda Suriye, 1976'dan beri devam eden işgale son vermek zorunda kalmıştır. Bu sayede Hariri suikastı, Suriye karşıtı muhalif hareketlerin bütünlük kazanmasına neden olmuş ve Lübnan'da pek çok gösteri düzenlenmeye başlanmıştır. Bunlar arasında, 8 Mart 2005'te toplanarak siyasi sistemde adaletli temsil edilmedikleri gerekçesiyle mezhepsel kota sisteminin kaldırılmasını ve Suriye'nin Lübnan'dan çekilmemesini talep eden Şiiler de vardı. Altı gün sonra ise 14 Mart'ta bu kez Suriye'yi protesto eden geniş çaplı bir gösteri düzenlenmiştir. Bu tarihten sonra bu iki grup, Lübnan siyasi tarihinde halen aynı isimlerle anılan 8 ve 14 Mart hareketleri olarak anılmaya başlanmıştır.

14 Mart Hareketi içerisinde Lübnan'daki en büyük Hıristiyan grup olan Maruniler de yer almaktaydı. Ancak kısa süre sonra Maruniler arasında önemli bir ayrışma yaşanmıştır. Lübnan siyasi tarihinde Marunilerin önde gelen isimlerinden olan Michel Aoun, Suriye'nin 2005'te Lübnan'dan çekilmesi sonrasında siyasi çizgisinde radikal bir değişikliğe gitmiş ve Hizbullah ile uzlaşma sağlamıştır. Günümüzde Lübnan Cumhurbaşkanı olan Aoun ile Hizbullah arasındaki bu uzlaşma halen devam etmektedir. Diğer yanda ise önde gelen Maruni ailelerinden olan Cemayeller'in 1936'da kurduğu Falanjist Kataeb Partisi bulunmaktadır ve bu parti, 14 Mart Hareketi içerisinde yer almaktadır. Dolayısıyla Lübnan'da var olan siyasi kutuplaşmayı basit şekilde mezhepsel dağılım üzerinden anlamlandırmak mümkün değildir. Maruniler içerisinde hem 8 Mart'ı hem 14 Mart'ı destekleyen iki farklı kesim bulunmaktadır. Bu ayrışmanın ardında ise bölgedeki mezhep savaşlarından ziyade jeopolitik rekabet yatar. 8 Mart Hareketi, Lübnan'ın bölgesel politikada Suriye ve İran'a yakın durması gerektiğini savunurken, 14 Mart koalisyonu ise Suudi Arabistan ve Batıyı desteklemektedir.

Benzer şekilde Lübnan Ermenilerini temsil eden partiler de bu iki hareket içerisinde farklı taraflarda yer almıştır. Lübnanlı Dürzilerin önde gelen temsilcilerinden olan Canbolat ailesinin kurduğu İlerici Sosyalist Parti ise bölgede değişen siyasi bağlama göre pozisyonunu belirlemekte ve zaman zaman Suriye karşıtı, zaman zamansa Suriye yanlısı bir tutum sergilemektedir. Rakip Dürzi aileler ise Canbolatların aldığı tavra göre karşı cepheye yer almayı tercih etmektedir (Atlioğlu, 2015). Yani Lübnanlı Dürziler içerisinde de aynen Maruniler ve Ermeniler için geçerli olduğu gibi tek bir cephe yoktur. Aynı mezhep içerisinde yer alan güç odakları arasındaki iktidar mücadelesi, mezhepler arası ittifaklara yol açmaktadır. Dolayısıyla Lübnan siyasetinin sadece mezhep çatışması üzerinden anlaşılması mümkün değildir.

4. Arap Baharı

4.1. Suriye Arap Baharının Ekonomi Politigi

Arap Baharı sırasında yaşanan gelişmeler ise farklı dini ve seküler kimlikler arasında oluşan siyasi ittifak kurma eğiliminin bu dönemde de devam ettiğini göstermektedir. Suriye’de Arap Baharı, kısa sürede iç savaşa evirildiği için yapılan analizlerin çoğu, konuyu mezhep savaşları üzerinden değerlendirmeye odaklanmıştır. Ancak ilk günlerde düzenlenen eylemlerde atılan sloganlar, göstericilerin çoğunun ekonomik nedenlerden ötürü sokağa çıktığını göstermektedir (Gelvin, 2014: 67). Zaten isyanın başladığı yer de Baas Partisi’nin güçlü olduğu Dera kentiydi. Dolayısıyla olayların çıkış noktasının ekonomik olduğunu unutmamak gerekir. Suriye’de 2005’te Lübnan’dan çekilmenin ardından başlayan iktisadi daralma, 2007-2010 yılları arasında artan kuraklık neticesinde daha da ciddi boyutlara ulaşmıştır. Bu yüzden kırsal nüfus içerisinde işsizlik artmış, tarımla geçimini sağlayamayanlar kentlere göç etmiş, 2003 işgali sonrasında artan Iraklı göçmenlerin de etkisiyle kentlerde kiralar yükselmiştir. Tüm bunlar Baas’ın kalkınma politikası sayesinde destek aldığı kırsal kesimle arasında oluşturduğu bağın kopmasına ve rejimin toplumsal desteğinin azalmasına neden olmuştur (Demirtaş, 2014: 166; Süer, 2012: 9, 14).

Kısa süre sonra ise isyanların sosyo-ekonomik talepler odaklı olmaktan çıkması ve radikal İslamcı grupların ön plana çıkmasıyla sadece Nusayriler, Dürziler, İsmaililer ve Hıristiyanlar değil kentli seküler Sünni kesim de rejime bağlılık göstermeye başlamıştır (Özdemir, 2016: 343; Gerges, 2014: 35). Bu gruplar için Esad rejimi, seküler Suriye kimliğinin güvencesi olarak görülmüştür. Dolayısıyla Suriye’deki gelişmeleri basit şekilde Sünni-Şii çatışması olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. Bu durumu anlamak için Suriye’nin yakın tarihine göz atmak gerekir. Suriye’ye Körfez ülkelerinden gelen yardımlar, İran-İrak savaşı sırasında Suriye ile ayrı tarafları desteklemeleri ve özellikle 1986 sonrasında düşen petrol fiyatları neticesinde 1980’lerde azalmıştır. Benzer şekilde Sovyetler Birliği’nden gelen yardımlar da gerek Afganistan savaşının yarattığı ekonomik yük gerekse Gorbacov’un farklı bir dış politika anlayışı izlemesi yüzünden kesintiye uğramıştır. Bu durum, Suriye’nin iktisadi sıkıntılar yaşamasına neden olmuş; bunun üzerine Hafız Esad, infita adı verilen liberal ekonomi politikası yönünde reformlar yapmaya başlamıştır (Lobmeyer, 2007: 106-107). Siyasi anlamda ülkenin demokratikleşmesini sağlayacak herhangi bir reform yapılmazken, mezhep farklılığı gözletilmeksizin

iş adamlarıyla iktisadi alanda iş birliği yapılmıştır. Bu bağlamda Baas rejiminin Şam ve Halep gibi büyük kentlerde yaşayan Sünni kökenli iş çevrelerinin desteğini almaya başladığı ve bunun çok büyük oranda Arap Baharı sürecinde de devam ettiği söylenebilir. Dolayısıyla Suriye, Orta Doğu’daki seküler ve dini kimliklerin birbirine karşıt ikilikler olarak değil, tam aksine siyasi ve sosyo-ekonomik gerçeklikleri de göz önünde bulundurarak dinamik ve geçişken bir bağlamda ele alınması gerektiğini göstermektedir (Dodge, 2020: 86; Haddad, 2017: 369).

4.2. Mısır’da Arap Baharı Süreci

Mısır’da ise Arap Baharının en önemli dönüm noktalarından birisi olan 2013 askeri darbesi, genel olarak Müslüman Kardeşler yönetimine karşı seküler Mısırlıların desteğini almış olarak lanse edilmiştir. Bunda Cumhurbaşkanı Mursi’nin aldığı bazı iç politika kararları etkili olmuştur. Mursi, 2012’de çıkarttığı iki kararname ile önce aldığı kararları yargı denetimi dışarısında bırakmış, ardından yasama yetkisini şahsında toplamıştır (Khoshrokhavar, 2014: 159; Demirtaş, 2014: 171). Bunun üzerine başlayan gösteriler neticesinde yapılan askeri darbe ile Müslüman Kardeşler iktidardan uzaklaştırılmıştır. Ancak bu noktada darbenin ardında yatan siyasi ittifakı incelemek gerekir. 2013 darbesi sadece Mısır’daki seküler kesimler tarafından değil, İslamcı Selefî El Nur Partisi tarafından da desteklenmiştir.

El Nur partisi, Mübarek rejiminin devrilmesinden sonra düzenlenen seçimde Müslüman Kardeşlerden sonra en çok oyu alan ikinci parti olmuştur. Aşağıda ele alınacağı üzere Selefîler’in Mısır’da gösterdiği bu başarının ardında Suudi Arabistan’ın desteği yatmaktadır. Dolayısıyla Selefîlerin darbeye verdiği desteği anlamak için Mursi’nin aldığı dış politika kararlarına da odaklanmak gerekir. Darbenin ardında yatan dış politika gündemine ve ekonomi politikasına bakıldığında Mursi’nin Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile imzalanan doğalgaz antlaşmasını veya İsrail’e ucuz doğalgaz satışını iptal etme yönünde çalışmalar yürüttüğü görülmektedir. Mursi, ayrıca İran donanmasının Süveyş kanalından geçmesine de izin vermiştir (Şen, 2012: 103). Bu gelişme, İran’ın Akdeniz’e erişimini kolaylaştıracak çok önemli bir hamle olarak nitelendirilmiştir. Bu bağlamda İran, Suriye politikası yüzünden Türkiye ile ayrışma yaşasa ve Müslüman Kardeşlerin ABD ile ilişkileri sürdürme politikasından hoşnut olmadığı için 2013 darbesine karşı sessiz kalsa da (Sinkaya, 2014: 572) Arap Baharının ilk döneminde yaşanan gelişmelerin Türkiye, İran ve Mısır arasında ortaklık kurmak için uygun bir zemin hazırladığı söylenebilir (Mostafa, 2014: 97-98). Bölgesel anlamda etkin olan bu üç devletin bir araya gelme ihtimali, Orta Doğu’daki dinamikleri sarsarak çok farklı bir bölgesel politikanın ortaya çıkmasına yol açabilirdi. Türkiye’nin 2000’li yılların başında yaptığı Orta Doğu açılımı gibi Arap devletlerinin liderliğine soyunabilecek Mısır ile İran arasında da bir yakınlaşma yaşanması durumunda bu üç aktör bölgesel gelişmelere şekil verebilecek bir potansiyele erişebilirdi. Dolayısıyla Mısır’da 2013’te gerçekleşen darbenin ardında yatan nedenler arasında sadece Müslüman Kardeşler yönetiminin aldığı iç politikaya dair kararlar değil aynı zamanda dış politikaya dair Orta Doğu’daki jeopolitik dengeleri derinden etkileyecek ve değiştirebilecek gelişmeleri de göz önünde bulundurmak gerekir. Nitekim darbenin hemen akabinde Suudi Arabistan, Mısır’a 5 milyar

dolarlık yardım sözü vermiştir (Yiğit, 2016: 496). Pek çok Körfez emirliği de darbe yönetimine mali destek veren ülkeler arasında yer almıştır (Erboğa, 2016: 16). Bu yüzden Selefilere karşı darbeye verdiği desteğin ardında, Müslüman Kardeşler yönetiminin bölgesel politikayı dönüştürücü nitelikte aldığı kararların yattığını unutmamak gerekir.

Selefiler, Mısır'da Enver Sedat döneminden itibaren Müslüman Kardeşlere karşı bir denge unsuru olarak desteklenmeye başlamıştır (Yaylacı, 2014: 143). Bu süreç, başka bir bağlamda da olsa 1990'larda da devam etmiştir. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile dünya genelinde esen neoliberal dalga beraberinde demokratikleşme hareketlerini getirirken, Orta Doğu coğrafyasında ise Batı destekli otoriter rejimler varlığını sürdürmüştür. Bu duruma bir tepki olarak toplumsal tabana dayalı pek çok İslami hareket, Körfez Krizi sırasında Irak'ın yanında yer almıştır. Bu yüzden Müslüman Kardeşler, her ne kadar tarihsel olarak Nasır'a karşı Suudi Arabistan'dan destek görmüş olsa da 1990'larda bu durum değişmeye başlamış ve Suudi Arabistan onlardan desteğini çekmiştir (Achar, 2004: 95-98, 101).

Mısır'da Nasır'ın, Irak ve Suriye'de ise Baas'ın baskısından kaçan pek çok Müslüman Kardeşler üyesinin, 1950'lerin ikinci yarısından itibaren istihdam edilecek nitelikli insana ihtiyaç duyan Suudi Arabistan ve diğer Körfez ülkelerine göç etmesi de uzun vadede bu gelişmeler üzerinde etkili olmuştur (Akdoğan et al., 2014: 173-175). Bu durum zaman içerisinde Suudi hanedanlığının benimsediği Vahabi öğretilerde bir çelişki oluşmasına sebebiyet vermiştir. Vahabi inancına göre halk, siyaseti yöneticilere bırakmalı ve onların aldığı kararlara itaat etmelidir. Müslüman Kardeşler ekolünde ise her bireyin bizzat siyasetle ilgilenmesi gerektiği düşüncesi yaygındır. Bu ideolojik farklılık, en nihayetinde Körfez Krizi karşısında aldıkları farklı tutum nedeniyle Müslüman Kardeşler ve Suudi Arabistan'ın yollarının tamamen ayrışmasına neden olmuştur (Yiğit, 2016: 495-496).

1990'lara kadar devam eden Suudi desteği ise zaman içerisinde bazı Müslüman Kardeşler üyelerinin Selefi düşünceden etkilenerek örgütten ayrılmasına ve İslami Cihat gibi örgütlere katılmasına sebebiyet vermiştir. Bu ayrışmada Seyyid Kutub'un düşüncesinin Müslüman Kardeşler içerisinde etkili olmaya başlaması rol oynamıştır. Kutub'un düşüncelerinin, Müslüman Kardeşlerin kurucusu El Benna'dan oldukça farklı olduğunu altını çizmek gerekir. Benna 1949'daki suikast ile öldürüldükten sonra Kutub'un örgüt üzerindeki etkisi zamanla artmış ve Benna çizgisinden uzaklaşanlar olmuştur. Kutub, Batı ve İslam medeniyetleri arasındaki uçurumdan dolayı cihat dışında başka bir mücadele yönteminin gerçekçi olmadığına inanıyordu. Bu stratejinin bir parçası olarak önce "uzak düşman" yerine "yakın düşman"a savaş açılmış ve Nasır liderliğindeki Mısır gibi pek çok Müslüman ülke, İslam dışı tanımlanmıştır. Dolayısıyla Kutub, tekfiri, yani bir Müslüman'ı kâfir olarak nitelendirmeyi caiz bulmuş ve İslami yönetimin olmadığı her toprağın cihat için meşru alan olduğunu belirtmiştir. Yani Kutub'a göre Mısır gibi devletler gerçek İslam ülkeleri değildi. Bu nedenle onlara karşı mücadele etmek mubahtı. Böylece Kutub, Dar'ül İslam'ın sınırlarını daraltarak kendisine Müslüman diyen bir kişiyi kâfir ilan etmenin uygun görülmediği geleneksel İslam inancından uzaklaşma taraftarıydı (Zubaida, 1994:

99). Benna ile Kutub'un düşünceleri arasındaki bir diğer fark ise Benna'nın ideolojisinde bireyin önceliğe sahip olmasıdır. Benna'ya göre önce tek tek fertler İslam'a kazandırılacak, böylece zamanla aile, ardından tüm toplum ve devlet aşağıdan yukarıya doğru İslamileşecekti. Kutub ise tam aksine önce devlet yönetiminin İslam'a uygun hale getirilmesini ve sonrasında toplum üzerinde İslami politika uygulanmasını önermiştir (Ülger, 2014: 165-166).

Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda 1990'lardan itibaren Suudi Arabistan'ın desteğini Müslüman Kardeşler yerine Selefi örgütlere kaydırması neticesinde İran ve Irak'ta gözlemlenene benzer şekilde İslami gruplar arasındaki ayrışmanın Mısır için de geçerli olmaya başladığı söylenebilir. Bu nedenle Selefiler, 2013'te Müslüman Kardeşlere karşı yapılan darbeyle destek vermiştir. Mısır'da gözlemlenen bu durum ise Arap Baharı sürecinde yaşanan gelişmeleri bölgesel politika açısından da değerlendirmek gerektiğini göstermektedir.

4.3. İran-Suudi Arabistan Rekabeti

Suudi Arabistan Arap Baharı sırasında Mısır'da izlediğine benzer bir politikayı, Tunus söz konusu olduğunda da devam ettirmiştir. Müslüman Kardeşler ekolünden gelen Gannuşi liderliğindeki Nahda hareketine karşı Zeynel Bin Abidin'in iktidarını sürdürmesinden yana politika üretmiştir. Hatta Suudi Arabistan'a bağlı yayın kuruluşları kendi ülkelerindeki demokrasi eksikliği karşısında sessiz kalırken, Tunus gibi ülkelerde İslamcılarının zafer kazanmasından sonra gözlenen bireysel özgürlüklerle ilgili sorunlara dikkat çeken yayınlar yapmıştır (El Reşid, 2014: 421-422). Suudi Arabistan Mısır'da ve Tunus'ta Müslüman Kardeşler karşıtı tutum sergilerken, Yemen'de ise Müslüman Kardeşlerin kolu olan İslah partisi ile Husiler'e karşı birlikte hareket etmeyi yeğlemiştir (Oktav, 2019: 190-191). Tüm bunlar, Suudi Arabistan'ın da aynen rakibi İran gibi real politika izlediğini göstermektedir. Ancak bu benzerliğin dışında Arap Baharı sürecindeki gelişmeler karşısında Suudi Arabistan ve İran'ın tam tersi kutuplarda yer aldığını unutmamak gerekir. Zira Orta Doğu'da İran ve Suudi Arabistan arasında süregelen rekabetin ardında üç temel etmen yatmaktadır: mezhepsel ayrılık, enerji politikasındaki rekabet ve Basra Körfezi üzerindeki hakimiyet söz konusu olduğunda yaşanan stratejik çekişme (Erboğa, 2017: 236; Bardaji, 2016: 90).

2000'li yılların başında ortaya atılan Şii Hilali ve Şii Uyanışı gibi kavramları da bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Şii Hilali İran, Irak ve Nusayriilerin yönetimindeki Suriye ile Hizbullah etkisi altındaki Lübnan'ı kapsamaktadır. İran ayrıca Arap Baharı sürecindeki gelişmeler üzerinden Şiiilerin çoğunluğu oluşturduğu Bahreyn ve iç savaş sayesinde Yemen'de de nüfuz sahibi olmaya çalışmaktadır. Bahsi geçen bu coğrafyada İran ve Suudi Arabistan istisnasız şekilde birbirine karşıt siyasi aktörleri desteklemektedir. Şii Hilali ve Şii Uyanışı gibi kavramların ortaya çıkmasında ise 2003 Irak işgali etkili olmuştur. Yukarıda da değinildiği gibi işgalden sonra Irak'ta çoğunluğu oluşturan Şiiiler siyasi arenada önemli bir konuma erişince Orta Doğu'daki diğer Şiiiler de demokratik taleplerde bulunmaya başlamıştır. Bu yüzden Körfez ülkelerinde ufak çaplı reformlar yapılmış, örneğin Suudi Arabistan'da 2005 yılında ilk defa belediye seçimleri düzenlenmiştir. Şii Hilali kavramı da ilk olarak 2004'te Ürdün kralı tarafından ortaya atılmış (Hiltermann, 2007:

804; Mabon, 2019: 27; Finnbogason et al., 2019: 32) ve aynı yıllarda İran da ABD Başkanı Bush tarafından “şer eksen” olarak adlandırılan devletler içerisinde dahil edilmiştir. İran dini lideri Hamaney ise bu kavramın İslam dünyasını bölmek amacıyla kullanıldığını ve bunun yerine “direniş eksen”nden bahsedilmesi gerektiğini belirtmiştir (Boz, 2014: 254-255). Kasım Süleymani de Şii Hilali’nin politik değil ekonomik bir kavram olduğunu eklemiş ve bu coğrafyada dünya petrol rezervinin %80’inin bulunduğuun altını çizmiştir (Oktav, 2019: 193). Ancak Arap Baharı sırasında özellikle Suriye konusunda Müslüman Kardeşler gibi hareketlerle İran’ın ortak tavır sergileyememesi nedeniyle İran’ın yaratmaya çalıştığı bu alternatif söylem, inandırıcılığını çok büyük oranda yitirmiştir (Sinkaya, 2014: 559).

İran’ın Arap Baharı sırasında kullandığı ilk söylem, isyanların Orta Doğu’daki İslami Uyanışı simgelemesi açısından İran devriminin uzantısı olduğu yönündeydi. Bu konudaki istisnalardan birisi, dönemin Cumhurbaşkanı Ahmedinecad olmuştur. Ahmedinecad, Arap Baharını İslami değil, “insani uyanış” olarak adlandırmıştır (Alagöz, 2019: 160). Aslında bu söylem daha kapsayıcı olduğu için İran için rasyonel bir tercih olabilirdi. Ancak seküler bir anlayış üzerine kurulacak argümanlar söz konusu olduğunda örnek alınacak alternatif ülkenin İran’dan ziyade Türkiye olmasından ötürü İranlı yetkililerin kasıtlı olarak İslami söylemi benimsemeyi tercih ettiği söylenebilir (Abdi, 2014: 210, 212). Ahmedinecad’ın farklı bakış açısının, Suriye’de yaşanan gelişmelerle de alakalı olma ihtimali yüksektir. Zira Müslüman Kardeşlere karşı rejimin desteklediği bir durumda İslami Uyanış söylemini sürdürmek mantıklı olmayabilirdi. Bu yüzden İranlı liderler İslami Uyanışı bölge halkının demokratik taleplerinden ziyade Amerikan, İsrail ve Batı karşıtlığı olarak yorumlamaya başlamıştır. Zira demokrasi vurgusu yapmaları durumunda 2009’da kendilerinin bastırdığı Yeşil Hareketin de yeniden organize olmasına sebep verebilirlerdi. Nitekim 2011’de Arap Baharı başladığında Yeşil Hareketten gelen gösteri düzenleme taleplerine İranlı yetkililer olumsuz yanıt vermiştir (Haşemi et al., 2017: 7). Bu nedenle Suriye’deki ayaklanmalar, Suriye rejimi ABD ve İsrail karşıtı olduğu için Batı’nın komplosu olarak yorumlanmış ve rejime verilen destek bu şekilde meşrulaştırılmıştır (Şen, 2012: 101, 107-108).

Son olarak İran’ın karşısında yer alan Suudi Arabistan’ın da iç tartışmalara sahne olduğunu unutmamak gerekir. Ön plana çıkan unsurlardan birisi, Sahve hareketidir. Bunlar, kraliyet ailesini gerek siyaseten gerekse yaşam tarzı açısından Batı etkisinde olmakla suçlamaktadır (Akdoğan et al., 2014). Suudi Arabistan’daki bir diğer muhalif hareket ise ülkenin doğusunda yaşayan Şiiilerdir. Şiiiler Arap Baharında ayaklanmış, ancak Suudi Arabistan’dan ayrılma talebi yerine demokratik haklar ve ekonomik durumlarının düzeltilmesi gibi taleplerde bulunmuştur. Kadın hakları gibi konularda reform yapılmasını talep eden liberal bir kesim de vardır. Bölgesel ayrışma söz konusu olduğunda ise kendisini Osmanlı bakiyesi kozmopolit bir bölge olarak tanımlayan ve bu yüzden doğudaki Necd kökenli Selefi akımların siyasi etkisi altında kalmak istemeyen Hicaz’daki nüfusu göz önünde bulundurmak gerekir. Son olarak ise güneydeki Necran eyaleti kendisini tarihsel olarak Yemen ile özdeşleştirmiştir (Büyükkara, 2014: 474-475, 493). Dolayısıyla gerek Mısır’daki 2013 darbesini desteklemesi

gerekse kendi içerisindeki ayrışmalardan ötürü Suudi Arabistan’ın iç siyasi yapısını ve dış politikasını da sadece din bazlı bir bakış açısı ile incelemek mümkün değildir. Ancak bu ayrışmaların siyasi karar mekanizmaları üzerinde net bir etkisi ve yansıması henüz söz konusu olmadığı için yukarıda Lübnan, Irak ve İran’a yapıldığı gibi bu konu ayrı bir bölümde ele alınmamıştır.

Suudi Arabistan’da son yıllarda kraliyet ailesi içerisinde de çok ciddi bir rekabet ortaya çıkmıştır. Hanedanlık içerisinde iktidarın, kurucu liderin en büyük oğluna geçmesi ilkesi benimsenmişti. Ancak devletin kurulmasından yaklaşık bir asır geçmişken geriye kalan oğulların çok yaşlı olması, aşılması gereken önemli bir sorun haline gelmiştir. Bu nedenle 2015’ten itibaren Ibn Suud’un torunları veliaht prens olarak atanmaya başlanmıştır. 2017’de ise Kral Salman, yeğeni olan veliaht prensi görevden alarak yerine oğlu Muhammed bin Salman’ı getirmiştir. Bu şekilde babadan oğula geçiş ilkesinin benimsenmesi, tartışmalara neden olmuştur. Zira Suudi hanedanlığı kuruluş yıllarından itibaren geniş topraklara sahip olduğu için sınırları içerisindeki otoritesini kabileler arası evlilik bağları kurularak sağlamış, bu da zaman içerisinde çok büyük bir kraliyet ailesinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Suudi Arabistan siyasetinde kabileler arasındaki dengeyi gözetmek gerekmektedir ve kraliyetin kardeşler üzerinden ilerlemesi gerektiği fikri bu nedenle benimsenmiştir. 2017’de ise veliaht prensin kralın oğlu olarak belirlenmesi, bu geleneği bozduğu için bundan sonra hanedanlığın tek bir soydan ilerleme riski bulunmaktadır ve bu durum Suud ailesi içerisinde tartışmalara neden olmaktadır. Bu gelişmelerle de bağlantılı olarak aynı yıl içerisinde, aralarında birçok prensin de bulunduğu üst düzey yetkililere yönelik geniş çaplı bir rüşvet operasyonu düzenlenerek tutuklanmaları sağlanmış; böylece aile içerisindeki muhalif gruplar tasfiye edilmeye çalışılmıştır. Bu operasyon ile eş zamanlı olarak Lübnan Başbakanı Saad Hariri’nin de ülkesinde artan Hizbullah ve İran etkisi nedeniyle can güvenliğinin olmadığı gerekçesiyle Riyad’da istifa ettiğini açıklaması, Suudi Arabistan’daki bu aile içi rekabetin bölgesel politika ile de bağlantılı şekilde ele alınması gerektiğini düşündürmektedir.

5. Sonuç

Makalede ilk olarak Orta Doğu coğrafyasının jeopolitik yapısı incelenerek, Doğu Akdeniz ve Basra Körfezi’ndeki ulus-devletler arasındaki rekabete dayalı ilişki incelenmiştir. Bu bağlamda bölgesel aktörlerin dini çıkarlarından ziyade jeopolitik kaygılarla dış politikasına şekil verdiği gözlenmiştir. İkinci olarak bu argümanı desteklemek amacıyla İran, Irak ve Lübnan gibi ülkelerden örnek sunularak bu devletler içerisindeki dini grupların çoğulcu yapısının altı çizilmiştir. Böylece Orta Doğu devletlerinin tek bir dini kimliği temsil ettikleri ve dış politika kararlarını o bağlamda aldıkları şeklindeki genellemelerin ötesine geçilmeye çalışılmış; bölgedeki gelişmeleri sadece din savaşları üzerinden okumanın ve değerlendirmenin ne kadar yeterli olduğu sorgulanmıştır. İran’a bakıldığında mollalar içerisinde var olan farklı görüşler, bu devleti basitçe teokratik nitelikli bir dış politika uygulayıcısı olarak ele almayı imkânsız kılmaktadır. Benzer şekilde Irak’taki Ayetullahlar da 2003 işgali sonrasında farklı siyasi angajmanlarda bulunarak Orta Doğu coğrafyasındaki dini aktörlerin kendi içinde bütünlükçü tek

bir yapı oluşturuyormuşçasına ele alınmasının yanlış olacağını göstermektedir. Lübnan'daki çeşitli dini ve etnik gruplar da kendi içlerinde ayrışarak farklı siyasi aktörlerle ittifak ilişkileri kurmaktadır.

Makalenin son kısmında ise Arap Baharı üzerinde durularak Suriye ve Mısır gibi ülkeler bağlamında seküler ve dini gruplar arasında yapılan iş birliğine değinilmiştir. Zira Arap Baharının başlangıcında mezhepsel çatışmalardan ziyade sosyo-ekonomik unsurlar etkili olmuştur. Ayrıca gerek Suriye gerekse Mısır'daki siyasi iş birliği ve ortaklıklar düşünüldüğünde gelişmeleri basit bir şekilde mezhep savaşları olarak ele almanın ne derece yeterli olacağı sorgulanmıştır. Zira Suriye'de sayısal olarak azınlıkta olsalar da kent kökenli ve iktisadi anlamda Suriye'nin istikrarından çıkarı olan bazı Sünni çevrelerin rejim ile 1980'lere kadar geri giden örtük bir birlikteliği söz konusudur. Mısır'da ise Selefilere gibi bazı İslamcı kesimler bir diğer İslami yapılanma olduğu düşünülen Müslüman Kardeşlere karşı yapılan 2013 darbesini desteklemiştir. Bu örnekler bize bölgede etkili olan siyasi nüfuz sahibi grupların, sadece dini kimliklerini temel alarak ittifaklar kurmadığını, çıkarları gereği gerekirse kendi tabanlarından çok farklı kesimleri temsil eden başka siyasi aktörlerle de ortaklık kurabildiğini göstermektedir.

Kaynakça

Abdi, Z. (2014). Arap Baharı Karşısında İran Dış Politikası. H. Çomak & C. Sancaktar (Ed.), *Ortadoğu Analizi*. Beta Yayınları, İstanbul, 193-216.

Ahcar, G. (2004). *Kaynayan Orta Doğu*, İthaki Yayınları, İstanbul.

Akdoğan, İ. & Kalaycı, R. (2014). Suudi Arabistan'da İhyacı Hareketler Olarak Sahve ve Vehhabilik. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 1(1), 157-186.

Alagöz, B. (2019). İran ve Ortadoğu: Kuşatılmışlık Kıskaçında Bölgesel Liderlik Arayışı. T. Oğuzlu & C. Çiçekçi (Ed.), *Ortadoğu Politikaları*. Nobel Yayıncılık, Ankara, 149-174.

Amin, S. & El Kenz, A. (2006). *Avrupa ve Arap Dünyası*. Versus Kitap, İstanbul.

Atlioğlu, Y. (2015). Lübnan'da Din ve Siyaset: Dürzi Liderlik Örneği. *Akademik Ortadoğu*, 9(2), 1-25.

Bardaji, R. L. (2016). Religion, Power and Chaos in the Middle East. *European View*, 15, 87-95.

Başkan, B. Körfez'in İran Sorunu: Güvenlik İkileminde Çoklu İlişkiler. *Akademik Ortadoğu*, 14, 39-63.

Bayat, A. (2006). *Ortadoğu'da Maduniyet: Toplumsal Hareketler ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Bayat, A. (2016). *Siyaset Olarak Hayat*, Metis Yayınları, İstanbul.

Bekcan, U. (2014). Rusya'nın Orta Doğu'da İstikrar Arayışı. Y. Yıldırım & Y. Atlioğlu (Ed.), *Değişen Orta Doğu'da Değişmeyen Sorunlar*. Dora Yayınları, Bursa, 169-198.

Bligh, A. (2014). Redefining the Post-Nation-State Emergence Phase in the Middle East in Light of the Arab Spring. *Journal of the Middle East and Africa*, 5(3), 201-219.

Boz, H. (2014). İran Dış Politikasının Genel Çerçevesi ve Dini Retoriği. Y. Yıldırım & Y. Atlioğlu (Ed.), *Değişen Orta Doğu'da Değişmeyen Sorunlar*. Dora Yayınları, Bursa, 239-262.

Büyükkara, M. A. (2014). Ortadoğu'da Mezhepler ve İslami Hareketler. Z. T. Kor (Ed.), *Ortadoğu Konuşmaları*. Küre Yayınları, İstanbul, 465-494.

Demirtaş, E. (2014). *Ortadoğu'da Devlet ve İktidar*, Metis Yayınları, İstanbul.

Dirsehan, M. Ç. (2015). Ortadoğu'da Halk Hareketlerinin İşaret Ettiği Sosyoekonomik ve Sosyokültürel Sorunlar. *Akademik Ortadoğu*, 10(1), 111-130.

Dodge, T. (2020). Introduction: Between Vataniyya and Ta'ifia; Understanding the Relationship Between State-Based Nationalism and Sectarian Identity in the Middle East. *Nations and Nationalism*, 26, 85-90.

El Reşid, M. (2014). Suudilerin Dâhili İnkilemleri ve Arap Ayaklanmalarına Verilen Bölgesel Yanıtlar. F. Gerges (Ed.), *Yeni Ortadoğu*. İyidüşün Yayınları, İstanbul, 401-432.

Erboğa, A. (2016). Bölgesel Dönüşüm Süreci ve Körfez Güvenliği. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 3(1), 9-38.

Erboğa, A. (2017). Suudi Arabistan'ın Suriye Stratejisi. H. B. Yalçın & B. Duran (Ed.), *Suriye Stratejileri*, Seta Yayınları, Ankara, 235-248.

Fox, J. (2001). Civilizational, Religious and National Explanations for Ethnic Rebellion in the Post-Cold War Middle East. *Jewish Political Studies Review*, 13(1/2), 177-204.

Finnbogason, D., Larsson, G. & Svensson, I. (2019). Is Shia-Sunni Violence on the Rise? Exploring New Data on Intra-Muslim Organised Violence 1989-2017. *Civil Wars*, 21(1), 25-53.

Gelvin, J. (2014). Arap İsyanlarını Anlamak. D. Çetinkaya (Ed.), *Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul, 63-88.

Gengler, J. (2020). Sectarianism from the Top Down or Bottom Up? Explaining the Middle East's Unlikely Desecularization after the Arab Spring. *The Review of Faith and International Affairs*, 18(1), 109-113.

Gerges, F. (2014). Ortadoğu Uluslararası İlişkiler Çalışmaları: Tarih, Teori ve Metodoloji Üzerine Bir Haşiye. Z. T. Kor (Ed.), *Ortadoğu Konuşmaları*. Küre Yayınları, İstanbul, 25-58.

Gündoğan, Ü. (2016). *İran ve Ortadoğu*, Adres Yayınları, Ankara.

Haddad, F. (2017). 'Sectarianism' and Its Discontents in the Study of the Middle East. *Middle East Journal*, 71(3), 363-382.

Haddad, F. (2020). Sectarian Identity and National Identity in the Middle East. *Nations and Nationalism*, 26, 123-137.

Halliday, F. (2000). *Nation and Religion in the Middle East*, Saqi Books, London.

Haşemi, N. & Postel, D. (2017). Sectarianization: Mapping the New Politics of the Middle East. *The Review of Faith and International Affairs*, 15(3), 1-13.

Hiltermann, J. (2007). A New Sectarian Threat in the Middle East? *International Review of the Red Cross*, 89(868), 795-808.

Huntington, S. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of the Modern World*, Simon & Schuster, New York.

Hurd, E. S. (2015). Politics of Sectarianism: Rethinking Religion and Politics in the Middle East. *Middle East Law and Governance*, 7, 61-75.

Kelkitli, F. A. (2014). İdealizm ve Realizm Sarkacında Soğuk Savaş Sonrası İran Dış Politikası. H. Çomak & C. Sancaktar (Ed.), *Ortadoğu Analizi*. Beta Yayınları, İstanbul, 217-236.

Khoshrokhavar, F. (2014). Arap Devrimlerinde Şiddet: Paradigmatik Bir Örnek Olarak Mısır. D. Çetinkaya (Ed.), *Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul, 147-198.

Kılınc, R. (2000). Soğuk Savaş Sonrasında Basra Körfezi'nde Güvenlik: Yapılanma, Algılamalar, Politikalar. *Avrasya Dosyası*, 6(1), 6-27.

Koldaş, U. (2014). Çok Sahipli Sahipsizlik: Arap Baharı ve Yeni Üçüncü Dünyacılığın Çıkmazlarında Filistin Meselesi. *Akademik Ortadoğu*, 9(1), 1-27.

Köprülü, N. (2011). Ürdün Haşimi Krallığı ve Siyasal Liberalleşme Süreçleri: 2010 Parlamento Seçimlerinin İçsel ve Bölgesel Dinamikler Açısından Bir Değerlendirmesi. *Akademik Ortadoğu*, 5(2), 43-60.

Lai, B. (2006). An Empirical Examination of Religion and Conflict in the Middle East, 1950-1992. *Foreign Policy Analysis*, 2, 21-36.

Löbmeier, H. G. (2007). Suriye: Leviathan'ın Dıyarı. F. İbrahim & H. Wedel (Ed.), *Ortadoğu'da Sivil Toplumun Sorunları*. İletişim Yayınları, İstanbul, 93-116.

Mansfield, P. (2012). *Ortadoğu Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul.

Mellon, J. G. (2001). Islam and International Politics: Examining Huntington's 'Civilizational Clash' Thesis. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 2(1), 73-83.

Mercan, M. H. (2016). 1970'ten Günümüze Suriye Dış Politikasının Temel Parametreleri. M. A. Okur & N. Salık (Ed.), Suriye. Nobel Yayınevi, Ankara, 239-262.

Milton-Edwards, B. (2005). Politics and Religion. Y. Choueiri (Ed.), A Companion to the History of the Middle East. Blackwell, Oxford, 444-461.

Moazzam, A. A. (2017). Transcending Dualism in Samuel Huntington's Clash of Civilizations Thesis: Some Critical Reflections. South Asian Survey, 21(1&2), 64-76.

Mostafa, N. (2014). Arap Devrimleri ve Uluslararası Sistem. Z. T. Kor (Ed.), Ortadoğu Konuşmaları. Küre Yayınları, İstanbul, 59-102.

Oktav, Ö. Z. (2019). Suriye Krizi Sürecinde Suudi Arabistan'ın Değişen Stratejileri ve Arap Dünyasında Değişen Dengeler. T. Oğuzlu & C. Çiçekçi (Ed.), Ortadoğu Politikaları. Nobel Yayıncılık, Ankara, 175-200.

Okyar, O. (2015). İran ve Arap Baharı: Çift Taraflı Aynadaki Asimetri mi? Uluslararası İlişkiler, 12(45), 61-82.

Özdemir, Ö. B. (2016). Suriye-İran İlişkileri. M. A. Okur & N. Salık (Ed.), Suriye. Nobel Yayınevi, Ankara, 341-360.

Özkan, F. (2016). Tarihsel Perspektiften 21. Yüzyıl Orta Doğu'su'nu Anlamak. R. İzol & T. Öztürk (Ed.), 21. Yüzyılda Orta Doğu: Bölgesel Politikalar, Uluslararası Sorunlar, Küresel Aktörler. Seçkin Yayıncılık, Ankara, 15-46.

Rorbaek, L. L. (2019). Religion, Political Power and the 'Sectarian Surge': Middle Eastern Identity Politics in Comparative Perspective. Studies in Ethnicity and Nationalism, 19(1), 23-40.

Rosen, D. (2009). Religion, Identity and Mideast Peace. The Review of Faith and International Affairs, 7(2), 55-59.

Roy, O. (2013). Küreselleşen İslam, Metis Yayınları, İstanbul.

Roy, O. (1994). Siyasal İslam'ın İflası, Metis Yayınları, İstanbul.

Rubin, B. (2002). Jeopolitik ve Ortadoğu. Avrasya Dosyası, 8(4), 40-50.

Salihi, E. (2014). Irak Devletini 2003 Sonrası Yeniden Yapılandırma Süreci ve Çatışma. Y. Yıldırım & Y. Atıoğlu (Ed.), Değişen Orta Doğu'da Değişmeyen Sorunlar. Dora Yayınları, Bursa, 95-136.

Salloukh, B. F. (2013). Arab Uprisings and the Geopolitics of the Middle East. International Spectator, 48(2), 32-46.

Sarı, İ. (2015). 1979 Devrimi Sonrası İran'ın Rejim Paradigması ve Dış Politika Yönelimleri. Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, 2(1), 95-135.

Senghaas, D. (1998). A Clash of Civilizations: An Idee Fixe? Journal of Peace Research, 35(1), 127-132.

Sinkaya, B. (2014). Arap Baharı Sürecinde İran'ın Ortadoğu Politikası. Z. T. Kor (Ed.), Ortadoğu Konuşmaları. Küre Yayınları, İstanbul, 549-576.

Süer, B. (2012). Suriye'de Değişim Çabaları: Bir Bağlam ve Süreç Analizi. Akademik Ortadoğu, 6(2), 1-20.

Şahin, M. (2011). Şii Jeopolitiği. T. Yılmaz & M. Şahin (Ed.), Ortadoğu Siyasetinde İran. Barış Kitap, Ankara, 177-196.

Şen, G. (2012). İran ve Arap Baharı. Ortadoğu Etütleri, 3(2), 95-118.

Taşkın, Y. (2014). İran: Yol Ayrımında Bir Devlet ve Toplum. D. Çetinkaya (Ed.), Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm. İletişim Yayınları, İstanbul, 219-268.

Turan, D. (2007). Ahmedinejad ve İran Dış Politikası. K. Dağcı & A. Sandıklı (Ed.), Satranç Tahtasında İran. Tasam Yayınları, İstanbul, 258-272.

Ülger, İ. K. (2014). Müslüman Kardeşler Teşkilatının İdeolojisi. H. Çomak & C. Sancaktar (Ed.), Ortadoğu Analizi. Beta Yayınları, İstanbul, 157-170.

Yavuz, H. (2016). Suriye-İsrail İlişkileri. M. A. Okur & N. Salık (Ed.), Suriye. Nobel Yayınevi, Ankara, 361-390.

Yaylacı, İ. (2014). Mısır'da İhvan-ı Müslimin ve İslamcılık. Z. T. Kor (Ed.), Ortadoğu Konuşmaları. Küre Yayınları, İstanbul, 135-164.

Yiğit, D. (2014). Arap Baharında Katar Dış Politikası ve Suudi Arabistan Rekabeti. H. Çomak & C. Sancaktar (Ed.), Ortadoğu Analizi. Beta Yayınları, İstanbul, 171-192.

Yiğit, D. (2016). Suudi Arabistan'ın Suriye Politikası. H. Çomak, C. Sancaktar & Z. Yıldırım (Ed.), Suriye Krizi. Beta Basım, İstanbul, 491-498.

Zubaida, S. (1994). İslam, Halk ve Devlet, İletişim Yayınları, İstanbul.

Entropi Tabanlı ELECTRE TRI ve K-Ortalamlar Yöntemleriyle Ülkelerin Refah Düzeyine Göre Değerlendirilmesi

Evaluation of Countries According to the Prosperity Level by Entropy Based ELECTRE TRI and K-Means Methods

Sibel ŞENER^a, Şebnem KOLTAN YILMAZ^b

MAKALE BİLGİSİ

<i>Makale Geçmişi</i>	
Başvuru	1 Mart 2021
Kabul	15 Haziran 2021
Yayın	16 Eylül 2021
Makale Türü	Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Entropi tabanlı ELECTRE TRI,
K-Ortalamlar,
Refah düzeyi,
Çok kriterli karar verme,
Kümeleme analizi.

ARTICLE INFO

<i>Article History</i>	
Received	1 March 2021
Accepted	15 June 2021
Available Online	16 September 2021
Article Type	Research Article

Keywords

Entropy based ELECTRE TRI,
K-Means,
Prosperity level,
Multi criteria decision making,
Cluster analysis

ÖZ

Bu çalışmada amaç, ülkeleri Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) ve Kümeleme Analizi (KA) yöntemleriyle refah düzeylerine göre gruplara ayırmak ve yöntemlerin uygulanabilirliğini göstermektir. Bu kapsamda; Legatum Refah Endeksi (LRE)'nde yer alan 12 refah göstergesi ve 167 ülkenin 2019 güncel verileri kullanılmıştır. Çalışmada, önce ÇKKV yöntemlerinden Entropi tabanlı ELECTRE TRI yöntemi uygulanarak ülkeler refah düzeylerine göre sınıflandırılmış ve dört grup elde edilmiştir. Bu dört grup küme sayısı olarak belirlenerek veriler KA yöntemlerinden olan K-Ortalamlar algoritmasıyla kümelere ayrılmıştır. Yöntemlerden elde edilen sonuçlar karşılaştırılarak grupların bu göstergeler dahilinde benzerlik gösterip göstermediği incelenmiş, Türkiye'nin bu gruplar içerisindeki yeri belirlenmiştir. Sonuçlar; yöntemlerin ülkeleri refah düzeyine göre ayırmada %73 oranında benzerlik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte göstergeler incelendiğinde her iki yöntemle de en çok etkisi olan göstergelerin "pazar erişimi ve alt yapı, eğitim" olduğu; buna karşılık en az etkisi olan göstergelerin ise "sosyal sermaye, doğal çevre" olduğu belirlenmiştir.

ABSTRACT

The aim of this study is to divide countries into groups according to their prosperity levels with Multi Criteria Decision Making (MCDM) and Cluster Analysis (CA) methods and to show the applicability of the methods. In this context; The 2019 updated data of 12 prosperity indicators and 167 countries in The Legatum Prosperity Index (LPI) were used. In the study, firstly, Entropy-based ELECTRE TRI method, one of the MCDM methods, was applied, and countries were classified according to their prosperity levels and four groups were obtained. These four groups were determined as the number of clusters and the data were divided into clusters with the K-Means algorithm, which is one of the CA methods. Comparing the results obtained from the method of the groups was examined whether they show similarities within these indicators, Turkey was determined place in these groups. Results; It reveals that the methods are 73% similar in separating countries according to their prosperity level. However, when the indicators are examined, it is seen that the indicators that have the most impact with both methods are "market access and infrastructure, education"; On the other hand, it has been determined that the indicators with the least impact are "social capital, natural environment".

EXTENDED SUMMARY

Prosperity, which is important for the economies of the country, refers to the progress of societies. For this reason, many organizations have sought new indicators for multidimensional examination of prosperity. One of these, the Legatum Prosperity Index (LRI), was developed in 2007

by the London-based Legatum Institute. The Institute accept that the prosperity is human development and so argues that nations nation can achieve prosperity through effective institutions, an open economy, healthy-educated-safe empowered people. The LRI developed in this direction determines the prosperity level of 167 countries based on 12 prosperity indicators. In the index, the general prosperity

✉ Sorumlu Yazar/Corresponding Author

^a Dr. Öğr. Gör., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, Sivas, **E-Posta:** matpi.ss@gmail.com, **ORCID:** https://orcid.org/0000-0001-6299-3712

^b Dr. Öğretim Üyesi, İnönü Üniversitesi, İİBF İşletme Bölümü, Malatya, **E-Posta:** sebnem.yilmaz@inonu.edu.tr, **ORCID:** https://orcid.org/0000-0003-3730-2363

▲ Yazarlar bu çalışmanın tüm süreçlerinin araştırma ve yayın etiğine uygun olduğunu, etik kurallara ve bilimsel atf gösterme ilkelerine uyduğunu beyan etmiştir. Aksi bir durumda Akdeniz İİBF Dergisi sorumlu değildir.

score of each country is obtained with a simple average by assigning equal weight to the indicators; thus, countries are ranked from best to worst.

Increased interest in prosperity assessment in recent years; it has enabled the use of various statistical and optimization methods to measure prosperity at regional, national and international level. The aim of this study is to divide countries into groups according to their prosperity levels with Multi Criteria Decision Making (MCDM) and Cluster Analysis (CA) methods and to show the applicability of these methods. In this context, the 2019 current data of 12 prosperity indicators and 167 countries included in the LRI were used. In the study, by applying Entropy based ELECTRE TRI, one of the MCDM methods, countries were classified according to their prosperity levels, and then countries were divided into clusters according to their similarities with the K-Means, which is one of the hierarchical clustering methods. The similarities were determined by comparing the findings obtained by both methods, and the effect of the indicators used was revealed. According to the findings, the status of Turkey in these groups identified and evaluated.

ELECTRE TRI is the most widely used MCDM method based on superiority approach in solving classification problems. The powerful features of the method, such as being unable to compensate for a bad score in some criteria with good scores in other criteria depending on the veto threshold, its ability to handle quantitative and qualitative criteria, and its ability to evaluate data without the need for data normalization, enabled it to be successfully applied in many real-life problems. However, one of the main problems of MCDM methods is to find the appropriate weight for each criterion. Many methods have been developed for this. The Entropy method used in this study is one of them, and it measures the uncertainty of information using probability theory. CA, on the other hand, is the techniques that gather the data in the data matrix under clusters and bring together objects with similar properties. In order to divide the variables into the appropriate number of clusters, algorithms in two groups, hierarchical and non-hierarchical methods, are used. The K-Means algorithm used in the study is one of the non-hierarchical clustering methods and the appropriate number of clusters is determined by the user.

When the literature is examined, it is seen that various methods are used that offer alternative solutions for indices that determine the prosperity levels of countries with different indicators. The prosperity levels of countries, regions and cities were evaluated by using the methods either individually or together. MCDM and CA methods make many important contributions to group countries according to their prosperity level, but there are few studies in which alternative methods are used together. Although many methods were used in evaluating the prosperity level in previous studies, it was not encountered studies in which Entropy-based ELECTRE TRI and K-Means were used together. As for LRI, the studies of Krupka and Provaznikova (2013), Amin and Siddiq (2019) and Levy-Carciente et al (2020) have been reached, and these studies differ in terms of indicators. In this study, the revised indicators and data of LRI were used for the first time. Despite the equal weighting of the 12 basic indicators of the

LRI, the Entropy method, which makes an objective assessment, assign different weights to each criterion, and according to the priority of the criteria that determine the prosperity level of the countries, this method can help each country to become one of the richest countries socially and economically.

In the study, criterion weights for the selected indicators were determined by the Entropy method using the Excel program. After that, countries were classified in four categories, from the best to the worst, according to their wealth level with the ELECTRE TRI and for this purpose, the Matlab 2017 was used. Later, countries were divided into clusters using the K-Means and the appropriate number of clusters was selected as "four" obtained from the classification. Thus, the four clusters obtained can be distinguished as countries with similar wealth levels. This analysis was made with the SPSS 20.0.

According to the findings obtained from the study, countries were classified in four categories according to their prosperity levels with the ELECTRE TRI as "C1: worst, C2: middle, C3: good and C4: best". Accordingly, there are 27 countries in C1, 65 countries in C2, 36 countries in C3 and 39 countries in C4. With the K-Means method, they were clustered in four categories as "K1: worst, K4: medium, K3: good and K2: best". Accordingly, there are 22 countries in K1, 37 countries in K4, 70 countries in K3 and 38 countries in K2. The countries in K1 and K4 are more similar to each other while the countries in K1 and K2 are the least similar.

In the classification obtained by using entropy criterion weights and $\lambda=0.86$ cut-off level, 73% of the countries are similar to the clusters obtained by K-Means. Countries that are classified in the same category but do not show similarities are mostly seen in clusters with "medium" and "good" wealth levels and show similarities with close clusters. According to the results obtained by the ELECTRE TRI method, 39 countries were classified in the C4 category with the best prosperity level. When compared with the K-Means, other 38 countries, except for only one country (Uruguay), showed similarity and clustered in K2 and Uruguay, which did not show similarity, was clustered in K3. Of the 27 countries classified in C1, 19 are clustered in K1 and 8 in K4. Of the 65 countries classified in C2, 3 are clustered in K1, 33 in K3 and 29 in K2. Finally, all 36 countries classified in C3 showed similarity and clustered in K3. The fact that both methods have similar results reveals that the results obtained by the ELECTRE TRI method are compatible with the results obtained by the K-Means method.

Prosperity, which is important for the economies of the country, refers to the progress of societies. When the indicators that are effective in the prosperity level of the countries are evaluated according to the methods; While the most important indicators are "Personal Freedom, Market Access and Infrastructure, Education" in the classification with ELECTRE TRI, "Market Access and Infrastructure, Management, Education" in clustering with K-Means; The least important indicators appear as "Natural Environment, Health, Social Capital" in the classification of ELECTRE TRI, while clustering with K-Means "Social Capital, Natural Environment, Personal Freedom". Accordingly, the two indicators contain a significant difference. The "Personal Freedom" indicator, which ranks first with

ELECTRE TRI, takes the last place in the K-Means method; and the "Health" indicator, which takes the last place with ELECTRE TRI, takes the middle ranks in the K-Means method. When all indicators are evaluated, all 12 indicators show the same or similar effect level for both methods. Key indicators representing the best prosperity for both methods explain well-being in the 'Open Economies' area.

The prosperity levels of the countries obtained with ELECTRE TRI, when evaluated for Turkey, it is seen that the Class in which Turkey is located is at the "medium" prosperity level. When Turkey's prosperity indicators are examined, the worst prosperity indicator is the "Personal Freedom" indicator, while the indicator that it is best is the "Living Conditions" indicator. When the prosperity levels of countries obtained by K-Means are evaluated for Turkey, it is seen that the cluster in which Turkey is located is defined at the "good" prosperity level. Important indicators that stand out in this cluster are indicators of "Health, Education" and "Living Conditions", as in ELECTRE TRI. These indicators are located in the area of "Empowered People" in the LRI. In this context, the quality of people's experiences and the associated aspects that enable individuals to reach their full potential through autonomy and self-determination come to the fore. The least effective indicators for the countries in the K3 cluster are "Natural Environment, Management" and, again, "Personal Freedom" indicators, as in ELECTRE TRI. These indicators show the weak state of the countries in the field of prosperity. Of these, "Natural Environment" is again included in the field of "Empowered People" in the LRI, while indicators of "Personal Freedom, Management" explain prosperity in the field of "Inclusive Societies".

1. Giriş

Dünya ekonomileri için büyük öneme sahip olan refah, ülkelerin toplumsal ilerleme derecesini göstermektedir. Refah artıka ülke ekonomileri gelişmekte ve mutlu bireylerin, toplumların oluşması sağlanmaktadır (Akar, 2014:2). Refah sistemlerinin sürdürülebilirliği için, ekonomik büyüme yerine ihtiyaçların karşılanmasına öncelik verilmelidir. Sosyal ve çevresel hedeflere öncelik veren sürdürülebilir istikrarlı ekonomiler, sadece büyümeye dayalı kapitalist ekonomiler tarafından (iş, kaynak ve fırsatların daha eşit dağılımı, daha fazla ekonomik güvenlik, sosyal destek, bakım ve sosyal katılım için geliştirilmiş toplum ve aile kapasitesi yoluyla) üretilen "refah" taleplerinin artmasını önleyebilir (Büchs, 2021:2,5). Toplumsal refah ölçüsü, bir toplumun hem üretken kapasiteleri hem de kolektif refahları açısından halkının potansiyelini gerçekten yerine getirip getirmediğinin gerçek ölçüsüdür (LPI, 2019b:3). Bir ülkenin refahının ölçülmesiyle, o ülkenin toplumsal ve bireysel ilerlemenin ne derece sağlandığı konusunda fikir sahibi olunmaktadır. (Akar, 2014:2). Refah devletinden beklentilerin karşılanması adına ülkelerin yerini belirlemek ve ülkeler arasında refah düzeyinin karşılaştırılması için refah ölçümü önem arz etmektedir (Akar, 2015:23).

Geçmişten günümüze bireylerin ve toplumların refah düzeyini ölçen çok sayıda refah göstergesi kullanılmıştır. Refah göstergeleri, modern topluluklarda ve ülkelerde refah düzeyini değerlendirmek için önemli bir ölçüt

oluşturmaktadır. Refah göstergeleri arasında en ünlü olan Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH), çok uzun zamandır kullanılan ve refahın temel göstergesi olarak bilinen bir göstergedir (Markou vd., 2015:1-2). Bu göstergenin, uzun yıllar refah göstergesi olarak kullanılmasının sebebi, iyi bir ekonomik teoriye dayanması, gerekli olan verilerin kolay toplanması, güvenilir ve kolay hesaplanması olarak gösterilmiştir (Akar, 2014:2). Ancak, küreselleşme ve teknolojik gelişmeler ile birlikte GSYİH'nin gerçek büyüme hakkında yeterli fikir sunmadığı, tek başına bir ülkenin refahını belirlemede yeterli olamayacağı ve bir ülkenin refahında ekonomik göstergelerinin yanı sıra sosyal göstergelerin de dikkate alınması gerekliliği gündeme gelmiştir. Bu nedenle birçok kuruluş refahın çok boyutlu incelenmesi için yeni gösterge arayışına girmiştir. Bu kuruluşlar bireylerin yaşamlarına odaklanarak, refahı finansal, sosyal, çevresel, kültürel göstergelerle ölçmeyi hedeflemişlerdir (Markou vd., 2015:1-2).

1990'lü yıllardan itibaren, bireylerin yaşamdan aldıkları tatmin ve mutluluğu ön plana çıkararak, bireylerin ve toplumların refahını çok boyutlu olarak ele alan pek çok endeks geliştirilmiştir. Bunlardan en eski olanı, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Program (UNDP)) tarafından 1990 yılından itibaren her yıl düzenli olarak yayınlanan İnsani Gelişmişlik Endeksi (İGE) (Human Development Index (HDI))'dir. Bu endeks, insanların içinde yaşadığı ekonominin zenginliğinden ziyade, insan yaşamının zenginliğini genişletmekle ilgilenmiştir (UNDP, HDI, 2019a). İGE, insani gelişmişliği sağlık, eğitim ve gelir boyutuyla ele alarak incelemiş ve bu üç boyutu eşit ağırlıklandırıp, her biri için normleştirilmiş endekslerin geometrik ortalamasını alarak 189 ülkenin gelişmişliğini hesaplamıştır. Uluslararası geçerliliği olan bu endeks, ülkeleri gelişmişlik düzeylerine göre sıralamış ve ayrıca dört kategoride sınıflandırmıştır (UNDP, HDI, 2019b).

Refahı çok boyutlu ölçen ve küresel vizyona sahip bir diğer endeks de 2007 yılında Londra merkezli bir düşünce kuruluşu olan Legatum Enstitüsü tarafından geliştirilen Legatum Refah Endeksi (LRE) (The Legatum Prosperity Index (LPI))'dir. Bu enstitü, bireyler, topluluklar ve uluslar için yoksulluktan refaha giden yolculuğu ölçmeye, anlamaya ve açıklamaya odaklanan uluslararası bir düşünce kuruluşu ve eğitim yardım kuruluşudur. Refahı insan gelişimi olarak görmekte ve bir ulusun refaha ulaşmasının etkili kurumlar, açık ekonomi ve sağlıklı, eğitilmiş, güvende olan güçlendirilmiş insanlarla gerçekleştirilebileceğini savunmaktadır. Bu doğrultuda 2007 yılından beri yıllık olarak yayınlanan LRE, 12 refah göstergesini göz önünde bulundurarak 167 ülkenin refah düzeyini belirlemiş ve karşılaştırılabilir bir analiz sunmuştur. Her göstergeye eşit ağırlık atanmasıyla, ülkelerin genel refah puanını 12 göstergenin basit ortalaması ile elde edilmiş; ülkeler en iyiden en kötüye doğru sıralanmıştır (LPI, 2019a).

Geliştirilen ölçümlerden, 2004 yılında Dünya Ekonomik Forumu (World Economic Forum) tarafından tanıtılan Küresel Rekabet Endeksi (Global Competitiveness Index (GCI)) (GCI, 2019), 2011 yılında Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (Organisation for Economic Corporation and Development (OECD)) tarafından geliştirilen Daha İyi Yaşam Endeksi (Better Life Indeks (BLI)) (BLI, 2019), 2012 yılında Birleşmiş Milletler tarafından yayınlanan

Dünya Mutluluk Raporu (World Happiness Report (WHR)) (WHR, 2020), 2013 yılında Michael Green ve Luke Greeves öncülüğünde geliştirilen Sosyal Gelişme Endeksi (SGE) (The Social Progress Index (SPI)) (SPI, 2020) diğer önemli çok boyutlu refah endekslerindedir.

Son yıllarda refah değerlendirmesine olan ilginin artması, bölgesel, ulusal ve uluslararası düzeyde refahın ölçülmesinde çok çeşitli istatistiksel ve optimizasyon yöntemlerin kullanılmasını sağlamıştır. Bu çalışmada amaç, ülkeleri Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) ve Kümeleme Analizi (KA) yöntemleriyle refah düzeylerine göre gruplara ayırmak ve yöntemlerin uygulanabilirliğini göstermektir. Bu kapsamda LRE’de yer alan 12 refah göstergesi ve 167 ülkenin 2019 yılı güncel verileri kullanılmıştır. Çalışma kapsamında kullanılan yöntemler refah düzeylerinin değerlendirmesi probleminde ilk defa beraber kullanılmışlardır. Bu yöntemlerden Entropi tabanlı ELECTRE TRI yöntemi ile ülkeler refah düzeylerine göre sınıflandırılmış, daha sonra hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemlerinden olan K-Ortalamlar ile ülkeler benzerliklerine göre kümeler ayrılmıştır. Her iki yöntemle elde edilen bulgular karşılaştırılarak yöntemler ve benzerlikler değerlendirilmiştir.

Sınıflandırma ve kümeleme arasındaki temel fark, sınıflandırma problemlerinde grupların önceden tanımlanması, buna karşın kümelemede benzer özellikleri paylaşan alternatif grupların belirlenmesidir. Başka bir ifade ile analist, sınıflandırma problemlerinde analiz sonuçlarının nasıl olması gerektiğini önceden bilmekteyken, kümelemede bir veri örneğinde somutlaşan bilgiyi benzerlik ölçütlerine göre en uygun şekilde düzenlemektedir (Rocha ve Dias, 2013:254).

ÇKKV yöntemleri, alternatif ve kriter sayılarının fazla olduğu durumlarda karar verme mekanizmasını kontrol altında tutabilmek, karar sonucunu mümkün olduğu kadar kolay ve hızlı elde etmek üzere geliştirilmiş yöntemlerdir. Alternatifin bir kriterde diğer bir alternatife üstünlük sağlarken diğerinde üstün olmaması durumunda ÇKKV karar vericiye çeşitli tekniklerle yardımcı olmaktadır (Urfalioğlu ve Genç, 2013:332). Yıllar içinde geliştirilen ve gelişmeye devam eden ÇKKV yöntemleri, çeşitli gerçek hayat problemlerine başarıyla uygulanmıştır. Bu çalışmada kullanılan ELECTRE TRI yöntemi (Yu, 1992; Roy ve Bouyssou, 1993; Mousseau and Slowinski, 1998), ÇKKV sınıflandırma problemlerinin çözümünde en yaygın kullanılan ve üstünlük yaklaşımına dayanan bir ÇKKV yöntemidir. Bernard Roy (1968) tarafından geliştirilen ELECTRE (ELemination Et Choice Translating REality) ailesinin bir üyesi olan bu yöntem, iki aşamalı eşik yaklaşımına dayanan sözde kriterler yardımıyla, kriterlerin değerlendirilmesinden doğan belirsizliklerin karar sürecine dahil edilmesine izin vermektedir (Mousseau vd., 1999). ELECTRE TRI yönteminin, telafi edici olmaması (bazı kriterlerdeki kötü bir puanın, veto eşğine bağlı olarak diğer kriterlerdeki iyi puanlarla telafi edilememesi), keyfi veya hassas yargılardan kaçınmak için karşılaştırılmazlığı kabul etmesi (Roy ve Bouyssou, 1986:210; Mousseau vd., 1999:8), nicel ve nitel kriterleri ele alabilmesi (Boer vd., 1998:109), normalleştirmeye gerek duymadan, yani farklı kriterleri tek bir ölçüğe dönüştürmeden orijinal verileri doğrudan değerlendirilmesine izin vermesi (Vasto-

Terrientes vd., 2015:4911) gibi güçlü özelliklere sahip olması yöntemi gerçek hayat problemlerinde başarıyla uygulanmasını sağlamıştır. Her bir kriter için uygun ağırlık bulma, ÇKKV yöntemlerinin temel problemlerinden biridir (Lotfi ve Fallahnejad, 2010:53). Bu yöntemlerin kriter ağırlıkları genellikle Karar Verici (KV) tarafından belirlenen subjektif verilerdir. ÇKKV problemlerinde kriter ağırlıklarını belirlemek için Entropi (Shannon,1948), Hinkle (Hinkle, 1965), AHP (Saaty, 1977), Simos (Simos, 1990) gibi yöntemler geliştirilmiştir. Bu çalışmada kullanılan Entropi yöntemi, bilginin belirsizliğini olasılık teorisi kullanarak ölçen bir ağırlık belirleme yöntemidir ve KV’ye gerek kalmadan objektif bir değerlendirme sağlamaktadır.

KA ise, veri matrisindeki verilerin gruplar veya kümeler altında toplanarak, benzer özelliklere sahip nesnelere bir araya gelmesini sağlayan tekniklerdir. Aynı grup içinde yer alan nesnelere; değişkenler itibariyle birbirlerine benzerlik göstermekteyken diğer gruptaki nesnelere farklı olmaktadır. Böylece nesnelere, veri kümesinin özelliklerini en iyi şekilde yansıtan etkili bir temsil biçimine sahip olmaktadır. KA doğru ve tarafsız grupların bulunması, veri indirgemesi için de kullanılan bir yöntemdir. Bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında fark ya da üstünlük gözetmeksizin birbirine bağımlı tüm ilişkileri incelemektedir. KA uygulama sürecinde uygun benzerlik ölçüsü ile veri matrisi oluşturulduktan sonra uygun kümeleme tekniği seçilmekte ve uygulanmaktadır (Koltan Yılmaz ve Patır, 2011:99-100). Değişkenlerin uygun sayıda kümeye ayrılması için birçok algoritma geliştirilmiştir. Bu çalışmada kullanılan K-Ortalamlar yöntemi hiyerarşik olmayan kümeleme tekniklerinden olup bu yöntemde uygun küme sayısı kullanıcı tarafından bilgi tecrübe ya da deneme yanılma yoluyla, analizde sürecin tamamlandığı iterasyon sayısına göre ya da farklı kümeleme teknikleri/farklı yöntemler yardımıyla belirlenmektedir. Bu çalışmada uygun küme sayısı, Entropi tabanlı ELECTRE TRI yöntemi için belirlenen sınıf sayısı baz alınarak belirlenmiştir.

Çalışmada, seçilen göstergelere göre elde edilen verilere önce ELECTRE TRI yöntemi uygulanmıştır. ELECTRE TRI yöntemi uygulanması için göreceli kriter ağırlıklarının bilinmesi gerekmektedir. Bu amaçla, objektif bir değerlendirme sağlayan Entropi yöntemi ile kriter ağırlıkları belirlenmiş, sonra ülkeler refah düzeyine göre en iyiden en kötüye doğru dört kategoride sınıflandırılmıştır. Daha sonra verilere K-Ortalamlar yöntemi uygulanmıştır. Uygun küme sayısı, sınıflandırmadan elde edilen “dört” olarak seçilmiş, ülkelerin refah düzeyine göre benzerlikleri dört kümede gruplandırılmıştır. Her iki yöntemle elde edilen bulgular karşılaştırılmış, yöntemler ve benzerlikler değerlendirilmiştir. Çalışmanın, LRE’nin güncel verilerini kullanması, LRE’nin 12 temel refah düzeyi göstergesini eşit ağırlıklandırması ve bu endeksin herhangi bir sınıflandırmaya sahip olmaması, bu nedenle çalışmanın bu eksikleri gidermeye yönelik olması, LRE’ye alternatif yöntemler sunmuş olması, literatür taramasında LRE’nin verileri kullanılarak sıralı sınıflandırma yapan başka bir çalışmaya rastlanmaması, refah düzeylerinin sınıflandırılması çalışmalarında Entropi tabanlı ELECTRE TRI ile K-Ortalamlar yöntemlerinin beraber kullanıldığı

çalışmaya rastlanılmaması nedenleriyle bu çalışmanın uygulamaya katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. Literatür Taraması

Literatürde, ülkelerin refah düzeylerini farklı göstergeler kullanarak belirleyen endeksler için alternatif çözümler

sunan çeşitli yöntemler kullanılmıştır. Bu yöntemlerle genellikle, ülkelerin, bölgelerin, şehirlerin ya da ilçelerin refah düzeyleri değerlendirilmiştir. ÇKKV ve KA yöntemleri ülkeleri refah düzeyine göre gruplandırmak için önemli katkı sağlamaktadır. Bu yöntemler kullanılarak yapılan bazı çalışmalar Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1. Ülkelerin, Bölgelerin, Şehirlerin/İlçelerin Refah Düzeylerinin Değerlendirilmesi İle İlgili Yapılan Çalışmalar

Çalışma	Yöntem	Kullanılan Endeks	Kullanılan Göstergeler
Bambra (2007); Kowalski ve Wałęga (2015)	Hiyerarşik KA (Ward); Hiyerarşik olmayan KA (K-Ortalamalar)	Birleşmiş Milletler göstergeleri	Ekonomik aktivite oranı, doğum izni tazminatı ve ücretli annelik izni süresi göstergeleri
Abu Sharkh ve Gough (2010)	Hiyerarşik KA (Ward); Hiyerarşik olmayan KA (K-Ortalamalar)	Birleşmiş Milletler göstergeleri	Yaşam beklentisi, okuryazarlık ve yoksulluk gibi klasik insani gelişme göstergeleri
Kaya vd. (2011)	ÇKKV (VIKOR)	Avrupa Yaşam Kalitesi Anketi	Sağlık, istihdam, gelir yoksunluğu, eğitim, aile, sosyal katılım, barınma, çevre, ulaşım, güvenlik, boş zaman, yaşam tatmini
Krupka ve Proveznikova (2013)	ÇKKV (AHP)	Çek Ekonomi Dergisi E15 Endeksi, Legatum Enstitüsü Legatum Refah Endeksi	E15 Endeksi; GSYİH, ülkedeki ortalama maaş, işsizlik oranı, GSYİH yüzdesi olarak vergilendirme düzeyi, çalışma haftası uzunluğu, yaşam beklentisi, gıda harcamalarının seviyesi, yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altındaki insanlar, yolsuzluk endeksi ve kadın yönetici sayısı. LRE; ekonomik temeller, girişimcilik ve yenilikçilik, demokratik kurumlar, eğitim, sağlık, emniyet ve güvenlik, yönetim, kişisel özgürlük, sosyal sermaye
Kangallı vd. (2014)	Hiyerarşik KA (Ward); Hiyerarşik olmayan KA (K-Ortalamalar);	Heritage Vakfı ve Wall Street Journal; Ekonomik Özgürlük Endeksi	İş özgürlüğü, ticaret özgürlüğü, mali özgürlük, kamu harcamaları, parasal özgürlük, yatırım özgürlüğü, finansal özgürlük, mülkiyet hakları, yolsuzlukla savaş, işgücü özgürlüğü
Alptekin ve Yeşilaydın (2015)	Hiyerarşik olmayan KA (Bulanık C-Ortalamalar)	OECD Çekirdek Sağlık Göstergeleri Küresel Referans Listesi	Hekim sayısı, hastane yatağı sayısı, kişi başı sağlık harcamaları, doğumda beklenen yaşam süresi ve anne ölüm hızı, sigara içen 15 yaş üstü erişkinlerin yüzdesi, meyve tüketimi, kızamık aşısı olan çocukların yüzdesi, karbon monoksit emisyonu ve 5-39 yaş arası beklenen okullaşma (eğitim) yılı
Pereira ve Mota (2016)	ÇKKV (ELECTRE TRI-C)	Belediye İnsani Gelişmişlik Endeksi (BİGE)	Gelir, sağlık ve eğitim
Alpaykut (2017)	ÇKKV (Temel Bileşenler Analizi ve TOPSIS)	TÜİK İllerde Yaşam Endeksi	Konut, çalışma hayatı, gelir ve servet, sağlık, eğitim, çevre, güvenlik, sivil katılım, alt yapı hizmetleri, sosyal yaşam, yaşam memnuniyeti
Mut ve Akyürek (2017)	Hiyerarşik KA (Ward); Hiyerarşik olmayan KA (K-Ortalamalar);	OECD Çekirdek Sağlık Göstergeleri Küresel Referans Listesi	Hekim sayısı, hasta yatağı sayısı, GSYİH'den sağlığa ayrılan pay, kızamık aşısı olan çocukların yüzdesi, gini katsayısı, günlük sigara içen 15 yaş üstü erişkinlerin yüzdesi, 25-64 yaş üstü erişkinlerde okullaşma oranı, doğumdan beklenen yaşam yılı ve bebek ölüm hızı
Safae Pour ve Maleki (2017)	ÇKKV (AHP, ELECTRE I)	İran-İslam kentlerinde kent refah endeksi	Verimlilik, kalkınma altyapısı, yaşam kalitesi, eşitlik ve sosyal katılım, çevresel sürdürülebilirlik ve kentsel yönetim
Saraç ve Alptekin (2017)	ÇKKV (Entropi, Gri İlişkisel Analiz (GIA))	Sürdürülebilir Kalkınma	Ekonomik, sosyal ve çevresel göstergeler
Ayyıldız ve Demirci (2018)	ÇKKV (SWARA, TOPSIS)	Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayımlanan illerde yaşam endeksi	Sağlık, eğitim, güvenlik, altyapı hizmetlerine erişim, konut, çalışma hayatı, gelir ve servet, çevre, sivil katılım, sosyal yaşam, yaşam memnuniyeti
Do Carvalho Monteiro vd. (2018)	ÇKKV (ELECTRE TRI), Kernel Yoğunluk Tahmini ve Jenks Natural Breaks istatistiksel yaklaşımlar	UNDP, İnsani Gelişmişlik Endeksi	Uzun ve sağlıklı yaşam (sağlık), bilgiye erişim (eğitim), makul yaşam standartları (gelir)
Kılıç Depren ve Bağdatlı Kalkan (2018)	ÇKKV (Entropi, MULTIMOORA)	OECD Daha İyi Yaşam Endeksi	Konut, gelir, iş, toplum, eğitim, çevre, sivil katılım, sağlık, yaşam memnuniyeti, güvenlik ve iş-yaşam dengesi.
Peiro-Palomino ve Picazo-Tadeo (2018)	Veri Zarflama Analizi; Hiyerarşik KA (Ward, Tek Bağlantı, Tam Bağlantı, Ortalama, Centroid)	OECD Daha İyi Yaşam Endeksi	Konut, gelir, iş, toplum, eğitim, çevre, sivil katılım, sağlık, güvenlik ve iş-yaşam dengesi.
Akkuş ve Zontul (2019)	Hiyerarşik olmayan KA (K-Ortalamalar); Yapay Sinir Ağları (Kendini Düzenleyen Haritalar)	Dünya Veri Bankası göstergeleri	Tarım, ölüm oranı, GDP endeksi, dış borç, banka şube sayısı, internet kullanıcı sayısı, iş yapılabirlik, insan hakları endeksi, teknoloji ihracatı, kadın milletvekili sayısı, ihracat, temiz su
Amin ve Siddiq (2019)	ÇKKV (Veri Zarflama Analizi (VZA) ve Sıralı Ağırlıklı Ortalama (OWA))	Legatum Enstitüsü, Legatum Refah Endeksi	Ekonomik kalite, iş ortamı, yönetim, eğitim, sağlık, emniyet ve güvenlik, kişisel özgürlük, sosyal sermaye, doğal çevre
Diñç Cavlak (2019)	Hiyerarşik KA (Ward);	Sürdürülebilir Toplum Endeksi	Yeterli Yiyecek ve içecek, Sağlıkım Korunması, Eğitim, Sağlıklı Yaşam, Cinsiyet Eşitliği, Gelir Dağılımı, Nüfus Artışı, İyi Yönetişim, Biyolojik Çeşitlilik, Ormanlık Alan&Korunan Alan, Yenilenebilir Su Kaynakları, Tüketim, Enerji Kullanımı ve tasarrufu, Sera Gazları, Yenilenebilir Enerji, Organik Tarım,

			Gerçek Tasarruflar, Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla, İstihdam, Kamu Borçları
Gülden ve Karakış (2019)	Hiyerarşik KA (Ward, Gruplar Arası Bağlantı, Grup İçi Bağlantı, En Yakın Komşuluk, En Uzak Komşuluk, Centroid, Medyan); Hiyerarşik olmayan KA (K-Ortalamalar);	Heritage Vakfı ve Wall Street Journal; Ekonomik Özgürlük Endeksi	Mülkiyet hakları, devletin bütünlüğü, yargı etkinliği, kamu harcamaları, vergi yükü, mali sağlamlık, iş özgürlüğü, emek özgürlüğü, parasal özgürlük, ticaret özgürlüğü, yatırım özgürlüğü, finansal özgürlük
Koçhisarlı ve Özari (2019)	ÇKKV (TOPSIS)	OECD Daha İyi Yaşam Endeksi	Konut, gelir, iş, toplum, eğitim, çevre, sivil katılım, sağlık, güvenlik ve iş-yaşam dengesi.
Levent ve Özari (2019)	ÇKKV (EDAS); Hiyerarşik olmayan KA (K-Ortalamalar);	G-10 Ülkeleri Ekonomik Özgürlük Kriterleri	İş özgürlüğü, işgücü özgürlüğü, parasal özgürlük, ticaret özgürlüğü, yatırım özgürlüğü ve finansal özgürlük.
Taşçı ve Özari (2019)	ÇKKV (Gri İlişkisel Analiz; Hiyerarşik olmayan KA (K-Ortalamalar);	OECD Ekonomik Özgürlük Endeksi	İş özgürlüğü, işgücü özgürlüğü, parasal özgürlük, ticaret özgürlüğü, yatırım özgürlüğü ve finansal özgürlük.
Türe (2019)	ÇKKV (WASPAS)	TÜİK, İstatistik Bölge Birimleri Sınıflaması (İBBS-2. Düzey)	İşgücü, işsizlik oranı, istihdam oranı, cinayet oranı, ölüm oranı, beklenen yaşam süresi, hava kirliliği, seçime katılım oranı, internet erişimi, sosyal ağ desteği, yaşam memnuniyeti, gelir, konut
Yıldız vd. (2019)	ÇKKV (Pisagor Bulanık AHP-TOPSIS)	Avrupa Birliği yaşam kalitesi göstergeleri	Yaşam koşulları, çalışma durumu, eğitim, sağlık, sosyal ilişkiler, güvenlik, yönetim, çevre ve barınma
Akyol Özcan ve Oktan (2020)	ÇKKV (UTADIS)	UNDP, İnsani Gelişmişlik Endeksi	Uzun ve sağlıklı yaşam (sağlık), bilgiye erişim (eğitim), makul yaşam standartı (gelir)
Aras ve Yıldırım (2020)	ÇKKV (ARAS)	Dünya Bankası	Uzun ve sağlıklı yaşam, eğitim, yaşam standartı, cinsiyet eşitliği, yaşam standartı, işgücü, iş çevresi, iletişim alt yapısı, savunma, nüfus
Ekizler ve Bolelli (2020)	ÇKKV (Entropi, MAUT)	OECD, iyi oluşun cinsiyet farklılıkları	Çalışma ve iş kalitesi, sağlık, bilgi ve beceriler, özel iyi oluş
Eren ve Mizrahitokatlı (2020)	ÇKKV (MAUT, TOPSIS)	UNDP, İnsani Gelişmişlik Endeksi	Uzun ve sağlıklı yaşam (sağlık), bilgiye erişim (eğitim), makul yaşam standartı (gelir)
Değirmenci ve Yakıcı Ayan (2020)	ÇKKV (TOPSIS); Hiyerarşik olmayan KA (Bulanık C-Ortalama)	OECD Çekirdek Sağlık Göstergeleri Küresel Referans Listesi	Sağlık harcamaları, ilaç harcamaları, doktor sayısı, hemşire sayısı ve hastane yatak sayısı
Levy-Carciente vd. (2020)	Açıklayıcı ve Tanımlayıcı İstatistiksel Analiz; Hiyerarşik KA (Ward);	Legatum Refah Endeksi	Açık Ekonomiler (Girişimcilik Koşullar, Ekonomik Kalite), Kapsayıcı Toplular (Emniyet ve Güvenlik, Kişisel Özgürlük, Yönetim ve Sosyal Sermaye), Güçlendirilmiş İnsanlar (Sağlık, Eğitim ve Doğal Çevre)

3. Materyal ve Yöntemler

3.1. Legatum Refah Endeksi

Legatum Enstitüsü, refahın nasıl oluşturulduğunu ve sürdürüldüğünü anlamaya odaklanarak, dünyadaki bireyler ve uluslar için yoksulluktan refaha giden yolları oluşturmak için LRE'yi geliştirmişlerdir (LPI, 2019b:3). LRE, refahın dünya çapında nasıl oluştuğu ve zaman içinde nasıl değiştiği konusunda özgün fikirler sunan bir dönüşüm aracıdır (LPI, 2019a). Her yıl kendini yenileyen endeks, dünya nüfusunun % 99'undan fazlasını temsil eden çok zengin ve bütünsel politika odaklı bir veri kümesi sağlamaktadır (LPI, 2019c). Legatum Enstitüsü, 2019 yılında yaklaşık 50 farklı endeksi inceleyerek LRE'yi yeniden düzenlemiş ve iyileştirmiştir. Uzman danışmalarla yapılan görüşmelerin ve diğer endekslerle karşılaştırmanın sonucunda elde edilen LRE veri kümesinin mevcut son güncellemesinde 9 refah göstergesi, 12'ye yükseltmiş, 294 farklı alt gösterge kullanılmıştır. Enstitü, bu yeni değişikliklerle refahı yeniden tanımlamış, yeni düzenlemeler ile daha fazla açıklama gücü ve yapısı olan bir endeks elde etmeyi başarmıştır. Endekste yapılan düzenlemeler ile ülkelerin sıralamalarında bazı değişiklikler olduğu, fakat bu değişikliklerin küçük olduğu, son 13 yılda yapılan ölçümlerle tutarlı sonuçlar elde edildiği tespit edilmiştir (LPI, 2019b:36-39).

Endeks, küresel bir yapıya sahip olduğu için veriler çok çeşitli ülkeleri kapsayacak şekilde hazırlanmıştır. Ayrıca, sadece mevcut durumdan ziyade refahın zaman içinde nasıl değiştiğini gösteren bir endeks oluşturulmaya çalışılmış ve

bu amaç doğrultusunda zaman içindeki değişimi yakalayan göstergeler tercih edilmiştir. Refah endeksi, ülkelerin bazı göstergelerinin eksik ya da gecikmeli olarak yayınlanması durumunda, eksik veri kümesini tamamlamak için o gösterge için bilinen en son değeri ya da mevcut en eski veriyi kullanmıştır. Bunlarla ilgili herhangi bir bilgiye ana kaynaktan erişilmediğinde ise eksik veriler, uygun bir alternatif kaynaktan telafi edilmeye çalışılmıştır (LPI, 2019b:34). Endeksteki göstergeler, birçok farklı ölçü birimine sahip olduğundan, göstergeler ve ülkeler arasındaki karşılaştırmaların anlamlı olabilmesi için bu farklı birimler normalleştirilmiştir. Normalleştirme yapılırken, bazı göstergelerin çarpık veri dağılımına sahip olması durumunda, örneğin bir gösterge için bazı ülkelerin diğer ülkelere göre daha yüksek değerler alması durumunda, bu değerlerin logaritması alınarak normalleştirme yapılmıştır. 294 göstergenin her biri 0 ile 1 arasında normalize edilerek, tek bir göstergedeki aşırı varyasyon engellenmeye çalışılmıştır (LPI, 2019b:26).

Çok boyutlu refah anlayışı doğrultusunda çok çeşitli göstergeleri dahil eden LRE, refah sağlamada bazı göstergelerin diğerlerinden daha önemli olduğunu vurgulamıştır. Bu nedenle 294 alt göstergelyi farklı (0.5, 1, 1.5 ve 2) ağırlıklandırmıştır. Ülkelerin genel refah endeksi puanını hesaplamak üzere 12 temel gösterge eşit ağırlıklandırılmış, 0 (bir kriter için en kötü refah düzeyi puanı) ile 100 (bir kriter için en iyi refah düzeyi puanı) arasında puanlandırılıp 12 göstergenin basit bir ortalaması alınmıştır. Genel endeks puanı bu ortalamaya göre

hesaplanmış ve ülkeler en iyiden en kötüye doğru sıralamıştır (LPI, 2019b:33).

LRE, dünyadaki sosyal veya ekonomik refah alanlarını inceleyen İGE, SGE ve GCI ile karşılaştırılmıştır. Farklı göstergeler kullanan bu üç endeks ile arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları tespit etmek üzere basit regresyon analizi yapılmış ve sonuç olarak LRE ile diğer endekslerin her biriyle aralarında yüksek korelasyon çıkmıştır. Fakat LRE, İGE ile daha uyumlu bulunmuştur. LRE ile İGE arasındaki temel fark, göstergelerin sayısı olarak belirtilmiştir. LRE raporunda, İGE'nin sadece 4 temel göstergeyi ele almakta iken LRE'nin 294 göstergeden oluşan bir endeks olması, aralarında önemli ölçüde farklılıklar oluşturduğunu belirtilmiştir. Enstitü, LRE'nin yalnız ölçmeyi değil, açıklamayı da amaçladığını, ayrıca daha karmaşık bir yapıya sahip olduğunu, İGE'nin Kapsayıcı Topluların rolünü dikkate almadığını vurgulamıştır (LPI, 2019b:34).

3.1.1. LRE'de Kullanılan Kriterler

Endeks, refah için gerekli olan Kapsayıcı Topluların, Açık Ekonomilerin ve Güçlendirilmiş İnsanların temel özelliklerini ele alarak refahı yakalamayı amaçlamaktadır ve Şekil 1'de bu kriterler gösterilmektedir (LPI, 2019b:4-5).

Kapsayıcı Toplular (The Inclusive Societies) alanı, bir toplumda, bireyler ve daha geniş kurumlar arasında var olan ilişki yapılarını ve bunların toplumsal uyumu ve kolektif gelişmeyi ne ölçüde sağladığını veya engellediğini göstermektedir. Bu sosyal ve hukuki kurumlar, bireylerin temel özgürlüklerini ve gelişme kabiliyetlerini korumak için gereklidir. Bu alan, bir ulusun sosyo-politik kurumlarını (hem resmi hem de gayri resmi) ele alan Emniyet ve Güvenlik, Kişisel Özgürlük, Yönetim ve Sosyal Sermaye göstergelerinden oluşmaktadır (LPI, 2019b:4-5).

Açık Ekonomiler (The Open Economies) alanı, bir ekonominin rekabete ne ölçüde açık olduğunu göstermektedir. Yeniliği ve yatırımı teşvik eder, iş ve ticareti teşvik eder ve kapsayıcı büyümeyi kolaylaştırır. Bir toplumun gerçekten müreffeh olması için, bu idealleri bünyesinde barındıran bir ekonomi gerektirir. Bu alan, ekonominin temel yönlerini temsil eden Yatırım Ortamı, Girişimcilik Koşulları, Pazara Erişim ve Altyapı ve Ekonomik Kalite göstergelerinden oluşmaktadır (LPI, 2019b:4-5).

Güçlendirilmiş İnsanlar (The Empowered People) alanı, insanların yaşadığı deneyimlerinin kalitesini ve bireylerin özerklik ve kendi kaderini tayin etme yoluyla tam potansiyellerine ulaşmalarını sağlayan ilişkili yönleri göstermektedir. Bu alan, insanların doğrudan sosyal refahını temsil eden Yaşam Koşulları, Sağlık, Eğitim ve Doğal Çevre göstergelerinden oluşmaktadır (LPI, 2019b:4-5).

Kapsayıcı Toplular	Açık Ekonomiler	Güçlendirilmiş İnsanlar
<ul style="list-style-type: none"> •Emniyet ve Güvenlik •Kişisel Özgürlük •Yönetim •Sosyal Sermaye 	<ul style="list-style-type: none"> •Yatırım Ortamı •Girişimcilik Koşulları •Pazara Erişim ve Altyapı •Ekonomik Kalite 	<ul style="list-style-type: none"> •Yaşam Koşulları •Sağlık •Eğitim •Doğal Çevre

Şekil 1. Legatum Refah Endeksi Kriterleri (LPI, 2019b)

3.2. Entropi Yöntemi

Bir belirsizlik ölçüsü olan Entropi, ilk kez Shannon tarafından (1948) "A Mathematical Theory of Communication" adlı makalede tanıtılmıştır. Shannon makalesinde, eşit derecede olası olaylarda, daha fazla olası olay olduğundan daha fazla belirsizlik olduğunu belirtmiştir. Bu varsayımından yola çıkarak, olasılık teorisine göre formüle ettiği Entropi kavramını bilginin, seçimin ve belirsizliğin bir ölçüsü olarak önermiştir (Shannon, 1948:10-11). Entropi yönteminin en büyük avantajı, KV'ye gerek kalmadan objektif bir ağırlıklandırma yapabildiği ve ayrıca her bir kriterin ağırlığını, kriterin örnek gözlem değerine göre hesaplayabilmesidir (Chen, Feng ve Chu, 2015: 9).

3.2.1. Entropi'nin Hesaplanması

Entropi yöntemiyle ağırlıkların hesaplanması için, karar matrisindeki verilerin biliniyor olması gerekmektedir (Alp, 2015: 69). Bu durumda, ÇKKV yöntemlerinde m alternatif $A = \{a_1, a_2, \dots, a_m\}$ ve n kriterden $C = \{c_1, c_2, \dots, c_n\}$ oluşan bir karar matrisi denklem (1) gibi gösterilmektedir (Chen, Feng ve Chu, 2015: 92).

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & \dots & x_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Bir X karar matrisi için Entropi yöntemiyle kriter ağırlıklarının hesaplanması aşağıdaki adımları gerektirmektedir.

Adım 1: Entropi hesaplama sürecindeki logaritmik hesaplama nedeniyle, negatif etkileri ve farklı ölçüm birimlerini ortadan kaldırmak üzere kriterlerin normalleştirilmiş değerlere çevrilmesi gerekmektedir. Böylece, normalleştirilmiş kriterlerin değeri artıya, farklı ölçüm birimleri ortak ölçüm birimlerine dönüştürülmüş olacaktır. i . alternatifin j . kritere göre normalleştirilmiş değerleri denklem (2)'deki gibi hesaplanmıştır (Chen, Feng ve Chu, 2015: 92);(Lotfi ve Fallahnejad, 2010: 55).

$$p_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^m x_{ij}}, \quad 1 \leq i \leq m, 1 \leq j \leq n \quad (2)$$

Burada, p_{ij} , i . alternatifin j . kritere göre performans değerini göstermektedir.

Adım 2: Entropi, bilginin belirsizliğini ölçmek için olasılık teorisini kullanan bir ölçüdür. Her bir j . kriterin entropi değeri, denklem (3)'deki gibi hesaplanmıştır (Liu ve Zhang, 2011: 639).

$$e_j = -K \sum_{i=1}^m (p_{ij} \ln(p_{ij})), \quad i \leq j \leq n, K = \frac{1}{\ln(m)} \quad (3)$$

Shannon (1948), K pozitif sabitini sadece bir ölçü birimi seçimine karşılık geldiğini, e_j değerinin ise bilgi teorisindeki belirsizlik ölçüsü olarak rol oynadığını belirtmiştir (Shannon, 1948: 11).

Adım 3: Bu adımda, önce her bir kriterin d_j ayırt etme (discrimination) gücü hesaplanır ve daha sonra bu değer kullanılarak her bir kriterin ayırt etme gücü üzerindeki önemi, yani w_j entropi ağırlığı hesaplanmaktadır. Entropi ağırlık değeri denkle (4)'deki gibi hesaplanmıştır (Mahdiraji, Hafeez ve Hajiagha, 2020: 215).

$$d_j = 1 - e_j \Rightarrow w_j = \frac{d_j}{\sum_{j=1}^n d_j} \quad (4)$$

3.3. ELECTRE TRI Yöntemi

ELECTRE TRI yönteminde (Yu, 1992; Roy ve Bouyssou, 1993; Mousseau and Slowinski, 1998), bir $A = \{a_1, a_2, \dots, a_m\}$ alternatifler kümesi, önceden belirlenmiş $C = \{C_1, C_2, \dots, C_h, \dots, C_{p+1}\}$ sıralı kategorilere atanarak sınıflandırılmaktadır. Bir $G = \{g_1, g_2, \dots, g_m\}$ kriterler kümesine göre, bir alternatifin, bir kategoriye atanabilmesi için her bir alternatifin kategorilerin sınırlarını tanımlayan $B = \{b_0, b_1, b_2, \dots, b_p, b_{p+1}\}$ profil değerleri ile karşılaştırılması gerekmektedir. Her bir kategori bir alt ve bir üst kategori tarafından sınırlanmıştır. $h = 1, 2, \dots, p$ için b_h profili, C_h kategorisinin üst sınırı ve C_{h+1} kategorisinin alt sınırı olarak tanımlanmaktadır. En büyük ve en küçük profilleri temsil eden b_{p+1} ve b_0 profilleri, ideal ve ideal olmayan alternatiflere karşılık gelmektedirler (Mousseau 2004; 479).

ELECTRE TRI yönteminde, bir a alternatifi ile bir b_h profili karşılaştırılarak bir bulanık S üstünlük ilişkisi elde edilmektedir. Bu S ikili üstünlük ilişkisi “ a alternatifi, en az b_h profili kadar iyidir” veya “ a , b_h ’dan üstündür” anlamına gelen aSb_h (tersi b_hSa) ifadesi ile gösterilmektedir (Mousseau and Slowinski, 1998; 161). Bir S üstünlük ilişkisi, q_j farksızlık, p_j tercih eşikleri ile birlikte w_j önem katsayısı ve v_j veto eşikini içermektedir ($v_j > p_j > q_j \geq 0$) (Roy 1991;56-60).

$$c_j(a, b_h) = \begin{cases} 1, & g_j(a) + q_j(g_j(b_h)) \geq g_j(b_h) \text{ ise,} \\ 0, & g_j(a) + p_j(g_j(b_h)) \leq g_j(b_h) \text{ ise} \\ \frac{g_j(a) - g_j(b_h) + p_j(g_j(b_h))}{p_j(g_j(b_h)) - q_j(g_j(b_h))} & g_j(a) + q_j(g_j(b_h)) < g_j(b_h) < g_j(a) + p_j(g_j(b_h)) \end{cases} \quad (5)$$

w_j ağırlık önem katsayılarından yararlanılarak, tüm kriterler için bir $C(a, b_h)$ genel uyumluluk indeksi aşağıdaki gibi hesaplanır:

$$C(a, b_h) = \frac{1}{w} \sum_{j=1}^n w_j c_j(a, b_h), \quad w = \sum_{j=1}^n w_j, \quad 0 \leq C(a, b_h) \leq 1, \quad (6)$$

Uyumsuzluk İndeksi: Uyumsuzluk indeksi, aSb_h iddiası ile uyumlu olmayan azınlık kriterlerini, bir v_j veto eşikini işleme katarak incelemektedir. Bir g_j kriterinde $c_j(b_h, a) = 1$ ve $c_j(a, b_h) = 0$ ise, bu kriterde b_h profili a alternatifine tercih edilir, $b_h > a$. Her bir g_j kriteri için uyumsuzluk indeksi aşağıdaki gibi hesaplanır.

$$d_j(a, b_h) = \begin{cases} 0, & g_j(b_h) - g_j(a) \leq p_j(g_j(b_h)), \\ 1, & g_j(b_h) - g_j(a) > v_j(g_j(b_h)), \\ \frac{g_j(b_h) - g_j(a) - p_j(g_j(b_h))}{v_j(g_j(b_h)) - p_j(g_j(b_h))} & g_j(a) + p_j(g_j(b_h)) < g_j(b_h) < g_j(a) + v_j(g_j(b_h)), \end{cases} \quad (7)$$

Güvenirlilik İndeksi: Güvenirlilik indeksi, bir bulanık üstünlük ilişkisi hesaplayarak, aSb_h (tersi b_hSa) iddiasının gücünün bir güvenirlilik derecesini tespit etmektedir. $[0, 1]$ aralığında değişen üstünlük ilişkisinin güvenirlilik derecesi $\sigma(a, b_h)$ (tersi $\sigma(b_h, a)$) ile gösterilir. Güvenirlilik indeksi uyum (6) ve uyumsuzluk (7) indekslerinden faydalanarak bir güvenirlilik matrisi oluşturmaktadır. Bu durumda üstünlük ilişkisinin bir $\sigma(a, b_h)$ güvenirlilik indeksi aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$\sigma(a, b_h) = \begin{cases} C(a, b_h), & \forall j \text{ için } d_j(a, b_h) \leq C(a, b_h), \\ C(a, b_h), & \prod_{j \in J(a, b_h)} \frac{1 - d_j(a, b_h)}{1 - C(a, b_h)} \quad \exists j \text{ için } d_j(a, b_h) > C(a, b_h), \end{cases} \quad (8)$$

Eğer hiçbir kriterde uyumsuzluk yoksa, aSb_h iddiasının iyi kurulduğunu gösterir ve bu durumda $\sigma(a, b_h)$ güvenirlilik indeksi, $C(a, b_h)$ uyumluluk indeksine eşit olur. Bir veya birden fazla uyumsuz kriterin varlığında $C(a, b_h) < d_j(a, b_h)$ olması, güvenirliliğin azaldığını göstermektedir. Bu azalma $d_j(a, b_h)$ değerinin 1’e yaklaşmasıyla daha da büyümektedir. Veto etkisi ile uyumlu olarak, en az bir kriter

ELECTRE TRI yönteminde alternatifler, iki ardışık adımla kategorilere atanmaktadır. İlk olarak, çeşitli parametreler (farksızlık eşiği, tercih eşiği, veto eşiği, kriter ağırlıkları, kategorilerin sınır profil değerleri) kullanılarak alternatifler ve kategorilerin sınır profil değerleri karşılaştırılıp, bulanık S üstünlük ilişkisi elde edilmektedir. S üstünlük ilişkisi kullanılarak, alternatifler iki atama kuralı ile (iyimser, kötümser atama kuralı) kategorilere atanarak sınıflandırılırlar (Mousseau 1998: 9).

3.3.1. Üstünlük ilişkisinin kurulması ve Güvenirliliğin Ölçülmesi

ELECTRE TRI yönteminde bir S üstünlük ilişkisi uyumluluk ve uyumsuzluk adında iki farklı indeks yardımıyla kurulmuştur. Ayrıca bu S üstünlük ilişkisinin güvenirlilik derecesini tespit etmek için, uyumluluk ve uyumsuzluk indeksleri birleştirilerek bir güvenirlilik indeksi elde edilmiştir. Bu kavramlar aşağıda açıklanmıştır (Mousseau ve Slowinski 1998: 162- 163; Mousseau vd. 1999: 9-14):

Uyumluluk İndeksi: Bir kısmi uyumluluk ve bir genel uyumluluk indeksinden oluşan uyumluluk indeksi, kriterlerin ağırlık önem katsayıları göz önünde bulundurularak bu kriterlerin büyük çoğunluğunun aSb_h iddiası ile uyumluluğunu ifade etmektedir. Her bir g_j kriteri için kısmi uyumluluk indeksi aşağıdaki gibi hesaplanır:

için $d_j(a, b_h) = 1$ ise aSb_h iddiası güvenirliliğe sahip değildir ve $\sigma(a, b_h) = 0$ olur (Mousseau vd. 1999; 14).

3.3.2. Sınıflandırmanın Yapılması

Güvenirlilik indeksi belirlendikten sonra, bir kesin üstünlük ilişkisi elde etmek amacıyla bulanık ilişkiyi durulaştırılan bir λ kesme seviyesi belirlenmelidir. Bu kesme seviyesi, tüm kriterler göz önünde bulundurularak bir üstünlük ilişkisini

onaylamak için KV'nin gerekli gördüğü bir minimum güvenilirlik derecesidir. $[0, 5, 1]$ aralığında bir değer alan λ kesme seviyesi, aSb_h iddiasının bir güvenilirlik derecesi olan $\sigma(a, b_h)$ ile karşılaştırılır. $\sigma(a, b_h) \geq \lambda \Leftrightarrow aSb_h$ (“ a , en az b_h kadar iyidir”) (Mousseau vd. 1999:14).

$\sigma(a, b_h)$, $\sigma(b_h, a)$, ve λ değerleri a alternatifi ve b_h profili arasındaki tercih durumunu belirlemektedirler. İkili tercih ilişkilerini gösteren $>$, I ve R sembolleri sırasıyla tercih, farksızlık ve karşılaştırılmazlık durumlarını ifade etmektedirler (Mousseau ve Slowinski 1998; 163). aIb_h durumunda, kriterlerin yeterli bir çoğunluğu a ve b_h 'in hemen hemen aynı performansa sahip olduğunu desteklemektedir ($\sigma(a, b_h) \geq \lambda$ ve $\sigma(b_h, a) \geq \lambda$). $a > b_h$ (tersi $b_h > a$), kriterlerin büyük bir çoğunluğu a 'nın b_h 'dan üstün olduğunu desteklerken, geriye kalan azınlık kriterleri b_h 'ın a 'dan üstün olduğunu desteklemektedir ($\sigma(a, b_h) \geq \lambda$ ve $\sigma(b_h, a) < \lambda$) (tersi $\sigma(a, b_h) < \lambda$ ve $\sigma(b_h, a) \geq \lambda$). aRb_h , kriterlerin bir kısmı a 'nın b_h 'dan, diğer kısmı b_h 'ın a 'dan üstün olduğunu savunmakta, fakat bu iddiaları destekleyen kriterlerin gereken çoğunluğu sağlayamadıklarını göstermektedir ($\sigma(a, b_h) < \lambda$ ve $\sigma(b_h, a) < \lambda$) (Almeida-Dias vd., 2010:567).

Atama İşlemleri: ELECTRE TRI yönteminde, her bir alternatifi atanacağı kategoriye belirlemek amacıyla, bir alternatifi bir profil ile karşılaştırılma şeklini analiz eden iyimser ve kötümser atama kuralları adında iki atama kuralı mevcuttur. Bu atama kuralları aşağıdaki gibi açıklanmıştır (Mousseau vd. 1999:18-19):

Kötümser Atama Kuralı:

- 1) $h = p, p - 1, \dots, 0$ için a alternatifi, aSb_h iddiasını doğrulayacak b_h profilini bulmak için, en büyük profilden başlayarak sırasıyla b_h profilleriyle karşılaştırılır.
- 2) Karşılaştırma sonucunda aSb_h iddiasını sağlayan ilk b_h profili bulununca a , C_{h+1} kategorisine atanır.

İyimser Atama Kuralı (Ayıran):

- 1) $h = 1, 2, \dots, p + 1$ için a alternatifi, $b_h > a$ iddiasını doğrulayacak b_h profilini bulmak için, en küçük profilden başlayarak sırasıyla b_h profilleriyle karşılaştırılır.
- 2) Karşılaştırma sonucunda $b_h > a$ iddiasını sağlayan ilk b_h profili bulununca a , C_h kategorisine atanır.

İyimser atama kuralı, alternatifleri mümkün olan en yüksek kategoride sınıflandırırken, kötümser atama kuralı ise alternatifleri mümkün olan en düşük kategoride sınıflandırmaktadır (Zheng vd., 2014:30). Kötümser atama kuralında, $\sigma(a, b_h) \geq \lambda$ ise, yani aSb_h ($a > b_h$ veya aIb_h) ise a , C_{h+1} kategorisine atanır. Aksi takdirde aSb_0 olacak şekilde en düşük C_1 kategorisine atanacaktır. İyimser atama kuralında, $\sigma(b_h, a) \geq \lambda$ ve $\sigma(a, b_h) < \lambda$ ise, yani b_hSa ve $\neg aSb_h$ ($b_h > a$) ise a , C_h kategorisine atanır. Aksi takdirde $b_{p+1} > a$ olacak şekilde en yüksek C_{p+1} kategorisine atanacaktır (Khalil vd. 1999: 10; Jabeur ve Martel 2007:1279; Sánchez-Lozano vd., 2014: 481). Burada b_0 , tüm alternatiflerin tercih edildiği profili (aSb_0), b_{p+1} , tüm alternatiflere tercih edilen profili temsil etmektedir ($b_{p+1} > a$) (Zheng vd., 2014:29).

ELECTRE TRI yönteminin bu iki atama kuralı, alternatifler ve profiller arasındaki karşılaştırılmazlık ile başa çıkmada bir avantaj sağlamaktadır. ELECTRE TRI yöntemi, alternatiflerin bazı kriterlerde yüksek performans göstermesi ve diğer kriterlerde düşük performans göstermesi durumunda kötümser ve iyimser yaklaşımlar önererek, değerlendirmelerinde özgünlükleri olan alternatiflere işaret edecek şekilde alternatifler arasındaki karşılaştırılmazlığı yönetmektedir. Bu durumda iki atama kuralı arasındaki farklar, alternatiflerin profilleri ile karşılaştırmasını zorlaştıran özel niteliklere sahip alternatiflerin belirlenmesini kolaylaştırmaktadır. Karşılaştırılmazlık alternatifler arasında gerçekçi olmayan ve zorunlu karşılaştırmalar yapılmasını önlemekte ve KV için önemli bilgileri ortaya koymaktadır (Siskos vd. 2007:868; Doumpos vd. 2009:498).

3.4. Kümeleme Analizi ve K-Ortalamlar Algoritması

Kümeleme Analizi (KA), birimleri benzerliklerine göre sınıflandırmak üzere kullanılan çok değişkenli yöntemlerdir. Temel amaç; önceden belirlenen ölçütlere göre, üzerinde çalışılan herhangi bir veri setindeki benzer grupları kendi içinde türdeş; fakat diğer gruplardan farklı olacak biçimde kümeler ayırmaktır. Bunu yaparken, gruplar arasındaki benzerliğin de en çok olması hedeflenmektedir. Başka bir ifadeyle amaç, üretilecek çıktı için kendi içinde tek tip olan farklı gruplar oluşturmaktır (Dinç Cavlak, 2019:2057; Kalra vd., 2018:4; Kodinariya ve Makwana, 2013:90; Morissette ve Chartier, 2013:15; Turan vd., 2016:149; Koltan Yılmaz ve Patır, 2011:99). Temel olarak KA uygulama aşamaları aşağıdaki gibidir (Özdamar, 2004:280):

- Veri kümesinden alınan n sayıda birimin p sayıda değişkenine ilişkin gözlem değerlerinin üretilmesiyle veri matrisi belirlenmektedir.
- Benzerlik/farklılık matrisini belirlemek için birimlerin/değişkenlerin birbirleriyle olan benzerliklerini/farklılıklarını gösteren uygun benzerlik ölçüsü ile birbirlerine uzaklıkları hesaplanmaktadır. Birimlerin benzerliklerinin ortaya konmasında farklı ölçüler kullanılmaktadır. Değişkenlerin ölçü birimlerinin ve ölçümleme tekniklerinin farklı olması nedeniyle uzaklık ölçüleri; değişkenler oransal ya da aralıklı ölçükle elde edildiğinde “uzaklık ya da korelasyon”, sayımla elde edildiğinde “kikare ya da phi kare”, ikili (binary) gözlemlere göre elde edildiğinde ise “Öklid, kareli Öklid, ölçü farkı, örüntü farkı, Lance ve Williams farkı” gibi ölçülerdir (Özdamar, 2004:283).
- Uygun kümeleme algoritması ile birimler/değişkenler uygun sayıda kümeler ayırmaktadır.
- Elde edilen kümeler yorumlanmakta ve bu küme yapısına dayalı kurulan hipotezler doğrulanmaktadır.

KA, Faktör Analizine benzer şekilde bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında ayırım yapmadan, değişkenler arası karşılıklı ilişkileri esas almaktadır. Faktör analizi, değişkenleri az sayıda faktöre indirgeyerek gruplamakta ve böylece değişken sayısını azaltmaktadır. KA ise gözlemleri az sayıda kümeye indirgeyerek, gözlem sayısını azaltmaktadır (Dinç Cavlak, 2019:2057). Bununla birlikte, veri matrisinde değişkenlerin ortalama ve varyansları birbirlerinden çok farklı olduklarında, büyük ortalama ve varyansa sahip değişkenler diğer değişkenleri belirli oranda

baskılamakta ve etkinliklerini göreceli olarak azaltmaktadır. Bu nedenle verilerin standardize edilmesi ya da belirli aralıklarda gözlenen değerlere dönüştürülmesi uygun olmaktadır. Bu amaçla; z skorlarına dönüştürme, $-1 \leq x \leq +1$ aralığına dönüştürme, $0 \leq x \leq 1$ aralığına dönüştürme, $x \leq 1$ dönüştürme, ortalama 1 olacak şekilde dönüştürme ve standart sapma 1 olacak şekilde dönüştürme yöntemleri kullanılmaktadır (Özdamar, 2004, 291).

Birimlerin/değişkenlerin uygun sayıda kümeler ayrılması için pek çok algoritma geliştirilmiştir. Bu algoritmalar, hiyerarşik olan ve hiyerarşik olmayan yöntemler olmak üzere iki grup altında toplanmaktadır. Her iki yöntemde de amaç, kümeler içi benzerlikleri ve kümeler arasındaki farklılıkları en yüksek düzeye çıkarmaktır. Hiyerarşik kümeleme, kümeleri oluşturmak için birimler arasındaki uzaklıkları kullanarak, bağlantı noktalarını gösteren hiyerarşik ağaç diyagramlarını ortaya koymaktadır KA'nın ana zorluklarından biri, farklı veri kümelerinden oluşan doğru sayıda küme sayısının pratikte nadiren bilinmesidir. Hiyerarşik yöntem, kaç tane küme oluşması gerektiğine karar verebilmektedir. Verilerde bilinmeyen sayıda kümenin aranmasına izin verme avantajına sahiptir; ancak benzerlik matrisine dayandıkları için hesaplama açısından çok maliyetlidir. Hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemleri ise analizi yapacak araştırmacı küme sayısına karar verdiğinde ya da bir tahmini olduğunda tercih edilmektedir. Bu da araştırmacının ön bilgisi ve tecrübesi ile yapılmaktadır. Daha sonra her kümenin tipik bir gözlemi seçilmekte ve benzer gözlemler bu tipik gözlemin etrafında birer birer kümelendirilmektedir. Güvenilir olması en belirgin üstünlüğüdür (Dinç Cavlak, 2019:2057; Kangallı vd, 2011:103; Turan vd., 2016:152; Koltan Yılmaz ve Patır, 2011:101). Hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemleri arasında en yaygın kullanılan yöntem; uygulama kolaylığı, hesaplama verimliliği ve düşük bellek tüketimi nedenleriyle yaygınlaşan K-Ortalamalar algoritmasıdır. Bu yöntemin genel mantığı n adet veri nesnesinden oluşan bir veri setini, giriş parametresi olarak verilen k adet kümeye bölümlenmektedir. Böylece, ortaya çıkan küme içi benzerlik yüksek; ancak kümeler arası benzerlik düşük olmaktadır (Ali ve Kadhum, 2017:1577; Demiralay ve Çamurcu, 2005:4; Kanungo, 2002:881; Kodinariya ve Makwana, 2013:91; Morissette ve Chartier, 2013:15).

D , n nesne içeren bir veri kümesi olmak üzere; K-Ortalamalar algoritması aşağıdaki adımlardan oluşmaktadır (Ali ve Kadhum, 2017:1578; Kodinariya ve Makwana., 2013:91):

Adım 1: İlk küme merkezleri olarak rasgele D 'den k nesne seçilmekte ve kümelenen nesnelerin temsil ettiği alana k noktası yerleştirilmektedir. Bu noktalar ilk grup ağırlık merkezlerini temsil etmektedir.

Adım 2: Her nesne yeniden kümedeki nesnelerin ortalama değerine bağlı olarak nesnenin en benzer olduğu kümeye, bir başka deyişle en yakın ağırlık merkezine sahip gruba atanmaktadır.

Adım 3: Küme araçları güncellenmektedir. Bir başka deyişle her küme için nesnelerin ortalama değeri hesaplanarak tüm nesnelere atandığında, k küme merkezlerinin konumları yeniden hesaplanmaktadır.

Adım 4: Küme merkezleri artık hareket etmeye kadar, yeniden değişiklik yapılmayana kadar, 2. ve 3. adımlar tekrarlanmaktadır.

K-Ortalamalar algoritmasının en büyük eksikliği k değerini tespit edememesidir. Bu nedenle başarılı bir kümeleme elde etmek için farklı k değerleri için deneme yanılma yöntemi uygulanmaktadır (Demiralay ve Çamurcu, 2005:6). Küme sayısının belirlenmesinde bir diğer yöntem ise işlemlerin tekrarlanma sayısı ve yakınsama kriteri koşullarının incelenmesidir. İşlemlerin en az 10 defa tekrarlanması gerektiği ve yakınsama kriterinin de 0-1 arasında mümkün olan en küçük sayıda olması tavsiye edilmektedir. Yakınsama kriteri azaldıkça gözlemlerin kümeler atanması daha güvenilir olmaktadır (Kangallı vd, 2011: 104).

4. Bulgular

Bu çalışmada LRE'nin güncellenmiş 2019 yılına ait verileri ve 12 temel göstergesi (Şekil 1'de verilen göstergeler) göz önünde bulundurularak ülkelerin refah düzeyi Entropi tabanlı ELECTRE TRI yöntemi ve K-Ortalamalar kümeleme analizi kullanılarak değerlendirilmiştir. Excel programı kullanılarak Entropi yöntemiyle kriter ağırlıkları belirlenmiş, Matlab 2017 programlama dili kullanılarak ELECTRE TRI yöntemiyle ülkelerin refah düzeylerine göre dört kategoride sınıflandırılmış ve SPSS programı kullanılarak K-Ortalamalar yöntemine göre benzer özelliklere sahip ülkeler gruplandırılmıştır.

4.1. Entropi Yöntemiyle Kriterlerin Ağırlıklarının Elde Edilmesi

ELECTRE TRI yönteminin uygulanması için, en önemli parametrelerden biri olan kriterlerin önem ağırlıklarının bilinmesi gerekmektedir. Çalışmada, objektif bir değerlendirme sağlayan Entropi yöntemi kullanılarak göstergelerin önem ağırlıkları belirlenmiştir. Entropi yönteminde ilk olarak karar matrisinin belirlenmesi gerekmektedir. Çalışmada ele alınan 167 ülkenin 12 temel göstergeye ilişkin verileri ile 167x12 boyutlu bir karar matrisi oluşturulur. Karar matrisinin farklı ölçüm birimlerini ortadan kaldırmak için karar matrisi normalleştirilir. Daha sonra her bir kriter için normalize edilmiş değerler ile bu değerlerin logaritmik değeri çarpılarak sütun bazında toplanır. Her bir kriter için bu toplamlar ayrı ayrı K pozitif sabiti ile çarpılarak e_j entropi değerleri elde edilir. Burada, K pozitif sabiti çalışmada ele alınan ülkelerin sayısı olan 167'nin logaritmasıdır ($K = \frac{1}{\ln(167)} = 0.195389$). Her bir e_j entropi değeri 1'den çıkarılarak d_j ayırt etme gücü hesaplanır ve en son aşamada w_j gösterge ağırlıkları elde edilir. Elde edilen e_j ve d_j değerleri Tablo 2'de, göstergelerin w_j önem ağırlıkları da Tablo 3'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Kriterlere İlişkin e_j ve d_j Değerleri

	g1	g2	g3	g4	g5	g6
e_j	0.992344	0.987735	0.993151	0.989863	0.996883	0.992174
d_j	0.007656	0.012265	0.006849	0.010137	0.003117	0.007826
	g7	g8	g9	g10	g11	g12
e_j	0.991425	0.987003	0.997755	0.985904	0.993024	0.996704
d_j	0.008575	0.012997	0.002245	0.014096	0.006976	0.003296

Tablo 3. Entropi Gösterge Ağırlık Değerleri

	Kriterler	Kriter Ağırlıkları	Önem Sırası
g1	Ekonomik Kalite	0.079726	7
g2	Eğitim	0.127717	3
g3	Girişimcilik Koşulları	0.071316	9
g4	Yönetim	0.105557	4
g5	Sağlık	0.032453	11
g6	Yatırım Ortamı	0.081488	6
g7	Yaşam Koşulları	0.08929	5
g8	Pazara Erişim ve Altyapı	0.135334	2
g9	Doğal Çevre	0.023381	12
g10	Kişisel Özgürlük	0.146777	1
g11	Emniyet ve Güvenlik	0.072645	8
g12	Sosyal Sermaye	0.034317	10

Tablo 3'deki değerlere göre, refah düzeyini en çok etkileyen ilk üç kriter "Kişisel Özgürlük", "Pazara Erişim ve Altyapı, Eğitim" kriterleri çıkarken, en az etkileyen ise "Doğal Çevre" kriteri çıkmıştır. Bu değerlere göre, refah düzeyi düşük olan ülkelerin ilk olarak düzeltmeleri gereken Kişisel Özgürlük kriteridir.

4.2. ELECTRE TRI Yöntemi İle Ülkelerin Refah Düzeylerine Göre Sınıflandırılması

ELECTRE TRI yönteminin uygulanması çeşitli parametrelerin belirlenmesini gerektirmektedir. Bu parametreler ayırım eşikleri (tercih, farksızlık veto eşikleri ve lamda kesme seviyesi), kriterlerin önem katsayılarını gösteren kriter ağırlıkları ve ardışık kategorileri arasındaki sınırları belirleyen profillerdir. ELECTRE TRI yönteminde kullanılan bu parametreler KV tarafından belirlenen ve onların tecrübelerini ve uzmanlık alanlarını ifade eden keyfi değerlerdir. Bu parametrelerin değeri ile ilgili bazı belirsizlikler, çelişkiler ve keyfilik söz konusu olduğunda, tüm parametre değerleri için kesin rakamlar sağlamak genellikle zordur (Mousseau ve Slowinski 1998:159). Roy ve Bouyssou (1986), bu değerlerin keyfi seçiminden dolayı duyarlılık analizini önermiştir. Bu çalışmada, önce başlangıç parametre değerlerine göre sınıflandırma yapılmış, daha sonra kriter ağırlıkları ve kesme seviyesinin sınıflandırma sonuçları üzerindeki etkisinin araştırmak amacıyla duyarlılık analizi yapılmıştır.

Eşik değerler: ELECTRE TRI yönteminde, farksızlık, tercih ve veto eşik değerleri KV tarafından belirlenen keyfi değerlerdir. Roy (1991), belirsiz, tutarsız ve yanlış tanımlanan kriterlerin ana kaynaklarını inceleyerek eşik değerleri makul bir minimum ve maksimum değer arasına yerleştirmeyi ve eşik değerleri bu aralığın ortasına karşılık gelen değeri benimsemeyi önermiştir (Roy, 1991:66-70). Bu çalışmada eşik değerler, LRE'nin 2019 verilerinin her bir kriterine göre ülkelerin refah düzeyi puanları arasındaki farklar incelenerek, q_j farksızlık, p_j tercih ve v_j veto eşik değerleri makul bir minimum ve maksimum değer arasına yerleştirilmiştir. Her bir kriterdeki, ülkelerin refah düzeyi arasındaki en küçük farklar farksızlık eşığı, orta değerler

Tablo 4. Kriterlerin Başlangıç Profil Değerleri

	g1	g2	g3	g4	g5	g6	g7	g8	g9	g10	g11	g12
b_1	45.105	53.513	51.789	45.876	65.738	49.715	64.884	44.46	53.673	47.315	63.277	48.798
b_2	59.489	74.511	67.729	63.743	76.728	66.301	84.909	64.024	59.473	63.859	77.556	53.212
b_3	69.551	83.878	79.844	80.639	81.153	76.793	93.677	74.707	66.683	81.079	87.996	62.798

λ Kesme Seviyesi: Üstünlük ilişkisini destekleyen yeterli çoğunluk olarak tanımlanan ve keyfi bir değer olan λ kesme seviyesi, Merad vd. (2004:174) tarafından, (1-(en büyük

tercih eşığı ve en büyük farklar veto eşığı olarak alınmıştır. Eşik değerler, her bir kriterdeki refah düzeyi puanları büyükten küçüğe doğru sıralandıktan sonra elde edilmiştir. Bu durumda, eşik değer aralıkları $q_j = [0, 10]$, $p_j = [49, 69]$ ve $v_j = [77, 97]$, şeklinde elde edilmiş ve bu aralıkların ortasına karşılık gelen $q_j = 5$, $p_j = 59$ ve $v_j = 87$, eşik değerler tüm kriterler için eşit olarak alınmıştır.

Kriter Ağırlıkları: Çalışmada, iki tür kriter ağırlığı kullanılmıştır. İlk olarak objektif bir değerlendirme yapan Entropi ağırlıkları kullanılmış ve daha sonra her bir kriter eşit ağırlıklandırılarak (1/12) sonuçlar karşılaştırılmıştır.

Kategoriler ve Profil değerleri: Bu çalışmada, ülkeler refah düzeylerine göre dört kategoride sınıflandırılmıştır. Bu kategorilerden C1 kategorisinde en düşük refah düzeylerine sahip ülkeler, C2 kategorisinde orta refah düzeylerine sahip ülkeler, C3 kategorisinde iyi refah düzeylerine sahip ülkeler ve C4 kategorisinde ise en yüksek refah düzeylerine sahip ülkeler sınıflandırılmıştır.

Profil değerleri, kategorilerin sınırlarını gösteren ve KV tarafından belirlenen keyfi değerlerdir. Bu çalışmada, ülkeler refah düzeylerine göre dört kategoriye ayrılarak sınıflandırılacağından üç sınır profil değerinin belirlenmesi gerekmektedir. Çalışmada, başlangıç profil değerleri, Mousseau ve Slowinski (1998) tarafından önerilen aşağıdaki yöntem kullanılarak elde edilmiştir.

$$g_j(b_h) = \frac{1}{2} \left\{ \frac{\sum_{a_i \in C_h} g_j(a_i)}{n_h} + \frac{\sum_{a_i \in C_{h+1}} g_j(a_i)}{n_{h+1}} \right\} \quad (9)$$

Burada n_h ve n_{h+1} sırasıyla C_h ve C_{h+1} kategorilerine atanan ülkelerin sayısını vermektedir (Mousseau ve Slowinski,1998:169). Bu sezgisel kural ile profil değerlerinin hesaplanması için, LRE'nin sınıflandırmasına ihtiyaç vardır. LRE herhangi bir sınıflandırmaya sahip olmadığından, bu çalışmada LRE'ne en yakın benzerlik gösteren ve küresel hesaplama yapan İGE'nin sınıflandırmasının sınır değerleri göz önünde bulundurularak, LRE'nin sınıflandırılması elde edilmiştir. 0 ile 1 arasında değerler alan İGE, 2019 verilerine göre üç sınır değer belirleyip ülkeleri gelişmişlik düzeylerine göre dört kategoride sınıflandırmıştır. Düşük insani gelişmişlik için 0.550'den küçük, orta düzey insani gelişmişlik için 0.550–0.699, yüksek insani gelişmişlik için 0.700–0.799 ve çok yüksek insani gelişmişlik için 0.800 veya daha büyük değerler seçilmiştir (IGE, 2020). LRE'nin puanları 0 ile 100 arasında değiştiği için İGE'nin sınır değerleri 100'lük sisteme çevrilerek, bu sınır değerlere göre LRE dört kategoride sınıflandırılmıştır.

Denklem (9) daki sezgisel kural yardımıyla, LRE'nin dört sınıftan faydalanarak ELECTRE TRI yönteminin profil değerleri elde edilmiş ve bu profil değerleri Tablo 4'te gösterilmiştir.

ağırlık / toplam ağırlık)) değerinden daha büyük bir değer olarak önerilmiştir. Bu değer, en ağırlıklı kriterin atanma kategorisine karar verenin tek kişi olmasını engellemektedir

(Merad vd. 2004: 174). λ kesme seviyesi, bir alternatifin bir profilden üstün olduğunu iddia edebilecek en düşük güvenilirlik derecesini temsil ettiğinden, alternatiflerin sınıflandırılmasında yüksek λ değerlerinin seçilmesi mantıklı görülmüştür. Bu yüksek değerler, KV'nin bazı belirsizliklerden etkilenebileceği parametre değerlerine ilişkin sınıflandırma sonuçlarını güvenilir kılmaktadır (Antonella vd., 2017:107). Bu çalışmada, Entropi kriter ağırlıkları ile bir α ülkesinin bir refah düzeyi kategorisinde sınıflandırılması için kriter ailesinin $\left[1 - \left(\frac{0.146777}{1}\right)\right] = \%85.3232$ 'den fazlasının bu durumu onaylaması gerekmektedir. Bu durumda, ilk sınıflandırma için gereken çoğunluk $\lambda = 0.86$ olarak belirlenmiştir. Her bir kriter eşit ağırlıklandırıldığında ise λ kesme seviyesi $\left[1 - \left(\frac{0.08333}{1}\right)\right] = \%91.667$ 'den fazlasının bu durumu onaylaması gerekmektedir. Bu durumda, ikinci sınıflandırma için gereken çoğunluk $\lambda=0.92$ olarak belirlenmiştir. Elde edilen bu iki λ kesme seviyesinin büyük değerleri için duyarlılık analizi yapılmıştır.

Atama Kuralları: Alternatiflerin önceden belirlenmiş kategorilere atanması için gereken parametre değerleri belirlendikten sonra, yöntemin kötümser ve iyimser atama kuralları yardımıyla, alternatifler kategorilerin sınır profil değerleri ile karşılaştırılıp sınıflandırılacaktır. Bu çalışmada, ülkeler refah düzeylerine göre dört kategoride sınıflandırıldığı için üç sınır profil değeri elde edilmiştir. Ayrıca b_0 , tüm ülkelerin tercih edildiği en alt profil değerini, b_4 ise tüm ülkelere tercih edilen profil değerini göstermektedir. LRE, ülkelerin refah düzeylerini 0 ile 100 arasında değerlendirdiği için $b_0 = 0$ ve $b_4 = 100$ olarak alınmıştır. Her iki atama kuralı, bir alternatifin bir profil değerinden üstünlüğünü bir λ kesme seviyesiyle onaylayarak sınıflandırma yapmaktadır. Kesme seviyesi 1'e doğru artıkça, eğer karşılaştırılabilirlik durumu söz konusu ise kötümser atama kuralı alternatiflerin çoğunu C1 kategorisinde sınıflandırırken, iyimser atama kuralı C4 kategorisinde sınıflandırır. Diğer durumlarda her iki atama kuralı alternatifleri aynı kategoride sınıflandırarak, kesme seviyesi 1'e doğru artıkça C1 kategorisinde, 0.5 doğru azaldıkça C4 kategorisinde sınıflandırmaktadır.

4.2.1. ELECTRE TRI Yöntemiyle Elde Edilen Bulgular

Tüm parametreler belirlendikten sonra, başlangıç parametreler ile ilk sınıflandırma elde edilmiştir. Daha sonra, kriter ağırlıkları ve λ kesme seviyesinin farklı değerlerinin sınıflandırma sonuçları üzerindeki etkisini araştırmak amacıyla duyarlılık analizi yapılmıştır.

İlk olarak, Entropi ağırlıkları ve $\lambda = 0.86$ kesme seviyesi kullanılarak kötümser ve iyimser atama kuralları ile ülkelerin refah düzeylerine göre ilk sınıflandırması elde edilmiştir. İlk sınıflandırmanın sonuçları Tablo 5'de verilmiştir.

Tablo 5. Başlangıç Parametre Değerlerine Göre İlk Sınıflandırma

$\lambda=0.86$	Kötümser	İyimser
C1	27	27
C2	65	65
C3	36	36
C4	39	39

Tablo 5'e göre 27 ülke en kötü refah düzeyine sahip ülkeleri kapsayan C1 kategorisinde, 65 ülke orta refah düzeyine sahip C2'de, 36 ülke iyi refah düzeyine sahip C3'de ve 39 ülke ise en iyi refah düzeyine sahip ülkeleri kapsayan C4 kategorisinde sınıflandırılmıştır. İlk parametreler ile elde edilen sınıflandırmada, ülkeler ve profil değerleri arasında herhangi bir karşılaştırılabilirlik oluşmadığı için kötümser ve iyimser atama kuralları ülkeleri aynı kategorilerde sınıflandırmıştır. Bu durumda, $\lambda = 0.86$ kesme seviyesinin hem güvenilirliği artırdığı hem de karşılaştırılabilirlik oluşmadığı için karşılaştırmayı zenginleştirdiği söylenebilir. Farklı λ kesme seviyeleri ve kriter ağırlıkları ile elde edilen sınıflandırma sonuçları Tablo 6'de verilmiştir. Entropi kriter ağırlıkları ve eşit kriter ağırlıkları ile birlikte, $\lambda = 0.86$, $\lambda = 0.92$, $\lambda = 0.95$ ve $\lambda = 0.97$ kesme seviyeleri kullanılarak ülkeler kötümser ve iyimser atama kurallarına göre sınıflandırılmıştır.

Tablo 6. Farklı λ Kesme Seviyeleri ve Kriter Ağırlıkları ile Dört Kategoride Sınıflandırılan Ülke Sayıları ve Karşılaştırmaları

	Entropi kriter ağırlıklar ile sınıflandırma		Eşit kriter ağırlıklar ile sınıflandırma	
	Kötümser	İyimser	Kötümser	İyimser
$\lambda = 0.86$	Ülke sayıları	Ülke sayıları	$\lambda = 0.86$	Ülke sayıları
C1	27	27	C1	22
C2	65	65	C2	58
C3	36	36	C3	43
C4	39	39	C4	44
$\lambda = 0.92$			$\lambda = 0.92$	
C1	44	44	C1	39
C2	66	66	C2	69
C3	23	23	C3	25
C4	34	34	C4	34
$\lambda = 0.95$			$\lambda = 0.95$	
C1	61	57	C1	50
C2	56	60	C2	64
C3	23	23	C3	25
C4	27	27	C4	28
$\lambda = 0.97$			$\lambda = 0.97$	
C1	69	57	C1	64
C2	51	63	C2	57
C3	22	21	C3	21
C4	25	26	C4	25

Tablo 6'daki bilgilere göre, Entropi kriter ağırlıkları ve $\lambda = 0.95$ kesme seviyesi ile elde edilen sonuçlarda kötümser ve iyimser atama kuralları arasında farklılıklar oluşmuştur. C1 ve C2 kategorisinde oluşan bu farklılıklar Çin, Küba, Suudi Arabistan ve Türkiye'nin b_1 profil değeri ile karşılaştırılmamasından kaynaklanmaktadır. Bu ülkeler $\lambda = 0.86$ ve $\lambda = 0.92$ kesme seviyeleri ile C2'de sınıflandırılırken, $\lambda = 0.95$ kesme seviyesi ile iyimser atama kuralına göre C2'de, daha temkinli davranan kötümser atama kuralına göre ise C1'de sınıflandırılmıştır. Bu ülkelerin kriterleri incelendiğinde, dört ülkenin de Entropi kriter ağırlıklarına göre refah düzeyini belirleyen önemli kriterlerden "Kişisel Özgürlük" kriterinin çok düşük olduğu görülmüştür. Bu ülkelerin "Kişisel Özgürlük" kriteri, diğer ülkelerle karşılaştırıldığında sondan ilk 22 ülkenin içinde yer almaktadır. Bu durumda, bu ülkelerin refah düzeylerini yükseltmeleri için Kişisel Özgürlüğe daha çok önem vermeleri gerektiği düşünülmüştür. Benzer şekilde, Entropi kriter ağırlıkları ve eşit kriter ağırlıklarına göre $\lambda = 0.97$ değeri ile de bazı ülkelerde karşılaştırılabilirlikle sonuçlanmıştır.

Entropi kriter ağırlıkları ve eşit kriter ağırlıkları ile elde edilen sonuçlar karşılaştırıldığında, iki kriter ağırlığı arasında farklılıklar oluşmuştur. Örneğin tüm kriterlerdeki

performans değeri b_1 profil değerinden küçük olan Kamerun ülkesi, Entropi kriter ağırlıkları ve $\lambda = 0.86$ değeri ile en düşük refah düzeyine sahip C1 kategorisinde sınıflandırılırken, eşit kriter ağırlıkları ve $\lambda = 0.86$ değeri ile C2’de sınıflandırılmıştır. Bu ülkenin kriterleri incelendiğinde Entropi yöntemi ile refah düzeyini en az etkileyen, yani en düşük kriter ağırlığına sahip “Doğal Çevre” kriterinin buna sebep olduğu tespit edilmiştir. Bu kriter, Entropi yöntemiyle 0.023381 değerini alırken, eşit kriter ağırlığı ile 0.083333 değerini almıştır. “Doğal Çevre” kriteri 0.023381 ve diğer tüm kriter ağırlıkları 0.088784 olacak şekilde değiştirildiği zaman bu ülke C1 kategorisinde sınıflandırılmıştır. Benzer şekilde, tüm kriterlerdeki performans değeri b_3 profilinden küçük olan Şili, Entropi ve $\lambda = 0.92$ değeri ile C4’de sınıflandırılırken, aynı λ değeri ile eşit ağırlıklarda C3’de sınıflandırılmıştır. Kriterlerin önem dereceleri incelendiğinde, bu ülkenin Entropi kriter ağırlığına göre önem seviyesi yüksek olan kriterlerde performans değerinin de yüksek olması, bu ülkenin b_3 sınır profil değerinden üstünlüğünü onaylayan ve $\lambda = 0.92$ çoğunluğu sağladığı, eşit kriter ağırlıklarında ise sağlayamadığı tespit edilmiştir. Entropi kriter ağırlıkları ve eşit kriter ağırlıkları ile birlikte $\lambda = 0.86$ kesme seviyesi kullanıldığı zaman, her iki kriter ağırlığı ülkelerin %86.23’nü aynı kategorilerde sınıflandırmıştır. Farklı sınıflandırılan ülkeleri eşit kriter ağırlığı, Entropi kriter ağırlığına göre bir üst kategoride sınıflandırmıştır.

Tablo 6’da gösterilen tüm sonuçlar karşılaştırıldığında, tüm senaryoların ülkelerin %42’sini aynı kategoride sınıflandırdığı, bu ülkelerden 21’nin C1’de, 20’sinin C2’de 5’nin C3’de ve 24’ünün de C4’de sınıflandırıldığı gözlemlenmiştir. Bu sonuçlara göre, ülkelerin %42’si için kararlı bir sınıflandırma elde edilmiştir. Geriye kalan ülkeler ise kesme seviyesi 1’e doğru arttıkça bir alt kategoride sınıflandırılmışlardır. Bunun nedeni, kesme seviyesinin artan değerlerine karşılık güvenilirlik artmış ve daha katı bir atama yapılarak ülkeler alt kategorilerde yoğunlaşmıştır.

Yukardaki tüm sonuçlar değerlendirildiğinde, Entropi kriter ağırlıkları ve $\lambda = 0.86$ kesme seviyesinin bu çalışma için uygun parametreler olduğu gözlemlenmiştir. Entropi yöntemi her kriteri farklı ağırlıklandırarak, refah düzeylerinin değerlendirmesinde daha gerçekçi sonuçlar elde ettiği ve $\lambda = 0.86$ kesme seviyesinin karşılaştırılan alternatiflerin sayısını azaltmadan üstünlük ilişkisini güvenilir hale getirdiği ve bu nedenle normal bir sınıflandırma için yeterli olduğu kanısına varılmıştır.

4.3. K-Ortalamlar ile Elde Edilen Bulgular

Çalışmada; LRE, 12 refah göstergesine bağlı olarak 167 ülkenin 2019 yılı verileri baz alınarak hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemlerinden K-Ortalamlar algoritması kullanılmış, veriler SPSS 20.0 programı aracılığıyla analiz edilmiştir.

K-Ortalamlar algoritması uygulanırken küme sayısının araştırmacı tarafından belirlenmesi gerekmektedir. Bu nedenle; Entropi tabanlı ELECTRE TRI ile ülkeler refah düzeylerine göre dört grupta sınıflandırıldığı için küme sayısı dört olarak belirlenmiştir. Böylece elde edilen dört küme, belirlenen sınıflandırma dahilinde “en düşük, orta, iyi, en yüksek” refah düzeylerine sahip ülkeler olarak ayırt edilebilmektedir. Ayrıca çalışmada kullanılan yöntemlerden elde edilen bulguların karşılaştırılması ve benzerlik düzeylerinin ortaya konması da mümkün olmaktadır. Bununla birlikte, değişkenlerin aşırı uçlarda yer alan değerlerinin kümeleme üzerindeki olumsuz etkilerini engellemek amacıyla K-Ortalamlar uygulanmadan önce göstergelerin her biri “Z değerleri” olarak da bilinen standart değerlere dönüştürülmüş ve analizler yapılmıştır. Bu doğrultuda, K-Ortalamlar ile elde edilen bulgular aşağıdaki gibidir.

Analiz sonucunda, ülkelerin hangi kümeye dahil olduğunu ve kümeler arası uzaklığı gösteren tablolar elde edilmiş ve bu değerler aynı sırayla Tablo 7 ve Tablo 8’de gösterilmiştir. Kümeler, ELECTRE TRI ile belirlenen sınıflarla karşılaştırma yapmak üzere, tablolarda K1, K2, K3, K4 olarak adlandırılmıştır.

Tablo 7. K Ortalamalar Yöntemine Göre Oluşan Gruplar

Ülkeler	Küme	Frekans
Afganistan, Angola, Burundi, Çad, Eritre, Etiyopya, Güney Sudan, Haiti, Irak, Kamerun, Kongo, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Libya, Mısır, Moritanya, Orta Afrika Cumhuriyeti, Pakistan, Somali, Sudan, Suriye, Venezuela, Yemen	K1	22
Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya, Avusturya, Belçika, BK, Çekya, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Güney Kore, Hollanda, Hong Kong, İrlanda, İspanya, İsrail, İsveç, İsviçre, İtalya, İzlanda, Japonya, Kanada, Kıbrıs, Kosta Rika, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Malta, Norveç, Polonya, Portekiz, Singapur, Slovakya, Slovenya, Şili, Tayvan-Çin, Yeni Zelanda	K2	38
Arjantin, Arnavutluk, Azerbaycan, Bahreyn, Belarus, Belize, Birleşik Arap Emirlikleri, Bosna Hersek, Botswana, Brezilya, Bulgaristan, Cabo Verde, Cezayir, Çin, Dominik Cumhuriyeti, Ekvator, El Salvador, Endonezya, Ermenistan, Fas, Filipinler, Guatemala, Guyana, Güney Afrika, Gürcistan, Hırvatistan, Hindistan, Honduras, İran, Jamaika, Karadağ, Katar, Kazakistan, Kırgızistan, Kolombiya, Kuveyt, Kuzey Makedonya, Küba, Lübnan, Macaristan, Malezya, Mauritius, Meksika, Moğolistan, Moldova, Namibya, Nikaragua, Özbekistan, Panama, Paraguay, Peru, Romanya, Rusya, Seyşeller, Sırbistan, Sri Lanka, Surinam, Suudi Arabistan, Tacikistan, Tayland, Trinidad ve Tobago, Tunus, Türkiye, Türkmenistan, Ukrayna, Umman, Uruguay, Ürdün, Vietnam, Yunanistan	K3	70
Bangladeş, Benin, Bolivya, Burkina, Fas, Cibuti, Ekvator Ginesi, Esvatini, Fildişi Sahili, Gabon, Gambiya, Gana, Gine, Gine-Bissau, Kamboçya, Kenya, Komorlar, Laos, Lesoto, Liberya, Madagaskar, Malawi, Mali, Mozambik, Myanmar, Nepal, Nijer, Nijerya, Papua Yeni Gine, Ruanda, Sao Tome ve Principe, Senegal, Sierra, Leone, Tanzanya, Togo, Uganda, Zambiya, Zimbabve	K4	37
Toplam		167

Tablo 7 incelendiğinde, küme sayısının dört olarak belirlendiği K-Ortalamlar tekniği ile elde edilen K1’de 22

ülke, K2’de 38 ülke, K3’de 70 ülke ve K4’te ise 37 ülke yer aldığı görülmektedir.

Tablo 8. Son küme merkezleri arası uzaklıklar

Kümler	K1	K2	K3	K4
K1		8,649	4,634	2,450
K2	8,649		4,173	6,659
K3	4,634	4,173		3,023
K4	2,450	6,659	3,023	

Tablo 8 incelendiğinde, K1 ve K4'ün birbirlerine en yakın kümeler (2,450), K1 ve K2'nin ise birbirine en uzak kümeler (8,649) olduğu görülmektedir. Bu durumda, göstergeler itibariyle K1 ve K4'te yer alan ülkeler birbirine daha çok benzemekten K1 ve K2'de bulunan ülkelerin birbirine en az benzediği ortaya çıkmaktadır. K-Ortalamalar sonucu oluşan kümelerde, göstergelerin etki düzeyini gösteren ANOVA testi sonuçları Tablo 9'da verilmektedir.

Tablo 9. Göstergelerin Etki Düzeyini Gösteren ANOVA Testi Sonuçları

	Küme		Hata		F	Sig.
	Mean	Square	Mean	Square		
Ekonomik Kalite	40,353	3	,276	163	146,363	,000
Eğitim	44,973	3	,191	163	235,851	,000
Girişimcilik	42,217	3	,241	163	174,882	,000
Koşullar						
Yönetim	45,945	3	,173	163	265,886	,000
Sağlık	40,323	3	,276	163	145,958	,000
Yatırım Ortamı	44,740	3	,195	163	229,472	,000
Yaşam Koşulları	44,490	3	,200	163	222,933	,000
Pazar Erişimi ve Altyapı	46,148	3	,169	163	272,985	,000
Doğal Çevre	24,558	3	,566	163	43,358	,000
Kişisel Özgürlük	33,307	3	,405	163	82,160	,000
Emniyet ve Güvenlik	35,231	3	,370	163	95,226	,000
Sosyal Sermaye	22,391	3	,606	163	36,930	,000

Tablo 9 incelendiğinde, ülkelerin dört grupta kümelenmesinde seçilen göstergelerinin hepsinin önemli düzeyde rol oynadığı görülmektedir ($p < 0.05$). Bununla birlikte, en önemli düzeyde etkili olan ilk üç göstergenin sırasıyla, "Pazar Erişimi ve Altyapı, Yönetim, Eğitim" olduğu görülürken en az etkili olan göstergelerin de yine sırasıyla "Sosyal Sermaye, Doğal Çevre" olduğu görülmektedir. Bu göstergelerin kümeler itibariyle farklılığı ise Tablo 10'da verilmektedir.

Tablo 10. Son Küme Merkezleri

	Kümler			
	K1	K2	K3	K4
Ekonomik Koşullar	-1,19351	1,34224	,04575	-,75542
Eğitim	-1,23689	1,21243	,27964	-1,03880
Girişimcilik Koşulları	-1,33646	1,41191	-,05294	-,55527
Yönetim	-1,29579	1,52447	-,12601	-,55679
Sağlık	-1,21677	1,02221	,37067	-1,02762
Yatırım Ortamı	-1,36610	1,35805	,10283	-,77703
Yaşam Koşulları	-1,16244	1,15323	,32689	-1,11167
Pazar Erişimi ve Altyapı	-1,24435	1,32531	,18707	-,97517
Doğal Çevre	-,95407	1,13602	-,21491	-,19285
Kişisel Özgürlük	-1,22253	1,28192	-,17706	-,25468
Emniyet ve Güvenlik	-1,61621	1,10387	,02753	-,22480

Tablo 10 incelendiğinde, göstergelerin dört kümedeki ortalamaları görülmektedir. Buna göre, K1'i oluşturan ülkelerin "Emniyet ve Güvenlik" ortalamasının en düşük, "Doğal Çevre" ortalamasının ise en yüksek olduğu görülmektedir. K2'yi oluşturan ülkelerde (sırasıyla) "Yönetim, Girişimcilik Koşulları, Yatırım Ortamı" en yüksek, "Sosyal Sermaye" ise en düşük ortalamaya sahiptir. Buna ek olarak, K2 bütün göstergeler itibariyle en yüksek ortalamalara sahip olan kümedir. Tüm göstergelerin en düşük ortalamaya sahip olduğu küme gözlemlendiğinde bu kümenin K1'deki ülkelerden oluştuğu ve Tablo 8 ile birlikte

incelendiğinde K1 ve K2'nin aynı doğrultuda birbirine en uzak ülkeler olduğu görülmektedir. Buna göre; K2 refah seviyesi "en iyi" olan küme, K1 de refah seviyesi "en kötü" olan küme olarak değerlendirilebilir. Tablo 9'da ülkelerin kümelenmesinde en az etkili olan göstergelerden birinin "Doğal Çevre" olduğu düşünüldüğünde, K1 kümesinde bu göstergenin en düşük ortalamaya sahip olması da bu kümenin refah düzeyinin "en kötü" olduğunu desteklemektedir. Tablo 10'a göre, diğer kümelerin ortalamaları incelendiğinde, K3 refah seviyesi "iyi" olan küme iken K4 ise "orta" refah düzeyine sahip olan kümedir. Türkiye'nin de içinde bulunduğu K3'ü oluşturan ülkelerde, "Sağlık, Yaşam Koşulları" göstergeleri en yüksek ortalamaya sahip iken "Doğal Çevre"nin en düşük ortalamaya sahip olduğu görülmektedir. Son küme olan K4'te yer alan ülkelerde ise en yüksek ortalamaya sahip olan gösterge yine kendisine en çok benzeyen K1'de olduğu gibi "Doğal Çevre" dir. Bu kümede en düşük ortalamaya sahip olan gösterge ise "yaşam koşulları" göstergesidir.

4.4 ELECTRE TRI Yöntemi ve K-Ortalamalar Yöntemlerinin Bulgularının Karşılaştırılması

Ülkeleri refah düzeylerine göre dört kategoride sınıflandıran ELECTRE TRI yöntemi ile benzer özelliklere sahip ülkeleri dört kümede gruplayan K-Ortalamalar yönteminin bulguları karşılaştırıldığında, Entropi kriter ağırlıkları ve $\lambda = 0.86$ kesme seviyesi kullanılarak elde edilen sınıflandırmada ülkelerin %73'ünün (122/167) K-Ortalamalar yöntemi ile elde edilen kümelerle benzerlik gösterdiği belirlenmiştir. Aynı kategoride sınıflandırılıp da benzerlik göstermeyen ülkeler yakın kümelerde yer almaktadır.

Sınıf bazında incelendiğinde, ELECTRE TRI ile C1 kategorisinde sınıflandırılan ülkelerin %70.37'si K1, %29.63'ü K1'e yakın olan K4 kümesiyle, C2 kategorisinde sınıflandırılan ülkelerin %4.6'sı K1 ile, %44'ü K4 ile, %50.77'si K3 kümesi ile, C3 kategorisinde sınıflandırılan ülkelerin %100'ü K3 kümesi ile ve son olarak C4 kategorisinde sınıflandırılan ülkelerin %97.44'ü K2 ile %2.56'sı K3 ile uyumlu çıkmıştır. Benzer şekilde, eşit kriter ağırlıkları ve $\lambda = 0.86$ kesme seviyesi kullanılarak elde edilen sınıflandırmada ülkelerin %78'i K-Ortalamalar yöntemi ile elde edilen kümelerle benzerlik göstermektedir. Sınıf bazında incelendiğinde ise C1 kategorisinde sınıflandırılan ülkelerin %77.27'si K1 kümesiyle, %22.73'ün K4 kümesiyle, C2 kategorisinde sınıflandırılan ülkelerin %8.62'si K1 ile, %36.21'ü K3 ile, %55.17'si K4 kümesi ile, C3 kategorisinde sınıflandırılan ülkelerin %100'ü K3 kümesi ile ve son olarak C4 kategorisinde sınıflandırılan ülkelerin %86.36'sı K2 ile %13.64'ü K3 ile uyumlu çıkmıştır. Entropi kriter ağırlıkları ve eşit kriter ağırlıkları ile birlikte kullanılan diğer kesme seviyeleri ile elde edilen sınıflandırmalarda, kesme seviyesi 1'e doğru arttıkça aynı kategorideki ülkelerin benzerliğinin azaldığı gözlemlenmiştir. ELECTRE TRI yönteminin Entropi kriter ağırlıkları ve eşit kriter ağırlıkları ile K-Ortalamalar yönteminden elde edilen sonuçlar EK'de verilmiştir.

Ülkelerin refah seviyesinde etkili olan göstergeler yöntemler itibariyle karşılaştırıldığında; 12 temel gösterge içerisinde refah düzeyini en çok etkileyen üç göstergeden ikisi aynıdır. Entropi yöntemiyle değerlendirilen göstergeler için en etkili gösterge "Kişisel Özgürlük" göstergesi çıkmıştır. Bu göstergeyi sırasıyla "Pazara Erişim ve Alt

Yapı, Eğitim” göstergeleri takip etmektedir. Bu göstergeleri düşük olan ülkeler genellikle alt kategorilerde sınıflandırılmıştır. K-Ortalamalar yöntemine göre ise en etkili olan göstergeler sırasıyla “Pazar Erişimi ve Altyapı, Yönetim, Eğitim” olarak tespit edilmiştir. Göstergeler sıralama itibarıyla farklı olmakla birlikte diğer iki ortak gösterge itibarıyla aynıdır. Bununla birlikte, refah düzeyini en az etkileyen göstergeler her iki yöntem için de “Doğal Çevre” olarak tespit edilmiştir.

5. Sonuç

Bu çalışmada, ülkelerin refah düzeylerini değerlendirmek için Entropi tabanlı ELECTRE TRI ve K-Ortalamalar yöntemleri beraber kullanılarak, ülkeler refah düzeyi benzerliklerine göre gruplandırılmıştır. Bu amaçla, LRE'nin 2019 güncel verileri kullanılarak 167 ülke 12 temel göstergeye göre analiz edilmiştir. ELECTRE TRI yönteminde parametreler keyfi belirlendiği için K-Ortalamalar ile desteklenmiştir. Önce, Entropi yöntemiyle refah düzeyi kriterlerinin ağırlıkları belirlenmiştir. Daha sonra, ELECTRE TRI yöntemiyle ülkeler refah düzeylerine göre en iyiden en kötüye doğru sınıflandırılmış ve K-Ortalamalar yöntemiyle de benzer özellikler gösteren ülkeler kümelendirilmiştir. Ayrıca, ELECTRE TRI ve K-Ortalamalar yöntemleri ile elde edilen sonuçların uyumlu olup olmadığı incelenmiş ve bu yöntemlerin bu alanda uygulanabilirliği gösterilmiştir.

Ülkeler refah düzeylerine göre ELECTRE TRI yöntemiyle “C1:en kötü, C2:orta, C3:iyi ve C4:en iyi” olmak üzere dört kategoride sınıflandırılmıştır. Buna göre en kötü refah seviyesine sahip C1’de 27 ülke, orta refah seviyesine sahip C2’de 65 ülke, iyi refah seviyesine sahip C3’te 36 ülke ve en iyi refah seviyesine sahip C4’de 39 ülke yer almaktadır. K-Ortalamalar yöntemiyle ise “K1:en kötü, K4:orta, K3:iyi ve K2:en iyi” olmak üzere dört kategoride kümelendirilmiştir. Buna göre en kötü refah seviyesine sahip K1’de 22 ülke, orta refah seviyesine sahip K4’te 37 ülke, iyi refah seviyesine sahip K3’te 70 ülke ve en iyi refah seviyesine sahip K2’de 38 ülke yer almaktadır. Göstergeler itibarıyla K1 ve K4’te yer alan ülkeler birbirine daha çok benzemektedirken K1 ve K2’de bulunan ülkelerin birbirine en az benzediği ortaya çıkmaktadır.

Entropi kriter ağırlıkları ve $\lambda = 0.86$ kesme seviyesi kullanılarak elde edilen sınıflandırmada ülkelerin %73’ü (122/167) K-Ortalamalar ile elde edilen kümelere benzerlik göstermektedir. Aynı kategoride sınıflandırılıp da benzerlik göstermeyen ülkeler ise, çoğunlukla “orta” ve “iyi” refah seviyelerindeki kümelere görülmekte olup yakın kümelere benzerlik göstermektedir. ELECTRE TRI yöntemiyle elde edilen sonuçlara göre 39 ülke en iyi refah düzeyine sahip C4 kategorisinde sınıflandırılmıştır. K-Ortalamalar ile karşılaştırıldığında sadece bir ülke (Uruguay) hariç diğer 38 ülke benzerlik göstermiş ve K2’de kümelendirilmiş ve benzerlik göstermeyen Uruguay ise K3’de kümelendirilmiştir. C1 kategorisinde sınıflandırılan en kötü refah düzeyine sahip 27 ülkeden 19’u K1’de ve 8’i K4’de kümelendirilmiştir. C2’de sınıflandırılan 65 ülkeden 3’ü K1’de, 33’ü K3’de ve 29’ü K2’de kümelendirilmiştir. Son olarak C3’de sınıflandırılan 36 ülkenin hepsi benzerlik göstermiş ve K3’de kümelendirilmiştir. Her iki yöntemin birbirine yakın sonuçlar elde etmesi, ELECTRE TRI yöntemiyle elde edilen sonuçların K-Ortalamalar yöntemi ile elde edilen sonuçlarla uyumlu olduğunu ortaya koymaktadır.

ELECTRE TRI yöntemi ile elde edilen sınıflandırma, İGE’nin sınıflandırması ile karşılaştırıldığında, yöntemin sınıflandırdığı 102 ülke İGE ile aynı kategoride sınıflandırılarak %61.4 (102/166) oranında tutarlı bulunmuştur (her iki endekste ortak olan 166 ülke göz önünde bulundurulmuştur). Yöntemin, en iyi refah düzeyine sahip ülkeleri sınıflandırdığı C4 kategorisindeki tüm ülkeler İGE’de de en iyi refah düzeyine sahip ülkeler sınıfında yer almaktadır. Farklı kategorilerde sınıflandırılan ülkelerin çoğunu genellikle İGE üst kategorilerde sınıflandırmıştır. Her iki sınıflandırmada bazı ülkelerin kategorileri arasındaki fark yüksek çıkmıştır. Örneğin Türkiye, yöntemin elde ettiği sınıflandırmada C2 kategorisinde sınıflandırılırken, İGE’de C4 kategorisinde sınıflandırılmıştır. Bu aradaki farkın en önemli nedenleri, İGE’nin kapsayıcı toplum boyutunu (Emniyet ve Güvenlik, Kişisel Özgürlük, Yönetim, Sosyal Sermaye) dikkate almaması, kriter ortalamasına göre değerlendirme yapması ve eşit kriter ağırlıkları kullanması, ELECTRE TRI yönteminin farklı kriter ağırlıkları kullanması ve telafi edici olmamasından kaynaklanmaktadır.

Literatürde LRE’nin verilerini ve 9 göstergesini kullanan Amin ve Siddiq (2019) ve Levy-Carciente vd. (2020)’nin çalışmalarından elde edilen sonuçlar bu çalışmanın sonuçları ile karşılaştırıldığında, sonuçların paralellik gösterdiği görülmüştür. Amin ve Siddiq (2019) çalışmasında, VZA ve OWA yöntemlerini ile ülkeleri 8 grupta kümelendirilmiştir. Onların elde ettiği sonuçlar K-Ortalamalar kümeleme yöntemiyle karşılaştırıldığında, çalışmalarında en yüksek refah düzeyine sahip ülkelerin kümelendiği birinci gruptaki tüm ülkeler, K-Ortalamalar ile en yüksek refah düzeyine sahip ülkelerin kümelendiği K2’de yer alırken, en düşük refah düzeyi kümesinde yer alan ülkelerden bazıları K1’de bazıları da K4’de yer almıştır. Benzer şekilde, sonuçlar ELECTRE TRI yöntemiyle karşılaştırıldığında, onların çalışmalarında en yüksek refah düzeyine sahip ülkelerin kümelendiği birinci gruptaki tüm ülkeler, ELECTRE TRI yöntemi ile refah düzeyi en yüksek olan C4’de sınıflandırılırken, en düşük refah düzeyi kümesinde yer alan tüm ülkeler, ELECTRE TRI yöntemi ile refah düzeyi en düşük olan C1’de sınıflandırılmıştır. Levy-Carciente vd. (2020), çalışmasında 18 Latin Amerika ülkesi ve İspanya ülkelerini Hiyerarşik kümeleme yöntemlerinden olan Ward yöntemi ile refah düzeylerine göre üç kümeye ayırmıştır. Levy-Carciente vd. (2020) çalışmasında Kosta Rica, Panama, Şili ve Uruguay’ın İspanya’ya en yakın ve en olumlu gelişmeler gösteren ülkeler olduğunu, Venezuela’nın ise tüm bölgelerden farklı ve tüm göstergeler açısından en olumsuz ülke olduğunu saptamıştır. Bu çalışmada ise İspanya, Kosta Rica ve Şili’nin “en iyi” refah düzeyine sahip olan K2 kümesinde, Panama ve Uruguay’ın ise K2’den sonraki “iyi” refah seviyesine sahip K3 kümesinde olduğu saptanmıştır. Venezuela ise aynı benzerlikte “en kötü” refah seviyesine sahip K1 kümesinde yer almaktadır. Sonuçlar ELECTRE TRI yöntemiyle karşılaştırıldığında İspanya, Kosta Rica, Şili ve Uruguay refah düzeyi en yüksek olan C4 kategorisinde sınıflandırılırken, Panama C3’de ve Venezuela refah düzeyi en kötü olan C1’de sınıflandırılmıştır.

Ülkelerin refah seviyesinde etkili olan göstergeler yöntemlere göre değerlendirildiğinde; en önemli göstergeler ELECTRE TRI ile sınıflamada “Kişisel

Özgürlük, Pazar Erişimi ve Altyapı, Eğitim” iken K-Ortalamlar ile kümelemede “Pazar Erişimi ve Altyapı, Yönetim, Eğitim”; en az önemli göstergeler ELECTRE TRI ile sınıflamada “Doğal Çevre, Sağlık, Sosyal Sermaye” iken K-Ortalamlar ile kümelemede “Sosyal Sermaye, Doğal Çevre, Kişisel Özgürlük” olarak ortaya çıkmaktadır. Buna göre, iki gösterge önemli bir farklılık içermektedir. ELECTRE TRI ile ilk sırada yer alan “Kişisel Özgürlük” göstergesi K-Ortalamlar yönteminde son sıralarda, ELECTRE TRI ile son sıralarda yer alan “Sağlık” göstergesi ise K-Ortalamlar yönteminde orta sıralarda yer almaktadır. Bütün göstergeler değerlendirildiğine, Tablo 3 ve Tablo 10’da da görüldüğü üzere, 12 gösterge de her iki yöntem için aynı ya da benzer etki düzeyi göstermektedir. Her iki yöntem için de en iyi refah düzeyini temsil eden önemli göstergeler, “Açık Ekonomiler” alanındaki refahı açıklamaktadır. Bu alan, yenilik, iş ve ticaret, yatırım teşvikleri ile büyümeyi kapsayan güçlü bir ekonomiyi içine almaktadır.

ELECTRE TRI ile elde edilen ülkelerin refah düzeyleri Türkiye için değerlendirildiğinde, Türkiye’nin içinde bulunduğu sınıfın (C2) “orta” refah seviyesinde olduğu görülmektedir. Türkiye’nin refah düzeyi göstergeleri incelendiğinde, en kötü refah düzeyi göstergesi “Kişisel Özgürlük” göstergesi (diğer ülkelerle karşılaştırıldığında sondan 13. sırada yer almaktadır), en iyi olduğu gösterge kriter ise “Yaşam Koşulları” göstergesidir. K-Ortalamlar ile elde edilen ülkelerin refah düzeyleri Türkiye için değerlendirildiğinde ise Türkiye’nin içinde bulunduğu kümenin (K3) “iyi” refah seviyesinde tanımlandığı görülmektedir. Bu kümede öne çıkan önemli göstergeler “Sağlık, Eğitim” ve ELECTRE TRI’de olduğu gibi “Yaşam Koşulları” göstergeleridir. Bu göstergeler, LRE’de “Güçlendirilmiş İnsanlar” alanında yer almaktadır. Bu kapsamda, insanların yaşadığı deneyimlerinin kalitesi, bireylerin özerklik ve kendi kaderini tayin etme yoluyla tam potansiyellerine ulaşmalarını sağlayan ilişkili yönleri ön plana çıkmaktadır. K3 kümesinde yer alan ülkeler için en az etkili olan göstergeler ise “Doğal Çevre, Yönetim” ve yine ELECTRE TRI’de olduğu gibi “Kişisel Özgürlük” göstergeleridir. Bu göstergeler ülkelerin refah alanındaki zayıf olan durumunu göstermektedir. Bunlardan “Doğal Çevre” LRE’de yine “Güçlendirilmiş İnsanlar” alanında yer alırken “Kişisel Özgürlük, Yönetim” göstergeleri “Kapsayıcı Toplamlar” alanındaki refahı açıklamaktadır. Bu durumda ülkelerin, bireyler ve kurumlar arasındaki ilişki yapıları, bunların toplumsal uyumu ve kolektif gelişmenin ne ölçüde sağladığı/engellendiği konularında gelişmeye açık olduğu görülmektedir.

Literatür incelendiğinde, daha önceki çalışmalarda, refah düzeyini değerlendirilmesinde birçok yöntem kullanılsa da, yapılan araştırmalarda Entropi tabanlı ELECTRE TRI ile K-Ortalamlar yöntemlerinin birlikte kullanıldığı çalışmaya rastlanılmamıştır. LRE ile ilgili ise Krupka ve Provaznikova (2013), Amin ve Siddiq (2019) ve Levy-Carciente vd (2020) çalışmalarına erişilmiş olup bu çalışmalar göstergeler itibarıyla farklılık göstermektedir. Bu çalışmada, LRE’nin revize edilmiş göstergeleri ve verileri ilk kez kullanılmıştır. LRE’nin 12 temel göstergenin eşit ağırlıklandırılmasına karşılık, objektif bir değerlendirme yapan Entropi yöntemi her bir kritere farklı ağırlıklar atayarak, ülkelerin refah düzeyini belirleyen kriterlerin önceliğine göre, her ülkenin kendini geliştirerek sosyal ve

ekonomik olarak en zengin ülkeler arasına girebilmesine yardımcı olabilir. ELECTRE TRI yöntemi ile, karar sürecinde KV’nin belirsizliği ile başa çıkılabilmekte, kriterler arasındaki telafi edici etki ortadan kaldırılmakta, karşılaştırılmazlık ifadesi kullanılarak alternatifler arasında zorunlu karşılaştırmalardan kaçınılmaktadır. Ayrıca yöntem, K-Ortalamlar yöntemi ile elde edilen sonuçlarla desteklenerek grupların güvenilirliği de ortaya konmuştur. Gelecek çalışmalar için LRE verileri ülkelerin refah düzeylerini belirleyen farklı endekslere, farklı ÇKKV ve kümeleme yöntemleri uygulayarak karşılaştırmalı analizler yapılabilir.

Kaynakça

- Abu Sharkh, M. & Gough, I. (2010). Global welfare regimes a cluster analysis. *Global Social Policy*, 10(1), 27–58.
- Akar, S. (2014). Türkiye’de daha iyi yaşam endeksi: OECD ülkeleri ile karşılaştırma. *Journal of Life Economics*, 1, 1-12.
- Akar, H. (2015). Farklılaşan refah ölçüm yöntemleri ve eğitim açısından Türkiye’nin değerlendirilmesi, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 52(606), 21-38.
- Akkuş, B. & Zontul, M. (2019). Veri madenciliği yöntemleri ile ülkeleri gelişmişlik ölçütlerine göre kümeleme üzerine bir uygulama. *AURUM Mühendislik Sistemleri ve Mimarlık Dergisi*, 3(1), 51-64.
- Akyol Özcan, K. & Oktay E. (2020). Ülkelerin insani gelişmişlik sınıflamalarının UTADIS yaklaşımı aracılığıyla yeniden hesaplanması ve değerlendirilmesi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(3), 1153-1180.
- Ali, H. H. & Kadhum, L.E. (2017). K-Means clustering algorithm applications in data mining and pattern recognition. *International Journal of Science and Research (IJSR)*, 6(8), 1577-1584.
- Almeida-Dias, J., Figueira, J. R. & Roy, B. (2010). Electre Tri-C: A multiple criteria sorting method based on characteristic reference actions. *European Journal of Operational Research*, 204, 565–580.
- Alp, İ., Öztel, A. & Köse, M. S. (2015). ENTROPİ tabanlı MAUT yöntemi ile kurumsal sürdürülebilirlik performansı ölçümü: bir vaka çalışması. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11, 2, 65-81.
- Alpaykut, S. (2017). Türkiye’de illerin yaşam memnuniyetinin temel bileşkenler analizi ve topsis yöntemiyle ölçümü üzerine bir inceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(29), 367-395.
- Alptekin, N. & Yeşilaydın, G. (2015). OECD ülkelerinin sağlık göstergelerine göre bulanık kümeleme analizi ile sınıflandırılması, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 137-155.
- Amin, G. R. & Siddiq, F. K. (2019). Measuring global prosperity using data envelopment analysis and OWA operatör. *Int J Intell Syst.* 34, 2713-2738.
- Antonella, C., Mario, E., Maria, G. G. & Manuela, La F. C. (2017). ELECTRE TRI-based approach to the failure modes classification on the basis of risk parameters: An alternative to the risk priority number. *Computers & Industrial Engineering*, 108, 100–110.
- Aras, G. & Yıldırım, F. M. (2020). Sosyo-ekonomik refah düzeyinin belirlenmesinde alternatif bir endeks çalışması: ARAS yöntemi ile G-20 ülkeleri uygulaması. *Business and Economics Research Journal*, 11(3), 735-751.
- Ayyıldız, E. & Demirci, E. (2017). Türkiye’de yer alan şehirlerin yaşam kalitelerinin SWARA entegreli TOPSIS yöntemi ile belirlenmesi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30, 67-87.
- Bambra, C. (2007). Defamilisation and welfare state regimes: a cluster analysis. *International Journal of Social Welfare*, 16, 326–338.
- BLI (2019). “Better Life Index”. <http://www.oecdbetterlifeindex.org/about/better-life-initiative/>, 28.12.2020.
- Boer, L., Wegen, L. & Telgen, J. (1998). Outranking methods in support of supplier selection, *European Journal of Purchasing & Supply Management*, 4, 109-118.

- Büchs, M. (2021). Sustainable welfare: Independence between growth and welfare has to go both ways, *Global Social Policy*, Article in press, 1–5, <https://doi.org/10.1177/14680181211019153>.
- Chen, W., Feng, D. & Chu, X. (2015). Study of poverty alleviation effects for chinese fourteen contiguous destitute areas based on Entropy method. *International Journal of Economics and Finance*, 7(4), 89-98.
- Demiralay, M. & Çamurcu, A. Y. (2005). CURE, AGNES ve K-MEANS algoritmalarındaki kümeleme yeteneklerinin karşılaştırılması, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 4(8), 1-18.
- Değirmenci, N. & Yakıcı Ayan, T. (2020). OECD ülkelerinin sağlık göstergeleri açısından bulanık kümeleme analizi ve TOPSIS yöntemine göre değerlendirilmesi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (38)2, 229-241.
- Dinç Cavlak, Ö. (2019). Sürdürülebilir toplum göstergelerinin hiyerarşik kümeleme analizi yöntemiyle incelenmesi. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 54(4), 2053-2073.
- Do Carvalho Monteiro, R. L., Pereira, V. & Costa, H. G. (2018). A Multicriteria approach to the human development index classification. *Soc Indic Res*, 136, 417–438.
- Doumpos, M., Marinakis, Y., Marinaki, M. & Zopounidis, C. (2009). An evolutionary approach to construction of outranking models for multicriteria classification: The case of the ELECTRE TRI method. *European Journal of Operational Research*, 199, 496–505.
- Ekizler, H. & Bolelli, M. (2020). OECD avrupa ülkelerinde iyi oluşun cinsiyet farklılıkları bağlamında Entropi ve MAUT yöntemleriyle incelenmesi. *İktisadi ve İdari Bilimler Teori, Güncel Araştırmalar ve Yeni Eğilimler*, 2, 349-365.
- Eren, Ö. & Mizrahitokatlı, C. M. (2020). İnsani gelişim endeksinin Abraham Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi kuramı çerçevesinde tekrar değerlendirilmesi. *R&S- Research Studies Anatolia Journal*, 3(1), 48-62.
- GCI (2019). "Global Competitiveness Index". <https://www.weforum.org/reports/how-to-end-a-decade-of-lost-productivity-growth>, 11. 01. 2021.
- Gülden, T & Karakış E. (2019). OECD ülkelerinin ekonomik özgürlüklerine göre kümeleme analizi ile sınıflandırılması. *S.C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(2), 1-24.
- Hinkle, D. N. (1965). The change of personal constructs from the viewpoint of a theory of construct implications. Ph.D. Dissertation, Ohio State University, 1-61.
- Jabeur, K. & Martel, J. M. (2007). An ordinal sorting method for group decision-making. *European Journal of Operational Research*, 180, 1272–1289.
- Kalra M., Lal N. & Qamar S. (2018). K-Mean clustering algorithm approach for data mining of heterogeneous data. Mishra D., Nayak M. & Joshi A. (Ed.), *Information and Communication Technology for Sustainable Development. Lecture Notes in Networks and Systems*, 10, Springer, Singapore.
- Kangalli, S. G., Uyar, U. & Buyrukoğlu, S. (2014). OECD ülkelerinde ekonomik özgürlük: bir kümeleme analizi, *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 6(3), 95-109
- Kanungo, T, Mount, D.M., Netanyahu, N.S., Piatko, C.D., Silverman, R. & Wu, A.Y. (2002). An efficient k-means clustering algorithm: analysis and implementation. *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence*, 24(7), 881-892.
- Kaya, P., İpekçi Çetin, E. & Kuruüzüm, A. (2011). Çok kriterli karar verme ile avrupa birliği ve aday ülkelerin yaşam kalitesinin analizi. *Ekonomi ve İstatistik*, 13, 80-94.
- Khalil, J., Martel, J. M. & Jutras, P. (1999). "A Multicriterion System For Credit Risk Rating". *Document De Travail 1999-014, Faculté des sciences de l'administration, Université Laval, Canada*.
- Kılıç Depren, S. & Bağdatlı Kalkan, S. (2018). Ülkelerin konumlarının daha iyi yaşam endeksine göre belirlenmesi: Entropi tabanlı MULTIMOORA yaklaşımı. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2), 353-366.
- Koçhisarlı, S. & Özari, Ç. (2019). İyi yaşam endeksi göstergeleri dikkate alınarak İskandinav ülkelerinin TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(94), 466-480.
- Kodinariya, T. M. & Makwana, P. R. (2013). Review on determining number of cluster in k-means clustering. *International Journal of Advance Research in Computer Science and Management Studies*, 1(6), 90-95.
- Koltan Yılmaz, Ş. & Patır, S. (2011). Kümeleme analizi ve pazarlamada kullanımı. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 2(1), 91-113.
- Kowalski, R. & Wałęga, G. (2015). Defamilisation in central and eastern europe: a cluster analysis. *The 9th International Days of Statistics and Economics*. September 10-12, Prague, 855-863.
- Krupka, J. & Provaznikova R. (2013). Modelling of standards of living in Eurozone countries on the basis of multiple criteria decision analysis. *Recent Researches in Applied Economics and Management*, 1, 425-432.
- Levent, M. & Özari, Ç. (2019). Edas yöntemi ve kümeleme analizi ile G-10 ülkelerinin ekonomik özgürlük kriterleri ile değerlendirilmesi. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(22), 219-235.
- Levy-Carciente, S., Phélan, C. M. & Perdomo, J. (2020). Prosperity in Spain and Latin America: myths and facts. *International Journal of Advance Study and Research Work*, 3(7), 2581-5997.
- Liu, P. & Zhang, X. (2011). Research on the supplier selection of a supply chain based on entropy weight and improved ELECTRE-III method. *International Journal of Production Research*, 49(3), 637–646.
- Lotfi, F. H. & Fallahnejad, R. (2010). Imprecise Shannon's Entropy and multi attribute decision making. *Entropy*, 12, 53-62.
- LPI (2019a). "The Legatum Prosperity Index". <https://www.prosperity.com>, 09.04.2020.
- LPI (2019b). "The Legatum Prosperity Index Methodology Report". https://prosperitysite.s3-accelerate.amazonaws.com/7515/8634/9002/Methodology_for_Legatum_Prosperty_Index_2019.pdf, 09.04.2020.
- LPI (2019c). The Legatum Prosperity Index. <https://www.prosperity.com/about/summary/>, 09.04.2020.
- Mahdiraji, H. A., Hafeez, K. & Hajiagha, S. H. R. (2020). Business process transformation in financial market: A hybrid BPM- ELECTRE TRI for redesigning a securities company in the Iranian stock market. *Knowl Process Manag.*, 27, 211–224.
- Markou, G., Palaiolouga, E., Kokkinakos, P., Markaki, O., Koussouris, S. ve Askounis, D. (2015). "Prosperity Indicators: A Landscape Analysis". <http://ceur-ws.org/Vol-1553/paper6.pdf>, 08.02.2021.
- Merad, M. M., Verdell, T., Roy, B. & Kouniali S. (2004). Use of multi-criteria decision-aids for risk zoning and management of large area subjected to mining-induced hazards. *Tunnelling and Underground Space Technology*, 19(2), 125–138.
- Morissette, L. & Chartier, S. (2013). The k-means clustering technique: General considerations and implementation in Mathematica, *Tutorials in Quantitative Methods for Psychology*, 9(1), 15-24.
- Mousseau, V. & Slowinski, R. (1998). Inferring an ELECTRE TRI model from assignment examples. *Journal of Global Optimization*, 12, 157–174.
- Mousseau, V., Slowinski, R. & Zielniewicz, P. (1999). *ELECTRE TRI 2.0a Methodological Guide and User's Manual*. LAMSADE, Université Paris Dauphine, Place du M De Lattre de Tassigny, 75 775 Paris cedex 16, 1-70.
- Mousseau, V. & Dias, L. (2004). Valued outranking relations in ELECTRE providing manageable disaggregation procedures. *European Journal of Operational Research*, 156, 467–482.
- Mut, S. & Akyürek, Ç. E. (2017). OECD ülkelerinin sağlık göstergelerine göre kümeleme analizi ile sınıflandırılması. *International Journal of Academic Value Studies*, 3(12), 411-422
- Özdamar, K. (2004). *Paket Programlar İle İstatistiksel Veri Analizi 2*, Kaan Kitabevi, Eskişehir.
- Peiro-Palomino J. & Picazo-Tadeo, A.J (2018). OECD: one or many? ranking countries with a composite well-being indicator. *Soc Indic Res*, 139, 847–869.
- Pereira, D. V. S. & Mota, C. M. M. (2016). Human development index based on ELECTRE TRI-C multicriteria method: an application in the city of Recife. *Soc Indic Res*, 125,19–45.
- Rocha, C. & Dias, L.C. (2013). MPOC: an agglomerative algorithm for multicriteria partially ordered clustering. *4 OR-Q J Oper Res*, 11, 253–273.

Roy, B. (1968). Classement et choix en presence de points de vue multiples la methode ELECTRE, *Revue Francaise d'Automatique Information et Research Operationelle*, 8, 57-75.

Roy, B. & Bouyssou, D. (1986). Comparison of two decision-aid models applied to a nuclear power plant siting example. *European Journal of Operational Research*, 25(2), 200-215.

Roy, B. (1991). The outranking approach and the foundations of ELECTRE methods. *Theory and Decision*, 31, 49-73.

Roy, B. & Bouyssou, D. (1993). *Aide multicrit' re a la de cision: me thodes et cas*, Economica, Paris.

Saaty, T. L. (1977). A scaling method for priorities in hierarchical structures. *Journal of Mathematical Psychology*, 15(3), 234-281.

Safae Pour, M., Maleki, S., Hatamnejad, H. & Modanlou, M. (2017). Evaluation of city prosperity index in Iranian-Islamic cities: A case study of Ahvaz Metropolis. *Chinese Journal of Urban and Environmental Studies*, 5(4), 1750025-(21 sayfa).

Sánchez-Lozano J. M., Antunes, C. H. & Garcia-Cascales, M. S. (2014). GIS-based photovoltaic solar farms site selection using ELECTRE-TRI: Evaluating the case for Torre Pacheco, Murcia, Southeast of Spain. *Renewable Energy*, 66, 478-494.

Saraç, B. & Alptekin, N. (2017). Türkiye'de illerin sürdürülebilir kalkınma göstergelerine göre değerlendirilmesi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(1), 19-49.

Simos J. (1990). *Evaluer l'impact sur l'environnement. Une approche originale par l'analyse multicrite' re de ne'gotiation*, Lausanne: Presse Polytechniques et Universitaires Romandes.

Siskos, Y., Grigoroudis, E., Krassadaki, E. & Matsatsinis, N. (2007). A multicriteria accreditation system for information technology skills and qualifications. *European Journal of Operational Research*, 182, 867-885.

Shannon, C.E. (1948). A Mathematical theory of communication. *The Bell System Technical Journal*, 27, 623-656.

SPI (2020). "The Social Progress Index". <https://www.socialprogress.org/index/global.>, 24.12.2020.

Taşçı, M. & Özari, Ç. (2019). OECD ülkelerinin ekonomik özgürlük göstergelerinin k-ortalamalar kümeleme yöntemi ve gri ilişkisel yöntemi ile analizi, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(96), 464-488.

Turan, K. K., Özari, Ç. & Demir, E. (2016). Kümeleme analizi ile Türkiye ve Ortadoğu ülkelerinin ekonomik göstergeler açısından karşılaştırılması, *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 29, 143-165.

Türe, H. (2019). Türkiye'nin bölgeleri (İBBS-2) için refah düzeyi değerlendirmesi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 648, 121-141.

UNDP, HDI (2019a). "Human Development Index". <http://hdr.undp.org/en/humandev>, 13. 07. 2020.

UNDP, HDI (2019b). "Human Development Index". <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi> 13.07. 2020.

Urfaloğlu, F. & Genç, T. (2013). Çok kriterli karar verme teknikleri ile Türkiye'nin ekonomik performansının Avrupa Birliği üye ülkeleri ile karşılaştırılması. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 35(2), 329-360.

Vasto-Terrientes, L. D., Valls, A., Slowinski, R. & Zielniewicz, P. (2015). ELECTRE-III-H: An outranking-based decision aiding method for hierarchically structured criteria. *Expert Systems with Applications*, 42, 4910-4926.

WHR (2020). "World Happiness Report". <https://worldhappiness.report/>, 28.12.2020.

Yıldız, A., Ayyıldız, E., Gümüş, A. T. & Özkan, C. (2019). Ülkelerin yaşam kalitelerine göre değerlendirilmesi için Hibrit Pisagor Bulanık AHP-Topsis metodolojisi: Avrupa Birliği Örneği. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 17, 1383-1391.

Yu, W. (1992). *ELECTRE TRI: Aspects Methodologiques et Manuel D'utilisation*. Document du LAMSADE, 74, Université Paris-Dauphine.

Zheng, J., Takougang, S. A. M., Mousseau, V. & Pirlot, M. (2014). Learning criteria weights of an optimistic Electre TRI sorting rule. *Computers & Operations Research*, 49, 28-40

EK1: ELECTRE TRI ve K-Ortalamalar Yöntemleri ile Ülkelerin Refah Düzeyine göre Sınıflandırma ve Kümeleme Sonuçları

Ülkeler	Kü me	Entropi Ağırlık	Eşit Ağırlık	Ülkeler	Kü me	Entropi Ağırlık	Eşit Ağırlık	Ülkeler	Kü me	Entropi Ağırlık	Eşit Ağırlık
Almanya	K2	C4	C4	Katar	K3	C3	C3	Myanmar	K4	C2	C2
ABD	K2	C4	C4	Kazakistan	K3	C3	C3	Namibya	K3	C2	C2
Avustralya	K2	C4	C4	Kolombiya	K3	C3	C3	Nepal	K4	C2	C2
Avusturya	K2	C4	C4	Kuveyt	K3	C3	C3	Nijerya	K4	C2	C2
Belçika	K2	C4	C4	K.Makedonya	K3	C3	C3	Nikaragua	K3	C2	C2
BK	K2	C4	C4	Macaristan	K3	C3	C3	Özbekistan	K3	C2	C2
Çekya	K2	C4	C4	Malezya	K3	C3	C4	Pakistan	K1	C2	C2
Danimarka	K2	C4	C4	Mauritius	K3	C3	C4	P. Yeni Gine	K4	C2	C2
Estonya	K2	C4	C4	Meksika	K3	C3	C3	Paraguay	K3	C2	C3
Finlandiya	K2	C4	C4	Moldova	K3	C3	C3	Ruanda	K4	C2	C2
Fransa	K2	C4	C4	Panama	K3	C3	C3	Rusya	K3	C2	C3
Güney Kore	K2	C4	C4	Peru	K3	C3	C3	Sao Tome ve Principe	K4	C2	C2
Hollanda	K2	C4	C4	Romanya	K3	C3	C3	Senegal	K4	C2	C2
Hong Kong	K2	C4	C4	Sejšeller	K3	C3	C3	Sri Lanka	K3	C2	C3
İrlanda	K2	C4	C4	Sırbistan	K3	C3	C3	Surinam	K3	C2	C2
İspanya	K2	C4	C4	Tayland	K3	C3	C3	Suudi Arb.	K3	C2	C3
İsrail	K2	C4	C4	Trinidad ve Tobago	K3	C3	C3	Tacikistan	K3	C2	C2
İsveç	K2	C4	C4	Umman	K3	C3	C3	Tanzanya	K4	C2	C2
İsviçre	K2	C4	C4	Yunanistan	K3	C3	C4	Togo	K4	C2	C2
İtalya	K2	C4	C4	Azerbaycan	K3	C2	C2	Tunus	K3	C2	C2
İzlanda	K2	C4	C4	Bangladeş	K4	C2	C2	Türkiye	K3	C2	C2
Japonya	K2	C4	C4	Belarus	K3	C2	C3	Türkmenistan	K3	C2	C2
Kanada	K2	C4	C4	Belize	K3	C2	C2	Uganda	K4	C2	C2
Kıbrıs	K2	C4	C4	Benin	K4	C2	C2	Ukrayna	K3	C2	C2
Kosta Rika	K2	C4	C4	Bolivya	K4	C2	C2	Ürdün	K3	C2	C3
Letonya	K2	C4	C4	Burkina Faso	K4	C2	C2	Vietnam	K3	C2	C3
Litvanya	K2	C4	C4	Cabo Verde	K3	C2	C2	Zambiya	K4	C2	C2
Lüksemburg	K2	C4	C4	Cezayir	K3	C2	C2	Zimbabve	K4	C2	C2
Malta	K2	C4	C4	Cibuti	K4	C2	C2	Afganistan	K1	C1	C1
Norveç	K2	C4	C4	Çin	K3	C2	C3	Angola	K1	C1	C1
Polonya	K2	C4	C4	Ekvtr. Ginesi	K4	C2	C2	Burundi	K1	C1	C1
Portekiz	K2	C4	C4	El Salvador	K3	C2	C2	Çad	K1	C1	C1

Singapur	K2	C4	C4	Esvatini	K4	C2	C2	Eritre	K1	C1	C1
Slovakya	K2	C4	C4	Fas	K3	C2	C2	Etiyopya	K1	C1	C2
Slovenya	K2	C4	C4	Fildişi Sahili	K4	C2	C2	Gine	K4	C1	C2
Şili	K2	C4	C4	Filipinler	K3	C2	C3	Gine-Bissau	K4	C1	C1
Tayvan Çin	K2	C4	C4	Gabon	K4	C2	C2	Güney Sudan	K1	C1	C1
Uruguay	K3	C4	C4	Gambiya	K4	C2	C2	Haiti	K1	C1	C1
Y. Zelanda	K2	C4	C4	Gana	K4	C2	C2	Kamerun	K1	C1	C2
Arjantin	K3	C3	C3	Guatemala	K3	C2	C2	Kongo	K1	C1	C1
Arnavutluk	K3	C3	C3	Guyana	K3	C2	C3	Kongo D.C.	K1	C1	C1
Bahreyn	K3	C3	C3	Hindistan	K3	C2	C2	Liberya	K4	C1	C2
BAE	K3	C3	C4	Honduras	K3	C2	C2	Libya	K1	C1	C1
Bsn. Hersek	K3	C3	C3	Irak	K1	C2	C2	Madagaskar	K4	C1	C2
Botsvana	K3	C3	C3	İran	K3	C2	C2	Mali	K4	C1	C1
Brezilya	K3	C3	C3	Kamboçya	K4	C2	C2	Moritanya	K1	C1	C1
Bulgaristan	K3	C3	C3	Kenya	K4	C2	C2	Mozambik	K4	C1	C1
Dominik C.	K3	C3	C3	Kırgızistan	K3	C2	C3	Nijer	K4	C1	C1
Ekvator	K3	C3	C3	Komorlar	K4	C2	C2	Ort. Afrika C	K1	C1	C1
Endonezya	K3	C3	C3	Küba	K3	C2	C2	Sierra Leone	K4	C1	C1
Ermenistan	K3	C3	C3	Laos	K4	C2	C2	Somali	K1	C1	C1
Gny. Afrika	K3	C3	C3	Lesoto	K4	C2	C2	Sudan	K1	C1	C1
Gürcistan	K3	C3	C3	Lübnan	K3	C2	C2	Suriye	K1	C1	C1
Hırvatistan	K3	C3	C4	Malawi	K4	C2	C2	Venezuela	K1	C1	C1
Jamaika	K3	C3	C3	Mısır	K1	C2	C2	Yemen	K1	C1	C1
Karadağ	K3	C3	C3	Moğolistan	K3	C2	C3				

Yıkıcı Liderliğin Algılanan Stres ve İşten Ayrılmaya Etkisi: Kurumlarından İstifa Eden Jandarma Personeli Üzerine Bir Araştırma^{*}

The Effect of Destructive Leadership on Perceived Stress and Employee Turnover: A Research on Gendarmerie Staff Resigned From Their Institution

Mustafa KESEN^a, Mehmet DİNCER^b

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi	
Başvuru	5 Eylül 2020
Kabul	11 Mayıs 2021
Yayın	23 Eylül 2021
Makale Türü	Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Liderlik, Yıkıcı Liderlik, Algılanan Stres, İşten Ayrılmaya Davranışı, Jandarma Personeli

ARTICLE INFO

Article History	
Received	5 September 2020
Accepted	11 May 2021
Available Online	23 September 2021
Article Type	Research Article

Keywords

Leadership, Destructive Leadership, Perceived Stress, Job Quitting Behavior, Gendarmerie Staff

ÖZ

Bu çalışmada yıkıcı liderlik davranışlarının, algılanan stres ve işten ayrılma davranışı üzerindeki etkilerinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Geçmişe dönük tarama modelinin kullanıldığı araştırmada Jandarma personeli olarak görev yaparken istifa ederek kurumlarından ayrılan, kartopu örnekleme yöntemi ile seçilmiş 309 katılımcıdan veriler elde edilmiştir. Araştırmadan elde edilen veriler güvenilirlik analizi, korelasyon analizi ve yapısal eşitlik modeli ile test edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre yıkıcı liderliğin aşırı otoriterlik, liderlik için yetkin olmamak, etik dışı davranış, teknoloji ve değişime direnmek, astlara karşı duyarsızlık ve adam kayırmadan oluşan tüm boyutları ile algılanan stres ve işten ayrılma davranışı değişkenleri arasında pozitif korelasyonlar olduğu tespit edilmiştir. Yıkıcı liderliğin adam kayırma boyutunun algılanan stresi ve işten ayrılma davranışını pozitif yönde etkilediği görülmüştür. Benzer şekilde algılanan stresin işten ayrılma davranışını pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Diğer taraftan yıkıcı liderliğin adam kayırma boyutu ile işten ayrılma davranışı arasındaki ilişkide algılanan stresin aracılık rolünün olduğu ortaya konmuştur.

ABSTRACT

This study aimed to reveal the effects of destructive leadership behaviors on perceived stress and job quitting behavior. In the research where a retrospective study model was used, data were obtained by snowball sampling technique from 309 participants who resigned from their institution while they were working as gendarmerie staff. The data was tested with reliability analysis, correlation analysis, and structural equation model. According to the results, it has been determined that there are positive correlations between perceived stress, job quitting behavior and all dimensions of destructive leadership which are authoritarian leadership, inadequate leadership skills, unethical behaviors, inability to deal with new technology and other changes, callousness toward subordinates, nepotism (favoritism). Nepotism dimension of destructive leadership positively affects perceived stress and turnover behavior. Similarly, perceived stress positively affects turnover behavior. It was found that perceived stress has a mediating role in the relationship between nepotism dimension of destructive leadership and turnover behavior.

EXTENDED SUMMARY

Research Problem

Leadership is a phenomenon that has been identified with human beings and has survived until today without losing its main features throughout history. Although "idealized leaders" and "seek of idealized leadership" dominate most of the studies whose subject is leadership, it contains

characteristics that may be defined as "good" and "bad" like many things in life. Especially in recent years, interest in the dark side of leadership has been increasing. This study focuses on some of the problems that destructive leadership, considered one of the dark leadership styles, may have caused in work-life. In the literature, there are substantial clues that the destructive leadership style may be one of the antecedents of perceived stress and turnover behavior. For

^{*} Bu çalışma ikinci yazarın Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladığı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

✉ Sorumlu Yazar/Corresponding Author

^a Doç.Dr., Adnan Menderes Üniversitesi Söke İşletme Fakültesi, İnsan Kaynakları Yönetimi Bölümü, Aydın, **E-Posta:** m_kesen@hotmail.com, **ORCID:** https://orcid.org/0000-0003-1907-7748

^b Astsubay, Aydın Jandarma Kriminal Laboratuvar Amirliği, Söke, **E-Posta:** mdincer09@hotmail.com, **ORCID:** https://orcid.org/0000-0001-6765-5704

this reason, in this study, the role of destructive leadership and perceived stress were studied in the turnover behavior of employees who left their jobs.

Research Questions

In the light of the information obtained from the literature, the research hypotheses of the study were formed. The hypotheses formed between the destructive leadership which consist of sub-dimensions of authoritarianism, inadequate leadership skills, unethical behaviors, inability to deal with new technology and other changes, callousness toward subordinates, nepotism (favoritism), and perceived stress and turnover variables are as follows:

Hypothesis 1: There is a positive relationship between authoritarianism (H1a), inadequate leadership skills (H1b), unethical behaviors (H1c), inability to deal with new technology and other changes (H1d), callousness toward subordinates (H1e), and nepotism (favoritism)(H1f) dimensions which are sub-dimensions of destructive leadership, and turnover behavior.

Hypothesis 2: There is a positive relationship between authoritarianism (H2a), inadequate leadership skills (H2b), unethical behaviors (H2c), inability to deal with new technology and other changes (H2d), callousness toward subordinates (H2e) and nepotism (favoritism)(H2f) dimensions which are sub-dimensions of destructive leadership, and perceived stress.

Hypothesis 3: There is a positive relationship between perceived stress and turnover behavior.

Hypothesis 4: Perceived stress has a mediating role in the relationship between authoritarianism (H4a), inadequate leadership skills (H4b), unethical behaviors (H4c), inability to deal with new technology and other changes (H4d), callousness toward subordinates (H4e) and nepotism (favoritism)(H4f) dimensions which are sub-dimensions of destructive leadership, and turnover behavior.

In order to test the research hypotheses, a survey was conducted on the Gendarmerie staff who quitted their profession. Lack of a study on the resigned law enforcement personnel with military status investigating the relationship between destructive leadership dimensions and the variables of perceived stress and turnover behavior in the literature increases the importance of the research. Unlike many studies, since destructive leadership is considered as a whole consisting of multiple behavioral structures in this study, it is thought that the research will make an important contribution to the development of leadership literature. Furthermore, with this study, reason why employees who served for many years leave from an institution which is in high need of trained and experienced personnel, like the Gendarmerie General Command, is going to be understood more clearly. In addition, it is considered that the study may serve as a source to take some measures in this regard.

Literature Review

Destructive leadership can be defined as the systematic and repetitive display of verbal, non-verbal or physical negative behaviors by a leader against the organization or leader's own followers. Aravena (2019) also concluded that managers with autocratic behavior, poor communication, inconsistency, and poor strategic skills are often described

as destructive leaders. In his study, Uymaz (2013) states that destructive leadership consists of six sub-dimensions: authoritarian leadership, inadequate leadership skills, unethical behaviors, inability to deal with new technology and other changes, callousness toward subordinates, nepotism (favoritism). It is highly possible that each of these sub-dimensions increases perceived stress on employees and causes turnover behaviors. As a matter of fact, there have been studies in the literature revealing that there are strong relationships between destructive leadership and stress and turnover. For example, in a study conducted by Ashforth (1994), it was stated that petty tyranny-type destructive leadership has effects on subordinates such as stress and job alienation, and subordinates faced with this type of leadership either quit their jobs or their creativity decreases becoming more silent and passive. In a study conducted by Sezici (2015), it was found that the prevalence level of destructive leadership behavior was 42%, there was a strong positive and significant relationship between destructive leadership and job stress, and a moderately positive and significant relationship between destructive leadership and intention to quit (Sezici, 2015: 112-113). In a study conducted by Woestman and Wasonga (2015), it was concluded that destructive leadership behaviors targeting subordinates are an important variance of the intention to quit.

Within the framework of the information obtained from the literature, it is seen that there are significant relationships between the research variables. This study, different from other studies, contributes to the literature due to the search of the mediating effect of perceived stress between destructive leadership dimensions and turnover behavior.

Methodology

The research was conducted based on descriptive study designs, which is one of the quantitative research designs. Retrospective study method was used among the screening research models.

The universe of the study consists of the personnel who resigned from their institutions while working as officer, non-commissioned officer and specialist gendarmerie sergeant under the command of the Gendarmerie General Command. Snowball sampling method, which is one of the non-probability sampling types, was preferred in determining the research sample. 317 people living in different regions of Turkey participated in the survey. However, the questionnaires of seven non-commissioned officers and of one officer were excluded from the study since the personnel had a contracted status, and the remaining 309 questionnaires were used for data analysis. SPSS 25 and AMOS 20 programs were used in the analysis of the study. Destructive Leadership Scale (DLS) from the study of Uymaz (2013), Perceived Stress Scale from the study of Cohen et al. (1983) and turnover behavior scale from the study of Cammann et al. (1979) were used.

Results and Conclusions

In the study, the existence of low and moderate positive and significant relationship between destructive leadership dimensions and perceived stress, the existence of low-level positive and significant relationship between destructive leadership dimensions and turnover behavior, and the existence of a low-level positive and significant relationship

between perceived stress and turnover behavior were detected. Previous studies support some of the results obtained from this study. In a study conducted by Sezici (2015), it was found that there is a strong positive and significant relationship between destructive leadership and job stress, and a moderately positive and significant relationship between destructive leadership and the intention to quit (Sezici, 2015: 112-113). Moreover, in the study of Weaver and Yancey (2010), it was revealed that there is a moderately positive and significant relationship between dark leadership styles and intention to quit (Weaver and Yancey, 2010: 113-114).

The hypotheses formed within the scope of the study, that the dimension of nepotism (favoritism), one of the destructive leadership dimensions, affects perceived stress significantly and positively, and that perceived stress affects turnover behavior significantly and positively are accepted. On the other hand, according to the findings, perceived stress has a mediating role in the relationship between nepotism (favoritism) and turnover behavior.

The findings obtained within the scope of the study are similar to the results of previous studies in terms of having significant and positive results, although statistical values and levels of relationship degrees may differ. It was considered that the reasons for the statistical differences were the fact that the 4-question version of the perceived stress scale (there are also 10 and 14-item versions) had been used in our study, as well as the fact that the participants in our study left their jobs a certain time ago and their retrospective perceptions were tried to be measured. It is possible that the collection of data by asking some questions about the near and distant past to the participants had caused some problems such as the participants' incomplete or incorrect recall of the past.

In future studies, if the study is done with the Gendarmerie staff who are on active duty, it is probable to reach some differences between the results of future studies and the results of our study. In addition, conducting researches on different leadership styles by using different variables in future studies will contribute to the literature. It is possible to repeat the study by associating the destructive leadership variable with behaviors containing different sub-dimensions and to compare the results with the current study results.

1. Giriş

Liderlik, insanoğluluyla özdeşleşen ve tarih boyunca ana özelliklerini neredeyse hiç kaybetmeden günümüze kadar gelen bir olgudur. Sözün özü liderlik, insanlık ile ilişkisini insanlığın bilinen tarihinden beri çok farklı motiflerle devam ettire gelmiştir. Günümüzde de liderler halen takipçilerini büyülemekte ve üzerlerinde büyük bir ilgi toplamayı başarmaktadırlar (Kesken ve Ayyıldız, 2011: 1). Grupların ve toplulukların yönetilmesi gerekliliğinden dolayı bir ihtiyaç olarak ortaya çıkan liderlik insanların bir arada yaşamalarının kaçınılmaz bir sonucudur (Erkutlu, 2014: 1).

Konusu liderlik olan araştırmaların çok büyük bir kısmında “idealleştirilmiş liderler” ve “idealleştirilmiş bir liderlik arayışı” hâkim olmasına rağmen yaşamdaki birçok şey gibi liderlik de “iyi” ve “kötü” olarak tanımlanabilecek özellikleri barındırmaktadır. Günümüzde “büyük lider”

olarak kabul edilen bazı liderlerin toplumlara telafisi güç zararlar verdikleri herkesçe bilinen bir gerçekliktir (Kesken ve Ayyıldız, 2011: 2).

Liderler her zaman takipçilerini ve başında buldukları kurumu/örgütü pozitif bir biçimde yönlendiren ve asla hata yapmayan kahramanlar değildir. Aksine, liderler bazen kötü davranışlarda bulunurlar ve/veya çoğunluğun faydasına olan şeyleri baltalayan kritik hatalar yaparlar. Bu durumun farkına varan bazı araştırmacılar, liderlerle ilgili kahramanca kavramsallaştırmalardan ziyade liderlerin olumsuz yönlerini de kapsayan daha geniş kapsamlı bir bakış açısıyla liderlik olgusuna yaklaşmaya başlamışlardır (Thoroughgood, 2010: 4).

Özellikle son yıllarda liderliğin karanlık yönüne olan ilgi giderek artmaktadır. Bu konuda yapılan çalışmalarda, “yıkıcı liderlik” terimi, takipçiler ve kurumlar için zararlı sonuçlarla ilişkili olduğuna inanılan çeşitli kötü liderlik davranışlarını tanımlamak için genel bir ifade olarak kullanılmaktadır (Thoroughgood vd., 2018). Yıkıcı liderlik tarzları üzerinde araştırmaların yoğunlaşmasının iki temel sebebi bulunmaktadır. Bu sebeplerden birincisi, yıkıcı liderliğin getirdiği maliyet ve yaygınlığından kaynaklanan sorunlar, ikincisi ise yıkıcı liderliğin takipçileri üzerindeki ağır etkileridir (Schyns ve Schilling, 2013: 139). Çünkü yıkıcı liderlik çalışanlarda düşük iş tatmini, öfke, kırgınlık, stres, uykusuzluk, işten nefret etme, işe gitmeme gibi olumsuz sonuçların yanı sıra örgütler için de çalışan performansı düşüklüğü, yüksek işgücü devir oranı ve maddi kayıplar gibi sonuçlara neden olabilmektedir. Literatürdeki çalışmalarda yıkıcı liderlik dışında sonuçları itibarıyla olumsuz algılanan “küçük tiranlık”, “istismarcı yönetim”, “mantar yönetim”, “narsistik lider”, “toksik liderlik” ve “etik dışı liderlik” gibi liderlik modellerinden bahsedildiği görülmektedir.

Yetenekli çalışanları kuruma kazandırmak ve onları elde tutmak bugün büyük örgütlerin bile önemli bir sorunu haline gelmiştir (Gersil vd., 2020). İstifa eden iyi yetişmiş, tecrübeli personelin işten ayrılması ve bu personelin yerine yeni çalışanların işe alınıp yetiştirilmeleri kurumlara hem zaman hem de maliyet açısından oldukça ağır yükler getirmektedir. Çalışanlar bakımından konu ele alındığında ise çalışanların çalıştıkları kurumlardan istifa ederek ayrılmaları bazı mali ve sosyal haklardan yararlanamamalarına sebep olmaktadır. Sezici (2015: 112) tarafından yapılan bir çalışmada örgütlerde yıkıcı liderlik davranışlarının yaygın olarak görüldüğü belirtilmiştir. Bu çalışma ile Jandarma Genel Komutanlığı personeli iken istifa ederek kurumlarından ayrılan subay, astsubay ve uzman jandarma çavuşların iş stresi yaşamalarında ve meslekten ayrılmalarında yıkıcı liderliğin rolünün olup olmadığının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Nitekim, yapılan bazı araştırmalar çalışanların maruz kaldıkları yıkıcı liderlik davranışlarının iş stresini arttırdığını (Hauge vd., 2007: 239; Nyberg vd., 2011: 279; Sezici, 2015: 112-113) ve işten ayrılma niyetini tetiklediğini (Tepper, 2000: 186; Weaver ve Yancey, 2010: 113-114; Akca, 2017: 292-293) ortaya koymuştur.

Literatürde yıkıcı liderlik boyutları ile algılanan stres ve işten ayrılma davranışı değişkenleri arasındaki ilişkileri bir arada araştıran bir çalışmanın bulunmaması çalışmanın önemini arttırmaktadır. Birçok çalışmadan farklı olarak bu çalışmada yıkıcı liderlik çoklu davranışsal yapıdan oluşan

bir bütün olarak değerlendirildiğinden çalışmanın liderlik literatürünün gelişimine önemli bir katkı sunacağı düşünülmektedir. Diğer taraftan Jandarma Genel Komutanlığı gibi, yetmiş ve tecrübeli personele yüksek derecede ihtiyaç duyan bir kurumdan uzun yıllar hizmet veren çalışanların ayrılma kararı almalarının sebeplerinin çalışma ile ortaya konmasının yanı sıra bu konuda birtakım tedbirler alınması için çalışmanın kaynak teşkil edebileceği değerlendirilmektedir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Yıkıcı Liderlik

Liderlik, bir kurumdaki en önemli ilişki biçimlerinden birisidir ve liderlerin astlarına verdikleri emirlerin, görevlendirmelerin ve çatışmaları ele alış yöntemlerinin çalışanlar üzerinde güçlü bir etkisi vardır (Yukl, 2012). Fakat bazı liderlik biçimleri, çalışanların görevlerini başarılı bir şekilde yerine getirmelerine engel teşkil edebilir. Zayıf muhakeme becerisi veya yetenek eksikliği bazen liderlerin başarısızlıklarının nedeni olabilir. Bazen de başarısızlığın sebebi liderin aşırı karizması ve haddi aşan kararlılığıdır. İşlerin yolunda gitmediği durumlarda liderin kendine aşırı güveni ve cesurca davranışları her şeyin kontrolden çıkmasına sebep olabilir (Sheard vd., 2013: 73). Takımlar yenilebilir, ordular mağlubiyete uğratabilir, kurumlar çökebilir ve toplumlar acı çekebilir (Thoroughgood vd., 2018: 627).

Literatürde “yıkıcı liderlik” terimi ile ilgili genel kabul gören bir tanım olmamakla ve farklı yıkıcı liderlik tipleri için farklı araştırmacılar tarafından önerilen çeşitli tanımlar bulunmakla birlikte Einarsen vd. (2007) tarafından yapılan ve ilk olma özelliği taşıyan “yıkıcı liderlik” (destructive leadership) tanımına Leadership Quarterly dergisinin 2007 özel sayısında yayımlanan bir makalede rastlanılmaktadır. Bu tanıma göre yıkıcı liderlik “*bir lider veya yönetici tarafından sergilenen, kuruluşun amaçlarını, görevlerini, kaynaklarını ve etkinliğini ve / veya astların motivasyonunu, esenliğini veya iş tatminini baltalayarak ve / veya sabote ederek organizasyonun meşru çıkarlarını ihlal eden sistematik ve tekrarlanan davranış*” tır (Einarsen vd., 2007: 208).

Bu tanıma göre yıkıcı liderlik davranışı, astlara yönelik ve kurumun kendisine yönelik davranışlar olmak üzere iki türlü davranışı kapsamaktadır. Bu tür davranışlar fiziki veya sözlü olabilmektedir. Ayrıca gösterilen davranışların sistematik ve tekrarlanan bir şekilde ve kurumun meşru çıkarlarını ihlal edici nitelikte olması gerekmektedir (Einarsen vd., 2007: 209).

Padilla vd. (2007) bir liderliğin yapıcı mı yoksa yıkıcı mı olduğuna karar vermek için grubun, uzun dönemli performansının dikkate alınması gerektiğini, belirlenen hedefleri başarmak için grubun nasıl bir performans sergilediğinin önemli olduğunu ileri sürmüşler, bu açıdan bakıldığında yıkıcı tip bir liderlikten söz edebilmek için negatif kurumsal sonuçların ortaya çıkmış olması gerektiğini ifade etmişlerdir (Padilla vd., 2007: 179). Krasikova vd. (2013), Einarsen ve arkadaşlarının “yıkıcı liderlik” tanımını esas alarak kendi tanımlarını geliştirmişler ve yıkıcı liderliği “*gereçekleri ne olursa olsun, a) takipçileri örgütün meşru çıkarlarına aykırı olan hedefleri izlemeye teşvik ederek ve / veya b) zararlı yöntemler içeren bir liderlik tarzı kullanarak kuruma*

ve/veya takipçilerine zarar verebilecek veya zarar verme niyetiyle yapılan davranışlar” olarak tanımlamışlardır. Krasikova vd. yıkıcı liderliği, liderlik sürecinde saklı olan zararlı davranışlar bütünü olarak görmektedirler (Krasikova vd., 2013: 1310). Ülkemizde Sezici (2015) tarafından, çeşitli tanımlardan yola çıkılarak yapılan yıkıcı liderlik tanımı ise “*liderin, örgütün yerleşik normlarına karşı gelerek veya biçimselliğini dikkate almaksızın örgütün varlık, etkinlik ve ilişkilerini zayıflatma gücüne sahip olan ve/veya ilişkilerinin zayıflatma yaşamı kalitesinin zarar görmesiyle sonuçlanabilecek davranışları kişisel maddi menfaat ve/veya manevi doyum elde etme güdüsüyle tekrarlı ve sistematik bir şekilde sergilemesi*” şeklindedir (Sezici, 2015: 108).

Yukarıda sıralanan tanımlara bakıldığında, yıkıcı liderliği bir lider tarafından kurum/organizasyon veya takipçiler aleyhine sözlü, sözel olmayan ve/veya fiziksel olumsuz davranışların, sistematik ve tekrarlanan bir biçimde sergilenmesi olarak yorumlamak mümkündür. Aravena (2019) da çalışmasında otokratik davranış sergileyen, iletişimi zayıf olan, tutarsız davranan ve stratejik becerileri zayıf olan yöneticilerin sıklıkla yıkıcı lider olarak nitelendirildikleri sonucuna varmıştır.

Erickson vd. (2015) yaptıkları çalışmada katılımcılara, yöneticilerinin yeterli bilgiye sahip olmadan önemli kararlar alma, etkisiz müzakere, yeni teknolojiyle ve değişimle başa çıkamama, yönetim ve koordinasyonda etkisizlik, stratejik bilgiye ulaşamama, dar görüşlülük, etkisiz iletişim, görevini yapmak için yeterli yeteneğe sahip olmama, öncelik sırasını belirleyememe, uzun vadeli düşünememe, yerinde kararlar alamama, mikro yönetim ve aşırı kontrol, net olmayan beklentiler, astlarını motive edememe ve gelişimlerine olanak sağlayamama, taraf tutma, insanlara sadece duymak istedikleri şeyleri söyleme, yalan söyleme ve diğer etik olmayan davranışlar sergileme, kişiler arası durumlarda uygunsuz bir biçimde davranma, güvenilirliklerini zedeleyen davranışlar sergileme, tutarsız ve düzensiz davranma, sabit fikirli olma, acımasız ve zorbaca davranma gibi yıkıcı liderlik davranışlarının hangilerini sergilediklerini veya bu tip davranışlara şahitlik edip etmediklerini sormuşlar, araştırmanın sonunda yıkıcı liderliğin yaygın bir olgu olduğu ve yıkıcı liderlikle baş etmenin bir takım zorluklarının bulunduğu sonucuna ulaşmışlardır (Erickson vd., 2015).

Keashly (1997) de çalışmasında, agresif göz teması; soğuk veya anlamlı bakış atmak; tepkisiz davranmak; parmakla işaret etme, çarpma, nesnelere fırlatma dahil olmak üzere korkutucu fiziksel hareketler; bağırma, çılgınlık atmak ve / veya küfretmek; öfke patlamaları veya sinir nöbetleri; kötü, kaba ve düşmanca davranış; haksız suçlamalar; özellikle diğer çalışanların önünde hakaret etmek veya küçümsemek; çalışanın iş performansı hakkında aşırı ve sert eleştiriler yapmak; çalışan ile ilgili yalan söylentiler yaymak; çalışanın mahremiyetini ihlal etmek; gerekli bilgiyi saklamak gibi açık ve kapalı yıkıcı liderlik davranışları sıralamıştır (Keashly, 1997: 97-98).

Sarıaslan (2014) çalışmasında yıkıcı yönetici davranış biçimleri arasında karizmanın karanlık yüzü, kötü denetçi davranışı, narsist davranış, otoriter davranış, zorba davranış, takdir etmeme davranışı, etik dışı davranış gibi davranışları ele almıştır. Balwant vd., (2019) çalışmalarında yıkıcı liderliği sorumsuzluk, mağduriyet ve duygusuz iletişim

boyutlarıyla değerlendirmişlerdir. Uymaz (2013) ise örgüt içinde yıkıcı liderlik özelliklerini tanımlayan ve bunları ölçen bir ölçek geliştirilmesi amacıyla yaptığı çalışmada, aşırı otoriterlik, liderlik için yetkin olmamak, etik dışı davranış, teknoloji ve değişime direnmek, astlara karşı duyarsızlık ve adam kayırmadan oluşan altı alt boyutlu ve yirmi sekiz maddelik bir ölçek elde etmiştir (Uymaz, 2013). *Aşırı otoriterlik*, astları üzerinde abartılı bir şekilde hakimiyet ve kontrol mekanizmaları kurmaya çalışan, şüpheli, despot, istekleri konusunda takıntılı, astlarına güveni olmayan ve astları hedefi tutturamadığı zaman kendisi için geçerli bir neden olmayan lider davranışlarını ifade etmektedir. *Liderlik için yetkin olmamak*, astlarını motive etmek için ne yapması gerektiğini bilmeyen, astlarının yeteneklerinin düzenli olarak gelişmesini planlayamayan, vizyon geliştirmekte yetersiz, planlama, problem çözme ve karar verme becerileri zayıf, problem yokmuş gibi davranan, astlarının ihtiyaçlarını önemsemeyen, işlerde öncelikleri belirleyemeyen yıkıcı liderlik davranışlarını ifade etmektedir. Ahlak kurallarını sıklıkla göz ardı ederek karar veren, insanlara karşı genellikle saygısız, her müzakereyi bir kazan/kaybet ilişkisi olarak gören ve zor zamanlarda dürüst olmama gibi etik dışı yıkıcı liderlik davranışları *etik dışı davranışlar* olarak kabul edilmektedir. *Teknoloji ve değişime direnme*, yeni teknolojiye dosttan öte düşman olma, yeni teknolojiyi kullanmaktan kaçınma ve genellikle işteki her türlü değişime direnen yıkıcı liderlik davranışları sergilemedir. *Astlara karşı duyarsızlık* ile astlarından ne beklediğini nadiren söyleyen ve beklentileri hakkında tahmin yürütmek zorunda kalan, performansları hakkındaki görüşlerini astları ile paylaşmayan yıkıcı liderlik davranışları kastedilmektedir. Son olarak *adam kayırma* ise favori astları olan ve belirli kişilere karşı iltimas tanıyan yıkıcı liderlik davranışlarını ifade etmektedir (Uymaz, 2013).

Yıkıcı liderliğin takipçiler üzerinde olumsuz birçok etkisi bulunmaktadır. Böyle bir muameleye maruz kalan astlar, liderlerine karşı gittikçe artan bir şekilde olumsuz tutumlar sergileyebilirler. Bu durum da astların üstlerinin emirlerine karşı direnme davranışı geliştirmelerine yol açabilir. Yıkıcı liderliğin bir diğer olumsuz sonucu, işten ayrılmaya kadar gidebilecek düşük iş tatminine yol açmasıdır. Yıkıcı liderlik davranışı, öfke, kızgınlık ve acı gibi olumsuz duygularla da ilişkilendirilmektedir. Yıkıcı liderler astlarının psikolojik stres seviyesini artırırlar. Bunun sonucunda da çalışan performansında ve esenliğinde sıklıkla genel bir düşüş görülür (Erickson vd., 2015: 22).

Yıkıcı liderlik, çalışanlar için sadece iş yaşamlarında değil özel hayatlarında da bazı olumsuzluklara yol açar. Çalışanlar uykusuzluk, kâbus görme, genel yorgunluk gibi strese bağlı sorunlar yaşayabilirler. Yıkıcı liderlerle çalışan bireyler çoğu zaman işlerinden nefret ederler ve işe gitmekten korkarlar. Onları işe alan insanlara karşı saygılarını kaybedebilirler, bu durum da çalışanların organizasyona ilişkin görüşlerinin olumsuz anlamda değişmesine yol açabilir. Yıkıcı liderlik kurbanları sıklıkla iş yaşamları konusunda moralsiz hissediler ve sahip oldukları işin tüm düşüncelerini ve özel zamanlarını etkilediğini düşünürler (Erickson vd., 2015: 22-23).

Yıkıcı liderlik davranışının kurumları da ilgilendiren önemli sonuçları vardır ve bu sonuçların en önemlilerinden birisi

çeşitli insan kaynakları kayıplarına yol açmasıdır. Bir kuruluş içindeki yıkıcı liderlerin varlığı, kuruluşun yüksek potansiyelli çalışanları cezabetme ve işe alma imkânlarını olumsuz yönde etkileyebilir. Yıkıcı liderler aynı zamanda bir kurumun çalışanlarının işe alım esnasında sergiledikleri performans düzeylerini yukarılara taşıma potansiyellerini de azaltabilir. Yıkıcı liderlik, yeni işe alım maliyetlerini de beraberinde getiren yüksek işgücü devir oranlarına neden olabilir. İşlerinden memnun olmayan çalışanların zamanlarının bir bölümünü yeni iş aramakla geçirmeleri çalışan performansını etkileyen bir diğer etmendir. Belki de yıkıcı liderliğin en yaygın etkisi, yıkıcı liderliğin toksik bir kurumsal kültüre yol açması ve bu toksik kültürün yıkıcı liderlerin sayısını arttırmasıdır (Erickson vd., 2015: 23).

Yıkıcı liderliğin kurumlara verdiği maddi zararlar da inanılmaz boyutlardadır. Tepper vd. (2006) Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan işletmelerin kötü yönetimler nedeniyle yıllık 23,8 milyar dolar kaybettiklerinin tahmin edildiğini belirtmişlerdir.

Bir kurum içerisinde yıkıcı liderlikten kaynaklı korku ikliminin varlığı, birimler arasında koordinasyon eksikliğine, iş uyumunda düşüşe ve performans kaybına yol açar. Bu kurumlar için son derece tehlikelidir, çünkü modern iş ortamı, uzun vadeli kurumsal başarıyı garanti altına almak için yaratıcılığın yanı sıra yeni ürün, metodoloji ve süreçlerin geliştirilmesini gerektirir. Ancak yıkıcı liderlik, kurumun bu yönde gelişmesini engellemekte ve bireylerin yenilikçi davranışları azalmaktadır (Hou, 2017). Yıkıcı liderliğin yaygın görüldüğü kurumların çalışanları risk almaktan kaçınırlar ve hata yapmaktan korkarlar, cezalandırılmaktansa hiçbir şeye karışmamayı yeğlerler (Erickson vd., 2015: 24).

2.2. Stres

Günümüzde kullanılan anlamı ile stres, kişilerin yeteneklerinin üzerinde beklentilerle karşılaştıklarında gösterdikleri bireye özgü özellikler veya psikolojik koşullar tarafından etkilenen fizyolojik ya da psikolojik tepkiler olarak tanımlanabilir (Eren, 2001: 244). Bir stres kaynağının yarattığı stresin ve duygusal tepkinin derecesi her birey için aynı değildir. Bu durum, bireyin stres kaynağını algılayış biçimine bağlıdır. Stres algısı da bireyin inanç, yorum ve düşünce yapısına bağlı olarak değişebilir (Yıldırım, 1991: 176).

İnsanoğlu sürekli gelişen ve değişim gösteren dünyada, birlikte yaşadığı örgüt ve çevresi ile birlikte, meydana gelen bu değişim ve gelişmelerden nasibini almaktadır. Bu değişimlere ayak uydurmaya çalışan insan, işgücü ortamında var olan rekabetçi taleplerden ve de bu rekabet ortamında tutunmaya çalışan örgütlerin çalışanlardan beklentilerinden kaynaklanan baskıların hedefi olmaktadır. Yaşanan bu baskıların sonucu olarak da insanlar fiziksel ve psikolojik bakımdan birtakım sıkıntılarla karşılaşmaktadırlar (Yenihan vd., 2014: 39).

İş stresi ise işin psikolojik ve fizyolojik olarak tehdit edici görünen özelliklerine bireyin verdiği yanıt olarak tanımlanır ve bu terim yorgunluk, rahatsızlık ve başa çıkamamak gibi duyguları açıklamak için sıklıkla kullanılır. Karşı karşıya kaldıkları yüksek iş stresi, çalışanların sağlıklarını bozabilir, motivasyonlarını düşürebilir, hatta işteki verimlerini ve bireysel güvenliklerini olumsuz yönde etkileyebilir (Haider vd., 2018: 127). İş stresinin bireyler üzerindeki olumsuz

etkilerinin yanı sıra işe geç gitme, devamsızlık, yüksek işgücü devir oranı, performans düşüklüğü, işe yabancılaşma gibi kurumlar ve örgütler üzerinde de olumsuz pek çok etkisi bulunmaktadır (İçdem, 2018).

İş stresine yol açan birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörlerden aşırı iş yükü, vardiya sistemi, çalışanlar ve yöneticiler arasındaki iletişim sorunları ve çatışmalar yaygın olarak görülen iş kaynaklı stresörlerdir (Hanadian ve Zarei, 2016: 84). Bunların dışında algılama farklılıkları, ailevi sorunlar, aile üyeleri arasındaki ilişkiler, çocukların eğitimi ve yetiştirilmeleri, eşlerin iş yerinde yaşadıkları sorunları evlerine taşımaları, ölüm, boşanma gibi birey kaynaklı stresörler ile bireyin yaşadığı çevre ile ilgili genel sorunlar, ülkede ve dünyada yaşanan ekonomik dar boğazlar, sosyal ve kültürel değişimler, ulaşım gibi çevresel stresörler de bulunmaktadır (Ateşoğlu ve Erkal, 2016: 559).

Stresin bireylerde ortaya çıkardığı bazı fizyolojik, psikolojik ve davranışsal sonuçları bulunmaktadır. Bireylerin yaşadıkları strese karşı gösterdikleri tepkiler bireyde bazı hastalıkların ortaya çıkmasına neden olabilir. Stres nedeniyle yaşanabilecek hastalıklar kalp rahatsızlıkları, yüksek tansiyon, migren gibi fiziksel sonuçlu hastalıklar olabileceği gibi bireylerde depresyon, anksiyete, panik atak gibi psikolojik sonuçlu hastalıklar da görülebilir. Stresten kaynaklanan davranışsal sonuçlar ise strese neden olan olaylar karşısında benimseme, geri çekilme, korku, panik gibi duygusal tepkiler olabilir (Balcı, 2014:13).

Bireylerin yaşadığı aşırı stres, örgütler için de bazı olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Bu olumsuz sonuçlara örnek olarak çatışma, iş kazalarının ve sağlık giderlerinin artması, nitelikli işgücü kaybı, ödenen tazminatlar, işe geç gitme ve devamsızlık, işgücü devir oranının yükselmesi, yorgunluk, işe yabancılaşma ve tükenmişlik verilebilir (Örücü vd., 2011:6).

2.3. İşten Ayrılma Niyeti ve İşten Ayrılma Davranışı

Çalışanların işinden ayrılması, örgütsel davranış disiplini içinde önemli araştırma alanlarından biridir (Kanbur, 2018). Tepper vd. (2009)'ne göre işten ayrılma niyeti, bir kişinin yakın bir gelecekte işvereninden kalıcı olarak ayrılma konusundaki subjektif ihtimali, bırakma ile ilgili düşüncelerini ve alternatif iş aramasını da kapsayan süreçleri ifade eder (Tepper, vd., 2009: 157). Price ve Mueller (1986) ise işten ayrılma niyetini, çalışanın belirli bir zaman dilimi içerisinde işten ayrılmayı isteme düzeyi olarak tanımlamışlardır (Price ve Mueller, 1986'dan akt. Ülbeği, 2016: 90).

İşten ayrılma niyetinin ortaya çıkmasıyla işten ayrılmanın fiilen gerçekleşmesine kadar olan süreç çok önemlidir. Mobley'e göre süreç, işgörenlerin çalıştıkları işlerinden memnun olmadıklarına karar vermeleriyle başlar. Sonraki aşamada işgören işten ayrılmayı düşünür ve bu düşüncenin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini değerlendirir. Üçüncü aşamada işten ayrılmaya karar veren çalışan, alternatif iş fırsatlarını araştırır ve bu iş fırsatları ile mevcut işini karşılaştırır. Son aşamada işgören işten ayrılma davranışını gerçekleştirerek mevcut işini bırakır (Serçeoğlu vd., 2016: 1101).

Bir kurumda işten ayrılmaya niyetlenen işgörenlerin sayısının artması doğal olarak işgören devir hızının da

yükselmesine sebep olmaktadır. Bunun sonucunda çalışanların motivasyonları olumsuz yönde etkilenmekte ve sonrasında iş performanslarının düşmesine yol açmaktadır. Kurumlar açısından, yetenekli ve tecrübeli çalışanların işten ayrılmaları nedeniyle iş yükü artmakta, kurum yöneticileri açısından da mevcut işin planlanmasında zorluklarla karşılaşabilmektedir (Zincirkıran vd., 2015:61). Bir çalışan kurumundan ayrılıp başka bir kuruma gittiğinde edindiği tecrübeleri, deneyimlerini, bazı kritik bilgileri ve daha birçok şeyi beraberinde götürür (Golparvar vd., 2015: 389). Çalışanların işten ayrılmalarının maliyeti ayrılan çalışanın yetenek ve kabiliyetleri ile orantılıdır. Örgütler açısından çalışanların işten ayrılmalarının, yeni çalışanlar için alıma çıkılması, ilan verilmesi, eğitim gibi doğrudan maliyetlerinin yanı sıra kayıp iş saatlerinin, fazla mesai ücretlerinin ve yeni işe alınanların hatalarının maliyetleri gibi dolaylı maliyetleri bulunmaktadır (Jeswani ve Dave, 2016: 254).

Bozogaňová ve Ivan (2018) işten ayrılma niyetini etkileyebilecek kişisel faktörlerin dürüstlük, dışadönüklük, duygusal durum, uyumluluk, yeni tecrübelerle açıklık, arzulan ve isteğin seviyesi, risk alma isteği gibi özellikler olduğunu ifade etmişlerdir (Bozogaňová ve Ivan, 2018). Kişisel özelliklerin dışında emeklilik, ölüm, hastalık, askerlik, eğitim, evlilik, hamilelik, ikamet değişikliği gibi bireysel nedenler de işten ayrılma niyetinin oluşmasına sebep olabilmektedir (Zincirkıran vd., 2015: 61).

Kaya ve Abdioğlu (2010) yaptıkları çalışmada örgütten kaynaklanan ve işten ayrılma niyeti üzerinde etkili olan faktörlerin, emeklilik imkânının ve maaş düzeyinin yetersizliği, mesleki kariyer olanaklarının sınırlı olması, sahip olunan bilgi, beceri ve yeteneklerin ortaya konabileceği bir ortamın eksikliği, uygun bir ödüllendirme stratejisinin olmayışı, sosyal imkânların kısıtlılığı, mesleki yetki ve sorumluluğun eşit olmayışı, fiziki koşulların yetersizliği, düşük iş tatmini ve aşırı iş yükü olduğunu belirtmişlerdir (Kaya ve Abdioğlu, 2010: 155).

Çalışanlar işyerleri veya kendilerinden kaynaklı herhangi bir problemle karşılaşmasalar bile içerisinde yaşadıkları çevreden kaynaklanan bazı ekonomik ve sosyal kaynaklı faktörler nedeniyle işten ayrılma niyetine sahip olabilirler. Çevresel faktörlere örnek olarak ülkedeki ekonomik koşullar, örgüt dışındaki alternatif iş fırsatları, işe ulaşım olanaklarında ortaya çıkan değişiklikler, eşlerden birinin iş yerinin değişmesi ve çocukların eğitim ihtiyaçları gibi etkenlerden söz edilebilir. Fakat örgütler çevresel faktörlerden kaynaklanan işgücü devir oranlarını çoğu zaman bazı tedbirlerle minimuma indirebilmektedirler (Aslan ve Etyemez, 2015: 486).

3. Değişkenler Arası İlişkiler ve Araştırma Hipotezleri

3.1. Yıkıcı Liderlik ile İşten Ayrılma Davranışı Arasındaki İlişki

Yıkıcı liderlik ve çalışanların işi bırakmaları arasındaki ilişkiyi araştıran birçok çalışma yapılmıştır (örn. Tepper, 2000; Weaver ve Yancey, 2010; Woestman ve Wasonga, 2015; Hyson, 2016; Akca, 2017; Haider vd., 2018; Skogstad vd., 2018). Bu çalışmaların önemli bir kısmında yıkıcı liderliğin işten ayrılma niyetini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Woestman ve Wasonga (2015) tarafından Northern Illinois bölgesinde yaşayan 191 profesyonel eğitimci üzerinde yapılan bir araştırmada, astı

hedef alan yıkıcı liderlik davranışlarının işten ayrılma niyetinin önemli bir varyansı olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Woestman ve Wasonga, 2015: 155). Benzer bir şekilde Haider vd. (2018) tarafından ilaç sektöründe çalışanlar üzerinde yapılan bir araştırmada, iş stresinin yıkıcı liderlik ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide pozitif ve önemli bir aracı olduğu ileri sürülmüştür (Haider vd., 2018: 135). Tepper (2000) ise çalışmada, istismarcı tip yıkıcı liderlere sahip olan astların daha fazla işten ayrılma niyetine sahip olduklarını, işlerine, yaşamlarına ve kurumlarına karşı daha az olumlu tavır takındıklarını, iş ve aile yaşamı arasındaki çatışmaların daha fazla olduğunu, psikolojik rahatsızlıkların daha yaygın görüldüğünü belirtmiştir (Tepper, 2000: 186).

Weaver ve Yancey (2010) tarafından orta ölçekli bir işletmede çalışan 80 işgörenin katılımı ile yapılan bir çalışmada, karanlık liderlik tarzları ile işten ayrılma niyeti arasında pozitif ve anlamlı bir ilişkinin bulunduğu, karanlık liderlik davranışlarının işten ayrılma niyeti varyansının %34'ünü açıkladığı sonucuna ulaşılmıştır (Weaver ve Yancey, 2010: 113-114). Hyson (2016) tarafından yapılan ve Warren County, New Jersey, Amerika Birleşik Devletleri'nde faaliyet gösteren orta ölçekli bir işletmede çalışan 96 işgörenin katıldığı çalışma, tiran tipi yıkıcı liderlik biçimi ile işten ayrılma niyeti arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişkinin bulunduğunu, benzer şekilde tam serbesti tanıyan (laissez-faire) tip yıkıcı liderlik biçimi ile işten ayrılma niyeti arasında da pozitif yönlü anlamlı bir ilişkinin bulunduğunu göstermiştir (Hyson, 2016: 88).

Skogstad vd. (2018:58) Norveç'te faaliyet gösteren bir taşımacılık şirketi çalışanı olan 254 işgörenin katılımı ile gerçekleştirdikleri çalışmalarında, tiran tipi yıkıcı liderliğin takipçiler arasında işe bağlılığı düşürürken işten ayrılma niyetlerini arttırdığını ortaya koymuşlardır. Akca (2017) tarafından özel bir şirkette çalışan 282 katılımcı ile yapılan bir anket çalışmada, toksik liderlik ile işten ayrılma niyeti arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunduğu, işten ayrılma niyeti varyansının %42'sinin toksik liderlik algısı ile açıklanabileceği sonucuna ulaşılmıştır (Akca, 2017: 292-293). Alanyazında bahsedilen yıkıcı liderlik ile işten ayrılma niyeti arasındaki bu güçlü ilişki, yıkıcı liderlik alt boyutları ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkilerin işaret fişeği olarak düşünülebilir. Bu çerçevede araştırma hipotezleri şöyle geliştirilmiştir:

Hipotez 1: Yıkıcı liderliğin alt boyutları olan aşırı otoriterlik (H_{1a}), liderlik için yetkin olmamak (H_{1b}), etik dışı davranış (H_{1c}), teknoloji ve değişime direnme (H_{1d}), astlara karşı duyarsızlık (H_{1e}) ve adam kayırma (H_{1f}) boyutları ile işten ayrılma davranışı arasında pozitif bir ilişki vardır.

3.2. Yıkıcı Liderlik ile Stres Arasındaki İlişki

Yıkıcı liderlik ve algılanan iş stresi arasındaki ilişki sosyal bilimlerde yürütülen bazı çalışmalara konu olmuştur (örn. Ashforth, 1994; Hauge vd., 2007; Nyberg vd., 2011; Sezici, 2015). Bu çalışmaların önemli bir kısmında yıkıcı liderliğin algılanan stresi pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Ashforth (1994) tarafından yapılan çalışmada küçük tiranlık tipi yıkıcı liderliğin, astlar üzerinde stres ve işe yabancılaşma gibi etkilerinin olduğu, bu tip bir liderlikle karşı karşıya kalan astların ya işlerinden ayrıldıkları ya da daha sessiz ve pasif bir hale gelerek yaratıcılıklarının azaldığı ifade edilmiştir (Ashforth, 1994). Yılmaz vd.

(2020)'nin çalışmada yıkıcı özellikleri olan toksik liderlik ile stres arasında anlamlı, pozitif ilişkilerin olduğu görülmüştür. Hauge vd. (2007) tarafından Norveç'te çalışan 2539 işgörenin katılımı ile yapılan bir anket araştırmasında, stresli çalışma ortamlarının ve yıkıcı liderlik biçimlerinin iş yerinde kabadayılık davranışlarının görülmesine uygun bir zemin hazırladığı, iş stresörlerinin ve yıkıcı liderlik davranışları ile kabadayılama davranışı arasında güçlü bir ilişkinin bulunduğu sonucu ortaya çıkmıştır (Hauge vd., 2007: 239). Nyberg vd. (2011) tarafından Avrupa'nın farklı coğrafi bölgelerinde bulunan İsveç, Polonya ve İtalya'daki yerel otellerde çalışan 554 işgören ile yapılan anket çalışmada, yıkıcı yönetsel liderliğin çalışanların psikolojik esenlikleri üzerinde bireysel düzeyde olumsuz etkilerinin olduğu tespit edilmiştir (Nyberg vd., 2011: 279). Sezici (2015) tarafından Afyon ve Kütahya'daki banka, sağlık ve eğitim sektörlerinde çalışan işgörenlerin katılımı ile yapılan bir araştırmada, yıkıcı liderlik davranışının yaygınlık düzeyinin %42 olduğu, yıkıcı liderlik ile iş stresi arasında güçlü derecede pozitif ve anlamlı, yıkıcı liderlik ile işten ayrılma eğilimi arasında ise orta derecede pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunduğu saptanmıştır (Sezici, 2015: 112-113). Eisele (2020)'nin kamu ve özel sektörde çalışan toplamda 423 kişiden elde ettiği sonuçlara göre yıkıcı liderlik stresi anlamlı bir şekilde yordamaktadır.

Literatür incelendiğinde yıkıcı liderlik genel olarak tek boyutlu bir yapıda değerlendirilmiştir. Fakat yıkıcı liderlik, birden çok davranışı içinde barındıran ve birçok alt boyutlu yapıdan oluşan bir bütün olarak değerlendirilmelidir. Bu açıdan ele alındığında literatürde yıkıcı liderlik ile algılanan stres ilişkisine yönelik bazı çalışmalar olmakla birlikte yıkıcı liderliğin hangi alt boyutlarının algılanan stresi ne oranda etkilediğinin araştırılması gerektiği görülmektedir. Bu çalışmada, yıkıcı liderliği geniş çerçevede tanımladığından Uymaz (2013)'in çalışmasındaki yıkıcı liderlik boyutları dikkate alınmış ve yıkıcı liderlik alt boyutları ile algılanan stres etkileşimine yönelik olarak şu hipotezler geliştirilmiştir:

Hipotez 2: Yıkıcı liderliğin alt boyutları olan aşırı otoriterlik (H_{2a}), liderlik için yetkin olmamak (H_{2b}), etik dışı davranış (H_{2c}), teknoloji ve değişime direnme (H_{2d}), astlara karşı duyarsızlık (H_{2e}) ve adam kayırma (H_{2f}) boyutları ile algılanan stres arasında pozitif bir ilişki vardır.

3.3. Stres ile İşten Ayrılma Davranışı Arasındaki İlişki

Literatürde algılanan iş stresi ve çalışanların işten ayrılma niyetleri arasındaki ilişkinin araştırıldığı birçok çalışma bulunmaktadır (Yenihan vd., 2014; Rehman ve Mubashar, 2017; Düğenci, 2018; Huang vd., 2018; Öztürk ve Şahverdioğlu, 2019). Bu çalışmalarda genellikle iş stresinin çalışanların işten ayrılma niyetini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği bulunmuştur.

Rehman ve Mubashar (2017) tarafından üç, dört ve beş yıldızlı otel statüsündeki konaklama tesislerinde çalışan 200 işgörenin katılımıyla gerçekleştirilen bir çalışmada, iş stresi ile işten ayrılma niyeti arasında pozitif yönlü bir ilişkinin bulunduğu, algılanan stres seviyesi yükseldiğinde çalışanların işten ayrılma niyetlerinin de yükseldiği tespit edilmiştir (Rehman ve Mubashar, 2017: 72). Huang vd. (2018) tarafından Çin Halk Cumhuriyeti'nin Shandong bölgesinde bulunan otel işletmelerinde çalışan 455 deneğin katılımı ile gerçekleştirilen bir çalışmada, iş stresinin Çinli

otel çalışanlarının işten ayrılma niyetleri üzerinde güçlü ve pozitif bir etkisinin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada elde edilen bulgular işyerindeki stresin, çalışanların işten ayrılma niyetlerini etkileyen başlıca etkenlerden birisi olduğunu açıkça ortaya koymaktadır (Huang vd., 2018: 939).

Yenihan vd. (2014) tarafından Sakarya ilinde otomotiv sektöründe çalışan 329 işgören ile yapılan anket çalışmasında, çalışmaya dâhil olan çalışanların iş stresi tutumları ile işten ayrılma eğilimleri arasında anlamlı ve yüksek derecede pozitif bir ilişki bulunduğu tespit edilmiştir. Yazarlara göre, çalışandaki iş stresi algısının düzeyi artış gösterdiğinde çalışan, işine ve işyerine karşı olumsuz tutum besleyecek ve iş kaynaklı talepleri karşılayamama durumunda işten ayrılmaya yönelecektir.

Dügenci (2018) tarafından 392 gemi adamı ile yapılan bir çalışmada, gemi adamlarının iş streslerinin işten ayrılma niyetlerini istatistiksel açıdan anlamlı derecede ve orta seviyede pozitif olarak etkilediği, düşük düzeyde iş stresi yaşayan gemi adamlarının işten ayrılma niyetlerinin de düşük olduğu sonucuna ulaşıldığı belirtilmiştir (Dügenci, 2018). Öztürk ve Şahverdioğlu (2019) tarafından yapılan ve Isparta ilinde bulunan iki özel hastanede çalışan 146 hemşirenin katıldığı bir anket çalışmasında, iş stresi ile işten ayrılma niyeti arasında pozitif yönde orta derecede anlamlı bir ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir (Öztürk ve Şahverdioğlu, 2019: 697).

Serinikli (2019) tarafından Edirne ili ve ilçelerinde faaliyet gösteren otel işletmeleri çalışanı 145 kişi ile yapılan anket çalışmasında, iş stresi ile işten ayrılma niyeti arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Serinikli'ye göre çalışanın stres düzeyi arttıkça, işten ayrılma niyeti, dolayısıyla da işten ayrılma eylemi artmaktadır. Bu nedenle, işletmelerin çalışanlarının stres düzeylerini azaltacak önlemler almaları gerekmektedir (Serinikli, 2019: 922-924).

Görüldüğü üzere stres ve işten ayrılma niyeti arasındaki güçlü ilişki birçok çalışmada ortaya konmuştur. Stresin askeri statülü bir kolluk kuvveti olan Jandarma Genel Komutanlığı çalışanlarının işten ayrılma niyetlerini güçlendirdiği ve böylece işten ayrılma davranışlarının artacağı öngörülmektedir. Buradan hareketle kurumlarından istifa eden jandarma personelinin yaşadığı stresin işten ayrılma davranışına sebebiyet verdiği düşünüldüğünden hipotez şöyle geliştirilmiştir:

Hipotez 3: Algılanan stres ile işten ayrılma davranışı arasında pozitif bir ilişki vardır.

Alanyazından elde edilen bilgiler çerçevesinde araştırma değişkenleri arasında anlamlı ilişkilerin olduğu görülmektedir. Yıkıcı liderlik, algılanan stres ve işten ayrılma davranışı değişkenleri arasındaki bağlar dikkate alındığında algılanan stresin yıkıcı liderlik ile işten ayrılma davranışı arasındaki ilişkide aracılık etkisinin olabileceği düşünülebilir. Bu varsayımı test etmek maksadıyla çalışmanın son hipotezi aşağıdaki şekilde geliştirilmiştir:

Hipotez 4: Yıkıcı liderliğin alt boyutları olan aşırı otoriterlik (H_{4a}), liderlik için yetkin olmamak (H_{4b}), etik dışı davranış (H_{4c}), teknoloji ve değişime direnme (H_{4d}), astlara karşı duyarsızlık (H_{4e}) ve adam kayırma (H_{4f}) boyutları ile

işten ayrılma davranışı arasındaki ilişkide algılanan stresin aracılık rolü vardır.

4. Metodoloji

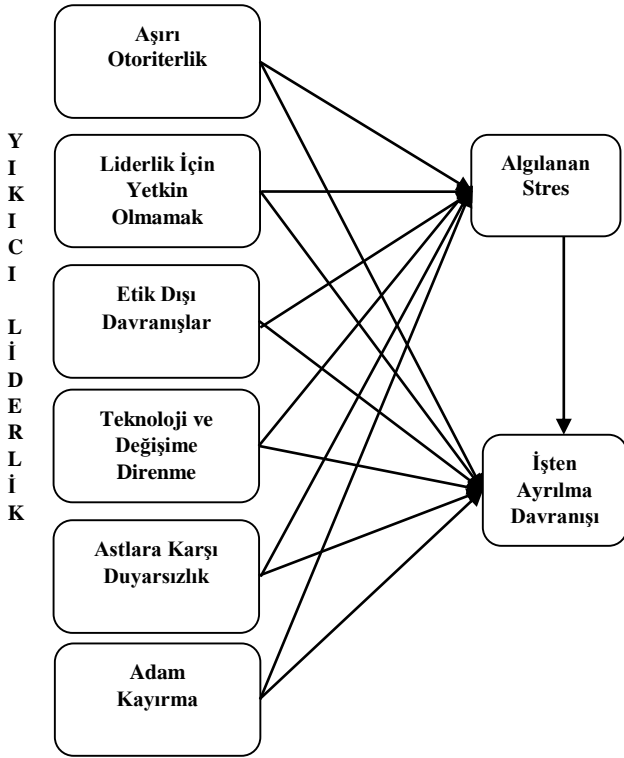
4.1. Yöntem

Araştırma yıkıcı liderlik, stres ve işten ayrılma davranışı arasındaki ilişki sayısal verilerle ölçülebildiği için nicel araştırma desenlerinden biri olan tarama modeline (descriptive study designs) dayalı olarak yürütülmüştür. Tarama çalışmaları sosyal bilimlerde yapılan çalışmalarda yaygın olarak kullanılmakta ve araştırmacıya büyük gruplar üzerinde çalışma olanağı sağlamaktadır. Ayrıca bu tür çalışmalarda, araştırmacı bağımsız değişkeni veya faktörleri manipüle edemez (Büyüköztürk, 2014: 2). Tarama araştırmaları bir durum hakkında zaman içerisinde meydana gelen değişiklikleri veya durumun iç yüzünü ortaya çıkarmak amacıyla yapılır (Mazlum ve Mazlum, 2017: 5). Tarama araştırması modellerinden biri de geçmişte yaşanan olaylara ilişkin soruların sorulduğu geçmişe dönük (retrospective study) araştırmalardır. İleriye dönük (prospective study) çalışmaların aksine geçmişe dönük çalışmalarda, çalışmaya başlanıldığında zaten çalışma konusunun sonuçları ortaya çıkmış durumdadır (Salkind, 2010). Çalışmamızda çalışma örnekleminin maruz kalmış olabileceği yıkıcı liderlik davranışları ve yaşamış olabilecekleri iş stresi ile işten ayrılma davranışları arasındaki ilişkinin ortaya çıkarılması amacıyla geçmişe dönük tarama modeli kullanılmıştır.

Araştırmanın evrenini Jandarma Genel Komutanlığı emrinde muvazzaf subay, astsubay ve uzman jandarma çavuş rütbelerinde görev yapmakta iken istifa ederek kurumlarından ayrılan personeller oluşturmaktadır. Evrendeki istifa eden birey sayısı ilgili kurum tarafından açıklanmadığından tam olarak bilinmemektedir. Araştırma yapılırken evrendeki her personele ulaşmak mümkün olmadığından örnekleme yapılmıştır. Araştırma örnekleminin belirlenmesinde ise olasılıklı olmayan örnekleme türlerinden kartopu örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Ankete katılan ilk katılımcılar araştırmaya katıldıktan sonra araştırmacılara referans olmuşlar ve diğer katılımcılara ulaşılmasını sağlamışlardır. Çalışma kapsamında elektronik ortamda hazırlanan ankete ait bağlantı linki katılımcılara bir haberleşme uygulaması vasıtası ile gönderilerek ulaştırılmıştır. Araştırma verileri 2019 yılı Temmuz-Ekim ayları arasında toplanmış ve katılımcılar internet ortamında ankete yer alan soruları gönüllülük esasına göre cevaplayarak ankete katılmışlardır. Katılımcılara toplanan verilerin bilimsel çalışma kapsamında analizlerde kullanılıp kullanılmayacağı sorulmuş ve onaylayan katılımcılardan elde edilen verilerle analizler gerçekleştirilmiştir. Ankete Türkiye'nin farklı bölgelerinde yaşayan 317 kişi katılmıştır. Ancak yedi astsubay ve bir subayın anket cevapları söz konusu personelin sözleşmeli statüsünde görev yapmış olmaları nedeniyle çalışmaya dahil edilmemiş, geriye kalan 309 anket veri analizi için kullanılmıştır. Çalışmada yapılan analizlerde SPSS25 ve AMOS 20 programları kullanılmıştır.

Çalışmada tüm anket soruları geçmişe yönelik olarak sorulduğundan cümle sonlarında geçmiş zaman ekleri kullanılmıştır. Katılımcıların soruları istifa etmeden önce birlikte çalıştıkları son amiri göz önünde bulundurarak

cevaplamaları istenmiştir. Yıkıcı Liderlik Ölçeği (YLÖ) için Uymaz (2013)'ün çalışmasından yararlanılmıştır. "Amirim astları üzerinde acımasızca baskı kurardı" örnek ifadelerden biridir. Cohen vd. (1983) tarafından geliştirilen ve Eskin vd. (2013) tarafından Türkçeye uyarlanan tek boyutlu dört maddelik Algılanan Stres Ölçeği bu çalışmaya uyarlanmıştır. "İstifa etmeden önceki son zamanlarda, ne sıklıkta problemlerin üstesinden gelemeyeceğiniz kadar biriktiğini hissettiniz?" ifadesi cevaplanması istenen sorulardan bir tanesidir. Cammann vd. (1979) tarafından geliştirilen ve Gül vd. (2008) tarafından Türkçeye uyarlanan Michigan Örgütsel Değerlendirme Soru Formunda yer alan, tek boyutlu, üç maddeden oluşan İşten Ayrılma Niyeti ölçeği kullanılmıştır. Niyet davranışa dönüştüğü için araştırmacılar tarafından *işten ayrılma davranışı* olarak adlandırılan bu ölçeğin maddelerine "İstifa etmeden önce daha iyi bir iş için sürekli araştırma yapıyordum." ifadesi örnek olarak verilebilir. Yıkıcı liderlik ve işten ayrılma ölçeklerinde soruların 5'li Likert şeklinde (1=Kesinlikle katılmıyorum, 5= Kesinlikle katılıyorum), algılanan stres ölçeği anketinde ise (1=Hiçbir zaman, 5=Çok sık) şeklinde cevaplanması istenmiştir. Çalışmanın araştırma modeli Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1. Araştırma Modeli

4.2. Demografik Değişkenler

Katılımcılara ilişkin demografik özellikler Tablo 1'de verilmiştir. İlgili tabloda görüldüğü üzere araştırmaya katılan 309 eski jandarma personelinin tamamı erkektir. Bu durumun başlıca sebepleri arasında uzman jandarma rütbesinde kadın personelin bulunmaması, astsubay rütbesindeki kadın personelin büyük bir bölümünün sözleşmeli personel statüsünde olması ve subay rütbesindeki kadın personel miktarının az sayıda olması

bulunmaktadır. Katılımcıların 13'ü subay (%4,2), 119'u astsubay (%38,5) ve 177'si uzman jandarma (%57,3) rütbesinde iken istifa eden personeldir.

Katılımcıların büyük bir çoğunluğu (%48,9) 36-40 yaş aralığındadır. Sonra sırasıyla 31-35 (%27,8), 41-45 (16,2), 46 ve üstü (%4,2) son olarak da 26-30 (%2,9) yaş aralığındaki personel gelmektedir.

Katılımcılar eğitim durumlarına göre sınıflandırıldıklarında; 202'si lisans (%65,4), 46'sı ön lisans (%14,9), 35'i yüksek lisans (%11,3), 24'ü lise (%7,8) ve ikisi ise doktora (%0,6) mezundur. Katılımcıların %91,3'ü evli, %6,5'i hiç evlenmemiş bekar ve %2,3'ü eşinden boşanmış duldur. Evli olan personelden 153'ünün eşi devlet memuru, 32'sinin eşi özel sektör çalışanı ve 97'sinin eşi ev hanımıdır.

Katılımcıların büyük çoğunluğu (%61,2) halen çeşitli belediyelerde görev yapmaktadır. Sonra sırasıyla kendi işinde çalışanlar (%9,1), özel sektörde ücretli olarak çalışanlar (%9,1), herhangi bir işte çalışmayanlar (%7,8), kamuda memur olarak çalışanlar (%5,8), çeşitli üniversitelerde memur olarak çalışanlar (%4,2), işsiz olup iş arayanlar (%1,6), üniversitelerde akademisyen olanlar (%1) ve öğrenciler (%0,3) gelmektedir. Çalışmada yer alan ve belediyelerde çalışan personelin sayısının yüksek olmasının nedeninin, araştırmanın örneklem seçiminde belediyelerde çalışan personel sayısının fazla olduğunun düşünülmesi nedeniyle öncelikle bu tip personele ulaşılması ve kartopu örnekleme yöntemiyle örneklem sayısının artırılmış olması olduğu değerlendirilmiştir.

Katılımcılara istifa süreçlerinde Jandarma Genel Komutanlığınca herhangi bir anket uygulanıp uygulanmadığı, ya da görüşme yapıp yapılmadığı sorulmuştur. Katılımcılardan 242'si (%78,3) herhangi bir görüşme/anket yapılmadığını belirtmiştir. Katılımcıların 181'i (%58,6) kurumlarından ayrıldıktan sonra ilk üç ay içerisinde, 39'u (%12,6) ise 4-6 ay içerisinde yeni bir işe başladıklarını belirtmişlerdir. Bu nedenle katılımcıların önemli bir kısmının istifa etmeden önce yeni bir iş arayışı içerisinde oldukları ve iş buldukları değerlendirilmiştir.

Katılımcılara yöneltilen bir diğer anket sorusu da istifa tarihinde meslekteki son aylık gelirleri ile yeni işlerindeki ilk aylık gelirleri arasındaki ortalama farkın yüzde kaç olduğudur. Belirtilen soruyu 279 katılımcı cevaplamış, 30 katılımcı ise cevapsız bırakmıştır. Soruyu cevapsız bırakan 30 katılımcıdan 24'ü halen herhangi bir işte çalışmamakta, 5'i işsiz olup iş aramaktadır, 1 katılımcı ise öğrencidir. Herhangi bir işte çalışan 279 katılımcıdan 99'u yeni işlerindeki ilk aylıklarının daha fazla olduğunu, 36'sı aynı olduğunu, 144'ü ise daha az olduğunu belirtmiştir. Katılımcılara sunulan gelir farkı seçeneklerinden "+%50 ve üzeri" gelir seçeneği "%50", "-%50 ve altı" gelir seçeneği ise "-%50" kabul edildiğinde, herhangi bir geliri olduğunu beyan eden katılımcıların ilk aylık gelirlerinin ortalama %3,5 daha az olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen verilere göre katılımcıların büyük bir kısmının daha yüksek gelirli bir işte çalışmak için istifa etmedikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 1. Demografik özellikler

Demografik özellik		Frekans (F)	Yüzde (%)	Demografik özellik		Frekans (F)	Yüzde (%)
Cinsiyet	Erkek	309	100	Mesleğin kaçınıcı yılında istifa edildiği	10 yılı doldurmadan	25	8,1
	Kadın	0	0		11. yılda	109	35,3
	Toplam	309	100		12. yılda	38	12,3
Yaş	26-30	9	2,9		13. yılda	28	9,1
	31-35	86	27,8		14. yılda	21	6,8
	36-40	151	48,9		15. yılda	25	8,1
	41-45	50	16,2		16. yılda	11	3,6
	46 ve üstü	13	4,2		17. yılda	5	1,6
	Toplam	309	100		18. yılda	12	3,9
Öğrenim durumu	Lise	24	7,8		19. yılda	4	1,3
	Ön Lisans	46	14,9	20. yılda	31	10	
	Lisans	202	65,4	Toplam	309	100	
	Yüksek Lisans	35	11,3	İstifa tarihinde görevli olunan garnizon	Batı	201	65
	Doktora	2	0,6		Doğu	108	35
Toplam	309	100	Toplam		309	100	
Medeni Hal	Evli	282	91,3	Halen çalışılan alan/kurum	Belediye	189	61,2
	Bekar (Hiç Evlenmemiş)	20	6,5		Üniversite (akademisyen)	3	1
	Bekar (Boşanmış)	7	2,3		Üniversite (memur)	13	4,2
	Toplam	309	100		Diğer kamu	18	5,8
Eş Meslek	Devlet Memuru	153	49,5		Özel sektör (kendi işim)	28	9,1
	Özel Sektör Çalışanı	32	10,4		Özel sektör (işgören)	28	9,1
	Ev Hanımı	97	31,4		Çalışmıyorum	24	7,8
	Cevapsız (Eşi yok)	27	8,7		İşsizim, iş arıyorum	5	1,6
	Toplam	309	100		Öğrenci	1	0,3
İstifa etmeden önceki statü	Subay	13	4,2		Toplam	309	100
	Astsubay	119	38,5	İstifa ettikten sonra yeni işe başlama süresi	1-3 ay	181	58,6
	Uzman Jandarma	177	57,3		4-6 ay	39	12,6
Toplam	309	100	7-9 ay		19	6,1	
İstifa sürecinde kurum tarafından anket/görüşme yapıp yapılmadığı	Evet	67	21,7		10-12 ay	12	3,9
	Hayır	242	78,3		1 yıl üzeri	28	9,1
	Toplam	309	100	Cevapsız	30	9,7	
İstifa yılı	2007 ve öncesi	9	2,9	Toplam	309	100	
	2008	0	0	Meslekteki son aylık gelir ile yeni işteki ilk aylık gelir arasındaki ortalama fark	+%50 ve üzeri	33	10,7
	2009	1	0,3		40%	13	4,2
	2010	3	1		30%	19	6,1
	2011	8	2,6		20%	18	5,8
	2012	19	6,1		10%	16	5,2
	2013	24	7,8		Aynı	36	11,7
	2014	41	13,3		-10%	20	6,5
	2015	45	14,6		-20%	44	14,2
	2016	49	15,9		-30%	38	12,3
	2017	46	14,9		-40%	23	7,4
	2018	37	12		-%50 ve altı	19	6,1
	2019	27	8,7		Cevapsız	30	9,7
Toplam	309	100	Toplam		309	100	

4.3. Ortak Yöntem Varyansı Analizi

Bir çalışmada tüm değişkenlerin sadece bir anketle ve metodolojik olarak benzer bir yöntem ile ölçülmesi, kendi kendine değerlendirme yönteminin tercih edilmesi, farklı değişkenlere ilişkin değerlendirmelerin aynı değerlendirici tarafından ve aynı zaman dilimi içerisinde yapılması halinde ortak yöntem varyansı durumu ortaya çıkabilir (Bolat, 2011: 260-261). Bir ankette ortak yöntem varyansı durumunun olup olmadığını tespit edebilecek analiz yöntemlerinden birisi Harman'ın tek faktör testidir (Podsakoff vd., 2003). Bu teste bağımlı ve bağımsız değişkenlere ait tüm maddeler, döngüsüz faktör analiziyle teste tabi tutulur. Analiz neticesinde tek bir faktörün ortaya çıkması durumunda veya toplam varyansın büyüklüğünü

gösteren genel bir faktörün varlığı halinde ortak yöntem varyansından söz edilebilir (Demirtaş, 2013).

Bu bağlamda, güvenilirlik ve açımlayıcı faktör analizleri aşamasında üç ölçekte yer alan toplam 35 ifade döngüsüz faktör analizine tabi tutulmuştur. Analiz sonucunda öz değeri 1'den yüksek olan 7 boyutun bulunduğu tespit edilmiştir. Ortaya çıkan boyutlar içerisinde birinci boyut toplam varyansın %46,78'ini, ikinci boyut toplam varyansın %7,39'unu, üçüncü boyut toplam varyansın %6,06'sını, dördüncü boyut toplam varyansın %5,03'ünü, beşinci boyut toplam varyansın %4,16'sını, altıncı boyut toplam varyansın %3,82'sini ve yedinci boyut toplam varyansın %3,17'sini açıklamaktadır. Elde edilen sonuçlar, çalışmada ortak yöntem varyansı sorununun bulunmadığını göstermektedir.

4.4. Araştırmada Kullanılan Ölçeklerin Güvenirlik Analizleri

Çalışmada kullanılan ölçeklerin güvenirlilik (iç tutarlılık) katsayıları Cronbach's Alpha değeri ile hesaplanmıştır. Ölçeklerden yıkıcı liderlik ölçeğinin Cronbach's Alpha katsayısı $\alpha=,970$ olarak bulunmuştur ve ölçeğin güvenirliliği yüksek derecededir. Ölçeğin alt boyutlarının Cronbach's Alpha katsayıları ise sırası ile aşırı otoriterlik alt boyutu için $\alpha=,947$; liderlik için yetkin olmamak alt boyutu için $\alpha=,954$; etik dışı davranış alt boyutu için $\alpha=,894$; teknoloji ve değişime direnme alt boyutu için $\alpha=,932$; astlara karşı duyarsızlık alt boyutu için $\alpha=,834$ ve adam kayırma alt boyutu için $\alpha=,900$ olarak hesaplanmıştır. Çalışmada kullanılan ve dört ifadeden oluşan algılanan stres ölçeğinin

$\alpha=,593$ olarak bulunmuştur. Bu nedenle ölçekte yer alan üçüncü ifade ölçekten çıkarılmış, ölçeğin Cronbach's Alpha katsayısı güvenilir bir değer aralığında olan $\alpha=,721$ 'e yükselmiştir. Son olarak işten ayrılma davranışı ölçeğinin Cronbach's Alpha katsayısı $\alpha=,882$ olarak bulunmuştur ve ölçeğin güvenirliliği yüksek derecededir.

4.5. Korelasyon Analizi

Araştırma değişkenleri arasındaki ilişkilerin yönünü ve şiddetini belirlemek amacıyla Pearson korelasyon katsayıları hesaplanmıştır. Tablo 2'de yıkıcı liderlik ölçeği alt boyutları, algılanan stres ve işten ayrılma davranışı arasındaki ilişkileri gösteren korelasyon analizi sonuçları ile değişkenlere ait ortalama ve standart sapmalar verilmiştir.

Tablo 2. Ölçeklerin Tanımlayıcı İstatistikleri ve Boyutlar Arasındaki Korelasyonlar

	Ort.	S.S.	1	2	3	4	5	6	7	8
1.Aşırı Otoriterlik	3,7937	1,09530	1							
2.Liderlik için Yetkin Olmamak	3,9183	1,05510	,755**	1						
3.Etik Dışı Davranış	3,2969	1,17408	,715**	,745**	1					
4.Teknoloji ve Değişime Direnme	2,9633	1,30022	,561**	,595**	,682**	1				
5.Astlara Karşı Duyarsızlık	3,4326	1,15041	,510**	,578**	,580**	,552**	1			
6. Adam Kayırma	4,1294	1,15351	,609**	,693**	,547**	,452**	,569**	1		
7.Algılanan Stres	3,5599	,91628	,370**	,404**	,387**	,385**	,271**	,375**	1	
8.İşten Ayrılma Niyeti	3,5178	1,40351	,277**	,264**	,207**	,211**	,189**	,294**	,285**	1

** Pearson Korelasyonu, $p < 0.01$ düzeyinde anlamlı (iki kuyruklu)

Korelasyon tablosu incelendiğinde, değişkenler arasındaki ilişki düzeylerini gösteren Pearson korelasyon katsayılarının tamamının $p < 0,01$ düzeyinde pozitif yönlü ve anlamlı oldukları görülmektedir. Yapılan korelasyon analizi sonucunda yıkıcı liderlik ölçeğinin alt boyutlarının birbirleri arasında $p < 0,01$ anlamlılık düzeyinde $r=,452$ ile $r=,755$ arasında pozitif değerler aldıkları görülmektedir. Bu durum değişkenler arasında orta ve yüksek derecede ilişkilerin bulunduğunu göstermektedir. En güçlü ilişki, yıkıcı liderliğin aşırı otoriterlik boyutu ile liderlik için yetkin olmamak boyutu arasındadır ($r=,755$).

Analiz sonuçlarına göre algılanan stres ile yıkıcı liderlik ölçeğinin alt boyutları arasında $p < 0,01$ anlamlılık düzeyinde $r=,271$ ile $r=,404$ arasında değişen pozitif yönlü ve anlamlı ilişkilerin bulunduğu görülmektedir. Bu durum değişkenler arasında düşük ve orta derece arasında değişen ilişkilerin bulunduğunu göstermektedir.

İşten ayrılma niyeti ile yıkıcı liderlik ölçeğinin alt boyutları arasında $p < 0,01$ anlamlılık düzeyinde $r=,189$ ile $r=,294$ arasında değişen pozitif yönlü ve anlamlı ilişkilerin bulunduğu görülmektedir. Bu durum değişkenler arasında düşük derecede ilişkilerin bulunduğunu göstermektedir. Diğer taraftan, algılanan stres ile işten ayrılma davranışı arasında $p < 0,01$ anlamlılık düzeyinde düşük derecede ($r=,285$) pozitif ve anlamlı bir ilişkinin bulunduğu görülmektedir.

4.6. Araştırma Modeli Yol Analizi

Araştırmada geliştirilen hipotezler yapısal regresyon modeli ile sınanmıştır. Yapısal eşitlik modeli regresyon modellerinin güçlü yanlarından biri aynı anda doğrulayıcı faktör analizi modellerini ve yol analizini içermeleridir (Meydan ve Şeşen, 2011). Algılanan stresin yıkıcı liderlik ile işten ayrılma davranışı arasındaki ilişkide aracılık rolünün varlığı, iki ayrı yapısal eşitlik modeli ile test

edilebilmektedir. Aracılık etkisinden bahsedilebilmesi için ilk modelde yıkıcı liderlik boyutlarının işten ayrılma davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi olmalı; algılanan stresin dahil edildiği ikinci modelde ise aracı değişken olan algılanan stres işten ayrılma davranışını anlamlı olarak etkilerken, yıkıcı liderlik boyutlarının işten ayrılma davranışı üzerindeki etkisinin ilk modele göre anlamlı bir şekilde azalması veya etkinin ortandan kalkması gerekmektedir (Baron ve Kenny, 1986).

Tablo 4'te uyum indekslerinin kabul edilebilir sınır değerleri (Schermelleh-Engel ve Moosbrugger, 2003; Meydan ve Şeşen, 2011) ile oluşturulan yapısal modellere ait uyum değerleri sunulmuştur. Yıkıcı liderlik boyutlarının işten ayrılma davranışına etkilerinin incelendiği birinci modelde değerlerin kabul edilebilir seviyenin üstünde olduğu görüldüğünden oluşturulan modelin geçerli ve toplanan veri ile uyumlu olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 3. Birinci Yapısal Modelde Test Edilen Yollar

Test Edilen Yol	Standart Hata	p
Aşırı Otoriterlik → İşten Ayrılma Davranışı	,125	,337
Liderlik için Yetkin Olmamak → İşten Ayrılma Davranışı	,167	,610
Etik Dışı Davranış → İşten Ayrılma Davranışı	,147	,381
Teknoloji ve Değişime Direnme → İşten Ayrılma Davranışı	,102	,174
Astlara Karşı Duyarsızlık → İşten Ayrılma Davranışı	,140	,694
Adam Kayırma → İşten Ayrılma Davranışı	,120	,029

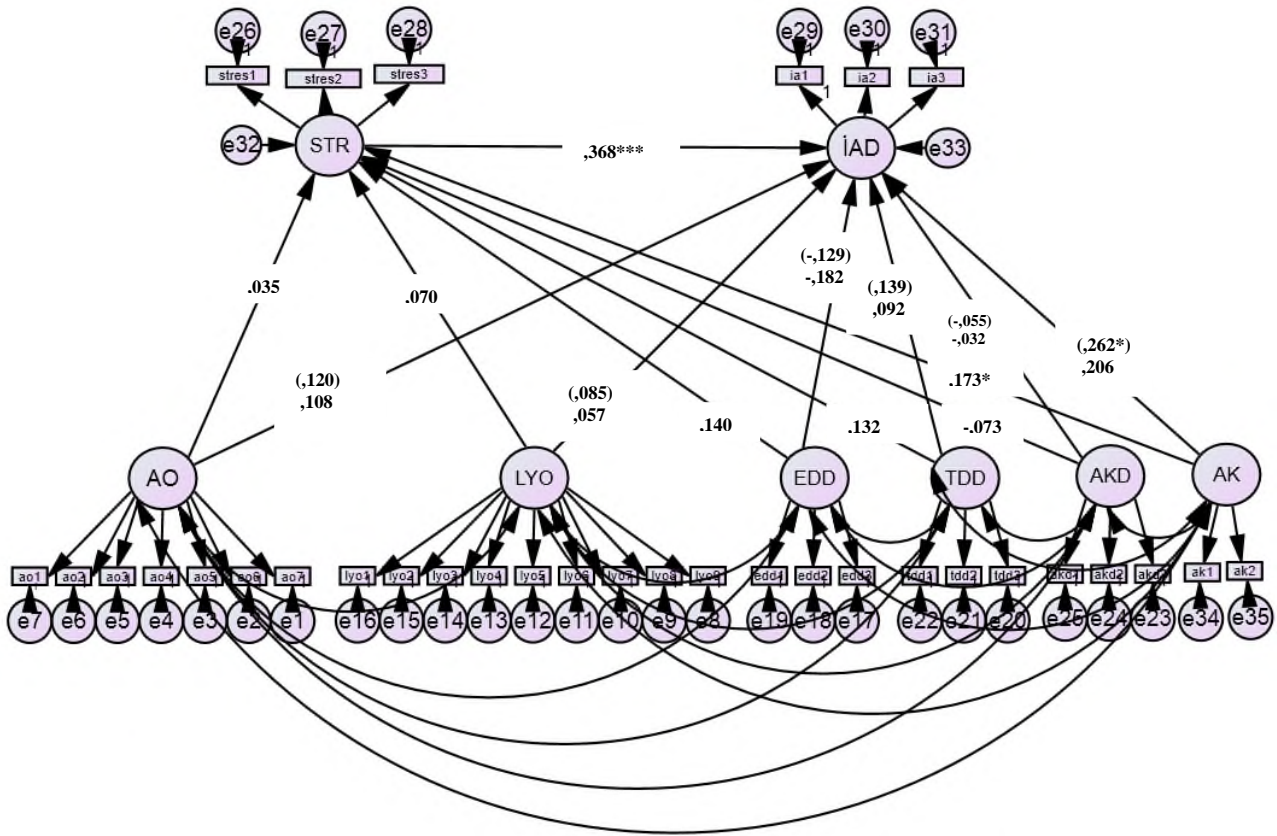
Tablo 3'te görüldüğü gibi birinci modelde sadece adam kayırma boyutunun işten ayrılma davranışını yordadığı görülmektedir ($p < ,05$). Araştırma kapsamında geliştirilen hipotezleri aynı model üzerinde test etmek amacıyla ilk

modele algılanan stres değişkeni dahil edilerek ikinci model oluşturulmuştur.

Tablo 4'te görüldüğü gibi ikinci modele ait değerlerin de kabul edilebilir seviyenin üstünde olduğu görüldüğünden oluşturulan modelin geçerli ve toplanan veri ile uyumlu olduğunu söylemek mümkündür. Regresyon katsayılarının verildiği araştırmanın sonuç modeli ise Şekil 2'de gösterilmiştir.

Tablo 4. Standart Uyum Ölçütleri ve Model Uyum Değerleri

Uyum Ölçütleri	İyi Uyum Değerleri	Kabul edilebilir Uyum Değerleri	1. Model Uyum Değerleri	2. Model Uyum Değerleri
CMIND/F	$0 < \chi^2/sd < 2$	$2 < \chi^2/sd < 5$	2,268	2,104
SRMR	$0,00 < SRMR < 0,05$	$0,05 < SRMR < 0,08$	0,0478	,0467
RMSEA	$0,00 < RMSEA < 0,05$	$0,05 < RMSEA < 0,08$,064	,062
RFI	$0,90 < RFI < 1,00$	$0,85 < RFI < 0,90$,893	,885
NFI	$0,95 < NFI < 1,00$	$,90 < NFI < ,95$,908	,900
IFI	$0,95 < IFI < 1,00$	$,90 < IFI < ,95$,946	,945
TLI	$0,95 < TLI < 1,00$	$,90 < TLI < ,95$,938	,935

* $p < .05$; *** $p < .001$; Parantez içindeki değerler ilk modelde elde edilen tahmin değerleridir. Kısaltmalar: STR=Algılanan Stres; İAD=İşten ayrılma Davranışı; AO: Aşırı Otoriterlik; LYO: Liderlik İçin Yetkin Olmamak; EDD: Etik Dışı Davranış; TDD:Teknoloji ve Değişime Direnc; AKD:Aslılara Karşı Duyarsızlık; AK: Adam Kayırma

Şekil 2. Araştırmanın Sonuç Modeli

Şekil 2'de gösterilen yolların anlamlılığını gösteren değerler Tablo 5'te gösterilmiştir. İlgili tabloda görüldüğü gibi adam kayırma, algılanan stresi pozitif yönde etkilemektedir ($p \leq .05$) ve H_{2f} hipotezi kabul edilmiştir. Yani liderin adam kayırma davranışları arttıkça bireylerin algılanan stresi artmaktadır. Aynı şekilde algılanan stres

işten ayrılma davranışını pozitif yönde etkilemektedir ($p < .001$). Yani bireylerin stresleri arttıkça işten ayrılma davranışları da artmaktadır. Böylece Hipotez 3 kabul edilmiştir. Diğer taraftan H_{1a} , H_{1b} , H_{1c} , H_{1d} , H_{1e} , H_{2a} , H_{2b} , H_{2c} , H_{2d} , H_{2e} , H_{2f} hipotezleri ise reddedilmiştir.

Tablo 5. İkinci Yapısal Modele Ait Hipotez Testi Sonuçları

Test Edilen Yol		Standart Hata	p	Hipotez Sonuç	
Aşırı Otoriterlik	→H _{1a}	İşten Ayrılma Davranışı	,091	,697	Ret
Aşırı Otoriterlik	→H _{2a}	Algılanan Stres	,123	,383	Ret
Liderlik İçin Yetkin Olmamak	→H _{1b}	İşten Ayrılma Davranışı	,122	,565	Ret
Liderlik İçin Yetkin Olmamak	→H _{2b}	Algılanan Stres	,165	,731	Ret
Etik Dışı Davranış	→H _{1c}	İşten Ayrılma Davranışı	,108	,194	Ret
Etik Dışı Davranış	→H _{2c}	Algılanan Stres	,147	,215	Ret
Teknoloji ve Değişime Direnme	→H _{1d}	İşten Ayrılma Davranışı	,075	,078	Ret
Teknoloji ve Değişime Direnme	→H _{2d}	Algılanan Stres	,102	,365	Ret
Astlara Karşı Duyarsızlık	→H _{1e}	İşten Ayrılma Davranışı	,102	,477	Ret
Astlara Karşı Duyarsızlık	→H _{2e}	Algılanan Stres	,139	,816	Ret
Adam Kayırma	→H _{1f}	İşten Ayrılma Davranışı	,121	,088	Ret
Adam Kayırma	→H _{2f}	Algılanan Stres	,089	,050	Kabul
Algılanan Stres	→H ₃	İşten Ayrılma Davranışı	,109	***	Kabul

Tablo 6. Yıkıcı Liderlik Boyutları ile İşten Ayrılma Davranışı Arasındaki İlişkide Algılanan Stresin Aracılık Etkisi

Test Edilen Yol: Algılanan Stresin Aracılık Etkisi		Hipotez Sonuç	
Aşırı Otoriterlik	→H _{4a}	İşten Ayrılma Davranışı	Ret
Liderlik İçin Yetkin Olmamak	→H _{4b}	İşten Ayrılma Davranışı	Ret
Etik Dışı Davranış	→H _{4c}	İşten Ayrılma Davranışı	Ret
Teknoloji ve Değişime Direnme	→H _{4d}	İşten Ayrılma Davranışı	Ret
Astlara Karşı Duyarsızlık	→H _{4e}	İşten Ayrılma Davranışı	Ret
Adam Kayırma	→H _{4f}	İşten Ayrılma Davranışı	Kabul

Algılanan stresin aracılık etkisini analiz etmek için çalışmanın birinci ve ikinci yapısal modelinden elde edilen veriler incelenmiştir. Aracılık etkisinden bahsedilebilmesi için ilk modelde yıkıcı liderlik boyutlarının işten ayrılma davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi olmalıdır. Tablo 3'te görüldüğü gibi bu şartı karşılayan tek boyut adam kayırma boyutudur ($\beta=0,262$; $p<0,05$). İkinci modelde ise adam kayırma boyutunun işten ayrılma davranışına doğrudan

etkisinin ortadan kalktığı ve algılanan stresin işten ayrılma davranışını etkilediği görülmektedir ($\beta=0,368$; $p<0,001$). Yani adam kayırma algılanan stres aracılığıyla işten ayrılma davranışını etkilemektedir. Dolayısıyla adam kayırma ile işten ayrılma davranışı arasındaki ilişkide algılanan stresin tam aracılık rolünün olduğu görülmektedir. Algılanan stresin aracılık rolüne dair geliştirilen hipotezlerin sonuçları ise Tablo 7'de gösterilmiştir. İlgili tabloda görüldüğü gibi sadece H_{4f} hipotezi kabul edilmiştir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada, organizasyonlarda görülen yıkıcı liderlik davranışlarının çalışanların yaşadıkları stresi ve işten ayrılma davranışları üzerinde birtakım etkileri olabileceği varsayımından hareketle Jandarma Genel Komutanlığı emrinde görev yapmakta iken istifa ederek kurumlarından ayrılan muvazzaf subay, astsubay ve uzman jandarma rütbelerindeki personelin maruz kalmış olabilecekleri yıkıcı liderlik davranışları ve yaşamış olabilecekleri stres ile işten ayrılma davranışları arasındaki ilişkilerin belirlenmesi amaçlanmıştır.

Kurumlarından istifa eden personelin araştırma sırasındaki yaşları dikkate alındığında katılımcıların yaklaşık yüzde 80'inin 40 yaş ve altı olduğu gözlemlenmektedir. En çok istifa mesleğin 10-11. yıllarında yaşanmıştır. Muvazzaf askeri personellerin hayatlarının en verimli çağlarında, genç yaşlarda kurumlarından ayrıldıkları gözlemlenmektedir. Bir kolluk personelinin yetişmesi için devletin ciddi maliyetlere katlandığı bir gerçektir. Bu sebeple bu durum kurum amirleri tarafından ciddiyetle üzerinde durulması gereken bir durumdur. Çalışmadan elde edilen sonuca göre genç yaşta insanların kurumlardan ayrılmasının yetkin olmayan liderle çalışma ve yoğun stres yaşama gibi birçok nedeni olabilir.

İstifa edenlerin mevcut eğitim durumları incelendiğinde çoğunluğun eğitim seviyesinin yüksek olduğu görülmektedir. Yaklaşık yüzde 77'si en az lisans seviyesinde eğitim görmüştür. Eğitimli insanların iş hayatına askeri personel olarak devam etmek yerine sivil bir iş yaşamı tercih ettikleri görülmektedir. Eğitim seviyesi yüksek insanların neden kurumlarından ayrıldığı araştırılması gerektiği düşünülmektedir. Bu durumun istifa edenlerin rütbesi ile ilgili olduğu düşünülebilir. Katılımcıların yaklaşık yüzde 96'sı uzman jandarma veya astsubay iken istifa etmiştir. Bu kadrolarda çalışıp eğitim seviyesi yüksek olanların işten ayrılmaya daha meyilli olduğu görülmektedir. Devlet kurumlarının bu yetişmiş insanları kaybetmemesi için kurum içi yükselme imkânlarının daha da artırılması bir çözüm olabilir. Çalışmamızla ilişkilendirilir ise eğitimli insanların yetkin olmayan liderle çalışmak istemedikleri ve kurumlarından ayrıldıkları düşünülebilir.

Günümüz insan kaynakları uygulamalarında gittikçe yaygınlaşan uygulamalardan biri kurumdan ayrılanlarla görüşmeler ve anketler yapılmasıdır. Bu faaliyetler işyerindeki genel kaliteyi artırma ve çalışma barışını sağlama potansiyeli yüksek olan uygulamalardır (Ulschak, 1983) ve anket uygulamasının kurum genelinde hayata geçirilmesinin kuruma birçok fayda sağlayacağı düşünülmektedir. Çıkış görüşmeleri ve anketleri sayesinde kurum, çalışanın ayrılma nedenlerini tespit edebilecek ve insan kaynakları politikalarını bu elde edilen verilere göre

güncelleyebilecektir. Çalışmadan elde edilen sonuca göre kurumlarından istifa eden personelin yaklaşık yüzde 78'ine istifa ederken herhangi bir anket uygulanmamıştır. İstifa edenin düşüncelerine değer vererek onu dinlemek, tecrübelerine başvurmak, önerilerini dikkate almak liderleri ayrılanların gözünde küçük düşürmeyecek bilakis kurumda geride kalanlar için daha stratejik insan kaynakları politikaları üretmek için önemli bir adım olacaktır. Bu sebeple genelde liderlere ve özelde ordudaki yönetim kademesindeki idarecilere önerilen kurumdaki ayrılan yetişmiş personelin sessiz çığığını duymalarıdır.

Katılımcılara meslekteki son aylık gelir ile yeni işteki ilk aylık gelir arasındaki ortalama fark sorulmuştur. Elden edilen sonuca göre katılımcıların beyan ettiği gelir artış-azalış oranlarının ortalaması dikkate alındığında, istifa ettikten sonra biraz daha az geliri olan bir işte çalışmaya devam ettikleri görülmektedir. Dolayısıyla personelin daha iyi bir maaş için kurumlarından ayrılmadıkları ve kurumdaki ayrılanın maaş yerine daha farklı sebeplerle gerçekleştiği görülmektedir. Bu sonuç bireylerin çalışma hayatında sadece para için yer almadıklarını, hatta bireylerin iş hayatında paradan daha önemli beklentilerinin olduğunu teyit etmektedir. Nitekim Kurt (2005:293)'un da dediği gibi ücret ile ilgili kaygılarını aşmış kişilerin güdülenebilmesi için sorumluluk almaya ve başarılı olmaya ihtiyaçları vardır.

Çalışmada, yıkıcı liderlik boyutları ile algılanan stres arasında düşük ve orta derecede pozitif ve anlamlı ilişkilerin varlığı, yıkıcı liderlik boyutları ile işten ayrılma davranışı arasında düşük derecede pozitif ve anlamlı ilişkilerin varlığı, algılanan stres ile işten ayrılma davranışı arasında ise düşük derecede pozitif ve anlamlı bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Ulusal ve uluslararası literatürde daha önce yapılan çalışmalar, bu çalışmadan elde edilen bazı sonuçları destekler niteliktedir. Sezici (2015) tarafından yapılan bir çalışmada yıkıcı liderlik ile iş stresi arasında güçlü derecede pozitif ve anlamlı, yıkıcı liderlik ile işten ayrılma eğilimi arasında ise orta derecede pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunduğu tespit edilmiştir (Sezici, 2015: 112-113). Akca (2017) tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada ise toksik liderlik ile işten ayrılma niyeti arasında pozitif ve anlamlı bir ilişkinin var olduğu ileri sürülmüştür (Akca, 2017: 292-293). Weaver ve Yancey (2010) tarafından yapılan bir çalışmada, karanlık liderlik tarzları ile işten ayrılma niyeti arasında orta dereceli pozitif ve anlamlı bir ilişkinin bulunduğu ortaya konulmuştur (Weaver ve Yancey, 2010: 113-114). Düğenci (2018) tarafından yapılan farklı bir çalışmada, gemi adamlarının iş streslerinin işten ayrılma niyetlerini istatistiksel açıdan anlamlı derecede ve orta seviyede pozitif olarak etkilediği sonucuna ulaşıldığı belirtilmiştir.

Çalışma kapsamında oluşturulan, yıkıcı liderlik boyutlarından adam kayırma boyutunun algılanan stresi anlamlı ve pozitif yönde etkilediği ve algılanan stresin işten ayrılma davranışını anlamlı ve pozitif yönde etkilediği hipotezleri kabul edilmiştir. Kayırmacılık çalışan etkinliğini düşüren ve işletmelerde oldukça yaygın görülen uygulamalardandır (Büte, 2011). Çalışan işe alma, terfi, transfer, ödüllendirme, işten çıkarma gibi uygulamalarda bireylerin yetenek, başarı ve eğitim seviyesi gibi nesnel kriterlerin yerine akrabalık, yakınlık, dostluk gibi kriterlerin dikkate alınmasının çalışanların stres seviyelerini artırarak

işten ayrılmalarına sebebiyet verebileceği görülmektedir. Bir yıkıcı liderlik davranış biçimi olan adam kayırmacılıkta liderler çalışanlar arasında ayrımcılık yapmakta ve hak edene hakkettiğini vermezken hak etmeyenin isteğini ise yerine getirmektedirler. Çalışan vasfının değerlendirmeye alınmadığı bu etik dışı davranış biçimi çalışanların psikolojik iyi oluşlarında bozulmalara yol açabilmektedir. Bu durumla mücadele edemeyen birçok çalışanın da isteyerek veya istemeyerek kurumdaki ayrılan davranışlarına şahit olunmaktadır. Nitekim alanyazında benzer sonuçlara ulaşan çalışmalar da bulunmaktadır. Örneğin Bolat vd. (2017)'nin çalışmasında nepotizmin işten ayrılmaları olumlu yönde etkilediği görülürken Araslı ve Tümer (2008)'in çalışmasında nepotizmin işten ayrılma niyetini güçlendirdiği tespit edilmiştir. Bu noktada astlarının gözünde adil olmak için askeri liderler başta olmak üzere tüm liderlere önerilen adaletle önem vermeleri ve adam kayırmamalarıdır. Böylece askeri personelin üstleri sebebiyle stres yaşamalarına engel olunacak ve özellikle yetenekli askeri personelin ordudan ayrılmasının önüne geçilebilecektir.

Çalışma kapsamında yıkıcı liderlik boyutları ile işten ayrılma davranışı arasındaki ilişkide algılanan stresin aracılık rolü de analiz edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre algılanan stresin adam kayırmacılık ile işten ayrılma davranışı arasındaki ilişkide aracılık rolü bulunmaktadır. Yani adam kayırmacı lider davranışları çalışan stresini artırması nedeniyle işten ayrılma davranışlarını arttırmaktadır. Bir başka bakış açısıyla liderler adam kayırmayarak çalışanlarda stres oluşumunu engelleyebilir ve böylece işten ayrılmaları azaltabilirler.

Sonuç olarak alınacak bazı küçük tedbirler ve güncel insan kaynakları yönetimi yaklaşımlarının uygulanması suretiyle, kurum çalışanlarının iş stresi yaşamalarına neden olan etkenlerin belirlenmesi ve asgari düzeye indirilmesi, kurumdaki farklı uygulamalara ilişkin çalışanlarda oluşan olumsuz algıların giderilmesi ve çalışanların kuruma güvenlerinin ve aidiyetlerinin artırılması halinde tecrübeli ve iyi yetişmiş personel kaynağının kaybedilmesinin önüne geçilebileceği ve hali hazırdaki personelin performanslarının artırılacağı değerlendirilmiştir.

Çalışma kapsamında elde edilen bulgular, istatistiksel değerler ve ilişki derecelerinin düzeyleri farklılık gösterebilmekle birlikte, önceki çalışmaların sonuçları ile anlamlı ve pozitif sonuçlar elde edilmiş olması bakımından benzerlik göstermektedir. Aradaki istatistiksel farklılıkların nedenlerinin ise çalışmamızda algılanan stres ölçeğinin 4 soruluk versiyonunun (10 ve 14 soruluk versiyonları da bulunmaktadır) kullanılmış olmasının yanı sıra, çalışmamızda yer alan katılımcıların belirli bir zaman önce işlerinden ayrılmış olmaları ve geçmişe dönük algılarının ölçülmeye çalışılmış olmasından kaynaklandığı değerlendirilmiştir. Katılımcılara yakın ve uzak geçmiş ile alakalı birtakım soruların sorularak verilerin toplanması, katılımcıların geçmişi eksik veya yanlış hatırlaması gibi bazı problemlerin yaşanmış olması muhtemeldir.

Bundan sonraki çalışmalarda konunun halen fiilen görevlerini sürdüren Jandarma personeli ile yapılması halinde ulaşılabilecek sonuçlar ile çalışmamızda elde edilen sonuçlar arasında birtakım farklılıklar görülmesi muhtemeldir. Ayrıca sonraki çalışmalarda farklı değişkenler kullanılarak farklı liderlik biçimlerine dönük

araştırmaların yapılması da literatüre katkı sağlayacaktır. Yıkıcı liderlik değişkeninin farklı alt boyutu içeren davranışlarla ilişkilendirilerek çalışmanın tekrarlanması ve sonuçların mevcut çalışma sonuçları ile kıyaslanması mümkündür.

Kaynakça

- Akca, M. (2017). The Impact of Toxic Leadership on Intention to Leave of Employees. *International Journal of Economics, Business and Management Research*, 1(4), 285-298.
- Araslı, H. & Tümer, M. (2008). Nepotism, favoritism and cronyism: A study of their effects on job stress and job satisfaction in the banking industry of North Cyprus. *Social Behavior and Personality*, 36(9), 1237-1250.
- Aravena, F. (2019). Destructive Leadership Behavior: An Exploratory Study in Chile. *Leadership and Policy in Schools*, 18(1), 83-96.
- Ashforth, B. (1994). Petty Tyranny in Organizations. *Human Relations*, 47(7), 755-778.
- Aslan, Z. & Etyemez, S. (2015). İşgörenlerin Tükenmişlik Düzeylerinin İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkisi: Hatay'daki Otel İşletmelerinde Bir Araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 482-507.
- Ateşoğlu, L. & Erkal, S. (2016). Hastanelerde Çalışan Ev İdaresi Personelinin Algılanan Stres Düzeylerinin İncelenmesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(29), 557-573
- Balci, A. (2014). *Çalışanlarda Stres Kaynakları, Stresle Başa Çıkma Yöntemleri ve Sağlık Sektörü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Balwant, P. T., Birdi, K., & Stephan, U. (2019). The dimensionality and measurement of destructive instructor-leadership. *International Journal of Leadership in Education*. 23(2), 152-174.
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The Moderator Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic, and Statistical Considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 1173-1182.
- Bolat, O. İ. (2011). Öz yeterlilik ve Tükenmişlik ilişkisi: Lider-Üye Etkileşiminin Aracılık Etkisi. *Ege Akademik Bakış*, 11(2), 255-266.
- Bolat, O. İ., Bolat, T., Seymen, O. & Katı, Y. (2017). Otellerde Nepotizm (Akraba Kayırmacılığı) ve İşten Ayrılma Niyeti ilişkisi: Kariyer Düzleşmesinin Aracılık Etkisi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(3), 157- 180.
- Bozogãnová, M. & Ivan, O. (2018). Personality Traits in Relation to the Turnover Intentions of the Qualified Employees in the Manufacturing Industry. *Človek a spoločnosť*, 21(2), 56-67.
- Büte, M. (2011). Perceived Nepotism and Its Relation to Job Satisfaction, Negative Word of Mouth and Intention to Quit. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(36), 187-203.
- Büyüköztürk, Ş. (2014). *Deneyisel Desenler: Öntest-Sontest, Kontrol Grubu, Desen ve Veri Analizi*. Pegem Akademi, Ankara.
- Cammann, C., Fichman, M., Jenkins, D., & Klesh, J. (1979). *The Michigan organizational assessment questionnaire*. Unpublished manuscript, University of Michigan, Ann Arbor, 71-138.
- Cohen, S., Kamarck, T & Mermelstein, R. (1983). A Global Measure of Perceived Stress. *Journal of Health and Social Behavior*, 24, 385-396
- Demirtaş, Ö. (2013). Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi ve Örgütsel İnovasyon. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B. Dergisi*, 35(2), 261-290.
- Düğenci, İ. (2018). *Gemi Adamlarının İş Stresi Algılarının İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkilerinin İncelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Einarsen, S., Aasland, M. S., & Skogstad, A. (2007). Destructive Leadership Behavior: A Definition and Conceptual Model. *The Leadership Quarterly*, 18(3), 207-216.
- Eisele, P. (2020). Transformational and Devious Leadership and How it Predicts Stress and Workplace Wellbeing. *International Journal of Organizational Leadership*, 9(3), 163-169.
- Eren, E. (2001). *Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi*. Beta Yayınevi, İstanbul.
- Erickson, A., Shaw, B., Murray, J. & Branch, S. (2015). Destructive Leadership: Causes, Consequences and Countermeasures. *Organizational Dynamics*, 44, 266-272.
- Erkutlu, H. V. (2014). *Liderlik, Kuramlar ve Yeni Bakış Açılımları*. Efil Yayınevi, Ankara.
- Eskin, M., Harlak, H., Demirkıran, F. & Dereboy, Ç. (2013). Algılanan Stres Ölçeğinin Türkçeye Uyarlanması: Güvenilirlik ve Geçerlik Analizi. *New/Yeni Symposium Journal*, 51(3), 132-140.
- Gersil, A., Özic, H.C., Kesen, M. & Alkaya, A. (2020). *Söke'de Faaliyet Gösteren Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin (KOBİ) Finansal Yapısı ile İlgili Problemlerinin Tespiti ve Çözüm Önerileri*. Ekin Yayınevi, Bursa.
- Golparvar, M., Abdoli, F., Adibi, Z., Mehryar, D., Taleb, M. & Mosavinejad Mahabadi, M. (2015). Moderating Impact of Job Resources on the Relationship Between Job Stress with Turnover Intention and Creativity. *American Journal of Economics, Finance and Management*, 1(5), 388-398.
- Gül, H., Oktay, E. & Gökçe, H. (2008). İş Tatmini, Stres, Örgütsel Bağlılık, İşten Ayrılma Niyeti ve Performans Arasındaki İlişkiler: Sağlık Sektöründe Bir Uygulama. *Akademik Bakış*, 15, 1-11.
- Haider, Ş., Nisar, Q. A., Baig, F., Azeem, M. & ul-Hameed, W. (2018). Dark Side of Leadership: Employees' Job Stress & Deviant Behaviors in Pharmaceutical Industry. *Int. J. Pharm. Res. Allied Sci.*, 7(2), 125-138.
- Hanadian, Z. & Zarei, J. (2016). Relationship between Toxic Leadership and Job Stress of Knowledge Workers. *Studies in Business and Economics*, 11(3), 84-89.
- Hauge, L. J., Skogstad, A. & Einarsen, S. (2007). Relationships Between Stressful Work Environments and Bullying: Results of a Large Representative Study. *Work & Stress*, 21(3), 220-242.
- Hou, X. (2017). Multilevel influence of destructive leadership on millennial generation employees' innovative behavior. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 45(7), 1113-1126.
- Huang, S. S., van der Veen, R. & Song, Z. (2018). The Impact of Coping Strategies on Occupational Stress and Turnover Intentions Among Hotel Employees. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 27(8), 926-945.
- Hyson, C. M. (2016). *Relationship between Destructive Leadership Behaviors and Employee Turnover*. Unpublished Doctoral Thesis, Walden University.
- İçdem, U. (2018). *Çalışanlarda İş Stresinin Örgütsel Bağlılığa Etkisinde Sendika Üyeliği Rolünün Belirlenmesi: Isparta İli Sağlık Çalışanları Üzerine Araştırma*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Jeswani, S. & Dave, S. (2016). Impact of Individual Personality on Turnover Intention: A Study on Faculty Members. *Management and Labour Studies*, 37(3), 253-265.
- Kanbur, E. (2018). Havaçılık Sektöründe Psikolojik Güçlendirme, İş Performansı ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14(1), 147-162.
- Kaya, H. & Abdioğlu, H. (2010). Çalışanların Örgütten Ayrılma Eğilimleri Üzerine Bir Araştırma. *Amme İdaresi Dergisi*, 43(4), 127-163.
- Keashly, L. (1997). Emotional Abuse in the Workplace: Conceptual and Empirical Issues. *Journal of Emotional Abuse*, 1(1), 85-117.
- Kesken, J. & Ayyıldız Ü, N. A. (2011). *Öteki Liderlik*. Gazi Kitabevi, Ankara.
- Krasikova, D. V., Green, S. G. & LeBreton, J. M. (2013). Destructive Leadership: A Theoretical Review, Integration, and Future Research Agenda. *Journal of Management*, 39(5), 1308-1338.
- Kurt, T. (2005). Herzberg'in Çift Faktörlü Güdüleme Kuramının Öğretmenlerin Motivasyonu Açısından Çözümlemesi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25(1), 285-299.
- Mazlum, M. M. & Mazlum, A. (2017). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yönteminin Belirlenmesi. *Route Educational and Social Science Journal*, 4(4), 1-21.

- Meydan, C. H., & Şeşen, H. (2011). *Yapısal eşitlik modellemesi AMOS uygulamaları*. Detay Yayıncılık.
- Nyberg, A., Holmberg, I., Bernin, P., Alderling, M., Åkerblom, S., Widerszal-Bazyl, M., Magrin, M. E., Hasselhorn, H-M., Milczarek, M., D'Angelo, G., Denk, M., Westerlund, H. & Theorell, T. (2011). Destructive Managerial Leadership and Psychological Well-being Among Employees. *Work*, 39, 267-281.
- Örücü, E., Kılıç, R. & Ergül, A. (2011). Çalışma Yaşamında Stresin Bireysel Performans Üzerindeki Etkileri: Eğitim ve Sağlık Çalışanlarına Yönelik Bir Araştırma. *Akademik Bakış Dergisi*, 26, 1-21.
- Öztürk, M. & Şahverdioğlu, H. (2019). Çalışan Kadınların Kişilik Özellikleri ile İş Stresi ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki: Isparta İlinde Bulunan Özel Hastaneler Üzerine Bir Uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(3), 679-702.
- Padilla, A., Hogan, R. & Kaiser, R. B. (2007). The Toxic Triangle: Destructive Leaders, Susceptible Followers, and Conducive Environments. *The Leadership Quarterly*, 18(3), 176-194.
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Lee, J. Y. & Podsakoff, N. P. (2003). Common Method Biases in Behavioral Research: A Critical Review of the Literature and Recommended Remedies. *Journal of Applied Psychology*, 88(5), 879-903.
- Price, J. L. & Mueller, C. W. (1986). *Absenteeism and Turnover of Hospital Employees.*, JAI Press, Greenwich.
- Rehman, N. & Mubashar, T. (2017). Job Stress, Psychological Capital and Turnover Intentions in Employees of Hospitality Industry. *Journal of Behavioural Sciences*, 27(2), 59-79.
- Salkind, N. J. (2010). Encyclopedia of Research Design. <https://methods.sagepub.com/reference/encyc-of-research-design/n390.xml> (erişim tarihi:28.11.2019).
- Sarıaslan, E. Ş. (2014). *Okul Yöneticilerinin Yıkıcı Yöneticilik Davranışına Yönelik Öğretmen Algısı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Okan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Schyns, B. & Schilling, J. (2013). How Bad Are the Effects of Bad Leaders? A Meta-Analysis of Destructive Leadership and Its Outcomes. *The Leadership Quarterly*, 24, 138-158.
- Serçoğlu, N., Işık, Z. & Çetinkaya, M. Y. (2016). İşyeri Zorbalığının İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkisi: Konaklama İşletmelerinde Çalışan Personel Üzerine Bir Araştırma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(45), 1099-1109.
- Serinikli, N. (2019). İş Stresinin İşten Ayrılma Niyetine Etkisinde Örgütsel Bağlılığın Aracılık Rolü. *Business and Economics Research Journal*, 10(4), 915-928.
- Sezici, E. (2015). İzleyicilerin Yıkıcı Liderlik Algısı ve Sonuçları, 23. *Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiri Kitabı (Cilt 2)*, 14-16 Mayıs 2015, Muğla, 627-634.
- Sheard, A. G., Kakabadse N. & Kakabadse, A. (2013). Destructive Behaviours and Leadership: The Source of the Shift From aFunctional to Dysfunctional Workplace? *International Journal of Social Science Studies*, 1(1), 73-89.
- Schermelleh-Engel, K. & Moosbrugger, H. (2003). Models: Tests of Significance and Descriptive. *Psychological Research Online*, 8(2), 23-74.
- Skogstad, A., Notelaers, G. & Einarsen, S. (2018). Leadership, Affect and Outcomes: Symmetrical and Asymmetrical Relationships. *Leadership & Organization Development Journal*, 39(1), 51-65.
- Tepper, B. J. (2000). Consequences of Abusive Supervision. *Academy of Management Journal*, 43(2), 178 – 190.
- Tepper, B. J., Duffy, M. K., Henle, C. A. & Lambert, L. S. (2006). Procedural Injustice, Victim Precipitation, and Abusive Supervision. *Personnel Psychology*, 59, 101-123.
- Tepper, B. J., Carr, J. C., Breaux D. M., Geider, S., Hu, C. & Hua, W. (2009). Abusive Supervision, Intentionsto Quit, and Employees' Workplace Deviance: A Power/Dependence Analysis. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 109, 156-167.
- Thoroughgood, C. N. (2010). *Bad Apples, Bad Barrels, and Broken Followers? An Empirical Examination of Contextual Influences on Follower Perceptions and Reactions to Aversive Leadership*. Unpublished Master of Science Thesis, The Graduate School College of the Liberal Arts the Pennsylvania State University.
- Thoroughgood, C. N., Sawyer, K. B., Padilla, A. & Lunsford, L. (2018). Destructive leadership: A Critique of Leader-centric Perspectives and Toward a More Holistic Definition. *Journal of Business Ethics*, 151(3), 627-649.
- Ulschak, F. L. (1983). *Human resource development*. Reston, VA: Reston Publishing.
- Uymaz, A. O. (2013). Yıkıcı Liderlik Ölçeği Geliştirme Çalışması. *İ. Ü. İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 24(75), 37-57.
- Ülbeği, İ. D. (2016). *Yıldırma, İş Stresi, Tükenmişlik, İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişkiler: Görgül Bir Araştırma*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Weaver, S. G. & Yancey, G. B. (2010). The Impact of Dark Leadership on Organizational Commitment and Turnover. *Kravis Leadership Institute*, 10, 104-124.
- Woestman, D. S. & Wasonga, T. A. (2015). Destructive Leadership Behaviors and Workplace Attitudes in Schools. *NASSP Bulletin*, 99(2), 147-163.
- Yenihan, B., Öner, M. & Çiftıldız, K. (2014). İş Stresi ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki: Otomotiv İşletmesinde Bir Araştırma. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 5(1), 38-49.
- Yıldırım, İ. (1991). Stres ve Stresle Başa Çıkma Gevşeme Teknikleri. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6, 175-189.
- Yılmaz, S., Bakan, İ., & Olucak, H. İ. (2020). Çalışanların Toksik Liderlik Boyutlarına İlişkin Algılarının Stres Boyutları Düzeylerine Etkisi Üzerine Bir Araştırma. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27(3), 557-572.
- Yukl, G. (2012). Effective Leadership Behavior: What We Know And What Questions Need More Attention. *Academy of Management Perspectives*, 26, 66-85.
- Zincirkıran, M., Mat Çelik, G., Ceylan, A. K. & Emhan, A. (2015). İşgörenlerin Örgütsel Bağlılık, İşten Ayrılma Niyeti, İş Stresi ve İş Tatmininin Örgütsel Performans Üzerindeki Etkisi: Enerji Sektöründe Bir Araştırma. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 52(600), 59-71.

Bölgesel Güvenlik Kompleksi Kuramı'nda Yalıtıcı Kavramı: Doğu Akdeniz ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme

The Concept of Insulator in the Regional Security Complex Theory: An Assessment on the Eastern Mediterranean and Turkey

Merve AKBAYIR^a, Cem SAVAŞ^b✉

MAKALE BİLGİSİ

<i>Makale Geçmişi</i>	
Başvuru	18 Şubat 2021
Kabul	10 Mayıs 2021
Yayın	23 Eylül 2021
Makale Türü	Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Bölgesel Güvenlik Kompleksi Kuramı,
Doğu Akdeniz,
Türkiye, Yalıtıcı Bölge,
Yalıtıcı Devlet,
Uluslararası İlişkiler

ARTICLE INFO

<i>Article History</i>	
Received	18 February 2021
Accepted	10 May 2021
Available Online	23 September 2021
Article Type	Research Article

Keywords

Regional Security Complex Theory,
Eastern Mediterranean,
Turkey, Insulator Region,
Insulator State,
International Relations

ÖZ

Bu makalenin amacı, Bölgesel Güvenlik Kompleksi Kuramı açısından Doğu Akdeniz ve Türkiye örneğinden hareketle yalıtıcı kavramını bölge ve devlet analiz düzeylerinde ele almaktır. Kopenhag Okulu'nun geliştirdiği bu kurama göre, bölgesel güvenlik kompleksi, iki veya daha fazla devletin karşılıklı olarak etkilendiği yoğun çatışma-iş birliği dinamikleri, coğrafi ve tarihsel yakınlık ve jeopolitik rekabet ilişkileri gibi değişkenlere dayanır. Yalıtıcı kavramı, Bölgesel Güvenlik Kompleksi Kuramının geliştirdiği bir kavram olmasına karşın ilgili literatürde kapsamlı bir şekilde ele alınmamış ve deyim yerindeyse marjinalleşmiştir. Bu kuram bağlamında istisnai bir bölge olarak ele alınabilecek Doğu Akdeniz, Avrupa ve Ortadoğu bölgesel güvenlik kompleksleriyle kıyaslandığında ayırt edici özelliklere sahiptir. Yalıtıcı bir alana dönüşen Doğu Akdeniz'de, bazı Avrupa Birliği ve Ortadoğu ülkeleri ile ABD gibi küresel bir gücün yanı sıra Türkiye de bulunmaktadır. Bununla birlikte, Akdeniz'e en uzun kıyı şeridinde sahip ülke olmasına karşın Türkiye bu bölgede bir yalıtıcı devlet olmayı sürdürmektedir. Bu makalede, Doğu Akdeniz yalıtıcı bölgesinde bir yalıtıcı devlet olarak Türkiye'nin konumu ve rolü Bölgesel Güvenlik Kompleksi Kuramı ışığında incelenecektir.

ABSTRACT

The purpose of this article is to focus on the concept of the insulator in regional and domestic levels of analysis based on the case of the Eastern Mediterranean and Turkey in light of the Regional Security Complex Theory. According to the Copenhagen School, the regional security complex is a concept centered on various variables such as intense conflict-cooperation dynamics in which two or more states are mutually affected, geographic and historical proximity and relations of geopolitical rivalry between states. Although the concept of insulator is a concept developed by the Regional Security Complex Theory, it has not been comprehensively addressed in the relevant literature and has been almost marginalized. The Eastern Mediterranean, which can be considered as an exceptional region in the context of this theory, has distinctive features compared to the European and Middle Eastern regional security complexes. As an insulator region, Eastern Mediterranean gathers several European Union and some Middle East countries, the United States as a global power and Turkey. Turkey has the largest coastline in the Eastern Mediterranean, she remains an insulator state in this region. In this article, Turkey's position and role as an insulator state in the Eastern Mediterranean as an insulator region will be studied from the perspective of Regional Security Complex Theory.

EXTENDED SUMMARY

Research Problem

Major events affecting the international system such as the end of the Cold War and the 9/11 attacks have changed the

dimension and scope of international security as regional dynamics came to the fore in Security Studies. In this context, the Regional Security Complex Theory (RSCT) developed by the Copenhagen School has revealed this transformation in the field of security. According to

✉ Sorumlu Yazar/Corresponding Author

^a Araştırmacı, Southampton Üniversitesi, Maritime Law LLM, Southampton, **E-Posta:** ma2n21@southampton.ac.uk, **ORCID:** https://orcid.org/0000-0002-2368-739X

^b Dr. Öğretim Üyesi, Yeditepe Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler (Fransızca) Bölümü, İstanbul, **E-Posta:** cem.savas@yeditepe.edu.tr, **ORCID:** https://orcid.org/0000-0002-8620-6514

△ Yazarlar bu çalışmanın tüm süreçlerinin araştırma ve yayın etiğine uygun olduğunu, etik kurallara ve bilimsel atf gösterme ilkelerine uyduğunu beyan etmiştir. Aksi bir durumda Akdeniz İİBF Dergisi sorumlu değildir.

researchers such as Barry Buzan and Ole Wæver, there are security concerns that will bring multiple countries together due to geographic proximity. In that, regional security complexes are formed within the framework of the anarchic nature of the international system, balance of power, geographic proximity and amity-enmity relations. For RSCT, the world is divided into various regional complexes, global powers and insulator states.

While this theory deals with regional security complexes and their characteristics, it has not comprehensively examined the concept of the insulator at regional level. However, from a theoretical level, the concept of the insulator is a very central concept for understanding regional security. Although this concept has two dimensions as state and region, it has become almost synonymous with the state. Considering the literature in this subject, there has not been much investigation on the concept of "insulator region". Meanwhile, Turkey is considered as an insulator state by Buzan and Wæver but it is not explained comprehensively. Also, despite its strategic location, the Eastern Mediterranean is almost not studied at all by this theory. Respectively, this article aims to assess the insulator region and insulator state in the context of the Eastern Mediterranean and Turkey to fill this theoretical gap. Especially, the fact that the concept of insulator has not been adequately addressed in the Turkish literature is a deficiency for the fields of International Relations and Security Studies. Accordingly, the relationship between Turkey as an insulator state and the Eastern Mediterranean insulator region merits attention because these two units have both insulator character and they interact with each other on various levels.

Research Questions

First, we need to dwell on the place of the Eastern Mediterranean within RSCT. In their map showing regional security complexes Buzan and Wæver (2003) studied the world around seven different areas. Nevertheless, in this map (Figure 1), the Eastern Mediterranean, which is squeezed between Europe and the Middle East and has very uncertain borders, seems to be isolated and marginalized. In the Eastern Mediterranean, there have been many issues affecting both Europe and the Middle East recently. Based on these, the following questions guided this study: On what conceptual basis can the regional security structures in the Eastern Mediterranean be explained? What are the similarities of the Eastern Mediterranean with the European and Middle Eastern regional security complexes? In what ways does the Eastern Mediterranean differ from these two regions? What are the features that make the Eastern Mediterranean an insulator region?

On another level, both internal and external factors excel at insulating Turkey as a state. How can internal variables that make Turkey an insulator state be defined? In this context, what kind of variables related to the Eastern Mediterranean contribute to Turkey's insulating function? What kind of relationship is at stake between Turkey as an insulator state and the Eastern Mediterranean as an insulator region? In this article based on RSCT, the Eastern Mediterranean and Turkey, the following hypotheses have been developed: First, it is argued that the Eastern Mediterranean is an insulator region. Second, Turkey defined as an insulator

state by this theory, is alleged to be the main component of this insulator region.

Literature Review

The concept of regional security complex was first put forward by Barry Buzan and later developed with Ole Wæver within the framework of RSCT which is considered within the Copenhagen School and has been influenced by neorealism, constructivism and the English School. In this study, the extent to which RSCT benefited from these theories and at what points it differentiated was revealed. Various levels of analysis (global, regional and state) regarding the regional security complex issue have been studied. In addition, a power classification has been made for the regional security complex within the concepts of *global power*, *great power* and *regional power*.

The characteristics of the insulator concept, which is the starting point of the study, and the limits of RSCT on this matter are discussed in multiple dimensions. The concept of the insulator is referred for both state and region in the related literature. Turkey, Myanmar and Afghanistan are among insulator states. As opposed to the insulator state, the concept of the insulator region is not sufficiently explained by the theory. Similar to the deficiencies in the theory, there are very few studies on the insulator region in the literature. Hence, the Eastern Mediterranean as an insulator region should be focused on more. In this study, these deficiencies have been emphasized and the theoretical foundations of the concept of insulator region have been further developed.

The Eastern Mediterranean is a critical region that has witnessed security problems such as the Arab Spring, the Syrian crisis, energy issues, the refugee crisis and terrorism in the last decade. The relation between these problems and being an insulator region must be revealed as the problems in the region are parallel with the notions studied on insulator regions. In other words, theory and practice is intertwined in the Eastern Mediterranean such as energy issues (cooperation), Syrian crisis (conflict), Turkish-Greek rivalry (amity-enmity relations) and the effect of Turkey (an insulator state). Therefore, this article aims to make a contribution to the literature by scrutinizing the Eastern Mediterranean and the concept of insulator region together. The fact that RSCT does not sufficiently explain how Turkey differs from other insulator states' cases constitutes a theoretical drawback. However, its relative economic capabilities, its memberships in international organizations such as G20, OECD and NATO as well as its strategic position between Europe and Middle East make Turkey a unique insulator state in the Eastern Mediterranean insulator region. In general, the characteristics of Turkey have been ignored by this theory. Furthermore, there is no comprehensive study on Turkey's position and role in the Eastern Mediterranean. Hence, the lack of a conceptual study examining the relationship between these two units (Turkey and the Eastern Mediterranean) is a serious deficiency of the relevant literature.

Methodology

The literature review is one of the primary methods used in this study. As the result of a detailed electronic database through literature review, several articles about the concept of RSCT, Turkey and the Eastern Mediterranean region probed and qualitative data was collected. In addition to the

comprehensive evaluation of these databases, text analysis based on official sources and media news was conducted.

On the other hand, this article is based on an interdisciplinary background. In addition to the theories of International Relations and Security Studies, this study based on the concept of the insulator, Turkey and the Eastern Mediterranean have also benefited from Geopolitics. In addition to RSCT, it is possible to expand the scope of the studies related to the Eastern Mediterranean in the fields of History, Geography, Economy, Culture and similar fields within the framework of approaches based on other disciplines. Based on this study, other case studies related to the Eastern Mediterranean regarding all these different fields can be further conducted. Since only qualitative data are used in this study, there is no need to obtain any Ethics Committee approval.

Results and Conclusions

This study concludes that the Eastern Mediterranean should be considered as an insulator region. The Eastern Mediterranean has its own geographical and historical characteristics and these features make this area an insulator region. The main elements that distinguish the Eastern Mediterranean from the European and Middle Eastern regional security complexes are its geographically limited and closed area, an insulator state in the region and reflecting amity-enmity relations. While the multipolarity and conflict dynamics at the regional level approximate the Eastern Mediterranean directly to the Middle Eastern regional security complex, the cooperation dynamics in the region make it relatively closer to the European regional security complex. In this context, because of being an insulator, both the Eastern Mediterranean and Turkey are influenced by European and Middle Eastern regional security complexes. Thus, these two units, which have a common insulating feature, affect each other negatively.

In this study, Turkey is considered as an insulator state in the Eastern Mediterranean which can be analysed as an insulator region. There are external and internal factors that cause this situation affecting Turkish foreign policy. External factors originating from the Eastern Mediterranean are based on the idea that the region is a geographically closed and limited area and historical amity-enmity relations. Social and economic transformation in Turkey since the 1980s and its effects on Turkish foreign policy are among internal factors that make Turkey an insulator state. This transformation has manifested itself as new principles in Turkish foreign policy, the importance given to the Middle East and an active foreign policy goal during the Davutoğlu period. The alliance between the EU, Greece, Greek Administration of Southern Cyprus, Israel and Egypt in the Eastern Mediterranean represents a sort of containment and even isolation for Turkey. Additionally, the problems in Turkey-EU relations also contribute to Turkey's insulator position. For a state like Turkey which has a perspective of *regional power*, the effect of being an insulator should be discussed not only in the realm of foreign policy and security but also economy, culture and society. Accordingly, this outlook will be useful for future studies on the Eastern Mediterranean and Turkey in the field of IR and Security Studies.

1. Giriş

Bu çalışmada, Doğu Akdeniz Bölgesel Güvenlik Kompleksi Kuramı (BGKK) bağlamında bir *yalıtıcı bölge* olarak incelenmiş ve Türkiye'nin bu coğrafyadaki *yalıtıcı devlet* konumu tartışılmıştır. Farklı analiz düzeylerinde bölgesel güç, güvenlik kompleksi ve yalıtıcılık gibi kavramları Güvenlik Çalışmaları alanına kazandıran BGKK, Doğu Akdeniz ve Türkiye üzerine bir değerlendirme için uygulamaya dönük kapsamlı bir teorik bütün sunmaktadır. *Bölgesel güvenlik kompleksinin* dayandığı iki veya daha fazla devletin karşılıklı olarak etkilendiği yoğun çatışma-iş birliği dinamikleri, coğrafi ve tarihsel yakınlık ile jeopolitik rekabet ilişkileri gibi değişkenlerden hareketle, bu çalışmada Doğu Akdeniz ve Türkiye'nin yalıtıcılık sorunsalı bağlamında birbirleriyle nasıl ilişkili oldukları incelenmiştir. Yalıtıcı kavramının devlet ve bölge olmak üzere iki boyutu olmasına karşın bu kavram aslında devletle özdeşleşmiş ve literatürde “yalıtıcı devlet” kavramı daha detaylı incelenmiştir. Yalıtıcı devlete karşılık yalıtıcı bölge kavramı ise kuram tarafından yeterince açıklanmamıştır. Bunun bir sonucu olarak uluslararası literatürde de yalıtıcı bölge ile ilgili çalışmalar neredeyse yok denecek kadar azdır. Türkçe literatürde de yalıtıcı kavramının yeterince ele alınmamış olması Uluslararası İlişkiler ve Güvenlik Çalışmaları için bir eksiklik (Yavuz ve Özdal, 2020; Birdişi ve Gönen, 2017; Akgül, 2020).

Yalıtıcı bölge kavramının kuramda yeterince geliştirilememiş olmasıyla birlikte, Doğu Akdeniz konusu da yeterince ele alınmamıştır. Dolayısıyla bu kuram içinde ancak marjinal bir yere sahip olan Doğu Akdeniz tam da bu nedenle BGKK'nin oldukça eksik bir yönünü oluşturmaktadır. BGKK çerçevesinde Doğu Akdeniz ile ilgili çalışmalar ülkemizde son derece azdır (Sarı, 2019; Örki, 2016). Bu sebeple, Doğu Akdeniz ve yalıtıcı bölge kavramını bir arada inceleyen bu makale, literatüre özgün bir katkı yapmayı ve Doğu Akdeniz'in izole durumunu bölgesel düzlemde irdelemeyi hedeflemiştir. Aslında, BGKK ile birlikte diğer disiplinlere dayalı yaklaşımlar çerçevesinde Doğu Akdeniz'le ilgili çalışmaların Tarih, Coğrafya, Ekonomi, Kültür ve benzeri alanlarda kapsamının genişletilebilmesi mümkündür. Öte yandan, devlet düzeyinden bakıldığında ise, diğer yalıtıcı devletlerden farklılaşan Türkiye örneği BGKK tarafından yeterince açıklanmamış, Türkiye'ye ait özellikler bu kuram tarafından âdeta göz ardı edilmiştir. Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki konumu hakkında bu teorik perspektiften yapılan kapsamlı bir çalışma bulunmazken bu iki analiz birimi arasındaki ilişkiyi irdeleyen kavramsal bir çalışma da ilgili literatürün yapısal bir eksikliğidir. Bu bağlamda makale, Türkçe literatürde *yalıtıcı bölge* ve *yalıtıcı devlet* kavramlarını Doğu Akdeniz ve Türkiye örnek vakaları çerçevesinde hem teori hem uygulama açısından ele alan bir çalışma sunmayı amaçlamıştır.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve 11 Eylül gibi uluslararası sistemi derinden etkileyen gelişmeler bölgesel dinamiklerin öne çıkmasına neden olarak uluslararası güvenliğin yapısını değiştirmiştir. Bu yeni güvenlik yapısını analiz etmek amacıyla Barry Buzan ve Ole Wæver Realizm, İngiliz Okulu, İnşacılık ve Bölgeselcilik anlayışlarından etkilenerek Kopenhag Okulu çerçevesinde BGKK geliştirmişlerdir. BGKK, temel uluslararası kırılmalardan

hareketle bölgeselleşme ile küreselleşme eğilimleri arasındaki dengeleri anlamamıza imkân vermektedir. Barry Buzan ve Ole Wæver'a (2003:3) göre, bu yeni güvenlik ilişkileri uluslararası sistemin ne tek kutuplu ne de çok kutuplu oluşuyla açıklanabilmektedir. Bu nedenle kuram, Güvenlik Çalışmaları alanında güvenliğin kapsamını genişletmiş, yoğun karşılıklı güvenlik bağımlılıklarının meydana getirdiği bölgelerin önemi üzerinde durmuş ve dünyayı süper güçlere, farklı bölgesel güvenlik komplekslerine ve *yalıtlıcılara* (*bölge ya da devlet*) ayırarak uluslararası güvenliği ele almıştır. Kopenhag Okulu'na göre, *bölgesel güvenlik kompleksi*, iki veya daha fazla devletin karşılıklı olarak etkilendiği yoğun çatışma-iş birliği dinamikleri, coğrafi ve tarihsel yakınlık ve jeopolitik rekabet ilişkileri gibi değişkenlere dayanır.

Kurama göre, bölgesel güvenlik kompleksleri kendilerine has güvenlik dinamiklerine sahiptir ve farklı komplekslerin güvenlik yapılarından çok etkilenmeleri beklenmemektedir. Bu noktada, Bölgesel Güvenlik Komplekslerini birbirlerinden ayıran zayıf etkileşim sınırları olarak tanımlanan yalıtıcı kavramı, uluslararası güvenlik örgüsünü açıklamada üst düzeyde bir rol oynamaktadır. Aslında, yalıtıcı kavramı hem devletler hem de bölgeler için kullanılabilir. Örneğin Güney Asya ve Güneydoğu Asya arasında yer alan Myanmar (Burma); Avrupa ve Ortadoğu arasında kalan Türkiye, Güney Asya ve Ortadoğu arasındaki Afganistan; Güney Asya ve Kuzeydoğu Asya arasında sıkışan Nepal birer *yalıtıcı devlettir*. Diğer yalıtıcı devletlerle karşılaştırıldığında Türkiye ekonomik, siyasi ve coğrafi özellikleriyle farklılaşmaktadır. Buzan ve Wæver'ın yalıtıcı devletlerin dış politikada pasif olacağı öngörüsünün aksine Türkiye oldukça aktif bir dış politika izlemektedir. Bu da Türkiye'yi diğer yalıtıcı devletlerden ayıran önemli bir unsurdur.

BGKK'nin yalıtıcı bölge kavramı ile içerdiği önemli bir eksiklik Doğu Akdeniz'e bölgesel açıdan çok az yer verilmiş olmasıdır. Oysa günümüzde Doğu Akdeniz, Avrupa ve Ortadoğu bölgesel güvenlik kompleksleri bağlamında hem bölgesel güvenlik sorunları hem de Türk dış politikası açısından âdeta patlamaya hazır bir saatli bomba gibidir. Doğu Akdeniz, enerjiyle ilgili meseleler, deniz alanlarının sınırlandırılması, terörizm, göçmen krizi, iç savaşlar ve uluslararası müdahaleler gibi konularla günümüzde sıkça anılan bir bölgedir. Bu bölgede, Avrupa Birliği (AB) ile Yunanistan, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) ve Fransa gibi birlik üyesi ülkelerle birlikte İsrail, Mısır ve Suriye gibi Doğu Akdeniz'e kıyısı olan Ortadoğu ülkeleri de varlık göstermektedir. Ayrıca 2020'den itibaren bu alanda Avrupa ortak güvenlik alanı dışında kalan İngiltere gibi etkili bir oyuncu, ABD gibi küresel bir güç ve BGKK'ye göre yalıtıcı bir devlet olan Türkiye bir arada bulunmaktadır. Dolayısıyla konum itibarıyla oldukça stratejik olan Doğu Akdeniz ile Türkiye'nin arasındaki ilişkinin yalıtıcılık sorunsalının daha kapsamlı şekilde incelenmesi gerekmektedir. Bu çalışma, kuram tarafından yeterince açıklanmayan "yalıtıcı devlet" ve "yalıtıcı bölge" kavramları ışığında Doğu Akdeniz ve Türkiye örnek vakalarına dayanarak söz konusu teorik boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Metodolojik olarak disiplinlerarası bir perspektife dayanan makale Uluslararası İlişkiler, Güvenlik Çalışmaları ve Jeopolitika gibi çeşitli disiplinlerden faydalanmaktadır. Bu çerçevede, mevcut akademik literatür, resmi kaynaklar ve ulusal/uluslararası medya

organlarının incelenmesiyle Doğu Akdeniz ve Türkiye arasında nasıl bir ilişkinin söz konusu olduğu tartışılmıştır.

Bu çalışmaya yön veren teorik ve kavramsal sorunlar ışığında, Doğu Akdeniz sahip olduğu kendine özgü nitelikleriyle bir *yalıtıcı bölge* olarak ele alınmaktadır. Bu bölgesel düzlemde, Türkiye'nin de Doğu Akdeniz'de yer alan bir *yalıtıcı devlet* olduğu savunulmaktadır. Ayrıca, sahip oldukları yalıtıcı özelliklerin bir sonucu olarak Doğu Akdeniz ve Türkiye birbirini karşılıklı olarak etkiledikleri iddia edilmektedir. Makalede Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika açısından yalıtıcı kavramının potansiyel önemine karşın BGKK'nin yalıtıcı kavramını yeterince geliştiremediği sonucuna varılmıştır. Buna ek olarak, Doğu Akdeniz'in kendine has özellikleri nedeniyle Avrupa ve Ortadoğu Bölgesel Güvenlik kompleksleri arasında sıkışan bir yalıtıcı bölge olduğu ve Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de bir yalıtıcı devlet olduğu bulgularına ulaşılmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde Buzan ve Wæver'in ortaya koyup geliştirdiği BGKK bağlamında bölge ve *yalıtıcı* kavramı hem devlet hem de bölge açısından değerlendirilecektir. Buna ilave olarak BGKK'nin teorik temelleri, bölgesel güvenlik kompleksi kavramı, güç sınıflandırmaları ve bölgesel gücün özellikleri incelenecektir. İkinci bölümde, karmaşık bir *yalıtıcı bölge* olarak Doğu Akdeniz'in temel nitelikleri üzerinde durulacaktır. Doğu Akdeniz'i yalıtıcı bir bölge yapan iç ve dış faktörler ile birlikte bu bölgenin Avrupa ve Ortadoğu Bölgesel güvenlik komplekslerinden farklılıkları ve benzerlikleri ortaya konulacaktır. Son bölümde ise, Doğu Akdeniz'de Türkiye'nin *yalıtıcı devlet* konumu ve işlevi ele alınacaktır. Bu doğrultuda ilk olarak Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de yalıtılma süreci ve bunun nedenleri incelenecektir. Daha sonra ise, Buzan ve Wæver'ın hangi kavramsal dinamiklerle Türkiye'yi incelediği üzerinde durulacaktır.

2. Bölgesel Güvenlik Kompleksi Kuramına Göre Yalıtıcı Kavramı

Kavram olarak bölgesel güvenlik kompleksi ilk olarak Barry Buzan (1983) tarafından ortaya konmuş, daha sonra Ole Wæver'm da katkılarıyla geliştirilmiştir (Buzan ve Wæver, 2003). Buzan (1991:190) için bölgesel güvenlik kompleksi, güvenliğin kapsamını oluşturan faktörler ile yoğun karşılıklı bağımlılık kavramının bir sentezidir. İngiliz Okulu'ndan büyük ölçüde esinlenen BGKK, ayrıca çoğulcu güvenlik yaklaşımını yansıtan Kopenhag Okulu'yla da özdeşleşmiştir. Buzan (1991) siyasal, toplumsal, ekonomik, çevresel ve askeri olmak üzere güvenlikle ilgili sorunları beş alanda inceler. Kopenhag Okulu'nun altını çizdiği beş güvenlik boyutu güvenlik çalışmalarında kavramsal bir genişlemeye işaret ederken, analiz düzeyleri olarak derinleşmeye gitmiş, uluslararası, bölgesel, ulusal, yurtiçi gruplar ve bireyler gibi farklı analiz düzeylerini incelemiştir (Brauch, 2012:171).

Tablo 1'de belirtildiği üzere, BGKK temel olarak neorealizm, bölgeselcilik ve inşacılığa dayansa da bu üç teorik yaklaşımdan bazı noktalarda farklılaşır. Gerek topraksal (*territorial*) gerek güvenlik merkezli nitelendirilebilecek neorealist ve bölgeselci yaklaşımlara koşut olarak BGKK, uluslararası sistem düzeyini inkâr etmeden bölgesel analiz düzeyine odaklanmıştır. Bölgesel güvenlik komplekslerinin oluşumunda hem devlet hem de

bölgelere odaklanıldığı gibi tehditlerin uzak mesafelerden ziyade yakın mesafede daha etkili olması fikri öne çıkar (Buzan ve Wæver, 2003:461). Böylelikle, salt neorealist bir yaklaşımın ötesine geçilmektedir (Buzan ve Wæver, 2003:5). Öte yandan, güvenlik kavramı aktörlerin davranışlarının bir toplamı olarak görülmekte ve bölgesel güvenlik kompleksleri yalnızca güvenlik çerçevesinde bir toplumsal inşa sürecine bağlanmaktadır. Bu nedenle BGKK'nin; inşacılığı güvenlik konularıyla kısıtlayarak kapsamını daralttığı ve bu çerçevede inşacılığın BGKK'nin ancak bir unsurunu oluşturduğu söylenebilir (Buzan ve Wæver, 2003:48). İngiliz Okulu'ndaki uluslararası sistemin varlığı, devlet merkezilik, tarih ve coğrafyaya atfedilen önem ile uluslararası toplumun farklı biçimde bölgelerde farklı işlediği düşüncesi gibi unsurlar BGKK'de de ön plandadır.

Tablo 1. BGKK'yi Etkileyen Uİ Teorileri (Buzan ve Wæver, 2003)

Neorealizm	Sosyal İnşacılık	İngiliz Okulu
Anarşi ve Sistem	Dostluk-düşmanlık ilişkisi	Uluslararası Sistem
Kutupluluk	Aktörlerin karşılıklı algıları	Tarih ve Coğrafya
Devlet-merkezilik	Sosyal inşa süreci ve kültürel değişkenler	Güvenlikleştirme
Güç dengesi	Güvenlikleştirme	Başat güçler

Soğuk Savaş sonrasında uluslararası güvenliğin değişen yapısı, iki süper gücün arasındaki rekabetin sonlanmasıyla diğer devletlerin daha çok etkin olmasına imkân sağlamış, böylece bölge kavramı giderek önem kazanmıştır (Buzan ve Wæver, 2003:3). Bu kapsamda, Peter Katzenstein'in (2005:1) deyiimiyle "*bir bölgeler dünyası*" ortaya çıkmıştır. Bir alanın bölge sayılabilmesi için birbirine yakın devletler arasında yoğun bir etkileşim şarttır (Kelly, 2007:206). Bu çerçevede, güvenlik ilişkileri bölgesel alanda yoğunlaşır ve zamanla devletlerarası etkileşimler sonucu dostluk-düşmanlık ilişkileri gelişir (Kelly, 2007:207). Bu makalede istisnai bir bölge olarak incelenen Doğu Akdeniz buna güzel bir örnektir. Bölge, coğrafi yakınlıkla bağlanan bir grup devletin arasındaki güvenlik ilişkileri ile oluşan farklı bir alt-sistemdir (Buzan, 1991:188). Bu bağlamda, bölgelerin kendine has çeşitli güvenlik temaları ve bu çeşitliliğin nasıl inceleneceği BGKK'nin ana konusudur (Buzan ve Wæver, 2003:448).

BGKK ile ilgili yapılacak herhangi bir çalışma dünyanın farklı bölgesel güvenlik komplekslerine, küresel güçlere ve yalıtıcı birimlere bölünmesiyle başlar (Buzan ve Wæver, 2003:48). *Süper* ya da *küresel* güçler, güvenlik ilişkilerinde coğrafya ve mesafeleri büyük ölçüde aşan, küresel sistem düzeyinde hareket eden devletlerdir. Aslında, her devlet sadece tek bir komplekse ait olabilirken bu durumun istisnası *küresel güçlerdir*. *Büyük güçler* ise, kendilerini bölgesel güçlerden daha üstte konumlandıran, genellikle *küresel güç* adayı olarak görülen ve birkaç bölgeye etki edebilen devletlerdir (Buzan ve Wæver, 2003:35). *Büyük güçler*, küresel güçlerle birlikte küresel analiz düzeyinde incelenirler ancak büyük güçlerin küresel sisteme etki etme kapasiteleri sınırlıdır (Buzan ve Wæver, 2003:445; Barrinha, 2014:167). *Büyük güçler* arasında yaşanan rekabet süreçleri kendiliğinden bölgesel güvenlik kompleksleri içerisindeki rekabeti güçlendirir (Buzan, 1991:222). Soğuk Savaş sonrası uluslararası alanda büyük güçler İngiltere, Fransa, Almanya ya da bir bütün olarak AB, Japonya, Çin ve Rusya'dır (Buzan ve Wæver, 2003:36).

Buzan'a (1991:190) göre, bir güvenlik kompleksi "*bir grup ülkenin temel güvenlik kaygılarının, gerçekçi bir şekilde birbirinden ayrı düşünülmemeye kadar birbirine bağlanması*" süreci üzerine kuruludur. Bölgesel güvenlik kompleksleri, aralarında yoğun karşılıklı bağımlılık bulunan ve temel olarak sadece güvenlik kavramı çerçevesinde tanımlanan analitik birimlerdir (Buzan, 1991:191). Bölgesel güvenlik kompleksi, bir kompleksi komşu komplekslerden ayıran sınırlar, en az iki birimin bulunduğu anarşik bir sistem ve güç dağılımı ile dostluk-düşmanlık ilişkilerini kapsayan unsurlardan oluşur (Buzan, 1991:189). Örneğin, Polonyalılar ile Ruslar arasında görüldüğü gibi tarih içinde süregelen düşmanlık ilişkileri söz konusudur (Buzan, 1991:190). Benzer şekilde, Yunanistan ve GKRY gibi AB ülkeleriyle kurduğu ilişkiler, Türkiye ile Avrupa Bölgesel Güvenlik Kompleksi arasındaki etkileşime etki eder. Uluslararası sistemden incelendiğinde, güvenlik kompleksleri coğrafi faktörler ile uluslararası anarşik yapı arasındaki etkileşimle ortaya çıkmaktadır (Buzan, 1991:191). Buzan'ın ifade ettiği üzere, "*devlet ve sistem (küresel) düzeyi veya ulusal güvenlik ile uluslararası güvenlik arasındaki boşluğu (bölgesel) güvenlik kompleksleri doldurur*" (Buzan, 1991:187).

Yalıtıcı kavramı, BGKK'nin merkezinde yer almasına karşın bu kuram tarafından Buzan ve Wæver'in (2003:483) tabiriyle yeterince keşfedilmemiştir. Buradaki esas sorun *yalıtıcı* kavramının nasıl ele alınacağı sorunudur. Her bölgesel güvenlik kompleksi kendi iç dinamikleri üzerine kurulu olduğu için, ilk bakışta farklı bölgeler arasındaki etkileşimin görece kısıtlı olduğu düşünülür (Buzan ve Wæver, 2003:51). Bölgesel güvenlik kompleksleri arasındaki zayıf etkileşimin sınırları *yalıtıcı* kavramı ile açıklanmıştır. *Yalıtıcı birimler* ya hiçbir komplekse ait değildirler ya da birden fazla bölgesel güvenlik kompleksine ait olabilirler (Buzan ve Wæver, 2003:484). Literatürde bilhassa devletler ile özdeş hâle gelen *yalıtıcı* kavramı, aynı zamanda *yalıtıcı bölgeler* (mini kompleksler) bağlamında da uygulanabilir. *Yalıtıcı devlet ve bölgeler*, komşuları olan bölgesel güvenlik kompleksleri ile güvenlik alanında görece daha az karşılıklı bağımlılığa sahiptirler. Güney Asya ve Güneydoğu Asya arasında yer alan Myanmar (Burma); Avrupa ve Ortadoğu arasında kalan Türkiye; Güney Asya ve Ortadoğu arasındaki Afganistan; Güney Asya ve Kuzeydoğu Asya arasında sıkışan Nepal; Ortadoğu ve Afrika arasında, Moritanya'dan Sudan'a kadar uzanan Sahel kuşağı esasen *yalıtıcı* bir role sahiptir (Buzan, 1991:196). Doğu Akdeniz de Avrupa ile Ortadoğu arasında bir *yalıtıcı bölge* olarak incelenmelidir çünkü bu alan Avrupa ve Ortadoğu Bölgesel Güvenlik Komplekslerini birbirinden ayırırken, her iki kompleksin dinamiklerinden de etkilenmektedir.

Yalıtıcı devletler, Myanmar örneğinde olduğu gibi komşu bölgesel güvenlik komplekslerinden göreceli olarak izole olabilirler. Ayrıca, Türkiye ve Afganistan örneğindeki gibi, komşusu olan bölgesel güvenlik kompleksleriyle bağlantılı olup, bunların güvenlik sorunlarından aynı anda etkilenirken bu bölgesel güvenlik komplekslerini birbirinden ayırmayı sürdürürler (Buzan, 1991:196). Fakat Türkiye'nin diğer *yalıtıcı* devletlerden farklı olduğu açıkça görülebilir (Buzan ve Wæver, 2003:484). Ekonomik açıdan bakılırsa Dünya Bankası (2020) verilerine göre, 2019'da Türkiye yüksek orta gelir grubunda yer alırken Myanmar ve Nepal düşük orta gelir, Afganistan ise düşük gelir grubunda

bulunur. Ayrıca, bu dört ülke içinde uluslararası sistemdeki gelişmiş ülkeler ile yükselen ekonomilerin bir araya geldiği G20, OECD ve NATO'ya üye olan tek ülke Türkiye'dir. Ayrıca coğrafi olarak Doğu Akdeniz yalıtıcı bölgesi içerisinde bulunması, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'in yalıtıcı özelliğinden ve bunun sonuçlarından da etkilenmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'nin stratejik konumu da diğer yalıtıcı devletlerden farklı özellik göstermektedir. Türkiye tüm bu nedenlerden ötürü BGKK kapsamında ve özellikle yalıtıcılık kavramıyla ilişkili olarak incelenmesi gereken bir örnek vaka olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu kurama göre, *yalıtıcı devletlerin* çevrelerindeki enerjileri absorbe ederek görece pasif bir rol üstlenmeleri beklenir (Buzan ve Wæver, 2003:392). Buradan hareketle Türkiye izlediği bölgesel aktif politikalarla, Buzan ve Wæver'a (2003:485) göre bu yaklaşımın önerdiği klasik *yalıtıcı* tanımını zorlamaktadır. Buzan ve Wæver (2003:393) Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin gerek Avrupa gerek Ortadoğu bölgesel güvenlik kompleksleri içindeki çatışmalardan kaçınma girişimlerini yalıtıcı devlet olmanın sonuçları olarak görmüştür. Bu iki yazar, Atatürk'ün dış politika ilkelerinden olan Batıcılığı ise daha fazla Batılı ve Avrupalı hâle gelerek bu yalıtıcı rolden tamamen kurtulma çabası olarak açıklamışlardır (Buzan ve Wæver, 2003:393). Ayrıca, dış politika ilkelerinden olan statükoculuğu da dolaylı bir şekilde pasif bir dış politika stratejisi olarak ele almışlardır (Buzan ve Wæver, 2003:392). Fakat Buzan ve Wæver'ın bu görüşleri Türk dış politikasının diğer ilkeleri olan meşruluk ve dengeliğin (Oran, 2001) denklemine dâhil edilmemesinden dolayı eksik kalmıştır. Nitekim, Türkiye 1980'lerin başından itibaren geçirdiği iç dönüşümle beraber pro-aktif bir dış politika izleyerek yüzünü Ortadoğu'ya dönmüş ancak yine de yalıtıcı devlet düzeyinin ötesine geçememiştir. Bununla beraber, Türkiye gerektiğinde dış politikasında 1936 Montrö Boğazlar Sözleşmesi gibi revizyonist sayılabilecek adımlar da atmıştır. Buzan ve Wæver (2003:393), Soğuk Savaş sonrasında ise Türkiye'nin Balkanlar, Orta Asya ve Ortadoğu'da izlediği aktif politikalarla sınırları ötesinde çıkarları bulunan bir güç imajı yarattığını vurgulamışlardır. Yine bu iki yazara bakılırsa, 1990'ların sonunda yaşanan gelişmelerin ardından Türkiye kendisini daha büyük bir Avrasya bölgesinin ortasında konumlandırıp aslında oldukça olumsuz bir anlam içeren bu *yalıtıcı* role karşı çıkmaktadır. Bu çerçevede, Türkiye'deki siyasal karar alıcılar bu teorinin "çekici" olarak nitelendirdiği yalıtıcılık rolüne âdeta meydan okumaktadır (Buzan ve Wæver, 2003:395). Bununla beraber, Türkiye her ne kadar aktif bir dış politika izlese de hâlâ komşu olduğu farklı bölgesel güvenlik komplekslerinden gelen aktörleri stratejik olarak bir araya getiremediği için *yalıtıcı devlet* işlevini sürdürmektedir (Buzan ve Wæver, 2003:485).

Buzan ve Wæver'a (2003:395) göre, bir *yalıtıcı devlet*in daha sonra küresel ya da büyük güç olabilmesi için öncelikle bir bölgesel güvenlik kompleksi içerisinde yer alması gerekmektedir. Herhangi bir bölgesel güvenlik kompleksi temel olarak "*bölgesel güç*" kavramına dayanır. Bölgesel güçlerin kapasiteleri, güvenlik amaçları ve aktiviteleri ancak içinde buldukları "kompleks" ile sınırlıdır (Buzan ve Wæver, 2003:37). İlk bakışta, bölgesel güvenlik komplekslerini oluşturan birimler olan bölgesel

güçler, içinde buldukları komplekse ait kutupları belirlerler (Buzan ve Wæver, 2003:37). Bir bölgesel güce ait temel özellikler aşağıda yer alan Tablo 2'de verilmiştir. Bir bölgedeki güvenlik kompleksiyle bölgesel bir güç ya da güçler arasında; bölgesel güçlerin yapısı, bölgesel güç olarak oynadıkları roller ve bölgesel güç tercihleri açısından yakın bağlar söz konusudur (Frazier ve Stewart-Ingersoll, 2010). Bir *yalıtıcı devlet* bölgesel güç düzeyine eriştikten sonra ilk olarak *büyük güce* dönüşür ardından bir *küresel güce* evrilebilir. Bununla birlikte, herhangi bir güvenlik kompleksinin parçası olup olmama durumuna göre bir *bölgesel güç* hâline gelmek aynı zamanda *yalıtıcı* özelliğinin sonlanması demektir. Tablo 2'deki özelliklere sahip olan bir bölgesel gücün *yalıtıcılığın*dan bahsetmek oldukça zordur.

Tablo 2. Bir Bölgesel Gücün Temel Özellikleri (Nolte, 2010:893)

Yer aldığı bölgede liderlik kapasitesi
Kendi bölgesinde tanınması ve uluslararası planda kabulü
Bölgeyle ekonomik, siyasi ve kültürel bağların varlığı
Bölgenin jeopolitik sınırlarını çizebilme kabiliyeti
Ortak bir bölgesel kimlik inşası kapasitesi
Bölgesel güvenlik gündemini belirleme gücü

Bu noktada, Andre Barrinha (2014:170) BGKK'nin *yalıtıcı devlete* yüklediği bu rolü eleştirerek *büyük güçlerin* ve *bölgesel güçlerin* ayrı ayrı analiz düzeylerinde değerlendirilmesine karşı çıkmış ve *yalıtıcı devletlerin* "gerçeküstü" şekilde *büyük güçlere* dönüşebileceğini savunmuştur. 2000'li yıllarla birlikte, Türkiye'nin *küresel güç* statüsüne evrilebileceğini ileri süren bu yazar için, hâlihazırda Türkiye'nin *bölgesel güç* statüsünün ötesine geçerek *büyük güç* olup olmadığı sorgulanmalıdır. Ancak, Barrinha'nın (2014) aksine, yukarıda tartışılan *bölgesel güç* nitelikleri bağlamında Türkiye esasen 1970'lerden beri *bölgesel güç* olma hedefine sahip bir ülkedir. Jan Senkyr'e (2010:1-3) göre, Türkiye özellikle 2000'li yıllarla birlikte gelişen ekonomisi, bu dönemde attığı demokratikleşme adımları ve komşularıyla kurduğu iyi ilişkiler neticesinde "bölgesel güç" hâline gelmiştir. Buna koşut olarak André Bank ve Roy Karadag'a (2012) göre, Türkiye 2006-2007 döneminde ve sonrasında Arap Baharı süresince Ortadoğu'da bir bölgesel güç statüsü kazanmıştır. Tayyar Arı ve Omar Munassar'a (2020) göre ise, Türkiye 2002-2011 döneminde bölgesel güç olarak tanımlanabilirken Arap Baharı ile birlikte bu rolü yaşama geçirmede güçlülüklerle karşılaşmıştır. Daha detaylı olarak son bölümde ele alınacak olan Türkiye örneği bağlamında *yalıtıcı devlet*, temelde küçük güç (*small power*) statüsünden *bölgesel güç* seviyesine kadar uzanan bir güç yelpazesi içine konumlanabilmektedir.

Öte yandan, yalıtıcı birimler sadece devletlerle sınırlı değildir. Aynı anda hem yalıtıcı hem de bölge olma niteliği taşıyan alanlara da rastlamak mümkündür. Genel itibarıyla BGKK'de "*yalıtıcı bölge*" kavramı oldukça sınırlı bir biçimde işlenmiş olup buna karşılık daha çok yalıtıcılık ile devlet arasında ilişki kurulmuştur. Yalıtıcı bölgeler sınır paylaştıkları bölgesel güvenlik kompleksleriyle karşılaştırıldıklarında, coğrafi açıdan daha küçük, yarattıkları etki açısından ise daha zayıftırlar. Ayrıca, bir üçüncü özellik olarak, zayıf devletler içeren yalıtıcı bölgelerde, devlet dışı aktörlerin önemli roller üstlenmeleri muhtemeldir (Buzan ve Wæver, 2003:484). Yine de bir bölge oldukları için kendi içlerinde iki ya da daha fazla bağımsız birim, bunlar arasındaki dostluk-düşmanlık

başka ifadeyle konum olarak kapalı bir coğrafya olarak Doğu Akdeniz, aynı zamanda Batı dünyasının dış sınırı, Avrupa'nın Avrupalı olmayan coğrafya ile birleştiği bir yer olarak da tanımlanabilir (Inbar ve Sandler, 2001:51). Yukarıdaki farklı tanımlamaların ötesine geçerek Doğu Akdeniz'in her şeyden önce kendi içinde bir yalıtıcı bölge olduğu vurgulanmalıdır. Bu noktada, Doğu Akdeniz'in bir yalıtıcı bölge olarak ortaya çıkmasını sağlayan iç ve dış ayırt edici nitelikler belirtilmelidir. Bu nitelikler arasında yer alan tek merkezlilik/kutupluluk, büyük güçlerin yanı sıra çatışma ve iş birliği dinamiklerinin varlığı BGKK kapsamında bölgesel güvenlik kompleksleri oluşturan temel kriterlerdir. Bu niteliklerdeki farklılıklar aynı zamanda bölgesel güvenlik komplekslerinin karşılaştırılmasında kullanılmaktadır (Troitskiy, 2015; Erdağ, 2017; Kaya, 2019). Yine bir bölgesel kompleks ile yalıtıcı devlet ilişkisi farklı bölgesel komplekslerin karşılaştırılmasına imkân sağlamaktadır. Yalıtıcı bölgeler, etrafındaki bölgesel güvenlik komplekslerine göre daha küçük ölçekli olup daha düşük bir seviyede güce sahiptirler. Sınırlı bir coğrafya niteliği ise BGKK'ye göre yalıtıcı bölgelerin sahip olduğu temel bir özelliktir (Buzan ve Wæver, 2003:484).

Tablo 3'te işaret edildiği üzere, Doğu Akdeniz'in Avrupa ve Ortadoğu bölgesel güvenlik komplekslerinden yalıtılmasına katkıda bulunan dış değişkenler arasında coğrafi açıdan sınırlı ve kapalı bir alan oluşu, tek merkezlilik ve kurumsal bütünleşme yerine çok kutupluluğun hâkim oluşu ve bu bölgede bir yalıtıcı devletin varlığı gösterilebilir. İç değişkenler ise, devletler arasındaki dostluk-düşmanlık ilişkileri sonucunda ortaya çıkan çatışma ve iş birliği dinamikleridir. Doğu Akdeniz'in kendine özgü iç ve dış dinamikleri, bu yalıtıcı bölgeyi Avrupa ve Ortadoğu bölgesel güvenlik komplekslerinden ayıran önemli bir unsurdur. Buzan ve Wæver (2003) bir bölgesel güvenlik kompleksini analiz ederken yöntem olarak sınırlı ve kapalı bir coğrafya, kutupluluk, büyük güçlerin varlığı, tek merkezlilik ve kurumsal bütünleşme, yalıtıcı devlet, tarihsel arka plandaki çatışma-iş birliği dinamiklerinden yararlanmışlardır. Buradan hareketle aşağıdaki tabloda Doğu Akdeniz ile ilgili ayırt edici özellikler, Avrupa ve Ortadoğu bölgeleriyle karşılaştırılmalı bir şekilde ele alınmıştır.

Tablo 3. Doğu Akdeniz Yalıtıcı Alanının Ayırt Edici Özellikleri

Değişkenler/Bölgesel Güvenlik Kompleksi	Doğu Akdeniz	Avrupa	Ortadoğu
Sınırlı ve kapalı bir coğrafya	X		
Çok Kutupluluk	X		X
Büyük güçlerin varlığı		X	
Tek merkezlilik ve kurumsal bütünleşme		X	
Yalıtıcı devletin varlığı	X		
Çatışma dinamikleri	X		X
İşbirliği dinamikleri	X	X	

Her şeyden önce, Doğu Akdeniz, Avrupa ve Ortadoğu bölgesel güvenlik komplekslerinin arasında kalan ve Doğu Akdeniz'e kıyaslı bulunan devletlerin bulunduğu sınırlı ve kapalı bir coğrafyayı tanımlamaktadır. Avrupa bölgesel güvenlik kompleksi AB çerçevesinde ele alındığı için Avrupa kompleksinin sınırları olarak AB'nin sınırları kabul edilir. Bilindiği üzere "Avrupa-AB" yirmi yedi devletten oluşmakta ve 4 milyon km²'lik bir alanı kaplamaktadır (Avrupa Birliği, 2021). Ortadoğu bölgesel güvenlik kompleksi ise coğrafi olarak Kuzey Afrika, Körfez ve

Mağrip bölgelerini kapsar. Bu kompleks Fas'tan İran'a kadar İsrail ve İran ile birlikte bütün Arap devletlerini kapsayan oldukça büyük bir alanı yayılır (Buzan ve Wæver, 2003:187). Doğu Akdeniz'in Avrupa ve Ortadoğu coğrafyasından farklı olarak oldukça küçük ölçekli sınırlı, kapalı bir bölge oluşu buradaki çatışmaların ve güvenlik risklerinin daha yakın mesafede gerçekleşmesine neden olmaktadır. Nitekim bu çerçevede Buzan ve Wæver da (2003:45) tehlikelerin uzak mesafelere nazaran yakın mesafede daha etkili olduğunu ve bu coğrafi yakınlığın komşu devletler arasında daha çok güvenlik etkileşimine sebep olduğunu belirtmişlerdir. Bu noktada, Doğu Akdeniz'in Avrupa ve Ortadoğu bölgesel güvenlik kompleksleri ile neredeyse iç içe geçmiş bitişik bir coğrafya olmasının bazı sonuçları üzerinde durulması gerekmektedir. Söz konusu coğrafi özelliği nedeniyle Doğu Akdeniz iki komplekste yaşanan jeopolitika ve güvenlik sorunlarından ayrı ayrı etkilenmekte ancak bu iki kompleksin sahip olduğu kendilerine özgü güvenlik kaygılarını da bir araya getirememektedir. Buna koşut olarak, Doğu Akdeniz'de yaşanacak bir gelişme bu yalıtıcı bölgedeki tüm oyuncular ile Avrupa ve Ortadoğu bölgesel güvenlik komplekslerini etkileyebilme kapasitesine sahiptir. Bu durum, Doğu Akdeniz'i, Avrupa ve Ortadoğu'dan farklılaştırarak bölgenin yalıtıcı özelliğini oluşturmuştur. Örneğin, Doğu Akdeniz ile Ortadoğu sınırlarının son derece muğlaklaştığı bir alanda ortaya çıkan Suriye iç savaşı Avrupa'yı da etkileyen göçmen krizini tetiklemiştir. Doğu Akdeniz'in sınırlı coğrafyası netice olarak bölge ülkelerinin güven(siz)liklerinin daha da iç içe geçmesine neden olmaktadır. Kısaca Lacoste'un (2009a:25) da üzerinde durduğu gibi coğrafi yakınlığın neden olduğu baskının Doğu Akdeniz içindeki riskleri ve neticede bölgenin yalıtıcılığını arttırdığı söylenebilir.

Diğer yandan, Doğu Akdeniz yapısal açıdan birden fazla bölgesel gücün bulunduğu ve çok kutupluluğun hâkim olduğu bir yalıtıcı bölgedir. Doğu Akdeniz'de İngiltere ve Fransa gibi büyük güçler güvenlik konularına dâhil olsalar da coğrafi olarak bu bölgeden çıkan bir büyük güç bulunmamaktadır. Bölgedeki güvenlik sorunları Suriye savaşı veya enerji konusunda yaşanan gerginlikte olduğu gibi çoğunlukla askeri, siyasi ya da ekonomiktir. Buna karşılık, Avrupa bölgesel güvenlik kompleksi son derece kurumsallaşmış merkezi bir kompleksdir ve bu yapıyla günümüzde ayrı bir oyuncu olarak AB'nin kendisi de bir büyük güçtür (Buzan ve Wæver, 2003:56). Avrupa bölgesel güvenlik kompleksini âdetta bir büyük güç hâline getiren faktör ise bütünleşme sürecidir (Buzan ve Wæver, 2003:58). Buzan ve Wæver (2003:375) diğer *küçük güç* ve *orta güç* seviyesinde devletler de olmasına karşın sadece Avrupa'da İngiltere, Fransa, Almanya ya da bir bütün olarak ulusüstü bir *büyük güç* olarak tanımlanabilecek AB'ye odaklanmıştır. Bu devletlerin dışında komplekste *bölgesel güç* bulunmamaktadır, bu nedenle teori Avrupa bölgesel güvenlik kompleksini kutup odaklı bir yaklaşımdan ziyade kurumsallaşma ve bütünleşme süresince aktör özelliği kazan bir bölge olarak ele almıştır (Buzan ve Wæver, 2003:343-344). Merkezileşmiş yapısı nedeniyle kompleksteki güvenlik dinamikleri aynı zamanda AB'nin de merkezi olan Brüksel tarafından belirlenmektedir (Buzan ve Wæver, 2003:58). Avrupa bölgesel güvenlik kompleksinde etkili olan AB dışında

başka bir büyük güç bulunmamaktadır (Buzan ve Wæver, 2003:375).

Aslında, Avrupa'nın güvenlik dinamiği, bu kıtanın savaşlarla dolu yıkıcı geçmişinin tekrar etmemesi amacıyla yönelik kapsamlı bir bütünleşme projesiyle âdeta kendine özgüdür (Buzan ve Wæver, 2003:356). Bu bütünleşme projesi çerçevesinde klasik askeri güvenlik kaygıları Avrupa'nın güvenlik sorunu olmaktan çıkmıştır (Buzan ve Wæver, 2003:356-357). Oysa, Doğu Akdeniz'de Avrupa örneğindeki gibi merkezi, ulus-üstü ve kurumsallaşmış bir yapı söz konusu değildir ve Doğu Akdeniz'de herhangi bir bütünleşme süreci yaşanmadığı gibi birbirinden farklı aktörlerin yer aldığı heterojen bir yapı vardır. Doğu Akdeniz yalıtıcı bölgesinin Avrupa bölgesel güvenlik kompleksinden büyük ölçüde farklılaştığı açıktır. Kendine has kültürel özellikleri, büyük ölçekli coğrafyası ve oldukça karmaşık yapısıyla Ortadoğu ise, çatışma oluşumunu gösteren iyi bir örnektir (Buzan ve Wæver, 2003:187). Ortadoğu bölgesel kompleksini tanımlayan dinamik İsrail-Filistin çatışmasıdır (Buzan ve Wæver, 2003:195). Bununla bağlantılı olarak, bölgenin güvenlik dinamiklerinde yerel politikaların rolü ve tarihsel faktörler etkilidir (Buzan ve Wæver, 2003:201). Bölgenin büyük bir kısmının sömürgecilik sonrası ortaya çıkan zayıf devletlerin varlığı, aralarındaki çatışmalar, kabilelere dayalı toplumsal yapılar ve dinsel faktörler Ortadoğu'nun güvenlik dinamiklerini etkiler (Erdağ, 2017:13). Ortadoğu bölge devletleri arasında yoğun olarak askeri-siyasal güvenlik gündeminin bulunduğu, "standart bir bölgesel güvenlik kompleksidir" (Buzan ve Wæver, 2003:55). Ortadoğu bölgesel güvenlik kompleksinde güvenliği belirleyen temel konu bu coğrafyadaki bölgesel güçler arasındaki ilişki olmaktadır (Buzan ve Wæver, 2003:55). Bu kompleksin kutupları İran, Irak, Suudi Arabistan gibi bölgesel güçler tarafından belirlenir, dolayısıyla Ortadoğu çok kutuplu bir yapıda olmakla birlikte bu bölgedeki devletler arasından bir *büyük güç* çıkmamıştır.

Avrupa, güçlü ulus-devletleri dengeleyecek bir ortak kimlik yaratmaya çalışırken Ortadoğu'da bu süreç Arap ve İslam Birliği fikirlerine karşı güçlü devletler ve ulusal kimlik inşası biçiminde gelişerek devletlerarası güvenlik dinamikleri temel güvenlik meselesi hâline gelmiştir (Buzan ve Wæver, 2003:186). Öte yandan, Ortadoğu bölgesel güvenlik kompleksi çok sayıda çatışmanın meydana geldiği bir alan olmasına rağmen Avrupa bölgesel güvenlik kompleksinde yaşanan çeşitli yerel çatışmalar Avrupa güvenliğini doğrudan etkilememektedir (Buzan ve Wæver, 2003:358). Bu durum her iki kompleksin güvenlik yaklaşımlarının birbirine neredeyse zıt olmasından ötürüdür. Çok kutuplu yapısı, bölgesel güçlerin varlığı, bölgede büyük bir gücün bulunmaması ve çatışma dinamikleri açısından Doğu Akdeniz'in Avrupa'dan ziyade Ortadoğu'ya benzediği ileri sürülebilir. Aslında, Doğu Akdeniz'de yaşanan jeopolitik gerilimler bu bölgede ya da komşu bölgelerde etkili olan farklı gruplar arasında yaşanan güç ya da etki rekabetlerini ifade eder (Lacoste, 2009a:14-15). Bu çatışma dinamikleri ve güç rekabetleri ile ilgili olarak İsrail-Filistin ya da Türkiye-Yunanistan ilişkileri örnek gösterilebilir (El-Katiri ve El-Katiri, 2014:11-12). Başta Doğu Akdeniz'e kıyı ülkeler arasındaki Münhasır Ekonomik Bölge (MEB) anlaşmazlıkları olmak üzere Kıbrıs sorunu, Libya meselesi ya da göçmen krizi bu yalıtıcı bölgeyi Avrupa bölgesel güvenlik kompleksinin

genel niteliğinden uzaklaştırıp Ortadoğu bölgesel güvenlik kompleksine yakınlaştırmaktadır.

Doğu Akdeniz'de güvenlik sorunlarıyla birlikte ekonomi ve kalkınmaya dayalı sorunlar da bölge tarihine damgasını vurmuş güç oyunlarının bir sonucudur (Mallinson, Kanevskiy ve Petasis, 2020:326). Doğu Akdeniz'in askeri güvenlik, ticaret ve ulaştırma gibi çok boyutlu stratejik önemini yanı sıra yüksek miktarda doğalgaz ve hidrokarbon rezervi bulundurması beraberinde bu alanın paylaşımı mücadelesini getirmiştir (Yaycı, 2012:13). Ukrayna ve Rusya arasında yaşanan krizlerin AB'nin enerji güvenliğini etkilemesi üzerine, AB Kıbrıs'ı bir enerji merkezi hâline getirerek Doğu Akdeniz gazının Rus gazına alternatif olacağını öngörmüştür (Stergiou, 2016:1). Dolayısıyla, Volkan Özdemir'e (aktaran Karan, 2019) göre, günümüzde Kıbrıs sorunu, bir bütün olarak Doğu Akdeniz sorunu hâline gelmiştir. Enerji kaynaklarının paylaşımı sorunu, Yunanistan ve GKRY'nin varlığı ile AB'nin politikaları kapsamında Avrupa bölgesel güvenlik kompleksinden ayrı düşünülememektedir. Bu sebeple, Doğu Akdeniz'de yaşananlar Avrupa'nın dışında yaşanan bir sorun olmaktan çıkmıştır (Aydıntaşbaş, Barnes-Dacey, Bianco, Lovatt, Megerisi, 2020). Buna ek olarak, İsrail başta olmak üzere AB'nin Avrupa Komşuluk Politikası çerçevesinde güney komşuları olan devletlerin Doğu Akdeniz'de yer alması gibi unsurlar AB'nin bölgeye karşı kayıtsız kalmamasına neden olmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2021; Avrupa Parlamentosu, 2021).

Ege Denizi, coğrafi bakımdan iç içe olduğu Doğu Akdeniz'in doğal bir uzantısıdır (Lacoste, 2009a). Türkiye ve Yunanistan arasında Ege Denizi'ndeki karasuları, kıta sahanlığı, hava sahası ve Doğu Ege Adaları'nın silahlandırılmasını kapsayan Ege Denizi sorunu da Doğu Akdeniz sorununun bir başka boyutunu oluşturmaktadır (Yazan, 2012:192). Her ne kadar Ege Adaları ve Doğu Akdeniz meselesi siyasi ve hukuki açıdan birbirinden ayrı olarak ele alınması gereken sorunlar olsa da Doğu Akdeniz'in sınırlı ve kapalı coğrafyası bu sorunların bir araya gelmesine neden olmaktadır. Yunanistan'ın 1982 Birleşmiş Milletler (BM) Deniz Hukuku Sözleşmesi çerçevesinde Ege'de karasularını 12 mile çıkartma isteği sonucu, Türkiye'nin bunu savaş nedeni sayması ile iki ülke arasında anlaşmazlık başlamıştır. Kıta sahanlığı ile hava sahası konusundaki sorun da karasularındaki anlaşmazlıkla doğrudan ilintilidir. Ayrıca Türkiye, 1923 Lozan Barış Antlaşması ve 1947 Paris Antlaşması'yla statüleri belirlenen ve silahsızlandırılan Yunanistan'a ait Doğu Ege adalarının 1964'te silahlandırıldığını ileri sürmüştür (Pazarıcı, 1986:V). 1974 Kıbrıs olaylarına kadar Yunanistan söz konusu adalardaki askeri faaliyetlerinin varlığını reddederken bu tarihten sonra, adaları silahlandırmaya açıkça devam etmiştir (Yazan, 2012:203). 1980'lerden bugüne kadar gelen adaların silahlandırılması meselesine ek olarak coğrafi yakınlıktan kaynaklanan krizler (Kardak krizi), Ege Denizi'nin karasularının sınırlandırılması sorunuyla birlikte Türkiye ve Yunanistan'ın dışında üçüncü ülkeleri de ilgilendiren seyrüsefer sorunu Doğu Akdeniz yalıtıcı bölgesini olumsuz etkileyen faktörler arasındadır. Ayrıca, bu faktörleri pekiştiren bazı güncel gelişmeler yaşanmaktadır. 2021'in başında Yunanistan Parlamentosu ülkenin batısında yer alan İyon denizinde karasularının 6 milden 12 mile genişletilmesiyle ilgili bir yasa çıkarmıştır (Berberakis, 2021). Bu çerçevede karşılıklı olarak

gerilimlerin arttığı Ege ve Doğu Akdeniz’de Türkiye, attığı bu adımlardan ötürü Yunanistan’la güvenlik kaynaklı sorunlar yaşamayı sürdürmektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2021). Ortadoğu’dan negatif anlamda etkilenen Doğu Akdeniz *yalıtıcı* bölgesine Türkiye’nin de bir *yalıtıcı devlet* olarak katılması mevcut denkleme daha da karmaşık hâle getirmektedir (Heijl, 2007:13).

Tüm bunlara rağmen Doğu Akdeniz, iş birliği fırsatlarının da bulunduğu bir bölgedir. Fakat genelde tarihsel nedenlerden ötürü, bu iş birliği çabaları istenilen sonuca ulaşmamaktadır. Suriye iç savaşı sonrasında yaşanan göçmen hareketi bu noktada ele alınabilir. Avrupa Sınır ve Sahil Güvenlik Ajansı’na (2019) göre, bu demografik hareket, Doğu Akdeniz rotasında Avrupa kıtasının İkinci Dünya Savaşı’ndan bu yana yaşadığı en büyük yasadışı göçmen dalgasını yaratmıştır. Bunu engellemek adına, Türkiye-AB ortak iş birliği gündemi oluşmuştur. Bu çerçevede *“yasadışı yollarla AB ülkelerine giden veya bu ülkelerde buldukları sırada yasadışı duruma düşen Türk vatandaşları ve Türkiye üzerinden Anlaşma’ya taraf diğer ülke veya ülke grubuna geçiş yapmış üçüncü ülke vatandaşlarının”* Türkiye’ye geri alınmasını öngören Geri Kabul Anlaşması AB ile Türkiye arasında 2013 yılında imzalanmıştır (T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı, 2013:1). Bu anlaşmanın imzalanmasıyla Türkiye ile AB arasında Türk vatandaşlarına Schengen vizesinin kaldırılmasını öngören Vize Serbestisi Diyalogu başlatılmıştır (T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı, 2013). Ancak, 2019’a gelindiğinde vize serbestisinin hâlen yerine getirilmemesi sebebiyle Türkiye bu anlaşmayı askıya aldığını duyurmuştur (Deutsche Welle Türkçe, 2019).

Aslında doğalgaz ve petrol gibi doğal kaynakların çıkarılması ve taşınma süreci bölge devletlerini birbirine bağlamakta, ekonomik ve güvenlik ile ilgili ortak önceliklerinin bir araya gelmesiyle iş birliği dinamiklerini güçlendirmektedir (Saleem, 2010). Bu durum neoliberal Uluslararası İlişkiler yaklaşımları içinde belirli bir yere sahip olan Rejim Teorisini ve Doğu Akdeniz’de bu teorinin ne ölçüde karşılık bulabileceği sorusunu akla getirmektedir. Bu noktada, Stephan Krasner (1982:186) bir rejimi "belirli bir uluslararası ilişkiler alanında aktörlerin beklentilerinin etrafında birleştiği örtük veya açık ilkeler, normlar, kurallar ve karar alma prosedürleri" olarak tanımlar. Stephan Haggard ve Beth A. Simmons’a göre (1987:513) bir rejim, devletlerin etkileşimde bulunduğu durumu veya ortamı değiştirdiği için iş birliği olasılığını arttırmaktadır. Bu kapsamda İsrail, İtalya, Filistin, Ürdün ve Mısır’ın Yunanistan ve GKRY ile birlikte Doğu Akdeniz’de bulunan doğalgaz kaynaklarını çıkarmak ve ihracatını teşvik etmek amacıyla kurduğu, ABD ve Fransa tarafından da desteklenen Doğu Akdeniz Gaz Forumu (DAGF) ise *prensipte* çok taraflı diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi ve iş birliğine yönelik önemli bir gelişmedir (Demiryol, 2020). Ayrıca, Doğu Akdeniz’den çıkarılacak gazı Avrupa’ya taşımak için *EastMed* Doğalgaz Boru Hattı Anlaşması 2020 başında İsrail, Yunanistan ve GKRY arasında imzalanmıştır (Berberakis, 2020). Geniş bir perspektiften bakıldığında, Avrupa örneğinde olduğu gibi Doğu Akdeniz’de de ortak ekonomik çıkarların varlığının çatışmanın maliyetini arttıracığı ve böylelikle iş birliğini teşvik edeceği beklenebilir (Demiryol, 2019:443). Bu nedenle refah, yalnızca belirli siyasi kararlara değil, diğer devletlerin kurulan rejimin normlarına uymasına ve bu yolla

uluslararası iş birliğinin kurumsallaşmasına da bağlıdır (Haggard ve Simmons, 1987:517).

Türkiye’nin İsrail ile (Davos ve Mavi Marmara krizleri) ve Mısır ile (Arap Baharı ve General Sisi darbesi) ilişkilerinde yaşanan krizler ve dönemsel türbülanslar karşısında, Yunanistan ve GKRY bu devletlerle merkezinde doğalgaz olan başarılı bir diplomasi yürütmüştür (Karbuç, 2021:13). GKRY-Mısır (2003) ve GKRY-İsrail (2010) MEB Sınırlandırma Antlaşmaları gibi ikili enerji ilişkilerinin gelişmesini takiben DAGF’nin bölge devletleri arasında bir “enerji rejimi” oluşturma girişimi olduğunu ileri sürmek mümkündür. Bölgedeki enerji bağlantılarını güçlendirmek, resmileştirmek ve temel enerji alt yapısını geliştirmeyi amaçlayan bu potansiyel iş birliği girişiminin eksikliği ise bu Forum’da Türkiye, Lübnan ve Suriye’nin bulunmamasıdır (Taştan ve Kutschka, 2019:2). Türkiye’deki siyasal çevreler, basın ve akademide ise yaygın olarak Doğu Akdeniz Gaz Forumu’nun temel amacının ülkeyi Doğu Akdeniz’den dışlamak ve bölgedeki hareket alanını kısıtlamak olduğu görüşü hâkimdir (Özekin,2020; Avan, 2020:99; Kısacık, Helvacıköylü, 2020:112; Ercan, Kılınç, 2020:23; NTV, 2021; T.C. Dışişleri Bakanlığı,2020). Doğu Akdeniz’e kıyıdaş ülkelerle birlikte bu Forum’da AB’nin ve Dünya Bankası’nın temsilcileri yer alırken, Türkiye ve KKTC’nin bulunmaması bu dışlanmışlık algısını güçlendirmiştir (Özekin, 2020:36). Bu noktada Türkiye’nin Yunanistan, GKRY, Mısır ve İsrail ile olan sorunlu ilişkileri ele alındığında DAGF’nin Türkiye’yi de kapsayacak bir bölgesel iş birliği platformu olma ihtimali şu an için oldukça zayıftır. Kimi yazarlar ise, Doğu Akdeniz’de kurulması planlanan enerji rejiminin sınırlı olduğunu ve bundan ötürü doğal kaynakların tamamen çatışmaları önleyemeyeceğini savunmaktadır. Örneğin, Brenda Shaffer (2014:1-2) Doğu Akdeniz’de bulunan rezervlerin bölgede kuşaklardır süren çatışmaların çözümünü teşvik edecek kadar bir ekonomik getirisinin olmadığını ve bu sebeple enerji ticaretinin çatışmalara panzehir olamayacağını öne sürer. Yine Shaffer’e göre (2014:3) enerji ticareti dostane ilişkiler yaratmaz, ancak var olan iyi ilişkileri güçlendirir. Benzer şekilde, bölge ülkeleri Doğu Akdeniz’den kaynaklanan sorunlara yönelik çözüm ve iş birliği girişimlerinde kendi çıkarlarına odaklandığı için Doğu Akdeniz’de pek çok inisiyatif sınırlı bir etki alanına sahiptir (Rubin ve Eiran, 2019:994-995).

Öte yandan, Doğu Akdeniz’de bulunan iş birliği fırsatları Avrupa bölgesel güvenlik kompleksine göre sınırlı kalmaktadır. Avrupa’da iş birliği dinamikleri İkinci Dünya Savaşı’nın ardından kalıcı barışı sağlamak ve bir daha bu tür yıkımların yaşanmaması adına 1949’da Avrupa Konseyi’nin kurulmasıyla başlamıştır (Avrupa Konseyi, t.y.). Daha sonra ise 1951’de Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu’nun kurulması ile iş birliği çabaları ekonomik alana taşınarak AB’ye giden sürecin ilk adımları atılmıştır. Bu tarihten itibaren Avrupa derinleşme ve genişleme süreci ile birlikte üye sayısını, kapsamını ve etkisini de arttırmıştır (AB Konseyi, 2020). 1993’te Maastricht Antlaşması ile birlikte Avrupa Toplulukları, Ortak Dışişleri Güvenlik Politikası ile Adalet ve İçişleri olmak üzere üç sütunlu bir yapı oluşturulmuş, AB vatandaşlığı ve ortak bir paranın oluşturulması kararlaştırılmıştır. AB üyesi ülkelerin dış politikada ortak hareket etmelerini hedefleyen Ortak Dışişleri Güvenlik Politikası, para birliği ile

Avrupa'nın "biz" olma sürecinin en önemli adımlarındandır (Kasım, 2002:88). Daha sonra Avrupa Anayasası'nın Fransa ve Hollanda tarafından reddedilmesinin edilmesinin ardından Anayasal Antlaşma yerine 2007'de Lizbon Anlaşması imzalanmıştır. Özler'in (2009:1-2) "Avrupa'yı birleştirme hedefinde tarihi bir dönüm noktası" olarak tanımladığı bu anlaşma, AB'ye tüzel bir kişilik kazandırmıştır. AB'nin bütünleşme politikaları 2008 ekonomik krizi, 2015 göçmen krizi, Brexit ve artan aşırı sağ akımlar gibi olumsuz unsurlara karşın sürmektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2020). Ayrıca AB ülkeleri sadece kendi içlerinde değil aynı zamanda Avrupa Komşuluk Politikası kapsamında komşuları ile ortak çıkarlar bağlamında yakınlaşmayı, yakın komşularının istikrarını, güvenliğini ve refahını güçlendirmeyi de amaçlamaktadır (EU Neighbours, 2021). Akdeniz'e yönelik olarak ise 2000'li yılların ortasından bu yana AB; Güney ve Doğu Akdeniz ülkelerini kapsayacak bir Euro-Akdeniz elektrik ve gaz halkaları olarak ifade edilen geniş bir "yeşil enerji pazarı" kurmayı amaçlasa da bu hedefine henüz ulaşamamıştır (Herranz-Surrallés, 2018:122-132).

Ortadoğu'da ise iş birliği dinamikleri Soğuk Savaş'ın sona ermesinin sonucu olarak İsrail ile Filistin, Ürdün ve Suriye arasındaki barış görüşmelerin başlamasıyla ortaya çıkmıştır (Buzan ve Wæver, 2003:201). 11 Eylül saldırıları ise Ortadoğu için bir dönemi kapatıp başka bir dönemin açılmasına neden olmuş, bölge devletlerinde uzun yıllardır süregelen ekonomik ve siyasi sorunlara ek olarak 11 Eylül'ün yarattığı etki ile 2010'da Tunus'ta başlayan Arap Baharı diğer ülkelere de yayılmıştır (Dekhahena, 2019:358-359). 11 Eylül saldırılarının sonuçlarından en çok etkilenen bölge Ortadoğu olmuş ve siyasi, ekonomik ve toplumsal açıdan kapsamlı dönüşüme uğramıştır (Özpek, 2012:191). 11 Eylül faillerinin tamamının Ortadoğu kökenli oluşu Ortadoğu ile terör arasında doğrudan bir bağ kurulmasının en önemli nedenidir (Durrani, 2002:31). Özellikle İsrail-Filistin ilişkileri belirli dönemlerde çatışma düzeyinin oldukça arttığı, normalleşme ve barış ihtimalinin ise son derece zayıfladığı gerilimli bir sürece işaret eder. Bugün gelinen noktada, BM Genel Sekreteri António Guterres, günümüzde İsrail-Filistin arasındaki barış ihtimalinin her zamankinden daha az olduğunu ifade etmiştir (Birleşmiş Milletler, 2020). Arap Baharı ve özellikle Suriye iç savaşı sonuçları itibariyle Irak'ın işgali ile oluşan güç boşluğundan yararlanan IŞİD'in güçlenmesine ve daha genel olarak bölgedeki güvenliğin bozulmasına yol açmıştır (Jacob, 2017). Böylece bölge devletleri arasındaki iş birliği dinamikleri yerini çatışmaya ve terörizme bırakmıştır.

Bu gelişmelerin dışında bölgede var olan iş birliği dinamikleri kurumsal yapıda olmayıp genellikle belirli konularla sınırlı olmuş, atılan adımların bölgedeki etkileri de sınırlı kalmıştır. Bu tür iş birliği girişimlerine İsrail hariç bütün Ortadoğu devletlerinin üye olduğu, 1969'da Müslüman dünyasının "ortak sesi" olmak amacıyla kurulmuş olan İslam İşbirliği Teşkilatı (OIC) (İslam İşbirliği Teşkilatı, t.y.) ya da 1960'da petrol üretiminin koordine etmek amacıyla kurulan Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilatı (OPEC) örnek verilebilir (OPEC, 2021). Bölge ülkelerinin tamamının OPEC'e üye olmamasına karşın İran ve Suudi Arabistan gibi bölgesel güçler organizasyonun üyeleri arasındadır. 1945'te kurulan ve 22 Arap devletinin

üye olduğu Arap Birliği de önemli bir bölgesel iş birliği organizasyonudur. Ancak bu birlik Libya krizi, Birleşik Arap Emirlikleri ve İsrail arasında imzalanan normalleşme anlaşması gibi konularda üyelerin çatışan çıkarları, Yemen'de ve Suriye'de yaşanan iç savaşlara karşı etkisiz kalması gibi nedenlerle pasif kalmış ve günümüzde Arap dünyasının bölünmüşlüğüne ortaya koymuştur (Arab Center Washington DC, 2020). Genel olarak, Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'da, Avrupa'da olduğu gibi kurumsal bir iş birliğinin olmaması bu bölgelerde çıkan sorunların çözülmesini zorlaştırmakta ve iş birliği dinamiklerinin sınırlı bir alanda var olmasına neden olmaktadır. Benzer şekilde Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'da geleceğe yönelik gelişmelerin nasıl olacağını tahmin etmenin zor olmasının yanı sıra her iki bölgede de DAGF örneğinde olduğu gibi tüm bölge devletlerini bir araya getirecek ortak çıkarların oluşturulması şu an için mümkün gözükmemektedir.

Sınırlı ve kapalı bir coğrafya oluşu, çok kutuplu yapısı, merkezileşmiş kurumsal bir yapısının olmaması, bölgede bir yalıtıcı devletin varlığı ve çatışma-iş birliği dinamikleriyle Doğu Akdeniz, Avrupa ve Ortadoğu bölgesel güvenlik kompleksleri arasında sıkışmış bir yalıtıcı bölgedir. Göçmen krizi, terörizm ve Doğu Akdeniz meselelerinde görüldüğü gibi, Doğu Akdeniz yalıtıcı özelliği ile âdeta Ortadoğu ve Avrupa ile ilgili sorunların bir diğerine ulaşmasını sağlayan geçirgen bir bölge olmuştur. Dolayısıyla, Doğu Akdeniz'deki gelişmeler hem Avrupa hem de Ortadoğu'nun güvenlik dinamiklerinden etkilenmektedir. Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'nun sahip olduğu benzer özellikler neticesinde çatışmalar her iki bölgede de öne çıkmakta ve Avrupa'nın aksine iş birliği dinamikleri geri planda kalmaktadır. Ayrıca, bu iki kompleksin güvenlik dinamiklerinden aynı anda etkilenmesi nedeniyle Doğu Akdeniz'deki iş birliği girişimleri de istenilen sonucu vermemektedir. Doğu Akdeniz'de meydana gelen gelişmelerin yalıtıcı bir devlet olan Türkiye üzerinde çeşitli etkileri bulunmaktadır. Bir sonraki bölümde inceleneceği üzere, Doğu Akdeniz'de Türkiye yalıtıcı nitelikleri ve jeopolitik konumu itibariyle göç, terörizm ve enerji gibi konulardan doğrudan etkilenmektedir.

4.Doğu Akdeniz'de Yalıtıcı Bir Devlet Olarak Türkiye

Doğu Akdeniz'de doğalgaz rezervlerinin bulunmasıyla bölgeye barışın hâkim olacağı düşünülse de gerçekte bu durumun tam tersi yaşanmıştır (Demiryol, 2019:442). Doğu Akdeniz'de yeni ve eski sorunların iç içe geçtiği alanlarla ilgili devletlerin birbiriyle çelişen iddiaları, bölgede deyim yerindeyse "yeni bir jeopolitik cephe" oluşturmuştur (Aydıntaşbaş vd., 2020). BGKK için Doğu Akdeniz ve Türkiye-İsrail-Kıbrıs üçgeni önemli bir örnek vakadır. Çünkü bu bölgede enerji merkezli ittifakların muhtemelen oluşması, iki farklı bölgesel güvenlik kompleksine ait İsrail ve Kıbrıs ile bir yalıtıcı devlet olarak Türkiye arasındaki mevcut ilişkilerdeki güvenleştirmeye eğilimlerini dönüştürür ve yoğun bir hale getirir (Adamides, 2015:182). İsrail ile ilişkileri geliştirmek Türkiye'nin bölgede elini güçlendirirse bile, İsrail, GKRY ve Yunanistan'ın yanı sıra Mısır'ın Doğu Akdeniz'de Türkiye'nin etkisini dengelemek için iş birliği yapmaya devam ettiği sürece Türkiye'nin jeopolitik yalıtılması devam edecektir (Demiryol, 2019:456). Tam bu noktada, bir yalıtıcı bölge olan Doğu

Akdeniz'in dinamikleriyle bir *yalıtıcı devlet* olan Türkiye arasında *aktif-negatif* bir etkileşim ortaya çıkmaktadır.

Doğu Akdeniz'de yaşanan bir devletlerarası çatışma potansiyeline sahip olan Türk-Yunan rekabeti ise Avrupa'nın temel güvenlik dinamiğinin devletlerarası çatışma yerine iş birliği ve bütünleşme odaklı güvenlik ilişkilerinden farklılaşmakta ve hatta istisnai bir duruma işaret etmektedir (Buzan ve Wæver, 2003:369). Türkiye-Yunanistan ilişkilerini temelde farklı kılan şey Türkiye'nin yalıtıcı bir bölge içerisinde yalıtıcı bir devlet olarak yer almasıdır. Doğu Akdeniz'in yalıtıcı niteliğine koşut olarak Türkiye, bir yandan Doğu Akdeniz kaynaklı güvenlik dinamiklerinden etkilenirken diğer yandan da Ortadoğu ve Avrupa dinamiklerinin iç içe geçtiği konumdadır. Bu istisnai duruma güncel bir örnek olarak 12 Ağustos 2020 tarihinde Doğu Akdeniz'de Türk ve Yunan donanma birlikleri arasında yaşanan "kaza" verilebilir (BBC Türkçe, 2020). Ayrıca, 15 Nisan 2021'da Türk ve Yunan Dışişleri Bakanlarının Ankara'da gerçekleştirdiği ortak basın açıklamasında yaşanan diplomatik kriz de buna örnek gösterilebilir. Söz konusu basın toplantısında Yunanistan Dışişleri Bakanı Nikos Dendias'ın Türkiye'nin Yunanistan'ın egemenlik haklarını ihlal ettiği şeklinde Türkiye'yi suçlayıcı ifadeler kullanmasının ardından Türk Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu kendisini kürsüde uyarmıştır (Deutsche Welle Türkiye, 2021).

Özellikle hem Avrupa hem de Ortadoğu bölgesel güvenlik komplekslerini ilgilendiren enerji ve ekonomi alanındaki hibrit rekabet ilişkileri, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki yalıtıcı konumuyla yakından ilgilidir. AB ülkeleri genel itibarıyla enerji arz güvenliğini sağlamak için Orta Asya, Hazar, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz'den gaz teminini hedeflemektedir (Avrupa Komisyonu, 2016). Öte yandan, enerjide dışa bağımlı olan Türkiye'nin artan ihtiyacı göz önüne alındığında, enerji güvenliği bakımından uzun vadede Doğu Akdeniz ve Kıbrıs'ta yaşanan gelişmeler kritik öneme sahiptir (Pamir, 2018:7-8). Özellikle, Yunanistan ve GKRY'nin savunduğu MEB alanıyla Türkiye'nin savunduğu alan hem Ege'de hem Doğu Akdeniz'de iki ülkeyi karşı karşıya getirmektedir (Kaya, 2015:149-150).

Diğer yandan, kendisini Kıbrıs'ın tek temsilcisi sayan GKRY'nin adanın bütünü adına yaptığı MEB sınırlandırma anlaşmaları sonucunda özellikle 2007'den itibaren Doğu Akdeniz'de deniz yetki alanları tartışmaları alevlenmiştir (Kaya, 2015:152-153). Türkiye için, Doğu Akdeniz'deki gerilimin kaynağı da GKRY'nin izlediği bu politika olmuştur (Ongun, 2021:47). AB, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki hareket alanını oldukça kısıtlayan bu politikayı yakından desteklemektedir (AB Konseyi, 2020). Bu süreçte Türkiye, GKRY'nin yaptığı MEB sınırlandırma anlaşmaları tanımadığını bildirmiştir (Avan, 2020:96). Kıyıdaş ülkeler arasında MEB ile ilgili uluslararası hukuka dayalı çok taraflı düzenlemeler bulunmamakta ve Doğu Akdeniz'de yaşanan gelişmeler genellikle *de facto* durumlarla ve bunlara gösterilen tepkilerle yürütülmektedir (Pamir, 2018:15).

Doğu Akdeniz'de yaşanan gelişmeler GKRY'nin, Doğu Akdeniz'de doğalgaz rezervleri bulunmadan önce 2003'te *sözde* MEB ilanı etmesi ve bunu Birleşmiş Devletlere (BM) deklare etmesiyle başlamıştır (Danış, 2019). Daha sonra ise, GKRY Şubat 2003'te Mısır, Ocak 2007'de Lübnan, Aralık

2010'da İsrail ile MEB sınırlandırma anlaşmaları imzalamıştır. 2009'da Tamar sahası ve 2010'da Leviathan sahası olmak üzere İsrail açıklarında gerçekleştirilen iki büyük doğalgaz keşfiyle bölgedeki doğalgaz rezervinin önemi ortaya çıkmış ve dikkatler Doğu Akdeniz'e toplanmıştır (Danış, 2019). 2015 yılında Mısır'a ait deniz egemenlik alanında keşfedilen Zohr sahası ise, Akdeniz'deki en büyük rezerv olmasıyla bir dönüm noktası olmuştur (Karbuç, 2019b:2-3). GKRY Doğu Akdeniz'de 2007, 2012 ve 2016 yıllarında olmak üzere üç hidrokarbon arama ihalesi açmıştır. 2007'de açtığı ihale neticesinde GKRY, 19 Eylül 2011'de, Kıbrıs'ın güneyinde petrol ve doğalgaz arama çalışmaları için sondaj faaliyetlerine başlamıştır. Bunun üzerine, Türkiye tarafından "*Kıbrıs Türklerinin meşru haklarını korumak için somut adımların atılması kararlaştırılmıştır*" (T.C. Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü, 2011). Böylece GKRY'nin doğalgaz faaliyetlerine başlamasına tepki olarak, sondaj çalışmalarına başlanmasından iki gün sonra Türkiye ile KKTC arasında 21 Eylül 2011'de Kıta Sahaneliğini Sınırlandırma Anlaşması imzalanmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2011). Bunu takiben 22 Eylül 2011'de KKTC tarafından Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığına (TPAO) Kıbrıs'ın güneyini de kapsayan sahalarda petrol-gaz arama ruhsatları verilmiş olup bu alanların bir kısmı GKRY'nin belirlediği alanlarla çakışmıştır (Türkiye Büyük Millet Meclisi, 2011:6).

Doğu Akdeniz'de Türkiye'yi etkileyen en önemli gelişmelerden biri de Mısır, Yunanistan, İsrail, İtalya, Ürdün, Filistin ve GKRY'nin 2019'da oluşturdukları Doğu Akdeniz Gaz Forumu'dur (Karbuç, 2019a). Türkiye, Suriye ve Lübnan bu Forum'un dışındadır. İlk bakışta ekonomik bir iş birliğini temel alan DAGF'nin Kıbrıs çevresinde yapılan tatbikatlara kadar uzanan güvenlik boyutu da vardır. Bu sebeple, Yunanistan ve GKRY'nin çıkarlarını destekleyerek Türkiye'nin doğu ve güneyindeki manevra alanını kısıtlayan bir yapı şekillenmiştir (Aydıntaşbaş vd., 2020). Bir yandan enerji ile ilgili çıkarlar İsrail, Yunanistan ve GKRY arasında güçlü bir ekonomik bağ meydana getirirken diğer yandan da güvenlikle ilgili çıkarların örtüşmesi bu devletleri birbirine yakınlaştırmıştır. Farklı nedenlerle hareket ediyor olsalar da bu ülkeler, Türkiye'nin etkisini karşı dengeleme konusunda ortak çıkarlara sahiptir (Demiryol, 2019:454). Bu ülkelerin Türkiye'yle sorunlu ilişkileri olması, bölgede Türkiye hakkındaki olumsuz algıyı güçlendirmektedir. Böylece bir *yalıtıcı devlet* olarak bir yandan komşusu olduğu bölgesel güvenlik kompleksleriyle ilgili sorunların ağırlığını taşıyan Türkiye, *yalıtıcı bölge* olan Doğu Akdeniz'de görece yalnız kalmış olup *izole* bir durumdadır. Doğu Akdeniz'de Türkiye'nin yalıtlanmasında DAGF'ye ek olarak 2020'de Yunanistan, Kıbrıs ve İsrail'in imzaladığı *EastMed* Doğalgaz Boru Hattı Anlaşması belirtilmelidir. Ankara bu iki girişimi Türkiye'nin Akdeniz denkleminin dışına çıkarılması olarak görmektedir. Ayrıca bu inisiyatiflerin AB ve ABD tarafından desteklenmesi, müttefiklerinin nezdinde Türkiye'nin marjinalleştiği inancını daha da güçlendirmektedir (Demiryol, 2020).

Türkiye, Doğu Akdeniz'de yaşanan tüm bu gelişmelere cevap vermede ve Doğu Akdeniz ile ilgili atılması gereken MEB ilanı ve sondaj çalışmalarına başlanması gibi adımlarda gecikmiştir. Bunun nedenleri hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Örneğin, Emin Emrah Danış

(2019) sadece gerektiğinde yapılan diplomatik açıklamaların ve açık denizde sondaj çalışmasıyla ilgili teknik kapasitenin yeterli olmadığını belirtmiştir. Doğu Akdeniz'deki GKRY'nin 2003'ten itibaren attığı adımların dış politikada yeterince yer bulmaması Türkiye'nin bu dönemde farklı bir enerji gündemine sahip olmasıyla açıklanabilir. Enerji ve Tabii Kaynaklar eski Bakanı Taner Yıldız'ın (2010:37) ifade ettiği üzere Türkiye'nin önceliği, AB üyelik sürecine verilen önem doğrultusunda Ortadoğu ve Kafkaslar'dan Avrupa'ya gidecek doğalgaz güzergahında önemli bir geçiş noktası olarak olmuştur. Bu doğrultuda, Türkiye'nin Nabucco projesine yönelik güçlü desteğini belirtmiştir. Ancak, 2008-2009 küresel ekonomik kriz nedeniyle bu proje gözden düşmüş ve bu tarihlerden itibaren Türkiye önceliklerini değiştirerek dış politikada enerji güvenliğine odaklanmış ve Doğu Akdeniz'deki doğalgaz keşifleri enerji güvenliği konusunda öne çıkmıştır (İpek, 2017:178-179). Bununla birlikte Yelda Ongun'a (2021:55-56) göre, Türkiye'nin Arap Baharı'ndan sonra izlediği politika nedeniyle İsrail ve Mısır ile ilişkilerin kötüleşmesi Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki çıkarlarını olumsuz etkilemiş ve Türkiye'nin yalıtılmasında rol oynamıştır.

Bu çerçevede ilkin İsrail'le, sonrasında ise, Suriye ve Mısır'la yaşanan sorunlar bağlamında Türkiye Ortadoğu'dan iyice uzaklaşmaya başlamış ve sonuç olarak 2019'da DAGF'nin dışında kalmıştır. Dünya Ekonomik Forumu'nda (2009) İsrail ile yaşanan *one minute* krizi ilişkilerin bozulmasına neden olsa da ikili ilişkiler temel olarak Mayıs 2010'da gerçekleşen Mavi Marmara krizinden sonra gerilemiştir. Yaşanan bu krizden birkaç ay sonra Aralık 2010'da *Leviathan* doğalgaz sahasının keşfiyle Türkiye-İsrail ilişkilerinde Doğu Akdeniz sorunları öne çıkmıştır (Demiryol, 2019:454). Türkiye-İsrail ilişkilerinin bozulması hem GKRY-İsrail ilişkilerinin gelişmesine imkân tanımış hem de Yunanistan bu ittifaka eklenmiştir. Bu süreçte, Türkiye bölgede dereceli olarak yalıtılırken İsrail, GKRY ve Yunanistan arasında enerji alanındaki iş birliği zaman içerisinde diğer alanlara da yayılmıştır (Stergiou, 2016:375-382). Örneğin, 1997'den beri ABD, İsrail ve Türkiye'nin Akdeniz'de gerçekleştirdiği *Reliant Marmada* adlı ortak tatbikat, 2010'da Türkiye'nin çekilmesini takiben Yunanistan ile *Noble Dina* ismiyle gerçekleştirilmiştir (Demiryol, 2019:454). Ayrıca İsrail, GKRY ile Yunanistan arasındaki askeri iş birliği, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki tehdit algısının artmasına ve iş birliğinden ziyade güvenlik kaygılarını ön plana koymasına sebep olmuştur (Demiryol, 2019:454).

Öte yandan, Doğu Akdeniz'de Türkiye'nin yalıtıcılığını arttıran Suriye krizi gerek bölgesel gerekse uluslararası açıdan temel bir sorun hâline gelmiştir. Bu kapsamda 2011'de başlayan Suriye iç savaşı, Türkiye'nin Ortadoğu'daki dış politikasında bir dönüm noktası olmuştur (Koroğlu, 2014:124). Tüm bu süreçte, bir önceki bölüme değinildiği üzere, büyük bir göçmen krizi de ortaya çıkmıştır (Sever, 2020:154). Bu kriz Türkiye-Suriye ilişkilerini ve Türkiye'nin sınır güvenliğini olumsuz etkilemiştir (Öztiğ, 2019:120). Bir yandan PKK/YPG/PYD diğer yandan IŞİD ve yabancı savaşçılar meselesi yüzünden Ankara bölgesel politikalarını gözden geçirmeye başlamıştır (Bardakçı, 2017:110-112). 2015'te Suriye'nin kuzeyinde bir Kürt devletinin kurulma ihtimali ise, Türkiye için güvenlik sorunlarının başında gelmiş, bunu engellemek

adına 2016 ve 2018 yıllarında Suriye'ye yapılan müdahaleler, Türkiye'nin Batı'yla, özellikle de ABD ile arasının açılmasına neden olmuştur (Sever, 2020:157). Bu süreçte, Ortadoğu bölgesel güvenlik kompleksine ait sınır güvenliği, göç, terörizm, çatışma gibi faktörlere odaklanan Türkiye'nin *jeopolitik bir içe kapanma* çerçevesinde Doğu Akdeniz'de yalıtıcı aktör konumu pekişmiştir.

Mısır'da ise Müslüman Kardeşler'in iktidara gelmesiyle ikili ilişkiler oldukça üst bir seviyeye taşınmasına rağmen 2013'teki General Sisi liderliğindeki darbeye Türkiye sert tepki göstermiş ve Türkiye-Mısır diplomatik ilişkileri askıya alınmıştır (Yeşilyurt, 2020:340). Bölgesel açıdan Türkiye'nin yalıtılmasına katkı sağlayan İsrail, GKRY, Yunanistan ve Mısır arasındaki bu iş birliği Doğu Akdeniz'deki jeopolitik rekabet ilişkilerini arttırmıştır. Son olarak, Türkiye'nin 2019'da Libya ile imzaladığı MEB sınırlandırma anlaşmasına karşılık olarak Ağustos 2020'de Mısır ve Yunanistan MEB sınırlandırma anlaşması imzalayarak aralarındaki dayanışmayı vurgulamışlardır (Butter, 2021:76). Bu sebeple, Mısır'ın da bir taraf olduğu MEB anlaşmaları Doğu Akdeniz rekabet ağının önemli bir parçası olarak Türkiye'nin karşısında durmaktadır.

Hem Doğu Akdeniz'i istikrarsızlaştıran hem de Türkiye'nin bölgedeki yalıtıcı rolünü pekiştiren bir başka unsur ise Libya meselesidir. 2011'de NATO ve BM'nin desteklediği bir müdahaleyle Kaddafi'nin devrilmesinden sonra, Libya farklı grupların çatıştığı bir iç savaşa sürüklenmiştir (Kardaş, 2020:2). Son dönemde Türkiye'nin Libya ile attığı adımlar Türk dış politikasının odak noktasının Ortadoğu'dan Doğu Akdeniz'e kaydığının net bir göstergesidir (Seufert, 2020:1). Türkiye 2019'da Libya ile "Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılması" ile "Güvenlik ve Askeri İş birliği" Mutabakat Muhtıraları imzalamıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, t.y.). AB'nin *Irina* isimli Akdeniz misyonu kapsamında, bir Alman savaş gemisinin 2020 sonunda Libya açıklarında bir Türk kargo gemisini durdurup arama yapması, Türkiye ile AB arasında bir krize neden olmuştur (Euronews, 2020). Türkiye'nin Libya ile MEB anlaşması yapması, Yunanistan ve GKRY'yi General Halife Hafter'i desteklemeye itmiştir (Aydıntaşbaş vd., 2020). Yunanistan ve GKRY dışında Fransa, Rusya, Mısır ve Birleşik Arap Emirlikleri de Hafter taraftarı blokta yer almıştır. Bölgesel ve uluslararası aktörlerin Libya'da farklı grupları desteklemeleri (Trablus ve Tobruk yönetimleri) Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'da yaşanan jeopolitik rekabetin doğrudan bir yansımasıdır (Kardaş, 2020:2). Bu çerçevede, Libya meselesi bir sonuç olarak karşımıza çıkmakta, bünyesinde Doğu Akdeniz'de önceden var olan sorunları (deniz alanlarının sınırlandırılması, enerji, terörizm, ikili ilişkiler vb.) barındırmakta ve Türkiye'nin *yalıtıcılığına* daha da katkı yapmaktadır.

Tüm bu bölgesel konjonktür ile ilgili gelişmelerin yanı sıra, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'den yalıtılma sürecini BGKK çerçevesinde kavramsal düzeyde incelemek yararlı olacaktır. Bu doğrultuda, Buzan ve Wæver'a (2003:187) göre, Mustafa Kemal Atatürk'ün Batı'ya dönük dış politika anlayışı çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin Arap coğrafyasının büyük bir kısmını hükmetmiş olmasına karşın Ortadoğu'dan uzaklaşması, Türkiye'nin yalıtıcı konumunu güçlendirmiştir. Bu bağlamda, Türkiye'nin yalıtıcı konumu gerek Avrupa gerek Ortadoğu bölgesel güvenlik

kompleksleri içindeki çatışmalardan kaçınma girişimi şeklinde kendisini göstermiştir. Türkiye, yalıtıcı pozisyonundan tamamen kurtulmak için ise daha “Batılı” ve “Avrupalı” hâle getirilmeye çalışılmıştır (Buzan ve Wæver, 2003:393). Şekil 2’de belirtildiği üzere, Türk dış politikasının diğer unsuru olan statükoculuk, *yalıtıcılık* ve görece pasif bir dış politika arasında yakın bir ilişki söz konusudur (Buzan ve Wæver, 2003:392). Buzan ve Wæver’in (2003) bu tutumunda eleştirebilecek en önemli nokta Atatürk’ün “*Yurtta Sulh, Cihanda Sulh*” ilkesi ile dile getirilen statükoculuğu pasif bir dış politika yaklaşımı olarak görmeleridir. Statükoculuk ilkesi teknik anlamda I. Dünya Savaşı sonrası düzenlemelere uyma, mevcut düzeni koruma ve irredantizm politikası gütmeme anlamına gelir (Oran, 2001:46-47). Türkiye’nin 1920-1940 yılları arasında izlediği statükocu dış politika aynı zamanda bazı revizyonist unsurlar da içermiştir. Buzan ve Wæver’in öne sürdüğünün aksine her statükocu politika pasiflik demek değildir. 1936 Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile Lozan Antlaşması’nın revize edilmesi, 1939’da Hatay’ın anavatanına katılması bu noktada örnek verilebilir (Oran, 2001:48).

Statükoculuk -----> Pasif Dış Politika -----> Yalıtıcılık

Şekil 2. Türkiye’nin Yalıtılmasının Temel Unsurları (Buzan ve Wæver, 2003)

Her ne kadar statükoculukla birlikte Batıcılık ilkesi *yalıtıcı devlet* olma durumuyla ilişkilendirilse de bu iki ilkeye dayanarak Türk dış politikasını bütünsel şekilde tanımlamak güçtür. Ayrıca, dengencilik ve meşruluk da Türk dış politikasının geleneksel ilkeleri arasında sayılmaktadır (Oran, 2001). Kurubaş’a (2014:1420-1421) göre, Batıcılık ve statükoculuk Türkiye’yi âdeta jeopolitik daralmaya ve pasifliğe sevk ederken dengencilik ve meşruluk diğer iki ilkenin etkilerini dengelemekte ve Türkiye’nin imkân ve yeteneklerini arttırmaktadır. Bu konuda, 1950’de Kore’ye asker gönderilmesi, 1974’te Kıbrıs Barış Harekâtı’nın gerçekleştirilmesi, 1980’lerden beri Kuzey Irak’a yapılan müdahaleler, 1993’te Somali’ye, 1994’te Bosna’ya, 1999’da Kosova’ya, 2001’de Makedonya’ya ve 2002’de Afganistan’a asker gönderilmesi Türk dış politikasında revizyonist sayılabilecek gelişmelerdendir (Oran, 2001:48).

Buzan ve Wæver’in 2003’te yaptığı bu değerlendirmelerden sonra Doğu Akdeniz ikinci bölümde anlatıldığı üzere yalıtıcı bir bölge özelliğini arttırırken, Türkiye de bu bölgede bir *yalıtıcı devlet* olmayı sürdürmüştür. Bu noktada, iki soru özellikle akla gelmektedir: Bir bölgesel güvenlik kompleksindeki eğilimler, kompleks içerisindeki devletlerle birlikte *yalıtıcı devletlerin* dış politika seçeneklerini nasıl etkiler? Devletlerin dış politikaları bölgesel güvenlik kompleksi tarafından tanımlanmış ilişki biçimlerini nasıl dönüştürür? (Buzan, 1991:221). Bu sorulardan hareketle, Doğu Akdeniz’deki mevcut konjonktürde Türkiye’nin *yalıtıcı devlet* konumu ve işlevi ile Türkiye’nin bu coğrafyadaki yalıtılmasının çeşitli boyutları üzerinde durulabilir.

Doğu Akdeniz’le ilgili yapısal dış faktörlere ek olarak, bu bölgede Türk dış politikasını yalıtlayan iç faktörler de söz konusudur. Günümüzde bir *yalıtıcı devlet* olarak sayılan Türkiye’nin Doğu Akdeniz politikası, aslında ülkenin

1980’lerden bugüne geçirdiği sosyo-ekonomik ve kültürel dönüşümden ayrı tutulamaz. Bu çerçevede, Turgut Özal dönemiyle neoliberal yeni bir ekonomik anlayış yerleşirken dinsel faktörler de toplumu ve siyaseti dönüştürmüştür (Bakan ve Çimen, 2018:1). Keyman’a (2014:26) göre, 2000’li yıllarda yeni bir muhafazakâr sınıf ve kimlik inşasıyla birlikte postmodern bir toplum meydana gelirken aynı zamanda laikliğin ötesinde, dinin daha görünür olduğu bir siyasi toplum ortaya çıkmıştır. İç siyasal düzlemdeki bu dönüşüm Doğu Akdeniz dâhil olmak üzere Türkiye’nin dış politika süreçlerine, algılarına ve sorunlarına yansımıştır. Bu doğrultuda, son dönem Türk dış politikasında etkili bir isim olan Dışişleri eski Bakanı ve eski Başbakan Ahmet Davutoğlu (2001) Türk dış politikasında izlenmesi gereken yeni ilkeleri ortaya koymuştur. Davutoğlu, Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihsel mirasına dayanarak Türkiye’nin *yumuşak gücü, komşularla sıfır sorun politikası, merkez ülke, vizyoner, proaktif, değer odaklı dış politika* gibi söyleme dayalı dış politika tanımlamaları geliştirmiştir. Bu çerçevede, yakın bölgeler olan Balkanlar, Kafkasya, Ortadoğu ve Orta Asya’daki problemlere çözüm odaklı, bölgede istikrarı temin eden, aktif bir dış politika hedeflenmiştir (Meral ve Paris, 2010:80). Özellikle Ortadoğu’nun Türk dış politikasında ağırlığının artmasıyla “eksen kayması” ve “yeni-Osmanlılık” tartışmaları yaşanmıştır (Koroğlu, 2014). Kurubaş’a (2012:1417) göre, 2003-2010 arasında Türk dış politikası bu tematik çerçevede tasarlanırken, Mavi Marmara krizi (2010) ve Arap Baharı’yla (2011) Türk dış politikası âdeta savrulmuştur. Bu çerçevede, Türkiye’nin Ortadoğu’da kendini merkez ülke olarak görüp angaje olması, Doğu Akdeniz dinamiklerinden yalıtılmasına ve yabancılaşmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, Türk dış politikasında Doğu Akdeniz’e gereken önem verilememiş, enerji, güvenlik ve uluslararası hukukla ilgili sorunlarda zamanında atılması gereken adımlar atılmamıştır.

Türkiye’nin yeni dış politika ilkeleriyle bölgesel sorunlara diyalog ve çözüm alternatifleri sunması beklenirken diğer yandan bölgedeki çatışmaların yaygınlaşmasındaki temel faktörlerden biri de aslında Türkiye’nin kendisidir (Buzan ve Wæver, 2003:256). Türkiye giderek artan yalıtıcı özelliği ile Ortadoğu bölgesel güvenlik kompleksine girememe, bununla birlikte Avrupa bölgesel güvenlik kompleksi sınırlarının da dışında kalmaktadır. Oysa, Buzan ve Wæver’in (2003:393) öngördüğü şekilde Türkiye’nin yalıtıcılığının azaltılmasında Batıcılık ilkesi önemli rol oynamaktadır. Nitekim dengencilik ilkesi, çöküş dönemi Osmanlı İmparatorluğu’nun dış politika geleneği olarak ifade edilmelidir (Hale, 2013:53). Türkiye 1960’lardan beri Batı ekseninde kalmakla birlikte, çok yönlü bir dış politika izlemiştir (Oran, 2001:675-679). 2000’lerin sonuna doğru ise, çevre bölgelerine özellikle Ortadoğu’ya açılmasına ve statükoculuk ilkesi yerine proaktif bir dış politika izlemesine rağmen Türkiye’nin *yalıtıcı devlet* niteliği sabit kalmıştır. Arap Baharı’yla yaşanan krizde, 2003-2010 arasında yeniden kurulan “çıkartma kapasite”, “değer ile çıkar” ve “söylem ile eylem” dengesi bozulmuştur (Kurubaş, 2014:1418). Bununla Türk dış politikasındaki Doğu-Batı dengesi de bozulmuş, Ortadoğu’da hedeflenen dış politika çıktıları ile örtüşmeyen “aktif” politikalar neticesinde Türkiye’nin özellikle Doğu Akdeniz’de *yalıtıcı devlet* konumunu pekiştirmiştir.

Öte yandan, Türkiye dış politika tercihlerinden ötürü Ortadoğu'dan yalıtılırken, Avrupa bölgesel güvenlik kompleksindeki yalıtılma süreci öncelikle kimlik düzeyinde karşımıza çıkmaktadır. Buzan ve Wæver'ın aktardığına (2003:348) göre, Avrupalı devletler tarafından Osmanlı Devleti'nin Avrupa bölgesel güvenlik kompleksinin bir üyesi mi yoksa Avrupa için bir dış düşman mı olduğuna karar verilememesi süregelen bir sorun olmuştur. Aslında, Osmanlı Devleti için Avrupa temel tehdit unsuru olmamıştır ve bu nedenle Osmanlı'yı Avrupa bölgesel güvenlik kompleksi içerisinde saymak zordur. Bunun aksine, Osmanlı Devleti, Avrupa'da etkili olan *kendi başına bir kompleks* olarak ele alınmış ve Avrupa ile Osmanlı arasındaki bu ilişki günümüz Avrupa-Türkiye ilişkilerine de yansımıştır (Buzan ve Wæver, 2003:348). Bir açıdan, Türkiye'nin AB'ye tam üyeliği sorunu, Birlik içerisinde uzun zamandır süren Avrupa'nın kültürel kimliği ile ilgili tartışmalar tekrar canlandırmıştır. Bu noktada, Avrupa için kimlik problemi, Türkiye'nin Avrupa tarihine, değerlerine ve kimliğine uyum sağlayıp sağlamayacağı ile ilgilidir (Dostál, Akçalı ve Antonsich, 2011:196-199). Söz konusu Avrupa kimliği ortak Avrupa tarihi, kültürü ve coğrafyası üzerine kuruludur. AB içerisinde Türkiye'nin üyeliğine karşı eğilimin yüksek olması Türkiye'nin kimliksel yalıtılmasının bir sonucudur (Dostál vd, 2011:214). Buna karşın Yeşilada ve Tanrıku'nun (2016:1) sözünü ettiği üzere, AB üyeliğinin Türkiye'nin bölgedeki ülkelerle inişli çıkışlı ilişkilerine bir istikrar getireceği görüşü esasında yalıtıcı devlet rolünden kurtulma arayışı olarak görülebilir.

Bu süreçte Kıbrıs sorunu, Türkiye ve Yunanistan arasında 2004'te GKRY'nin Kıbrıs'ın tek temsilcisi sayılıp "Kıbrıs Cumhuriyeti" adıyla AB'ye üye olmasıyla daha da çözümsüz bir hâle gelmiştir (Kuran, 2009:2). Türkiye-AB arasındaki sorunların özünde Türkiye'nin üyeliğine kategorik olarak karşı çıkan Yunanistan'ın ve GKRY'nin Birlik içindeki varlığı belirleyici olmuştur (Üçler, 2014:209). 2005'te başlayan katılım müzakereleri Yunanistan ve GKRY'nin "ipoteği altında" devam etmektedir (Çakır, 2018:434). Bu sebeple, AB'nin, Türkiye'nin üyeliğini doğrudan Kıbrıs sorununun çözümüne bağlamış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Çakmak, 2019:173). AB ile müzakerelerde karşılaşılan bu yapısal sorunlar ve ikili ilişkilerin âdeta sınırlarına ulaşıyor gibi gözükmesi Türkiye'nin hem Avrupa bölgesel güvenlik kompleksinin dışında kalmasının hem de Doğu Akdeniz'de yaşadığı yalıtılmanın en önemli faktörlerindedir.

Hem güncel gelişmeler hem de BGKK'nin sağladığı kavramsal açıklamalar ışığında Türkiye, bölgesel düzlemde oynadığı rol ve kurduğu ilişkilerle yalıtıcı bir aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye, Avrupa ve Ortadoğu bölgesel güvenlik komplekslerini geçiren bir şekilde absorbe eden Doğu Akdeniz yalıtıcı bölgesinin doğrudan etkisi altındadır. Her iki komplekste enerji ve ekonomi ile ilgili tanık olunan hibrit rekabet ilişkileri de Türkiye'nin yalıtıcılığı ve Doğu Akdeniz'in kendine özgü yalıtıcılık unsurlarıyla yakın ilişkilidir. Bu bölgesel yalıtıcılık dinamiklerine ilave olarak Türkiye'nin 1980'lerden bu yana içinden geçtiği toplumsal, ekonomik ve siyasal dönüşümler de birer yalıtıcılık faktörü olarak düşünülebilir. Özellikle Davutoğlu döneminde çok taraflı, proaktif yeni bir dış politika hedefi ile Ortadoğu'ya verilen önem artırılmıştır.

Bununla birlikte, 2011'de GKRY tarafından sondaj çalışmaları yapılana kadar Türkiye, Doğu Akdeniz'e gerektiği önemi vermemiştir. Bu durumun nedenleri arasında Doğu Akdeniz'in Ortadoğu'nun bir parçası olarak görülmesi ve bununla bağlantılı olarak Arap Baharı ve Suriye krizi sonrası Ortadoğu odaklı dış politikadaki belirsizlikler gösterilebilir. Aslında, 2011 senesinin hem GKRY'nin Doğu Akdeniz'de sondaj çalışmalarına başlaması hem de Arap Baharı'nın başlangıcı olması bağlamında aynı zamanda Türkiye'nin bölgede yalıtıcılığında dönüm noktası olduğu görülebilir. Benzer şekilde, Türkiye Avrupa bölgesel güvenlik kompleksinin güvenlik dinamiği olan iş birliği unsurlarından da uzaklaşmakta ve bu durum Türkiye'nin yalıtıcılığına katkı yapmaktadır. Sonuçta, tüm bu yalıtıcı özellikleriyle yalıtıcı bir aktör olarak Türkiye, Doğu Akdeniz'in yalıtıcılığını da pekiştirmektedir.

5. Sonuç

Bu makalede Doğu Akdeniz'in bir yalıtıcı bölge, Türkiye'nin ise bu yalıtıcı bölgenin bir parçası olan yalıtıcı bir devlet olduğu vurgulanmıştır. Bu noktadan hareketle, Doğu Akdeniz'deki bölgesel güvenlik yapılarının hangi kavramsal temellere dayandığı, Doğu Akdeniz'le Avrupa ve Ortadoğu bölgesel güvenlik kompleksleri arasında hangi benzerlik ve farklılıkların olduğu ve bu bölgenin ayırt edici özelliklerinin neler olduğu soruları bu çalışmaya yön vermiştir. Doğu Akdeniz'in Avrupa ve Ortadoğu bölgesel güvenlik komplekslerinden ayrılan coğrafi ve tarihsel özellikleri vardır. Bunlar Doğu Akdeniz'in coğrafi açıdan sınırlı ve kapalı bir alan olması, içinde bir yalıtıcı devleti barındırması ve bölgeye has dostluk-düşmanlık ilişkilerinin varlığıdır. Avrupa ve Ortadoğu arasında sıkışmış olan Doğu Akdeniz'in sınırlı ve kapalı bir bölge oluşu buradaki çatışmaları ve güvenlik risklerini arttırmaktadır. Bu durum aynı zamanda Doğu Akdeniz'in yalıtıcılığını da arttıran bir unsurdur. Ayrıca bu bölge, çok kutuplu yapısı ve çatışma dinamikleri ile Ortadoğu'ya; iş birliği dinamiklerinin belli düzeydeki varlığı ile de Avrupa bölgesel güvenlik kompleksine benzemektedir. Fakat Doğu Akdeniz ile Ortadoğu arasındaki yapısal benzerliklerin daha fazla olması nedeniyle bölgede çatışmalar iş birliği dinamiklerine göre daha ön plandadır.

Bu çerçevede hem Avrupa hem de Ortadoğu bölgesel güvenlik komplekslerinin güvenlik dinamiklerinden etkilenen Doğu Akdeniz, aynı zamanda bu iki kompleksin sorunlarının bir diğerine ulaşmasını sağlayan bir *transit geçiş bölgesi* olarak düşünülebilir. Arap Baharı sonrasında bölgedeki yönetimlerin zayıflaması, güç dengelerinin değişmesi, Suriye iç savaşı ve göçmen krizi, terörizm, enerji ve deniz alanlarının sınırlandırılması meseleleri buna örnek verilebilir. Bu bağlamda, Doğu Akdeniz heterojen, karmaşık ve *sui generis* bir yalıtıcı bölge olmaya devam etmektedir. Hem Doğu Akdeniz hem de Türkiye ortak yalıtıcı özelliklerinden ötürü Avrupa ve Ortadoğu bölgesel güvenlik komplekslerinden etkilenirler. Doğu Akdeniz yalıtıcı bölgesinde yaşanan gelişmelerin, bu bölgede yalıtıcı devlet olarak bulunan Türkiye üzerinde de çeşitli etkileri bulunmaktadır.

Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki konumu ve işlevi genel olarak değerlendirildiğinde birçok yönden yalıtıcı olarak ele alınabilecek bir dış politika ve güvenlik stratejisi izlendiği görülmektedir. Doğu Akdeniz'de yaşanan Kıbrıs sorunu,

bölge devletleri ile bozulan ilişkiler ve DAGF'nin kurulması gibi güncel gelişmeler ile Buzan ve Wæver'ın kavramsal açıklamaları çerçevesinde Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de bir yalıtıcı devlet olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Fakat Türkiye izlediği aktif dış politika ile birlikte ekonomik kapasitesi ve siyasi durumu ile diğer yalıtıcı devletlerden açıkça ayrılmaktadır. Türkiye'nin bir yalıtıcı devlet olmasına neden olan ve Türk dış politikasını etkileyen iç ve dış etmenler bulunur. Doğu Akdeniz'den kaynaklı iç ve dış faktörler bölgenin coğrafi olarak kapalı ve sınırlı bir alan olması ve tarih içindeki dostluk-düşmanlık ilişkileridir. Ekonomi ve enerji alanında rekabet gibi hem Avrupa hem de Ortadoğu bölgesel güvenlik komplekslerini etkileyen gelişmeler Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki yalıtılmasında doğrudan etkili olmaktadır. Bu doğrultuda, 2003'ten itibaren Doğu Akdeniz'de GKRY tarafından deniz alanlarının sınırlandırılmasına yönelik adımlar atılsa da Türkiye bu adımlara karşılık vermekte gecikmiştir. Arap Baharı çerçevesinde izlenen dış politika neticesinde İsrail, Suriye ve Mısır ile ilişkilerin bozulması sonucu bölgede Türkiye'nin yalıtıcılığı artmıştır. Ortadoğu bölgesel güvenlik kompleksine ait sınır güvenliği, göç, terörizm, çatışma gibi faktörlere odaklanılması Türkiye'nin âdeti *jeopolitik bir içe kapanma* yaşamasına ve yalıtıcı rolünün güçlenmesine neden olmuştur. Dahası bu politikalar neticesinde, Yunanistan ve GKRY öncülüğünde DAGF'nin oluşumuna giden bir ittifak meydana gelmiştir. Doğu Akdeniz'deki AB, Yunanistan, GKRY, İsrail ve Mısır ittifakı Türkiye'de *bölgeden dışlanma, çevrelenme ve yalnız bırakılma* olarak algılanmaktadır. Benzer şekilde 2020'de Yunanistan, GKRY ve İsrail arasında imzalanan *Eastmed* Doğalgaz Boru Hattı da Türkiye'nin yalıtıcılığını artıran bir unsurdur. Böylece Türkiye, hem komşu olduğu bölgesel güvenlik komplekslerinin dinamikleriyle karşı karşıya gelmekte hem de Doğu Akdeniz yalıtıcı bölgesinde bir şekilde izole olmaktadır. Bu nedenle, bir *yalıtıcı bölge* olan Doğu Akdeniz'in dinamikleriyle bir *yalıtıcı devlet* olan Türkiye arasında *aktif-negatif* bir etkileşim bulunmaktadır.

Türkiye'nin yalıtılmasında iç faktörlerin başında son kırk yıldır ulusal ölçekte ülkenin geçirdiği sosyal ve ekonomik dönüşüm ve bunun dış politika tercihlerine yansımaları belirtilebilir. Bu dönüşüm sonrası Ortadoğu'ya verilen önem bağlamında izlenen aktif dış politikanın Türkiye'nin yalıtıcı devlet konumunu değiştirmede olduğu gibi 2011'den itibaren bunu derinleştirdiği gözlemlenmektedir. Bu süreçte, Ortadoğu ile Doğu Akdeniz'in birbirinden ayrı değerlendirilememesi ve Arap Baharı devam ederken Ortadoğu'ya müdahil olunması gibi nedenler, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de gereken adımları zamanında atamamasına sebep olmuştur. Diğer bir deyişle, Türkiye'nin yalıtıcı devlet olması nedeniyle Ortadoğu'da yaşadığı sorunlar Doğu Akdeniz'de devam etmiştir. Sonuç olarak, Türkiye âdeti *jeopolitik bir yalıtılma döngüsü* içerisine girmiştir. Ortadoğu'dan kaynaklanan bu yalıtılmaya koşut olarak, Türkiye'nin Avrupa bölgesel güvenlik kompleksinden yalıtılması, tarihsel düzlemde süregelen Avrupa devletleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki rekabet ilişkisinin bir sonucu olarak günümüze kadar gelmiştir. Türkiye'nin AB'den kimliksel boyutta yalıtılmasını, AB içerisinde Türkiye'nin üyeliğine karşı eğilimin yüksek olmasıyla açıklamak mümkündür. Yunanistan ve GKRY'nin Türkiye'nin AB üyeliğine karşı olumsuz tutumu, Türkiye'nin hem Avrupa'da

yalıtılmasında hem de Doğu Akdeniz'de izole edilmesinde önemli bir unsur olmayı sürdürmektedir.

Kaynakça

- AB Konseyi. (2020, 7 Şubat). How Maastricht changed Europe: New tools for a new European agenda. 02.24.2021 tarihinde <https://www.consilium.europa.eu/en/maastricht-treaty/> adresinden alındı.
- AB Konseyi. (2020, 15 Mayıs). Statement of the EU Foreign Ministers on the situation in the Eastern Mediterranean. 23.01.2021 tarihinde <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2020/05/15/statement-of-the-eu-foreign-ministers-on-the-situation-in-the-eastern-mediterranean/> adresinden alındı.
- Abulafia, D. (2011). *The Great Sea*. Oxford: Oxford University Press.
- Adamides, C., & Christou, O. (2015). Beyond hegemony: Cyprus, energy securitization and the emergence of new regional security complexes. S. Litsas, & A. Tziampiris (Ed.), *The Eastern Mediterranean in transition: Multipolarity, politics and power*, (s.179-190) içinde. Surrey and Burlington: Ashgate Publishing Ltd.
- Akgül, P. (2020). Karadeniz'in bölgesel güvenlik kompleksi olarak incelenmesi. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 550-569.
- Arab Center Washington DC. (2020, 8 Ekim). The Arab League's Many Failures. 12.04.2021 tarihinde http://arabcenterdc.org/policy_analyses/the-arab-leagues-many-failures/ adresinden alındı.
- Arı, T., & Munassar, O. (2020). Two stages of Turkey's quest for a regional power status in the Middle East: An integrated role-status-seeking approach. *Gazi Akademik Bakış*, 14(27), 1-29.
- Avan, A.E. (2020). Doğu Akdeniz deniz yetki alanları sorunu: Türkiye'nin politikası ve AB'nin yaklaşımı, *Avrasya Etüdüleri*, 26(58), 91-118.
- Avrupa Birliği. (2021, 12 Ocak). Living in the EU. 08.04.2021 tarihinde https://europa.eu/european-union/about-eu/figures/living_en adresinden alındı.
- Avrupa Komisyonu. (2016, 29 Ocak). EU and Turkey strengthen energy ties. 15.01.2021 tarihinde https://ec.europa.eu/energy/news/eu-and-turkey-strengthen-energy-ties_en adresinden alındı.
- Avrupa Komisyonu. (2021, 6 Ocak). Israel. 06.04.2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/neighbourhood/countries/israel_en adresinden alındı.
- Avrupa Konseyi. (t.y). About the Council of Europe - Overview 06.04.2021 tarihinde <https://www.coe.int/en/web/yerevan/the-coe/about-coe/overview> adresinden alındı.
- Avrupa Parlamentosu. (2021, Ocak). Southern Partners. 06.04.2020 tarihinde <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/173/southern-partners> adresinden alındı.
- Avrupa Sınır ve Sahil Güvenlik Ajansı. (2019). Migratory Routes. 11.01.2021 tarihinde <https://frontex.europa.eu/along-eu-borders/migratory-routes/eastern-mediterranean-route/> adresinden alındı.
- Aydıntaşbaş, A., Barnes-Dacey, J., Bianco, C., Lovatt, H., & Megerisi, T. (2020, Mayıs 20). Deep sea rivals: Europe, Turkey, and new Eastern Mediterranean conflict lines. 02.02.2021 tarihinde *European Council on Foreign Relations*: https://ecfr.eu/special/eastern_med/ adresinden alındı.
- Bakan, S., & Çimen, H. (2018). Türk siyasi değişiminde Anadolu burjuvazisi. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 9(2), 32-58.
- Bank, A., & Karadag, R. (2012, Eylül). The political economy of regional power: Turkey under the AKP. *German Institute for Global and Area Studies (GIGA)*, No:204.
- Bardakçı, M. (2017). Evolving Turkish policy in the face of the changing Syrian crisis. *Akademik Ortadoğu*, 11(2), 99-119.
- Barrinha, A. (2014). The ambitious insulator: Revisiting Turkey's position in Regional Security Complex Theory. *Mediterranean Politics*, 9(2), 165-182.
- BBC Türkçe. (2020, 14 Ağustos). Doğu Akdeniz - Reuters: Türkiye'nin Kemal Reis ve Yunanistan'ın Limnos gemileri arasındaki olay için Atina 'kazaydı' diyor. 15.04.2021 tarihinde <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-53779999> adresinden alındı.

- Berberakis, S. (2020, 2 Ocak). Doğu Akdeniz-EastMed doğalgaz boru hattı anlaşması Atina'da imzalandı. 27.01.2021 tarihinde *BBC News Türkçe*: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50973890> adresinden alındı.
- Berberakis, S. (2021, 20 Ocak). Yunanistan, İyon Denizi'nde karasularını 12 mile çıkardı. 15.01.2021 tarihinde *BBC News Türkçe*: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55741277> adresinden alındı.
- Birleşmiş Milletler. (2020, 8 Aralık). Prospects for Peace between Israelis, Palestinians Remain Remote as Ever, Secretary- General Stresses, as International Media Seminar Opens. 09.04.2021 tarihinde <https://www.un.org/press/en/2020/pal2238.doc.htm> adresinden alındı.
- Birdişi F., Gönen, M. (2017). Bölgesel güvenlik kompleksi teorisi bağlamında Türkiye-İran arasında göç ve sınır güvenliği, *İran Çalışmaları Dergisi*, 1(2), 11-38.
- Biscop, S. (2003, Haziran). Opening up the ESDP to the South: A comprehensive and cooperative approach to Euro-Mediterranean security. *Security Dialogue*, 183-197.
- Brauch, H. G. (2012). Güvenliğin yeniden kavramsallaştırılması: Barış, güvenlik, kalkınma ve çevre kavramsal dörtlüsü. M. Aydın, H. G. Brauch, N. Polat, M. Çelikpala, & U. O. Spring (Ed.), *Uluslararası İlişkilerde çatışmadan güvenliğe seçme makaleler* (s.167-197) içinde. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Butter, D. (2021). Egypt's energy ambitions and its Eastern Mediterranean policy. Michael Tanchum (Ed.), *Eastern Mediterranean In Uncharted Waters: Perspectives on Emerging Geopolitical Realities* (s. 45-51) içinde. Ankara: Konrad Adenauer Stiftung,
- Buzan, B. (1983). *People, state and fear: The national security problem in international relations*. University of North Carolina Press.
- Buzan, B. (1991). *People, states and fear: An agenda for international security studies in the post cold war era*. Boulder, Colorado: Lynne Rienner.
- Buzan, B. (2012). Askeri güvenliğin değişen gündemi. M. Aydın, H. G. Brauch, N. Polat, M. Çelikpala, & U. O. Spring (Ed.), *Uluslararası ilişkilerde çatışmadan güvenliğe seçme makaleler* (s.323-352) içinde. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Buzan, B., & Wæver, O. (2003). *Regions and Powers: The Structure of International Security*. New York: Cambridge University Press.
- Çakır, F. (2018). Türkiye-AB ilişkilerinde Yunan-Rum faktörü. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(3), 432-449.
- Çakmak, G. A. (2019). The European Union and the Turkish-Greek rapprochement in 2000s: from Europeanization to de-Europeanization?. A. Heraclides, & G. A. Çakmak (Ed.), *Greece and Turkey in conflict and cooperation from Europeanization to de-Europeanization* (s.161-181) içinde. New York: Routledge.
- Davutoğlu, A. (2001). *Stratejik Derinlik*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Danış, E.E. (2019, 28 Haziran). Türkiye Doğu Akdeniz'de ne yapmalı?. 17.04.2021 tarihinde Petrotürk: <https://www.petroturk.com/makale/turkiye-dogu-akdenizde-ne-yapmalı> adresinden alınmıştır.
- Dekhakhena, A. (2019, Sonbahar). The 9/11 events: A precursor to the Arab Spring. *DOMES*, 28(2), 351-368.
- Del Sarto, R. A. (2006). *Contested State Identities and Regional Security in the Euro- Mediterranean Area*. New York: Palgrave Macmillan.
- Demiryol, T. (2019). Between security and prosperity: Turkey and the prospect of energy cooperation in the Eastern Mediterranean. *Turkish Studies*, 20(3), 442-464.
- Demiryol, T. (2020, Eylül 7). Natural gas and geopolitics in the Eastern Mediterranean. 03.02.2021 tarihinde *Heinrich Böll Stiftung İstanbul*: <https://tr.boell.org/en/2020/09/07/natural-gas-and-geopolitics-eastern-mediterranean> adresinden alındı.
- Deutsche Welle Türkçe. (2019, 22 Temmuz). Çavuşoğlu: Geri Kabul Anlaşması'nı askıya aldık. 19.01.2021 tarihinde <https://p.dw.com/p/3MX3F> adresinden alındı.
- Deutsche Welle Türkçe. (2021,15 Nisan). Atina-Ankara arasında gerilimli basın toplantısı. 17.04.2021 tarihinde <https://www.dw.com/tr/atina-ankara-aras%C4%B1nda-gerilimli-bas%C4%B1n-toplant%C4%B1s%C4%B1n-57218517> adresinden alındı.
- Dostál, P., Akçalı, E., & Antonsich, M. (2011). Turkey's bid for European Union Membership: Between "thick" and "thin" conceptions of Europe. *Eurasian Geography and Economics*, 52(2), 196-216.
- Durrani, A. (2002, Ekim). Implications of September 11 for the Middle East. *Pakistan Institute of International Affairs*, 55(4), 27-52.
- El-Katiri, L., & El-Katiri, M. (2014). Regionalizing East Mediterranean gas: Energy security, stability, and the U.S. role. *Strategic Studies Institute*, US Army War College.
- Erdağ, R. (2017). *Libya in the Arab Spring: From Revolution to Insecurity*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ercan, M., & Kılınc, M.C. (2020). Bölgesel ve küresel aktörlerin Ortadoğu Merkezli Doğu Akdeniz politikaları "Kıbrıs çatışması ve Libya mutabakatı". *Anadolu Strateji Dergisi*, 2(2), 15 - 28.
- Euronews. (2020, 25 Kasım). Alman savaş gemisi Libya'ya giden Türk kargo gemisini durdurarak 'silah araması' yaptı. 08.02.2021 tarihinde <https://tr.euronews.com/2020/11/23/alman-savas-gemisi-libya-ya-giden-turk-kargo-gemisini-durdurarak-silah-aramas-yapt> adresinden alındı.
- Frazier, D., & Stewart-Ingersoll, R. (2010). Regional powers and security: A framework for understanding order within regional security complexes. *European Journal of International Relations*, 16(4), 731-753.
- Haggard, S., & Simmons, B.A. (1987) Theories of international regimes. *International Organization*, 41(3), 491-517.
- Hale, W. (2013). *Turkish Foreign Policy Since 1774*. New York: Routledge.
- Heijl, N. B. (2007). Between a rock and a hard place: Euro-Mediterranean security revisited. *Mediterranean Politics*, 12(1), 1-16.
- Herranz-Surrallés, A. (2018). Thinking energy outside the frame? Reframing and misframing in Euro-Mediterranean energy relations. *Mediterranean Politics*, 23(1), 122-141.
- Inbar, E., & Sandler, S. (2001). The Importance of Cyprus. *Middle East Quarterly*, 8(2), 51-58.
- İpek, P. (2017). The Role of Energy Security in Turkish Foreign Policy (2004-2016). P. E. Ercan (Ed.), *Turkish Foreign Policy: International Relations, Legality and Global Reach* (s.173-194) içinde. New York: Palgrave Macmillan.
- İslam İşbirliği Teşkilatı. (t.y.). History. 13.04.2021 tarihinde https://www.oic-oci.org/page/?p_id=52&p_ref=26&lan=en adresinden alındı.
- İşeri, E. (2019). Turkey's Entangled (Energy) Security Concerns and the Cyprus Question in the Eastern Mediterranean. A. Heraclides, & G. A. Çakmak (Ed.), *Greece and Turkey in conflict and cooperation: from Europeanization to De-Europeanization* (s.257-270) içinde. Londra: Routledge.
- Jacob, E.D. (2017). Sovereignty and Security: 9/11, the Arab Spring, and ISIS. E.D. Jacob (Ed.), *Rethinking security in the twenty-first century* (s. 93-104) içinde. New York: Palgrave Macmillan.
- Karan, C. (2019, 25 Kasım). Kıbrıs sorunu artık Doğu Akdeniz sorunu haline geldi. 25.01.2021 tarihinde *Sputnik*: https://tr.sputniknews.com/ceyda_karan_eksen/201911221040687102-kibris-sorunu-artik-dogu-akdeniz-sorunu-haline-geldi/ adresinden alındı.
- Karuz, S. (2019a, 28 Ocak). Doğu Akdeniz Gaz Formu. 11.01.2021 tarihinde *Petrotürk*: <http://petroturk.com/makale/dogu-akdeniz-gaz-forumu> adresinden alındı.
- Karuz, S. (2019b, Temmuz). Doğu Akdeniz'de ne kadar doğalgaz var?. *Bilkent Enerji Notları* No.12. Ankara: Bilkent Enerji Politikaları Araştırma Merkezi.
- Karuz, S. (2021, Kış). Key challenges facing the Eastern Mediterranean. *Insight Turkey*, 23(1), 115-138.
- Kardaş, Ş. (2020). Turkey's Libya policy: Militarization of regional policies and escalation dominance. *China International Strategy Review*, 2, 325-336.
- Kasım, K. (2002, Bahar). NATO'ya ve ABD-AB ilişkilerine etkisi bakımından Ortak Avrupa Dış ve Güvenlik Politikası. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 1(2), 87-99.
- Katzenstein, P. (2005). *A World of Regions: Asia and Europe in the American Imperium*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.

- Kaya, R. (2019, Temmuz). Orta Asya 'Bölgesel Güvenlik Kompleksi' ve Şangay İşbirliği Örgütü. *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi*, 7, 53-71.
- Kaya, S. İ. (2015). *Doğu Akdeniz'deki Petrol ve Doğalgaz Kaynakları*. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Kelly, R. E. (2007). Security theory in the "New Regionalism". *International Studies Review*, 9(2), 197-229.
- Keyman, E. F. (2014). The AK Party: Dominant party, new Turkey and polarization. *Insight Turkey*, 16(2), 19-31.
- Kısacık, S., & Helvacıköylü, G. (2020) Doğu Akdeniz'deki enerji temelli askeri güvenlik gelişmelerinin Türkiye'nin Doğu Akdenizli komşuları ve küresel güçlerle olan ilişkilerine yansımaları. *UPA Strategic Affairs*, 1(1), 85 - 145.
- Koroğlu, N. Ö. (2014). Yeni-Osmanlılaşma ve Avrupalılaşma? Türkiye-AB ilişkileri. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 13(2), 111-131.
- Krasner, S. (1982, Bahar). Structural causes and regime consequences: Regimes as intervening variables. *International Organization*, 36(2), 185-205.
- Kuran, S. (2009). *Uluslararası Deniz Hukuku*. İstanbul: Türkmen Kitapevi.
- Lacoste, Y. (2009a). *Géopolitique de la Méditerranée*. Paris: Armand Colin.
- Lacoste, Y. (2009b). *Géopolitique. La longue histoire d'aujourd'hui*. Paris: Larousse.
- Mallinson, W., Kanevskiy, P., & Petasis, A. (2020). Then is now, but the colours are new: Greece, Cyprus and the evolving power game between the West, Russia and Turkey in the Eastern Mediterranean. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 22(3), 306-332.
- Meral, Z., & Paris, J. (2010, Ekim). Decoding Turkish foreign policy hyperactivity. *Washington Quarterly*, 33(4), 75-86.
- Nolte, D. (2010). How to compare regional powers: analytical concepts and research topics. *Review of International Studies*, 36(4), 881-901.
- NTV. (2021, 6 Mart). Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Doğu Akdeniz mesajı. 09.04.2021 tarihinde <https://www.ntv.com.tr/turkiye/cumhurbaskani-erdogandan-dogu-akdeniz-mesaji,Ja4Jadgeo0KUdPRvPzMxrg> adresinden alındı.
- Ongun, Y. (2021). Turkey in an increasingly complex Eastern Mediterranean: How Turkey can defend its interests and alleviate its isolation in the region. Michael Tanchum (Ed.), *Eastern Mediterranean In Uncharted Waters: Perspectives on Emerging Geopolitical Realities* (s. 31-38) içinde. Ankara: Konrad Adenauer Stiftung.
- OPEC. (2021). Brief History. 12.04.2021 tarihinde https://www.opec.org/opec_web/en/about_us/24.htm adresinden alındı.
- Oran, B. (2001). *Türk Dış Politikası I. Cilt: 1919-1980: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Örki, A., (2016). Bölgesel güvenlik kompleksi çerçevesinden Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin bağımsızlık sorunsalı, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 5(2), 209-231.
- Özler, Z. (2009, Ekim). İktisadi Kalkınma Vakfı Değerlendirme Notu 2009: Lizbon Antlaşması, *İktisadi Kalkınma Vakfı*, No:9, 17.04.2021 tarihinde https://www.ikv.org.tr/images/upload/data/files/2-lizbon_antlasmasi_zeynep_ekim_2009.pdf adresinden alındı.
- Özpek, B.B. (2012, Ocak). En uzun on yıl: 11 Eylül sonrası Ortadoğu. *Ortadoğu Etütleri*, 3(2), 183-215.
- Öztiğ, L. İ. (2019). Syria and Turkey: Border- security priorities. *Middle East Policy*, 26(1), 117-126.
- Pamir, N. (2018, 20 Ekim). Doğu Akdeniz ve Kıbrıs Ekseninde. 29.01.2021 tarihinde *Petrol Mühendisleri Odası*: <https://pmo.org.tr/wp-content/uploads/2018/10/Dog%CC%86u-Akdeniz-ve-K%C4%B1br%C4%B1s-Ekseninde-Enerji-ve-Jeopolitik.pdf> adresinden alındı.
- Pazarıcı, H. (1986). *Doğu ve Ege Adalarının Askerden Arındırılmış Statüsü*. Ankara: A.Ü. S.B.F. ve Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi.
- Rubin, A., & Eiran, E. (2019). Regional maritime security in the eastern Mediterranean: expectations and reality. *International Affairs*, 979-997.
- Saleem, A. (2010, 14 Temmuz). Energizing peace: the role of pipelines in regional cooperation. 30.03.2021 tarihinde *Brookings Doha Center*: <https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/Ener-037.pdf> adresinden alındı.
- Sarı, G. (2019). Değişen Küresel Dengeler ve Bölgesel Güvenlik Kompleksi: Doğu Akdeniz, *Uluslararası Güvenlik Kongresi (Kuram, Yöntem, Uygulama)*, 3-14.
- Senkyr, J. (2010) Turkey on the road to becoming a regional power. *Konrad Adenauer Stiftung*, 76-91.
- Seufert, G. (2020, 6 Şubat). Turkey shifts the focus of its foreign policy: from Syria to the Eastern Mediterranean and Libya. (SWP Comment, 6/2020). Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik -SWP- Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit. 16.04.2021 tarihinde https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/66994/ssoar-2020-seufert-Turkey_shifts_the_focus_of.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-2020-seufert-Turkey_shifts_the_focus_of.pdf adresinden alındı.
- Sever, A. (2020). Regional power role and intervention: The Turkish case over Syria in the 2000s. *Contemporary Review of the Middle East*, 7(2), 143-164.
- Shaffer, B. (2014, 11 Mart). Can new energy supplies bring peace? 09.04.2021 tarihinde *The German Marshall Fund of the United States*: <http://www.gmfus.org/archives/can-new-energy-supplies-bring-peace/> adresinden alındı.
- Stergiou, A. (2016). Turkey-Cyprus-Israel relations and the Cyprus conflict. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 18(4), 375-392.
- Stivachtis, Y. A. (2019). Eastern Mediterranean: a new region? Theoretical considerations. S. N. Litsas, & A. Tziampiris (Ed.), *The new Eastern Mediterranean: Theory, politics and states in a volatile era* (s.45-61) içinde. Springer. (eBook)
- Taştan, K. & Kutschka, T. (2019, 15 Nisan). The implications of Eastern Mediterranean gas for Turkey. 10.04.2021 tarihinde *The German Marshall Fund of the United States*: <https://www.gmfus.org/publications/can-new-energy-supplies-bring-peace> adresinden alındı.
- Taufel, M. (2015, Kış). The evolution of maritime security in the Mediterranean Sea. *Strategic Studies*, 25(4), 45-60.
- T.C. Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü. (2011, 14 Ekim). Türkiye Cumhuriyeti ile Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Arasında Akdeniz'de Kıta Sahaneli Sınırlandırılması Hakkında Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı. 15.04.2021 tarihinde <https://www2.tbmm.gov.tr/d24/1/1-0471.pdf> adresinden alındı.
- T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı. (2013). Türkiye-AB Vize Muafiyeti Süreci ve Geri Kabul Anlaşması Hakkında Temel Sorular ve Yanıtları. 20.01.2021 tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/pub/turkiye_ab_vize_muafiyeti_sureci_ve_geri_kabul_anlasmasi_hakkinda_temel_sorular_ve_yanitlari.pdf.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (1997, 14 Aralık). Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığının, AB Lüksemburg Kararı İle İlgili Açıklaması. 25.12.2020 tarihinde http://www.mfa.gov.tr/turkiye-cumhuriyeti-disisleri-bakanliginin_ab-luksemburg-karari-ile-ilgili-aciklamasi_-14-aralik-1997.tr.mfa adresinden alındı.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2011, 21 Eylül). No: 216, 21 Eylül 2011 Türkiye-KKTC Kıta Sahaneli Sınırlandırma Anlaşması İmzalanmasına İlişkin Dışişleri Bakanlığı Basın Açıklaması. 16.04.201 tarihinde https://www.mfa.gov.tr/no_-216_-21-eyul-2011-turkiye_-kktc-kita-sahaneli-sinirlandirma-anlasmasi-izmlanmasina-iliskin-disisleri-bakanligi-basin-ac_.tr.mfa adresinden alındı.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2020, 16 Ocak). Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hami Aksoy'un Doğu Akdeniz Gaz Forumu'nun Uluslararası Bir Kuruluşa Dönüştürülmesine Yönelik Toplantı Hakkındaki Soruya Cevabı. 08.04.2021 tarihinde https://www.mfa.gov.tr/sc_-3_-dogu-akdeniz-gaz-forumu-hk-sc-tr.mfa adresinden alındı.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2021, 20 Ocak). Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hami Aksoy'un Yunanistan'ın İyon Denizi'nde Karasuları Genişliğini 12 Deniz Miline Çıkarması ve Yunanistan Dışişleri Bakanı Dendias'ın Beyanları Hakkındaki Soruya Cevabı. 25.01.2021 tarihinde http://www.mfa.gov.tr/sc_-2_-yunanistan-in-iyon-denizinde-karasulari-genisligini-12-deniz-miline-cikarmasi-ve-yunanistan-db-nin-beyanlari-hk-sc.tr.mfa adresinden alındı.

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (t.y.). Türkiye-Libya Siyasi İlişkileri. 11.01.2021 tarihinde <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-libya-siyasi-iliskileri.tr.mfa> adresinden alındı.

T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (2020, 5 Mayıs). Avrupa Birliğinin tarihçesi 11.04.2021 tarihinde https://ab.gov.tr/_105.html#:~:text=Maastricht%20Antla%C5%9Fmas%C4%B1%20ile%20C3%BC%C3%A7%20s%C3%BCtunlu,%22Adalet%20ve%20C4%B0%C3%A7i%C5%9Fleri%22%20olu%C5%9Fturuyodu adresinden alındı.

Troitskiy, E.F. (2015) Central Asian regional security complex: The impact of Russian and US policies. *Global Society*, 29(1), 2-22.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (2011, 14 Ekim). Türkiye Cumhuriyeti ile Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Arasında Akdeniz'de Kıta Sahaneliği Sınırlandırılması Hakkında Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Tasarısı ve Dışişleri Komisyonu Raporu (1/471), yasama dönemi 24, yasama yılı 2, sıra sayısı 114, <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem24/yil01/ss114.pdf> adresinden 27.04.2021 tarihinde alındı.

EU Neighbours. (2021). The European Neighbourhood Policy. 08.04.2021 tarihinde <https://www.euneighbours.eu/en/policy/european-neighbourhood-policy-en#:~:text=The%20European%20Union%27s%20European%20Neighbourhood,prosperity%20in%20its%20closest%20neighbourhood> adresinden alındı.

Üçler, Y. T. (2014). Gümrük Birliği'nden sonra Türkiye-AB ilişkileri. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(27), 204-231.

Yavuz, N., Özdal, B. (2020), Turkey's role within regional security complex theory: a contextual analysis on turkish foreign policy after september 11, 2001 terrorist attacks. *Bariş Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 8(2),1-33.

Yaycı, C. (2012). Doğu Akdeniz'de deniz yetki alanlarının paylaşılması sorunu ve Türkiye. *Bilge Strateji Dergisi*, 4(6). 03.02.2021 tarihinde <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-159-2014040713bs-2012-1-1-70.pdf> adresinden alındı.

Yazan, Y. (2012). Türk-Yunan Ege Denizi sorunlarının Avrupa Birliği Komisyonunun ve Parlamentosunun bakış açıları çerçevesinde incelenmesi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 191-218.

Yeşilyurt, N. (2020). 2011 sonrasında Türkiye-Mısır ilişkilerinde yaşanan ani yükseliş ve sert düşüşü anlamak. *Siyasal: Journal of Political Sciences*, 29(2), 337-365.

Yıldız, T. (2010). Turkey's energy policy, regional role and future energy vision. *Insight Turkey*, 12(3), 33-38.

ABD ve Rusya Ekseninde Dağlık-Karabağ'da Çatışma Çözümünü Geciktiren Güç Dengesi Sistemi

In the Context of the USA and Russia the Balance of Power System That Delays the Nagorno Karabakh Conflict Resolution Process

Ayça EMİNOĞLU^a, Yeşim AYDIN^b

MAKALE BİLGİSİ

<i>Makale Geçmişi</i>	
Başvuru	8 Şubat 2021
Kabul	19 Nisan 2021
Yayın	23 Eylül 2021
Makale Türü	Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Güç Dengesi,
Arabuluculuk,
Dağlık-Karabağ,
Çatışma Çözümü

ARTICLE INFO

<i>Article History</i>	
Received	8 February 2021
Accepted	19 April 2021
Available Online	23 September 2021
Article Type	Research Article

Keywords

Balance of Power,
Mediation,
Nagorno-Karabakh,
Conflict Resolution

ÖZ

Dağlık-Karabağ, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından uzun yıllar uluslararası alanda çözüm bekleyen bir çatışma bölgesi olarak yer almıştır. 1994 yılında taraflar arasında meseleye yönelik ateşkes anlaşmasının imzalanması ile çatışmaların büyük ölçüde sona ermesine yönelik adım atılmıştır. Ancak ABD ve Rusya tarafından bölge üzerinde oluşturulan güç dengesi uzlaşmayı mümkün kılacak bir barış anlaşmasının imzalanmasını 28 yıl geciktirmiştir. Çalışmanın temel araştırma sorusu, güç dengesi bağlamında Rusya ve ABD'nin Dağlık-Karabağ meselesine yönelik çatışma çözümüne ne derece etki ettiğidir. Bu bağlamda Rusya ve ABD'nin bir taraftan çözümün bir parçası olarak arabulucu, diğer taraftan da bu rollerini sekteye uğrattıkları şekilde ülke üzerinde güç dengesi oluşturmaya çalışan ikili rolleri tartışmaya çalışılmıştır. Ayrıca çalışmada, çatışma çözümünde sıklıkla başvurulan bir yöntem olarak arabuluculuğun önemi gösterilmiştir. Bu bakımdan çalışmanın, güç dengesinin çatışma çözümü üzerindeki etkisini göstermesinin yanı sıra bu durumu son dönemde meydana gelen değişimlerle birlikte değerlendirmesi nedenleriyle literatüre katkı sunması beklenmektedir.

ABSTRACT

After the collapse of the Soviet Union, Nagorno-Karabakh has been a conflict area waiting for a solution in the international arena for many years. With the signing of the ceasefire agreement between the parties in 1994, steps were taken towards ending the conflicts to a large extent. However, the balance of power established by the USA and Russia on the (disputed territory) delayed the signing of a peace agreement that would enable compromise for 28 years. The main research question of the study is to what extent Russia and the USA have an effect on the conflict resolution regarding the Nagorno-Karabakh issue in the context of the balance of power. In this context, it has been attempted to discuss the dual roles of Russia and the USA as a mediator as a part of the solution, and on the other hand, trying to create a balance of power over the country in such a way as to disrupt these roles. In addition, the importance of the mediator as a frequently used method in conflict resolution was shown in the study. In this respect, the study is expected to contribute to the literature due to the fact that it shows the effect of the balance of power on conflict resolution as well as evaluating this situation with the recent changes.

EXTENDED SUMMARY

Historically, the South Caucasus has attracted the attention of regional and global actors with the availability of existing energy resources. In this respect, the South Caucasus has become an area where external powers compete due to their rich energy resources. One of the competition areas in the region is the Nagorno-Karabakh issue, which has been

waiting for a solution for many years between Azerbaijan and Armenia. The demand of Nagorno-Karabakh Armenians to join Armenia in 1988 constituted the beginning of the issue that prevented the development of the region. Ultimately, this situation turned into a war between Azerbaijan and Armenia as the two sovereign states between 1992-1994. Although the conflict ended to a great extent by signing a ceasefire agreement between the parties

✉ Sorumlu Yazar/Corresponding Author

^a Doç.Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Trabzon, **E-Posta:** aeminoglu@ktu.edu.tr, **ORCID:** https://orcid.org/0000-0001-6925-7339

^b Doktora Öğrencisi (100/2000 YÖK Doktora Burslusu), Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Trabzon, **E-Posta:** yesim.aydinn@hotmail.com, **ORCID:** https://orcid.org/0000-0002-2978-2419

▲ Yazarlar bu çalışmanın tüm süreçlerinin araştırma ve yayın etiğine uygun olduğunu, etik kurallara ve bilimsel atf gösterme ilkelerine uyduğunu beyan etmiştir. Aksi bir durumda Akdeniz İİBF Dergisi sorumlu değildir.

in 1994, it took 28 years for an inclusive peace agreement to be signed.

Research Problem

The Nagorno-Karabakh issue could not be resolved for many years and it was effective in the sometimes violent clashes between the two sides. In this respect, the study aims to reveal which factor (s) were effective in the delay of conflict resolution regarding Nagorno-Karabakh issue. Considering that conflicts are initiated by states and are events resulted by states, the reasons why states prefer to intervene in a conflict and how this situation affects conflict resolution has been tried to be shown. In this direction, the mediation motivations of Russia, the USA and France as the co-chairs and the Minsk Group assigned to propose a solution to the Nagorno-Karabakh issue were analyzed. While, France does not have as much motivation for conflict resolution as Russia and the USA, these motivations have been shown in the context of Russia and USA, since they are more prominent actors.

Research Question

The main research question of the study is to what extent Russia and the USA have an effect on the conflict resolution regarding the Nagorno-Karabakh issue in the context of the balance of power. In addition, the study aims to answer which change or changes in the region were effective in signing the peace agreement in November 2020. The argument is that as the co-chairs of the Minsk Group, who were appointed as mediators in the conflict, Russia and the USA created a balance of power over Armenia and Azerbaijan in the case of Nagorno-Karabakh and therefore interrupted the resolution of the conflict. As a result of the change in the balance of power changed in favor of Azerbaijan, it was possible to sign the peace agreement in November 2020. Therefore, the study is expected to contribute to the literature due to the fact that it shows the effect of the balance of power on conflict resolution as well as evaluates this situation in accordance with the recent changes in Nagorno-Karabakh. The fact that it adopts an approach, which addresses conflict resolution from a balance of power perspective reveals the original side of the study.

Literature Review

Although previous studies on the subject approached the issue in the context of power politics and especially the realist paradigm, these studies did not evaluate the impact of the balance of power on the conflict resolution process. In other words, they have not directly addressed how mediation functions are weakened by the balance of power. In addition, these efforts are lacking in terms of the resumption of mobility in the region in 2020 and the peace agreement signed. In this respect, the study differs from previous studies on the subject because of its approach to conflict resolution within the context of balance of power and also the current developments.

Methodology

Document analysis, one of the qualitative research methods, was used to obtain the study data. The data obtained through books, articles and internet news were analyzed by descriptive analysis method.

Results and Conclusion

As a result of the researches, some findings were obtained in the study. Russia and the USA have been involved as mediators in many conflict zones since the Second World War. The approaches of Russia and the USA, which are in the Minsk Group as mediators regarding the Nagorno-Karabakh issue, towards a solution were not different from their interests in the region. Russia and the USA have been instrumental in keeping the conflict unsolved due to their existing bilateral relations with Azerbaijan and Armenia as conflict parties. Considering the region as its sphere of influence, Russia prioritized the continuation of the problem and keeping it under Russian control in order not to lose its intervention effect on the region. On the one hand, Russia supported Armenia while defending the territorial integrity of Azerbaijan. It also provided weapons to both sides to prevent an all-out war, which played an important role in the continuation of the clashes. The USA, on the other hand, did not see Russia as a threat in the years after the collapse of the Soviet Union and supported the resolution of the problem through the mediation of the Minsk Group. Because the USA's interest in the region is related to the existence of energy resources. For this reason, the USA has supported a permanent peace environment in the region in the context of energy security. However, allowing the Caucasus to be used as a US airspace during the September 11 attacks positively affected the US and Azerbaijan relations. However, this situation posed a threat to Russia, which sees the region as its domain. On the other hand, the USA's concern about Russia's intervention in Georgia since 2008 was effective in changing its policies towards the region. For the USA, Russia has become an actor in the region that needs to be balanced. However, although the USA adopted an approach towards a solution, this situation was not possible due to the obstructions of the Armenian lobby, which took part in the majority in the Congress.

In this respect, the struggle between Azerbaijan and Armenia has turned into a struggle between Russia and the USA with the parties needing the support of foreign powers. The balance of power created by Russia and the USA on Nagorno-Karabakh was effective in the unresolved conflict for many years. Therefore, after the ceasefire agreement was signed in 1994, the signing of the peace agreement became possible in 2020, 28 years later. The signing of the peace agreement is the result of the change in the balance of power with the economic and military strengthening of Azerbaijan. However, since the signing of the peace agreement is not a guarantee of lasting peace, the steps to be followed by the parties in the next process will be important for the success of the conflict resolution.

1. Giriş

Donmuş çatışma bölgelerinden biri olan Dağlık-Karabağ'ın yeniden Uluslararası İlişkiler gündemine taşınması, 2020 yılı Ekim ayında bölgede meydana gelen hareketlilik neticesinde gerçekleşmiştir (Doğan, 2020: 169). Çalışmanın şekillenmesinde bölgedeki güncel gelişmeler ile birlikte Kasım 2020'de taraflar arasında imzalanan barış anlaşması etkili olmuştur. Bu kapsamda, ilk olarak Güney Kafkasya'nın jeopolitik önemine dikkat çekilerek, bölgenin gelişmesinin önündeki en önemli engel olan Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık-Karabağ çatışmasının

nedenleri gösterilmeye çalışılmıştır. Daha sonrasında, 1994 yılında ateşkes imzalanmasından 2020 yılına kadar geçen sürede Dağlık-Karabağ meselesine yönelik çatışma çözümü, özellikle ABD ve Rusya yaklaşımları çerçevesinde analiz edilmeye çalışılmıştır. Son olarak ise çatışma çözümünün gecikmesinde, Dağlık-Karabağ üzerinde ABD ve Rusya tarafından sağlanan güç dengesinin etkisi vurgulanmaya çalışılmıştır. Ayrıca son dönem gelişmeleri ışığında, Azerbaycan'ın lehine güç dengelerinde meydana gelen değişimin, barış anlaşmasının imzalanmasında ne kadar etkili olduğu üzerinde durulmuştur.

Tarihsel bağlamda Dağlık-Karabağ, petrol ve doğalgaz bakımından zengin Azerbaycan ve Hazar bölgesine olan yakınlığıyla bölgesel ve küresel aktörlerin ilgisini çekmiştir. Dolayısıyla günümüz dünyası için önem teşkil eden enerji kaynaklarına yakın olmanın avantajlarını ve dezavantajlarını yaşayan Dağlık-Karabağ, önemli rekabet alanlarından bir tanesi olmuştur. Dağlık-Karabağ meselesi, Sovyetler Birliği döneminden kalan ve Soğuk Savaş sonrası dönemde, iki egemen devlet olan Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir mücadeleye dönüşerek, uzun yıllar donmuş bir çatışma alanı olarak çözüm beklemiştir. Çözüme yönelik çabalar, 1992 yılında BM tarafından AGİT (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) Minsk Grubu'na devredilmiştir. Minsk Grubu eş başkanları olarak ABD, Rusya ve Fransa çatışma çözümünde yer almıştır. Böylece Dağlık-Karabağ, AGİT'in ilk kez arabuluculuk misyonuyla hareket ettiği çatışma bölgesi olmuş ve Minsk Grubu öncülüğünde çatışmanın çözülmesi hedeflenmiştir.

Taraflar arasında 1994 yılında ateşkes anlaşmasının imzalanması ile çatışmalar büyük ölçüde sona ermiş ve sonrasında barış anlaşmasına giden süreç başlamıştır. Ancak eşbaşkanlar tarafından önerilen çözümler bir sonuç vermemiş ve Dağlık-Karabağ çatışmasına yönelik barış anlaşmasının imzalanması uzun yıllar almıştır. Bu durum Dağlık-Karabağ'ın yalnızca Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanan etnik temelli bir çatışma olmadığına işaret etmektedir. Öyle ki Dağlık-Karabağ, sahip olduğu önemden dolayı, farklı saiklerle birçok aktörün çözümsüz kalmasından yana olduğu, daha karmaşık yapıda siyasi bir meseledir. Öyle ki Rusya ve ABD, hem çözüme yönelik arabuluculuk yapmış hem de meselenin çözümsüz kalmasından fayda sağlamaları nedeniyle, çözümü engelleyici olarak hareket etmişlerdir. Bu durum, Dağlık-Karabağ üzerinde bir taraftan Rusya diğer taraftan da ABD tarafından oluşturulan güç dengesine işaret etmektedir. Bu bağlamda çalışmada, Dağlık-Karabağ üzerinde Rusya ve ABD tarafından sağlanan güç dengesinin, bölgeye yönelik yürütülen çatışma çözümü üzerindeki etkisi tümevarımsal metodoloji ile analiz edilmeye çalışılmıştır.

2. Uzun Süren Çatışma Çözüm Sürecinde Dağlık-Karabağ

Uluslararası politikada yeni bir döneme işaret eden Sovyetler Birliği'nin yıkılması, yeni çatışmaların da habercisi olmuştur. Sovyetler Birliği'nin ardından Hazar Denizi ve Güney Kafkasya bölgesi, öncelikle dünyanın en eski ve potansiyel olarak da en zengin petrol ve doğalgaz üretim alanlarından biri olması nedeniyle, uluslararası ilginin merkezine yerleşmiştir. Bu bakımdan bölgesel güçler olan İran, Türkiye ve Rusya ile çevrili, Asya ve

Avrupa'nın kesişim noktasında yer alan Güney Kafkasya, Soğuk Savaş sonrası dönemde jeopolitik rekabetlerin odağında yer almıştır (Kakachia, 2011: 15).

Petrol ve doğalgaz gibi rezervlere sahip coğrafyalar, günümüz dünyası için oldukça önem teşkil etmekte (Öcal, 2017: 594) ve bu nedenle de önemli birer rekabet alanı haline gelmektedirler. Sahip olduğu enerji kaynaklarının yanı sıra Kafkasya, bu stratejik alanda yaşayanların karakter yapılarının ve farklılıklarının şekillenmesinde de etkili olmuştur (Geukjian, 2012: 7). Nitekim Sovyet lideri Stalin tarafından da farklı milletlere, dillere ve dinlere sahip bölgenin önemine ve kendine has özelliklerine dikkat çekilmiştir (Hakala, 1998: 6). Bu bakımdan Aydın'ın da (2012: 1) belirttiği gibi Kafkaslar, çeşitli gerekçelerle bölge dışı aktörlerin orta veya uzun vadeli mücadelesine tanıklık etmiştir.

Kafkasya'nın gelişmesi ve istikrarına yönelik en önemli engeli, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık-Karabağ¹ çatışması oluşturmaktadır (Pashayeva ve Goksel, 2011: 5). Bu bölgedeki sorun, temelde 20. yüzyılın siyasi gelişmeleri etrafında şekillenmiştir. Çatışma, Ermenistan'ın 1988 yılı başlarında Dağlık-Karabağ'ın Ermenistan'a devredilmesine yönelik talebi Sovyet hükümetine iletilmesiyle başlamıştır. Azerbaycan bu talebe karşı çıkarken, Ermenistan ve Dağlık-Karabağ'daki Ermeni çoğunluğu, Dağlık-Karabağ ve Ermenistan'ın birleşmesini onaylamıştır (Huseynov, 2010: 13). 10 Aralık 1991'de düzenlenen referandumda Ermenilerin çoğu bağımsızlık yönünde oy kullanmıştır. Bölgede yaşayan ve Ulusal Konye'de temsil edilmeyen Azerbaycanlılar tarafından bu referandum boykot edilmiştir. 6 Ocak 1992'de ise sözde Dağlık-Karabağ Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etmiştir (Krüger, 2010: 22). Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunların savaşa dönüşmesinde, Azerbaycan'a yönelik Ermeni saldırılarının artması ve iki ülkenin bağımsızlık ilan etmeleriyle aynı dönemde, Dağlık-Karabağ'daki Ermenilerin de Dağlık-Karabağ Cumhuriyeti'ni duyurmaları etkili olmuştur (Yılmaz ve İsmayilov, 2011: 4).

Böylece Dağlık-Karabağ Özerk Bölgesi'nin Azerbaycan'dan Ermenistan yetki alanına devredilmesine yönelik talep, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından kısa bir süre sonra, 1992 yılında iki ülke arasında büyük çaplı bir savaşı tetiklemiştir (Gasparyan, 2019: 236). Bu bağlamda, Dağlık-Karabağ çatışması, 1988-1990 yılları arasında toplumsal şiddet ve katliam; 1991'de karşıt ordu ve düzensiz birlikleri içeren küçük ölçekli Sovyet iç savaşı; 1992-1994 yılları arasında yeni kurulan iki egemen devlet arasındaki topyekün savaş; yüz binlerce mültecinin ve yerlerinden edilmiş kişinin ortaya çıkması; başlangıçtaki anlaşmazlık bölgelerinin çok daha ötesindeki geniş toprakların işgal edilmesi şeklinde kapsam ve çeşitlilik bakımından daha geniş çatışmaları da kapsamıştır (Broers, 2015: 556). Bu bakımdan Sovyetler Birliği sonrası dönemde Dağlık-Karabağ çatışması, egemen iki devlet olarak Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki mücadeleyi ifade etmiştir.

Rusların ve Diaspora Ermenilerinin desteğini alan Ermenistan, düzenli bir ordudan yoksun Azerbaycan'ın karşılık verememesiyle Dağlık-Karabağ ile birlikte Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan Laçın koridorunu ve 7

¹ Dağlık-Karabağ veya Karabağ olarak ifade edilmektedir.

farklı Azerbaycan bölgesini işgal etmiştir (Öcal, 2017: 609). Bununla birlikte Ermeniler ve Azeriler tarafından, Karabağ'ın ayrılmaz parçası olduğuna dair ülkesel taleplerini doğrulayan etnik-tarih ve etnik kökenle ilgili mitler kullanılmıştır. Etnik geçmiş, anılar, değerler, gelenekler ve tarihsel hikâyelerin kullanımı, Karabağ üzerindeki rekabeti yoğunlaştıran hususlar olmuştur (Geukjian, 2012: 29). Savaş özellikle Ermeni diasporasının gözünde, Ermeni halkının asırlık mücadelesinin bir sembolü haline gelen Dağlık-Karabağ'da kararlı ve kendine güvenen bir Ermeni topluluğu ortaya çıkarmıştır (Hakala, 1998: 10).

Ermenistan, Azerbaycan ve Dağlık-Karabağ'ın 5 Mayıs 1994'te ateşkes için anlaşması (Pokalova, 2015: 73) bölgedeki büyük çaplı savaşları sona erdirmiştir. Ancak Azerbaycan ve Ermenistan'ın Dağlık-Karabağ'ın statüsüne ilişkin ortak bir karar üzerinde anlaşamaması, bu ateşkesin daha kapsayıcı bir anlaşmaya dönüşmesini engellemiştir. Ermeni bakış açısına göre Dağlık-Karabağ, 1991 Aralık referandumu itibarıyla yasal olarak Azerbaycan'dan ayrı ve 1992-1994 savaşında Azerbaycan'ı geri çekilmeye zorlamasından itibaren de fiilen (de facto) bağımsızdır. Azerbaycan tarafı ise bu referandumu, Sovyet anayasasına aykırılık teşkil etmesi ve Dağlık-Karabağ Azeri halkı tarafından referandumun boykot edilmesi nedenleriyle reddetmiştir (Freizer, 2014: 2-3).

Bölgedeki enerji kaynaklarının varlığının önem teşkil ettiği ancak bununla birlikte çeşitli riskleri ve tehditleri de beraberinde getirdiği (Erkan ve Eminoğlu, 2019: 317) Dağlık-Karabağ, Hazar bölgesindeki ulaşım yollarını ve petrolün kontrolünü sağlamak amacıyla, büyük güçlerin uluslararası mücadelesine sahne olmuştur. Öyle ki bu durum Dağlık-Karabağ'ı, "Büyük Oyun"un (Great Game) bir parçası haline getirmiştir (Öcal, 2017: 608). Bu bağlamda, Sovyet sonrası dönemde iki egemen devlet olarak Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık-Karabağ meselesi, uzun yıllar donmuş bir sorun olarak Güney Kafkasya'da çözüm beklemiştir. Tarihsel anlatılarla şekillenen sorunda taraflar, Dağlık-Karabağ'ın statüsüne ilişkin bir uzlaşma sağlayamamıştır. Böylece Dağlık Karabağ'da 1994 yılında ateşkesin sağlanmasının ardından kapsayıcı bir barış anlaşması için, çatışmaların tekrar başladığı 2020 yılını beklemek gerekmiştir.

3. Dağlık-Karabağ'da Çatışma Çözümüne Yönelik Girişimler

Kafkas coğrafyası, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Türkiye ve İran ile Rusya gibi bölgesel aktörlerle birlikte küresel bir aktör olarak ABD'nin mücadele verdiği bir alan olarak ön plana çıkmıştır (Üren, 2016: 15). Çatışma çözümü üzerine çalışmaları bulunan Wallenstein (2002: 26), ileriki yıllarda Balkanlar ve Kafkaslar'ın, çatışma çözümü düzenlemelerine ve siyasi çözümlere ihtiyaç duyan alanlar olarak dikkat çekeceğini belirtmiştir. "Kafkasya'nın Bosna'sı" benzetmesi yapılan Dağlık-Karabağ (Taşkiran, 2018: 1067), uzun yıllar Ermeni işgali altında kalmıştır. Donmuş çatışma alanı olarak Güney Kafkasya'da uzun yıllar çözüm bekleyen meselede 2020 yılında imzalanan barış anlaşması, önemli bir gelişme olmuştur. Bu bölümde, barış anlaşmasının imzalanmasına kadar ülkedeki çatışma çözüm süreci analiz edilmeye ve bu süreçte arabuluculuk misyonunun rolü gösterilmeye çalışılacaktır.

1994 yılından itibaren, Dağlık-Karabağ çatışmasını çözmek için barış alternatifleri önerilmişse de "barışsız-savaşızsız" olarak ifade edilen durum ülkede varlık göstermiştir. Çatışan tarafların uzlaşmaz tavırları ve soruna yönelik uluslararası ilginin farklılaşması gibi birçok neden, ülkedeki bu durumun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Esasında çatışmaya yönelik barış girişimleri, 1994 ateşkesinden çok daha önce başlamıştır. Örneğin, ilk girişimlerden bir tanesi sözde Dağlık-Karabağ Cumhuriyeti'nin kurulmasını takiben, Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin ve Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev tarafından üstlenilmiştir. Rusya-Kazakistan arabuluculuk görüşmesinin sonucunda yayınlanan tebliğde; ateşkes, Azerbaycan ve Ermenistan'ın Dağlık-Karabağ'daki anayasaya aykırı tüm eylemlerini iptal etmesi, yasal iktidar kurumlarının otoritesinin tanınması ve silahlı güçlerin Sovyetler Birliği dışındaki bölgeden çekilmesi üzerinde durulmuşsa da bu girişim o dönemde sonuç vermemiştir (Pokalova, 2014: 74).

Girişimlerin sonuç vermemesi nedeniyle, Dağlık-Karabağ meselesine yönelik kalıcı bir barış oluşturmak üzere farklı yollarla barışın tesis edilmesi gerektiği üzerinde durulmaya başlanmıştır. Bu konuda İran'dan da beklediği desteği göremeyen Azerbaycan, yeni çözüm arayışını Batı nezdinde aramaya karar vermiştir. Batılı ülkeler, bölgeye yönelik ilgileri dolayısıyla, BM ve AGİT aracılığıyla çeşitli girişimler başlatmıştır (Yılmaz ve İsmayilov, 2011: 5). Müzakere sürecinin değiştirilmesi ve yeni çatışma çözümü araçlarının belirlenmesi olasılığına yönelik sorular sorulmaya başlanmıştır (Freizer, 2014: 2). Müzakerelerin yürütülmesinde özellikle arabuluculuk, sorunun çözümünde başvurulan önemli bir araç olmuştur. Bu kapsamda çalışmada, Dağlık-Karabağ meselesine yönelik yeni çatışma çözüm yollarına geçmeden önce öncelikle çatışma çözüm süreci ve bu sürecin dinamikleri hakkında bilgi verilmesi uygun görülmüştür.

3.1. Çatışma Çözüm Süreci

Çatışma; eylem, uyumsuzluk ve aktör üçlüsünden meydana gelen ve genel olarak en az iki aktörün aynı anda mevcut kıt kaynakları elde etmek için ortaya çıkan mücadeleyi ifade etmektedir (Wallenstein, 2002: 16). Bu şekilde meydana gelen mücadele durumunun, barışçıl bir şekilde son bulmasını desteklemek üzere başlatılan girişim ise *çatışma çözümü* (*conflict resolution*) olarak adlandırılmaktadır. Mücadelenin nedenlerini ortaya koymayı hedefleyen (Özerdem, 2019: 27) çatışma çözümü, çatışmaları bastırma, yok etme veya kontrol altına alma ile ilgili bir süreç değildir. Benzer şekilde, çatışmadan kaçınmak veya karşı tarafı güç kullanarak fethetme ile de ilgili değildir. Dolayısıyla temel hedefi çatışma şiddetinin sınırlanabilmesi ve azaltılabilmesi, mücadelenin nedenlerinin ortaya koyulabilmesi, tarafların uzlaşmazlık üzerinde karşılıklı olarak anlaşabilmesi ve tarafların ayrılması için resmi ve gayriresmî bir biçimde çabaların sürdürülmesidir (Bercovitch ve Jackson, 2020: 15-16).

Çatışma çözümü ön görüşmeler, barış müzakeresi, barış anlaşması, onaylama ve uygulama şeklinde 5 aşamalı bir süreci ifade etmektedir (Özerdem, 2013: 95). Çatışma çözümünün ilk adımı olan "ön görüşmeler", barış müzakeresinin öncesinde gerçekleşmekte olup, tarafların müzakereye yönelik ilgilerinin artırılması amaçlanmaktadır. İkinci aşama olan "barış müzakeresi" ise

çatışan tarafların uyumsuzluğu gidermesine ve düzenin sağlanması için gerekli adımların atılmasına yönelik fırsatları barındırmaktadır (Özerdem, 2013: 95-97). Ancak taraflar arasındaki şiddetin müzakerelerin yürütülmesini zorlaştırması, çoğunlukla ilk olarak “barış anlaşması”nın oluşturulmasına yol açmaktadır (Wallensteen, 2002: 207). Nitekim barış anlaşmaları, çatışma çözümünün ayrılmaz bir parçasıdır. Ancak yine de anlaşma uygulanıyor olsa bile bu durum, kalıcı bir barış oluşturulması için yeterli olmayabilir. Öyle ki taraflar arasında barışın sağlanması için bir anlaşmadan daha fazlasına ihtiyaç duyulmaktadır (Wallensteen, 2002: 8). Bu bağlamda, dördüncü aşama olarak, tüm tarafların rızasını gerektiren “onaylama” sürecine ihtiyaç duyulmaktadır. Yani anlaşma, tüm tarafların onayını almalıdır. Nihayetinde son aşama olarak onaylanan anlaşmanın silahsızlanma, eski savaşçıların terhis ve topluma tekrar entegre olması, geçiş önlemlerinin alınması, insan haklarının korunması, ekonomik iyileştirme, mültecilerin yerleşimi gibi pek çok durumu ifade eden “uygulama”ya geçilmektedir (Özerdem, 2013: 97-99). Ancak çatışma çözüm süreci her durumda kolay bir şekilde gerçekleşmemektedir. Bu doğrultuda çatışma çözümünün başarılı bir şekilde yerine getirilmesinin, beş farklı aşama ile gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Özellikle barış anlaşmaları, çatışma çözümünün en önemli aşamasını oluşturmaktadır. Bununla birlikte kalıcı barış, barış anlaşmasının imzalanmasının da ötesinde anlaşmanın onaylanması ve uygulanması da dahil olmak üzere daha kapsamlı bir durumu ifade etmektedir.

Ayrılkçı etnik savaşlar veya egemen bir devlet ile bağımsız yönetim oluşturmaya çalışan bağımsızlık ilan eden bölge arasındaki çatışmalar, çözümün daha zor gerçekleştiği çatışmalar arasında yer almaktadır. Öyle ki bu tür çatışmalar, sadece kimlik grupları arasında değil, aynı zamanda bir devletin bölgesel temelleri arasındaki çatışmalarla da karmaşıklaşmış durumdadır. Dolayısıyla bu çatışmalar, devlet olma ilkeleri olarak self-determinasyon (ayrılıkçılar tarafından iddia edilir) ve ülkesel bütünlüğün korunması (ana devletler -parent states- tarafından iddia edilir) arasındaki çatışmayı ortaya koymaktadır. Bu ilkeler arasındaki gerilimler nedeniyle de, ayrılkçı çatışmalarda müzakere edilen çözümler bir kural olmak yerine istisna olarak kalmaktadır (Pokalova, 2014: 70). Bu doğrultuda çatışma çözümü, çatışmanın doğasına bağlı olarak çözümü daha güç bir süreci de ifade edebilmektedir. Dağlık-Karabağ'daki gibi ayrılkçılar ve ana devlet (parent state) arasında gerçekleşen mücadeleler, çözümün güç gerçekleştiği çatışmalar arasındadır.

Çatışmaların her iki tarafının kâr elde edebileceği şekilde uzlaşma veya anlaşmazlıktan çıkış yolu olarak, iletişimin yeniden canlandırılmasında üçüncü bir tarafa sıklıkla ihtiyaç duyulmaktadır (Mitchell, 1981: 287). Üçüncü tarafın *arabuluculuğu* ile barış müzakerelerinin yürütülmesinin kolaylaşması beklenmektedir (Özerdem, 2013: 74). Müzakere, ciddi farklılıkların bulunmadığı konularda işlem yapmak ve anlaşmalara varmak ile bir anlaşmazlığı veya çatışmayı çözmek üzere yaygın biçimde kullanılan yapılandırılmış bir iletişim ve pazarlık sürecidir.

Müzakerelerde çatışan taraflar gönüllü bir şekilde sorunları tartışmak ve karşılıklı kabul edilebilir bir anlaşmaya varmak için bir araya gelmektedirler. Ancak müzakerelere girişmek ve başlatmak zor ise veya müzakere başlamış ancak bir çıkmaza girmişse taraflar, çatışma ile doğrudan ilgisi olmayan üçüncü bir tarafın yardımını içeren farklı bir anlaşmazlık çözüm sürecine ihtiyaç duyulabilmektedirler (Moore, 2014: 24). Bu yönde bir ihtiyacın sonucunda arabuluculuk, müzakerelerin farklı yollarla sürdürülmesini ifade etmektedir (Bercovitch ve Jackson, 2020: 69).

20. yüzyılın ortalarından itibaren müzakere ve arabuluculuk barış yapımının en önemli unsurları olmuştur (Bercovitch ve Jackson, 2020: 90). Uluslararası düzeyde arabuluculuk görevi, 1945 yılından itibaren Etiyopya İmparatoru ve ABD Dışişleri Bakanı gibi bireylerden, Uluslararası Kızılhaç Komitesi gibi örgütlere kadar araçlar tarafından uygulanmıştır (Mitchell, 1981: 280-281). Soğuk Savaş sonrası dönemde artan etnik-kimlik temelli çatışmalar, ekonomik eşitsizlik ve kaynakların yetersizliği ile birlikte terörizmin farklı biçimleri nedeniyle ortaya çıkan tehditler sonucunda arabuluculuk, daha fazla başvurulan bir yöntem haline gelmiştir (Bercovitch ve Jackson, 2020: 65-66). Bu bağlamda, çatışma çözümünün sekteye uğraması durumunda sıklıkla başvurulan bu yöntemin, barışın tesis edilmesinde önemli bir araç olduğunu söylemek mümkündür. Soğuk Savaş sonrası dönemde Güney Kafkasya'da uzun yıllar donmuş bir mesele olarak beklemiş olan Dağlık-Karabağ, çatışma çözümünde arabuluculuğun önemini göstermesi bakımından önemli bir örnektir.

3.2. Dağlık-Karabağ'da Çatışma Çözüm Süreci

Dağlık-Karabağ çatışmasına yönelik arabuluculuk girişimleri, Rusya-Kazakistan barış planının başarısızlığa uğramasıyla, 1991 yılında savaşın başlamasından kısa bir süre sonra gündeme gelmiştir. İran'ın ateşkes sağlamaya çalıştığı 1992 yılında AGİT, Ermenistan ve Azerbaycan başkanlarıyla doğrudan çalışmak üzere Minsk Grubunu² kurmuştur (Gamaghelyan, 2010: 36-37). Böylece 1992 yılı itibarıyla Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki müzakere süreci AGİT Minsk Grubu'nun arabuluculuğu nezdinde yürütülmeye başlanmıştır.

Dağlık-Karabağ'da meydana gelen işgaller karşısında BM Güvenlik Konseyi 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararları alarak taraflara ateşkes, işgal güçlerinin Azerbaycan topraklarından çekilmesi, müzakerelerin devam etmesi, bölgedeki tüm ekonomik ablukaların kaldırılması yönünde çağrıda bulunmuştur. Ayrıca Ermenistan'dan, BM kararlarına ve AGİT Minsk Grubu girişimlerine uymaları konusunda Dağlık-Karabağ yetkilileri üzerindeki etkisini kullanması da talep edilmiştir. (Gasparyan, 2019: 237). Dolayısıyla, BM'nin tutumu genel olarak savaşı kınayan ve bölgedeki tüm devletlerin ülkesel bütünlüğünü onaylayan, Güvenlik Konseyi kararlarını çıkarmak olmuştur. BM'nin çözüm çabalarını AGİT'e devretmesiyle (Cornell, 2001: 96) örgüt, ilk kez bir çatışmada arabulucu olarak yer almıştır (Cavanaugh, 2017: 5). Bu bağlamda AGİT, Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası bir organizasyon olarak yeniden oluşturulmuş ve özellikle Kafkasya ve Güneydoğu

² AGİT görüşmelerinin Minsk Grubu olarak adlandırılmasında, Dağlık-Karabağ'ın statüsüne ilişkin barış konferansının Belarus'un başkentinde düzenlenmesine yönelik plan etkili olmuştur. AGİT Minsk Grubu'nun diğer üyeleri arasında ise Ermenistan, Azerbaycan, Belarus, Çek

Cumhuriyeti (1993 yılına kadar), Fransa, Almanya, İtalya, Rusya, İsveç, Türkiye, ABD ve Dağlık-Karabağ temsilcileri yer almıştır (Gasparyan, 2019: 2).

Avrupa'daki çeşitli bölgesel çatışma komplekslerinde önemli hale gelmiştir (Wallenstein, 2002: 211). Çatışma çözüm sürecinde arabulucuya başvurulması, barışın tesis edilmesinde arabuluculuk girişimlerinin önemine işaret etmektedir. Bu girişimlerle birlikte Rusya Savunma ve Dışişleri Bakanlarının tasarladıkları anlaşma, Dağlık-Karabağ silahlı güçlerinin yanı sıra Azerbaycan ve Ermenistan Savunma Bakanlıklarınca da kabul edilerek 13 Mayıs 1994'te imzalanmıştır (Gasparyan, 2019: 237). Böylece, Dağlık-Karabağ çatışması büyük ölçüde sona ermiş ve barışçıl müzakerelere ve kapsayıcı siyasi çözüm olasılığına giden süreç başlamıştır (Gasparyan, 2019: 235). Eş başkanlar, Minsk Konferansı'nı başlatmayı mümkün kılacak bir çözüme varmayı hedeflemiştir. Bu kapsamda, Finlandiya ve Rusya tam bir çözümün sağlanması için Temmuz 1995, Eylül 1995 ve Mart 1996'da yazılı teklifte bulunmuştur. Buna göre çözüm; Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saygı ile mültecilerin özgür ve gönüllü geri dönüşlerinin yanı sıra Ermenistan'a engelsiz erişimi de içeren güvenliğin sağlandığı Dağlık-Karabağ'ın özerkliği ilkeleri etrafında ortaya koyulmuştur. Eş başkanların önerisi çatışan taraflarca reddedilmiş ve Minsk Grubu üyeleri diğer tarafın görüşlerini benimsemekle suçlanmıştır (Hakala, 1998: 9).

AGİT Minsk Grubu, 1997 yılında Rusya'nın yanı sıra ABD ve Fransa'nın eş başkan olmaları ile değişime uğramıştır (Gamaghelyan, 2010: 37).1994 ateşkesinden çatışmaların büyük ölçüde alevlendiği 2016 yılına kadar eş başkanlar, taraflara çeşitli barış önerileri sunarak Ermenistan ve Azerbaycan başkanları arasında düzenli toplantılar ayarlamıştır. Öneriler arasında 1997 yılındaki "paket" ve "aşamalı" planları, 1998 yılı "ortak devlet" önerisi ve 2007 yılında "Temel (Madrid) İlkeleri" ön plana çıkmaktadır. Ancak hiçbir belge üzerinde anlaşma sağlanamamış ve çeşitli öneriler farklı zamanlarda taraflardan biri veya diğeri tarafından reddedilmiştir (Gasparyan, 2019: 237-238).

Minsk Grubu'nun paket anlaşması, tarafların iç egemenliğini desteklerken Dağlık-Karabağ'ın statüsünü de içeren tüm anlaşmazlık konularında kapsayıcı anlaşmaya varmalarını önermiştir. Bu öneri, Karabağ Ermenileri tarafından reddedilmiş ancak Ermenistan ve Azerbaycan tarafından kabul edilmiştir. Aşamalı öneri, Ermenilerin Dağlık-Karabağ dışında işgal altındaki Azeri topraklarından (Dağlık-Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan Laçın hariç olmak üzere) çekilmesi, yerinden edilmişlerin evlerine geri dönmesi, ekonomik ambargoların kaldırılması ve ancak bu önlemler uygulandıktan sonra Dağlık-Karabağ'ın statüsüyle ilgili son tartışmalara devam edilmesi çağrısında bulunmuştur. Azerbaycan ve Ermenistan koşullu olarak bu planı kabul etmişler de Karabağ'daki Ermeni yetkililer herhangi bir görüşme başlamadan önce bağımsızlıklarının güvence altına alınmasını talep ederek planı reddetmişlerdir. 1998 yılında ise Minsk Grubu, Dağlık-Karabağ'ın ayrılık hakkına sahip olmayacak şekilde de facto bağımsız olmasını öngören ortak devlet önerisini ortaya koymuştur. Bu plan da Ermenistan ve Karabağ'daki Ermeni yetkililer tarafından kabul edilmekle birlikte Azerbaycan tarafından reddedilmiştir (Huseynov, 2010: 14-15).

Bir başka girişim olan 29 Kasım 2007 tarihli Madrid ilkelerinde ise Dağlık-Karabağ'ın çevresindeki işgal edilmiş yerlerin boşaltılması, Ermenistan'ı Dağlık-Karabağ'a bağlayan koridorun açılması, yerinden edilmişlerin yerlerine geri dönmeleri, Dağlık-Karabağ Ermenilerine kendilerini idare etme hakkı tanınması, Dağlık-Karabağ'ın hukuki statüsünün belirlenmesi gerektiği üzerinde durulmuştur (Sapmaz ve Sarı, 2012: 5). Azerbaycan çatışmada kendisini toprakları işgal edilen ve ülkesel bütünlüğü ihlal edilen mağdur taraf olarak görmüştür. Azerbaycan hükümetinin çatışmaya yaklaşımı, Dağlık-Karabağ'ın kültürel ve ekonomik özerkliğe sahip olabileceği ancak bağımsızlığa sahip olamayacağı şeklindedir. Azerbaycan aynı zamanda Dağlık-Karabağ'ın statüsüne yönelik müzakerelere ön koşul olarak, Ermeni güçlerinin Azerbaycan illerinden koşulsuz bir şekilde çekilmesini ve Azeri mültecilerin bu bölgelere geri dönmelerini talep etmiştir. Azerbaycan çatışmanın barışçıl bir şekilde çözümüne bağlı kalmayı taahhüt etmiş, Dağlık-Karabağ'ın statüsünü değiştirmeye kesinlikle karşı çıkmıştır (Gasparyan, 2019: 242-243).

Dağlık-Karabağ Ermenileri, kendi kaderini tayin hakkı üzerinde dururken buna karşılık Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü üzerinde durması ve her iki taraf için de Dağlık-Karabağ'ın stratejik konumu nedeniyle önemli bir alan olması, çatışmanın çözümsüzlüğünde rol oynamıştır (Söker, 2017: 560).Böylece taraflar, mevcut statükoyu koruyarak büyük çatışmalardan kaçınmayı tercih etmişlerdir (Huseynov, 2010: 18). Dolayısıyla 1992 yılında Minsk Grubu'nun arabuluculuğunda yürütülmeye başlanan müzakereler 2020 yılına kadar bir sonuç vermemiştir. Her iki çatışan taraf da bölgenin kontrolünü sağlamayı bu nedenle de taleplerinden ödün vermemeyi tercih etmiştir.

Çatışma çözümünü geciktiren temel başarısızlık, küresel aktörlerin kendi çıkarlarını önceleyen yaklaşımları ile ilgili olmuştur. Öyle ki AGİT öncülüğünde yürütülen müzakereler, her iki taraf ve özellikle de Azerbaycan için tatmin edici bulunmamıştır (Kurt, 2021). Dolayısıyla küresel aktörlerin arabuluculuk vasıtasıyla çatışan taraflar üzerinden kendi çıkarlarını hayata geçirmeye çalıştığı Dağlık-Karabağ'da kapsamlı bir çözüm, taraflar arasında çatışmaların yeniden alevlendiği 2020 yılına kadar mümkün olmamıştır. Diğer bir ifadeyle, Dağlık-Karabağ'da müzakere aşamasından taraflar arasında barış anlaşmasının imzalandığı aşamaya geçilmesi 28 yıl gibi uzun bir sürede mümkün olabilmıştır. Bu durum, bahse konu çatışmadan hareketle, çatışma çözümünde arabuluculuk işlevlerinin önemini gözler önüne sermesinin yanı sıra, ilgili aktörlerin bölgeye yönelik yaklaşımlarının, sürecin sekteye uğramasında ne şekilde etkili olduğunu da göstermektedir.

3.3. Dağlık-Karabağ'a Yönelik Çatışma Çözüm Sürecinde ABD ve Rusya'nın Yaklaşımları

Karabağ müzakere süreci, güç temelli sıfır toplamlı oyunda³ (*zero sum game*) çatışan tarafların kilit rol oynadığını göstermiştir. Ermenistan, Azerbaycan'ın Dağlık-Karabağ üzerindeki iddiasından vazgeçmesini talep ederken diğer yandan Azerbaycan ise sahip olduğu kaynaklar ve daha geniş ekonomik potansiyeli nedeniyle mağlup olan taraf

³Uzun vadede mevcut statüko cazip olmasa da Ermenistan ve Azerbaycan, çatışmayı sıfır toplamlı bir oyun (*zero sum game*) olarak görmekte ve müzakere sürecinde herhangi bir ilerlemeye yol açacak şekilde tavizde

bulunmak istememektedirler(Center for Security Studies (CSS) Analysis in Security Policy, 2013: 2).

yaklaşımını reddetmiştir (Huseynov, 2010: 17). Bu bağlamda üçlü eş başkanlık yapısıyla Minsk Grubu olarak Moskova, Paris ve Washington, çatışma sonrası çözümün sağlanmasında önemli rol oynayacak aktörler olarak ön plana çıkmıştır. Ancak eş başkanların enerji, güvenlik ve ticaret konularında Ermenistan ve Azerbaycan ile aralarındaki ikili meseleler, eş başkanları Güney Kafkasya'da politik oyuncular haline getirmiştir (Waal, 2010: 164-165). Bu bakımdan Dağlık-Karabağ, bölgesel bir sorun olmanın ötesinde güç mücadelesinin verildiği siyasi bir alan haline gelmiştir (Öztarsu, 2012: 245).

Dağlık-Karabağ meselesinde uzlaşa sağlanmasına yönelik teşvik edici çok az sebebe sahip Fransa, çatışma çözümüne yönelik aktif bir yaklaşım benimsememiştir (Gamaghelyan, 2010: 46). Bu kapsamda ABD ve Rusya çatışma çözümüne yönelik daha fazla ön plana çıkan aktörler olmuştur. Esasında ABD ve Rusya, 1945'ten beri çok sayıda çatışmanın arabuluculuğunda yer almıştır. Sahip oldukları geniş askeri ve ekonomik kaynaklar ile dünya çapındaki çıkarları, iki süper gücün yerel çatışmalara müdahale etmesinde ve çatışmaların sonucunu etkilemesinde güç ve motivasyon kaynağı oluşturmuştur (Touval, 1992: 232). Benzer durum, Soğuk Savaş sonrası dönemde Rusya ve ABD'nin Dağlık-Karabağ çatışma çözüm sürecine yönelik yaklaşımlarında da belirleyici olmuştur Her iki aktörün de Kafkaslar'a yönelik ilgiye sahip olması arabuluculuk sürecinde hangi motivasyonlarla hareket edecek olduklarına dair ipucu vermektedir.

Rusya, Güney Kafkasya'daki Eski Sovyet Cumhuriyetleri'nin ekonomileri üzerinde gerek doğrudan yatırımlar gerek stratejik ihracat yollarının kontrolü ile bölgeyle uzun süredir ilgilenmektedir (Oskanian, 2013: 134). Bölgeyi kendi etki alanı olarak gören Rusya, Dağlık-Karabağ meselesinin hukuk kuralları yerine kendi çıkarları doğrultusunda çözülmesine dikkat eden yaklaşımı benimsemiştir (Yılmaz ve İsmayilov, 2011: 14). Diğer yandan ABD ise yeni petrol kaynakları arayışı nedeniyle Hazar Havzası'na ilgi duymaktadır (Croissant, 2007: 353). Hazar petrolüne yatırım yapan ABD petrol şirketleri, yeni bir savaşın yatırımlarını tehlikeye atabileceğinden endişe ettiğinden, Azerbaycan ve Ermenistan arasında kalıcı bir barış ve ilişkilerin geliştirilmesi yaklaşımı ile hareket etmiştir. Ayrıca Azerbaycan ve Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesi daha fazla bölgesel entegrasyon sağlayacak ve ABD'nin bölgedeki etkisini artıracak bir gelişme olarak değerlendirilmiştir (Gamaghelyan, 2010: 45-46). Bu kapsamda, ABD ve Rusya Minsk Grubu eş başkanları olmalarının yanında, Güney Kafkasya'ya yönelik ilgileri nedeniyle de Dağlık-Karabağ'a yönelik çatışma çözümünde daha fazla öne çıkan aktörler olmuştur. Rusya bu konuda çatışmanın kendi kontrolünde ve çözümsüz kalmasına dikkat ederken, ABD ise bölgeye yönelik çıkarlarının tehlikeye girmemesi için bölgede kalıcı bir barışı desteklemiştir.

Rusya'nın meselenin çözümsüz ve kendi denetiminde kalmasına dikkat eden yaklaşımının arkasında iki sebep vardır. Eğer Dağlık-Karabağ meselesi çözülsün, Ermenistan'ın Moskova'ya bağımlılığı azalmış olacaktır. Ayrıca Azerbaycan'ın sahip olduğu enerji sayesinde, Avrupa ve ABD ile yakınlaşma ihtimali artmış olacaktır (Söker, 2017: 563). Dolayısıyla Rusya, Minsk Grubu ile başından beri ilgili olurken, uluslararası bir örgütün yerini

almasına ve Kafkasya'daki çıkarlarını engellemesine izin vermemeye çalışmıştır (Cornell, 2001: 99). Örneğin, 1998 yılında Dağlık-Karabağ çatışmasına yönelik önerilen "ortak devlet" planı (benzer plan daha önce Abhazya ve Transdinyester'de de Rusya tarafından kullanılmıştır), çatışmaya yönelik herhangi bir uzun dönemli çözümü önleyecek şekildedir (Cornell, 2001: 112). Bu durum, Rusya'nın bölgeye yönelik ikili yaklaşımına işaret etmektedir. Minsk Grubu eş başkanı olan Rusya, bir taraftan çözümün parçası olarak arabuluculuk misyonunu üstlenirken, diğer taraftan da bölgeye yönelik ilgisiyle çatışmanın çözümsüz ve kendi kontrolünde kalmasına dikkat etmiştir.

Minsk Grubu eş başkanlığına yükselen ABD ise Karabağ müzakerelerinde daha aktif arabulucu olarak hareket etmiştir (Croissant, 2007: 361). ABD, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen sonrasında Rusya'nın Kafkasya'ya yönelik politikalarıyla ilgilenmemiştir. ABD'nin Kafkasya'ya yönelik politikası, temelde Hazar enerji kaynakları ile ilgili olup, bu kaynakların doğu-batı enerji koridoru aracılığıyla dünya pazarlarına taşınmasına öncelik vermiştir. ABD, AGİT'in ateşkesin temel aktörü olmasını, ateşkesi sürdürmesini ve Dağlık-Karabağ çatışmasının çözümünü sağlamanı istemiştir. Ancak ABD yönetimi, Ermeni lobisinin etkisi altında bulunan ABD Kongresi tarafından kısıtlanmıştır (Kasım, 2012: 233-234). 11 Eylül saldırıları sonrasında ise ABD'nin Kafkas politikasında değişiklik meydana gelmiştir. Bu değişiklikte, Azerbaycan'ın askeri anlamda Afganistan ve Irak operasyonlarına yönelik katkısı etkili olmuştur. Böylece ABD, Kafkaslardaki aktif askeri varlığı ile birlikte bölgedeki etkisini artırarak, Rusya'nın baskın rolüne zarar vermiştir. Ayrıca 2008'de Rusya'nın Gürcistan müdahalesi de bölgesel parametreleri değiştirerek Batılı ülkelerin Rusya'ya bakışını etkilemiştir (Kasım, 2012: 237).

Bu bağlamda Minsk Grubu eş başkanları olarak ABD ve Rusya'nın Kafkasya'ya yönelik ilgileri, iki aktörün doğrudan çıkarları ile ilgili olmuştur. Bir tarafta bölgeyi kendi kontrolünde tutmayı hedefleyen Rusya ve diğer yandan da bölgede barışın sağlanmasını Hazar Denizi'ne yönelik ilgisi nedeniyle gerekli gören ABD yaklaşımları, Dağlık-Karabağ üzerinden giderek karşılıklı mücadeleye dönüşmüştür. Diğer bir ifadeyle, başlangıçta bölgeye yönelik çok fazla ilgi göstermeyip çatışma çözümünü AGİT'e bırakan ABD'nin, 11 Eylül sonrasında bölgeye yönelik ilgisini artırmasının Rusya tarafından endişe ile karşılanması ve 2008'deki Gürcistan müdahalesi ile ABD'nin Rusya'ya yönelik yaklaşımında meydana gelen değişim, bölgede iki aktörün Dağlık-Karabağ üzerinde uzun süre devam edecek mücadelesine işaret etmektedir.

4. Dağlık-Karabağ'da Geciken Çözümün Arka Planı: Güç Dengesi Sistemi

Sovyetler Birliği döneminde ABD-Sovyet küresel rekabeti bağlamında gerçekleşen arabuluculuklarda, süper güçlerin çatışan taraflar üzerinde baskı kurma isteği sınırlı kalmıştır. ABD ve Sovyetler Birliği, çatışmayı çözmeye istediğinden ziyade müttefikleriyle ilişkilerini korumayı önclemiştir (Touval, 1992: 245). Örneğin ABD'yi arabuluculuk yapmaya iten sebepler arasında, Sovyetler Birliği'nin bir çatışmaya müdahale etmek suretiyle etkisini arttırabileceği endişesi yer almıştır (Touval, 1992: 237). Diğer bir ifadeyle ABD, arabuluculuk vasıtasıyla Sovyet etkisini azaltmayı

hedeflemiştir. Benzer durum, Sovyet sonrası dönemde ABD-Rusya rekabetinin Dağlık-Karabağ üzerinde nasıl devam ettiğini göstermektedir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından bugüne Güney Kafkasya, Rusya ile Batı ve özellikle de ABD arasında ciddi bir rekabet alanı olarak görülmeye başlanmıştır (Markedonov ve Suchkov, 2020: 188). Bölgeyi kendi etki alanı olarak görmeye devam eden Rusya da dahil olmak üzere önemli bölgesel aktörler tarafından çevrili Güney Kafkasya'da yer alan Ermenistan ve Azerbaycan'ın kendi güvenliklerini bağımsız bir şekilde sağlayamaması, dış güçlerle ittifak kurmalarını gerektirmiştir. Bu durum, dış güçler arasındaki gerilimleri tırmandıracak şekilde dış güçlerin çıkarlarının birbirine karşı mücadelesine yol açmıştır (Huseynov, 2010: 29). Nitekim Dağlık-Karabağ meselesinin uzun yıllar çözümsüz kalmasında ve daha da kötüleşmesinde, bölgedeki temel aktörler arasındaki güç politikaları etkili olmuştur (Center for Security Studies (CSS) Analysis in Security Policy, 2013: 3). Bu bakımdan Azerbaycan ve Ermenistan'ın Dağlık-Karabağ üzerindeki mücadeleyi yürütebilmek için dış güçlerin desteğine ihtiyaç duyması, çatışmayı şekillendiren unsur olarak dış aktörlerin bölgedeki güç mücadelesine zemin hazırlamıştır.

Kafkasya üzerinde özellikle zengin enerji kaynaklarını temel alan mücadele, zamanla güç dengesine evrilmiş durumdadır ve bu denge, küresel aktör olarak ABD ve buna karşılık bölgesel bir aktör olarak Rusya tarafından oluşturulmuştur (Üren, 2016: 19). Devletler arasındaki güç mücadelesinin sonucunda meydana gelen denge durumunu ifade eden güç dengesi (*balance of power*) üç şekilde oluşmaktadır. Devletler açısından gücü koruyan yaklaşımlar statükoya, gücü artıran yaklaşımlar emperyalizme ve gücü gösteren yaklaşımlar ise prestij politikalarına işaret etmektedir. Bu yaklaşımların hiçbirinin mutlak hakimiyeti söz konusu olamayacağından, nihayetinde mevcut güçler arasında bir denge durumu ortaya çıkmaktadır (Tanrıseven, 2019: 57). Dağlık-Karabağ meselesi, statükonun korunmaya çalışıldığı ve bu sayede güç dengesinin meydana geldiği çatışma durumuna örnektir. Ülkedeki bu durum ise çatışmanın uzun yıllar çözümsüz kalmasına yol açmıştır.

Karabağ meselesine yönelik çatışma çözümünün gecikmesinden en fazla fayda sağlayan devlet Rusya olmuştur. Rusya'nın temel hedefi, çatışmanın devamını önlemek suretiyle Azerbaycan ve Ermenistan'ın yeterince güçlenmesini engellemek ve bu iki devleti dış desteğe muhtaç bırakmaya çalışmaktır (Kuduban ve Kaya, 2018: 934). Bu bakımdan Rusya, bir yandan Ermenistan ile stratejik ittifak oluştururken diğer yandan da Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü kabul etmiştir (Markedonov ve Suchkov, 2020: 186). Bu kapsamda Rusya üç aşamalı dengeleme stratejisi izlemiştir. Rusya, Ermenistan ile askeri bir ittifakı koruyarak Azerbaycan'ı dengelemiştir; her iki ülkeyi topyekun bir savaştan caydırmak amacıyla silah sağlamış, Batı etkisini dengelemek ve donmuş çatışmayı çözmek üzere olası NATO müdahalesini engellemek amacıyla her iki tarafla da askeri işbirliğini sürdürmüştür (Sushentsov ve Neklyudov, 2020: 133). Böylece Rusya, Ermenistan-Azerbaycan rekabeti karşısında çatışmanın her iki tarafı için de ateşkese aracı, arabulucu ve silah tedarikçisi olarak hareket etmiştir. Rusya'nın çatışan taraflara silah sağlaması, rekabetin devam etmesinde kritik

derecede önemli olmuş ve dolayısıyla Rusya, bu çatışmada sonucu belirleyen olarak değil, bunun yerine oyun bozan (*spoiler*) ve mümkün kılıcı (*enabler*) olarak hareket etmiştir (Broers, 2015: 564).

Diğer yandan ABD, Rusya'nın "yakın çevre" politikasını açıklayıp Atlantikçi çizgiden Avrasyacı bir çizgiye geçene kadar Rusya'nın eski Sovyet topraklarında baskın bir aktör olabileceğini tahmin etmemiştir. Bu nedenledir ki ABD, 1993 yılına kadar Rusya'nın Kafkasya'daki enerji ve güvenliği dikkate alan politikalarından endişe etmemiştir (Kasım, 2012: 231). ABD, Azerbaycan'a karşı Ermenistan'ın güvenliğini sağlarken, diğer yandan Azerbaycan'ı iyi bir müttefik ve 11 Eylül saldırılarından sonra birliklerinin Afganistan'a taşınmasında bir hava koridoru olarak görmüştür (Yıldırım, 2012: 10). Bu yönde bir ABD yaklaşımı, Azerbaycan ile olan ilişkilerinin yanı sıra, Kongre'deki Ermeni lobisinin de tüm ABD yönetimlerinin Erivan ile dostane ilişkiyi sürdürmesinde etkili olmasıyla ilgilidir (Oskanian, 2013: 142). Diğer bir ifadeyle, Kongre'deki Ermeni lobisi, ABD'nin Ermenistan ile olan ilişkilerinde belirleyici rol oynamıştır. Bu bakımdan ABD, bir yandan Azerbaycan ile iyi ilişkiler geliştirirken diğer yandan da Ermeni lobisi nedeniyle Ermenistan ile ilişkilerini sürdürmeye dikkat etmiştir. ABD'den farksız bir biçimde Rusya'nın bölgeye yaklaşımı da çatışan tarafların her ikisini desteklemek şeklinde olmuştur. Böylece Rusya meseleyi kendi kontrolünde tutarak bölge üzerinde etkisini sürdürmeye dikkat etmiştir. Görüldüğü üzere gerek Rusya gerekse de ABD bir taraftan çatışan taraflar arasında bir denge sağlamaya çalışmakta diğer yandan da arabulucu olarak çatışma çözümünde yer almaktadırlar.

Moskova, özellikle 2008 yılında, Gürcistan üzerindeki gücünü kaybettikten sonra Erivan ve Bakü arasındaki dengeyi sürdürmeye dikkat etmiştir (Markedonov ve Suchkov, 2020: 188). Rusya'nın çatışma çözümüne yönelik hem Minsk sürecine destek vermesi hem de Ermenistan'ı kaybetmeyecek şekilde hareket etmesi, bölgedeki etkinliğinin, Dağlık-Karabağ sorunun varlığına bağlı olması ile ilgilidir. Rusya için Ermenistan, ABD'ye karşı bir denge unsuru olmuştur (Şıhaliyev ve Yılmaz, 2015: 35; Kazimirov, 2014: 300). Dağlık-Karabağ çatışmasının, Rusya'nın Güney Kafkasya'da siyasi ve askeri nüfuzunu artırmasına imkân sağlayacak şekilde ilerlemesi ise zaten sorunlu olan Rusya-ABD ilişkilerini daha da güçleştirmiştir (Cavanaugh, 2017: 5).

ABD'nin bölgeye yönelik temel endişesi, Rusya'nın Kafkaslar'da artmaya başlayan hâkimiyetiydi. Özellikle 2008 Gürcistan müdahalesinden sonra, Rusya'nın Ermenistan üzerindeki etkisi, bölgesel istikrar için tehlikeli görülmeye başlanmıştır (Kasım, 2012: 238). Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki birkaç yılda Rusya'yı bölgede istikrar sağlayıcı önemli bir aktör olarak gören ABD, Rusya'nın niyetinin ve "yakın çevre" politikasının bölgesel istikrara katkı sağlamayacağını ve Rusya'nın eski Sovyet cumhuriyetleri üzerinde kontrol sağlamak amacıyla askeri güç kullanmaktan çekinmeyeceğini fark etmesiyle değişmeye başlamıştır. Ülke içi kısıtlamalara rağmen ABD, meselenin çözümüne yönelik çabalarını yoğunlaştırmıştır. Ancak ABD Kongresi'ndeki Ermeni lobisi, ABD'nin Dağlık-Karabağ meselesini destekleyen girişimlerini engellemiştir. Çünkü herhangi bir anlaşma, Azerbaycan'a kıyasla Ermenistan tarafından daha fazla taviz anlamını

taşımaktadır (Kasım, 2012: 241). Bu bakımdan özellikle 2008 yılından sonra ABD için Rusya'nın faaliyetleri endişe verici olmaya başlamıştır. ABD her ne kadar çatışmanın çözümünden yana olsa da ABD Kongresi'ndeki Ermeni çoğunluk dikkate alındığında bunun mümkün olmadığını anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda, Soğuk Savaş sonrası dönemde birçok bölgede karşı karşıya gelen iki aktör olarak ABD ve Rusya, Dağlık-Karabağ meselesine yönelik çatışma çözüm sürecinde de kendi ilgi ve çıkarlarından ayrı bir çözüm ortaya koyamamıştır. Özellikle 2008 yılında Rusya'nın Gürcistan müdahalesi, ABD'nin bundan sonra Rusya'nın bölgedeki gücünü dengelemeye çalışan bir aktör olarak bölgedeki etkinliğini artırmasına yol açmıştır. Bu durum, çatışan tarafların çözüm sürecine şüpheyle yaklaşmasının yanı sıra çatışmanın uzun yıllar çözümsüz kalmasında da önemli rol oynamıştır. Diğer bir ifadeyle, Rusya ve ABD tarafından korunmaya çalışılan güç dengesi çatışma çözümünü geciktirmiştir. Güç dengesinin sağlanmasında ise çatışan taraflar olarak Azerbaycan ve Ermenistan'ın dış güçlere olan ihtiyacı belirleyici olmuştur.

Donmuş bir çatışma alanı olmasına karşın zaman zaman sınırda çatışmaların yaşandığı bölgede, en son 2016 yılında büyük bir hareketlilik yaşanmıştır. 2016 yılından sonra ise 2020'de Ermenistan saldırılarına Azerbaycan'ın karşılık vermesiyle çatışmalar yoğunlaşmıştır. Böylece Dağlık-Karabağ'da hareketlilik yeniden başlamış ve durum Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir savaşı tetiklemiştir.

2020 yılında Dağlık-Karabağ'da yaşanan hareketlilik, güç dengesi sistemindeki değişime işaret etmektedir. Kurt'un (2021) da ifade etmiş olduğu gibi bu değişimin arkasında birçok faktör mevcuttur. Bunlardan bir tanesi, Minsk Grubu arabuluculuğunun çözüme yönelik bir sonuç vermemiş olmasıdır. Küresel aktörlerin çıkarları doğrultusunda hareket eden müzakerelerden tatminsiz ayrılan Azerbaycan için bu şekilde bir sonuca varılamayacağı algısı güçlenmiştir. Bu nedenle Azerbaycan, 2000'li yılların ortası itibariyle askeri inşa faaliyetleri yürütmeye başlamıştır. Diğer yandan, enerji kaynaklarının dış pazara nakli konusunda da güçlü bir Azerbaycan, Rusya karşısında avantajlı bir konuma ulaşmıştır. Ayrıca Azerbaycan, enerji üretimi ve sahip olduğu bölgesel ekonomik gücü ile de önemli bir aktör haline gelmiştir. Azerbaycan'ın gücünde meydana gelen göreceli artış, 2020 yılı savaşında Rusya'nın neden doğrudan Ermenistan safında yer almak yerine tarafsız kalmayı tercih ettiğini açıklamaktadır. Bu bağlamda, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in arabuluculuğunda sağlanan barış anlaşması, doğrudan bölgede Azerbaycan'ın artan gücünün ve ayrıca Türkiye'nin de Azerbaycan'a yönelik desteklerinin sonucudur (Maynes, 2020) Böylece barış anlaşması ile çatışma çözümünün önemli bir aşaması gerçekleştirilmiştir.

Bu bağlamda, Dağlık-Karabağ meselesine yönelik barış anlaşmasının imzalanması bölgedeki güç dengelerinde Azerbaycan lehine meydana gelen değişimin sonucunu göstermektedir. Rusya ve ABD'nin destekleriyle devam eden çatışmalar ve bu nedenle iki aktörün bölgede etkinliğini koruduğu mücadele, Azerbaycan'ın askeri ve ekonomik anlamda güçlenmesi neticesinde sonuçlanmıştır. 28 yıldır çözüm bekleyen çatışmaya yönelik barış anlaşmasının imzalanması, çatışma çözümü açısından önemli bir gelişme olmakla birlikte barış anlaşmasının

imzalanmasının barışı her zaman mümkün kılmadığı göz önünde alındığında bundan sonraki sürecin barışın sağlanması adına önem teşkil ettiğini de belirtmek gerekmektedir.

5. Sonuç

Dağlık-Karabağ jeostratejik konumu itibariyle çatışmaların merkezinde yer almış, tarihsel süreçte bölgesel ve küresel aktörlerin ilgisini çekmiştir. Sovyetler döneminden kalan Dağlık-Karabağ meselesi, taraflar arasında zaman zaman çatışmaların yaşandığı donmuş bir çatışma alanı olarak uzun yıllar çözüm beklemiştir. Dağlık-Karabağ'ın stratejik konumu nedeniyle, taleplerinden vazgeçmeyen Azerbaycan ve Ermenistan, statükonun korunması ve çatışmanın çözümsüz kalması yönünde iki farklı pozisyonda ısrarcı olmuşlardır. Meselenin çözümüne yönelik AGİT Minsk Grubu arabuluculuğunda başlayan müzakere süreci ise çözüme yönelik önemli bir adım atamamıştır. Bu durum büyük ölçüde, Minsk Grubu eş başkanları olarak ABD, Rusya ve Fransa'nın çatışan taraflarla var olan ikili çıkarları nedeniyle, çözüme yönelik bir adım atma isteksizliğinden kaynaklanmıştır. Eş başkanlar kendi çıkarları doğrultusunda bölgeye yönelik yaklaşım benimsemişler ve çatışmaların devam etmesini bölgedeki etkinliklerinin devamı açısından gerekli görmüşlerdir.

Esasında Fransa, çözüme yönelik çok fazla ilgiye sahip olmaması nedeniyle aktif bir yaklaşım benimsememiştir. Fransa'nın aksine Rusya ve ABD, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde süper güç konumları ve dünyanın birçok yerinde sahip oldukları çıkarları nedeniyle çok sayıda çatışmada arabulucu olarak hareket etmişlerdir. Arabuluculuk işlevleri ile iki süper güç çatışmaların sonucuna etki edebilmiştir. Öyle ki bu durum Dağlık-Karabağ çatışmasının çözüm sürecinde de belirginlik kazanmış ve Rusya ve ABD'yi bölgede politik oyuncular haline getirmiştir.

Rusya, meselenin çözümsüz ve kendi kontrolünde kalmasına dikkat ederken ABD çözümün sağlanması ve bu konunun Minsk Grubu'na bırakılması gerektiği üzerinde durmuştur. ABD, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Rusya'yı bölgede bir tehdit olarak görmemiştir. Barışın tesisini önceleyen ABD, her ne kadar görüşmelerde çözüme yönelik arabulucu olarak hareket etmişse de ABD'deki Ermeni lobisinin varlığı nedeniyle ABD'nin etkisi kısıtlanmıştır. Bu kapsamda, gerek Rusya gerek ABD çatışan tarafların her ikisine de destek sağlayarak bir yandan çatışmaların devam etmesinde etkili olurken diğer yandan da çözümün bir parçası olarak arabulucu olarak hareket etmişlerdir. Bununla birlikte özellikle 2008'de Rusya'nın Gürcistan'a müdahale etmesi ABD'nin Rusya'ya yönelik yaklaşımını değiştirmiş ve ABD bundan sonra bölgede Rusya'yı bir tehdit ve dengelenmesi gereken bir unsur olarak görmeye başlamıştır. Bu bakımdan Dağlık-Karabağ bir taraftan Rusya ve ABD'nin arabulucu olarak ön plana çıktıkları ancak diğer taraftan da çatışan tarafları desteklemek suretiyle mücadele verdikleri bir alana dönüşmüştür. Dağlık-Karabağ üzerinde sağlanmış olan bu güç dengesi, meselenin 2020 yılına kadar donmuş olarak devam etmesinde etkili olmuştur.

Bu bağlamda, arabuluculuk misyonunun Azerbaycan ve Ermenistan üzerinden küresel aktörlerin bölgeyi kontrol etmelerinde önem teşkil etmesi, bu misyonun işlevlerinin

bireysel olarak aktörlerin çıkarları nedeniyle nasıl sekteye uğradığını ortaya koymaktadır. Diğer bir ifadeyle, Rusya ve ABD tarafından sağlanan güç dengesi nedeniyle arabuluculuk işlevleri Dağlık-Karabağ'da sekteye uğramıştır. 2020 yılında Dağlık-Karabağ'da çatışmaların yeniden başlaması ile bölge tekrar hareketlilik kazanmıştır. Ancak bu kez Güney Kafkasya'da daha güçlü bir Azerbaycan faktörünün varlığı, bölgedeki güç dengelerinde değişime işaret etmektedir. Azerbaycan'ın giderek Kafkas coğrafyasında önemli bir aktör haline gelmesi, Rusya'nın 2020 Dağlık-Karabağ Savaşı'nda tarafsız kalmasında etkili olmuştur. Böylece Kafkaslar'da ekonomik ve askeri anlamda güçlü bir Azerbaycan 10 Kasım 2020'de barış anlaşmasının imzalanmasına giden süreçte belirleyici faktör olmuştur.

Kaynakça

- Aydın, M. (2012). Kafkasya'nın Değişen Dinamikleri: 1989-2012. *Kafkasya'da Değişim Dönüşüm: Avrasya Üçlemesi III*. M. Aydın (drl.). Nobel Yayınları, Ankara, 1-3.
- Bercovitch, J. & Jackson, R. (2020). *Yirmi Birinci Yüzyılda Çatışma Çözümleri: İlkeler, Yöntemler ve Yaklaşımlar*. (Çev. H. Özer), Adres Yayınları, Ankara.
- Broers, L. (2015). From "Frozen Conflict" to Enduring Rivalry: Reassessing the Nagorno Karabakh Conflict, *Nationalities Papers. The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 43(4), 556-576. Doi: 10.1080/00905992.2015.1042852.
- Cavanaugh, C. (2017). *Renewed Conflict Over Nagorno-Karabakh*. Council on Foreign Relations, New York.
- Center for Security Studies (CSS) Analysis in Security Policy(2013). *Nagorno-Karabakh: Obstacles to a Negotiated Settlement (No: 131)*. CSS. Zurich.
- Cornell, S. E. (2001). *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*. Routledge Curzon, London.
- Croissant, M. P. (2007). U.S. Interests in the Caspian Sea Basin. *Comparative Strategy*, 16(4), 353-367. <https://doi.org/10.1080/01495939708403121>.
- Doğan, G. (2020). Dağlık Karabağ Meselesi: Bölgesel Güvenlik Dinamikleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 22(2), 167-181.
- Erkan, A. Ç. & Eminoğlu, A. (2019). Dış Politikada Enerjinin Materyalleştirilmesi ve Rusya Federasyonu, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(4), 316-333. <http://dx.doi.org/10.11611/yead.641097>.
- Freizer, S. (2014). Twenty Years After the Nagorno Karabakh Ceasefire: An Opportunity to Move Towards More Inclusive Conflict Resolution. *Caucasus Survey*, 1(2), 109-122. doi: 10.1080/23761199.2014.11417295.
- Gamaghelyan, P. (2010). Rethinking the Nagorno-Karabakh Conflict: Identity, Politics, Scholarship. *International Negotiation*, 15, 33-56. doi: 10.1163/157180610X488173.
- Gasparyan, A. (2019). Understanding the Nagorno-Karabakh Conflict: Domestic Politics and Twenty-five Years of Fruitless Negotiations: 1994-2018. *Caucasus Survey*, 7(3), 235-250. <https://doi.org/10.1080/23761199.2019.1674114>.
- Geukjian, O. (2012). *Ethnicity, Nationalism and Conflict in the South Caucasus, South Caucasus: Nagorno-Karabakh and the Legacy of Soviet Nationalities Policy*. Ashgate, USA.
- Hakala, T. (1998). The OSCE Minsk Process: A Balance After Five Years. *Helsinki Monitor*, 9(1), 5-14. <https://doi.org/10.1163/157181498X00015>.
- Huseynov, T. (2010). Mountainous Karabakh: New Paradigms for Peace and Development in the 21st Century. *International Negotiation*, 15(1), 7-31. doi: 10.1163/157180610X488164
- Kakachia, K. K. (2011). Challenges to the South Caucasus Regional Security Aftermath of Russian-Georgian Conflict: Hegemonic Stability or
- New Partnership? *Journal of Eurasian Studies*, 2(1), 15-20. doi:10.1016/j.euras.2010.10.005.
- Kasım, K. (2012). American Policy Toward the Nagorno-Karabakh Conflict and Implications for its Resolution. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 32(2), 230-244. <https://doi.org/10.1080/13602004.2012.694667>.
- Kazimirov, V. (2014). *Peace to Karabakh: Russia's Mediation in the Settlement of the Nagorno-Karabakh Conflict*. Ves Mir Publishers, Moscow.
- Krüger, H. (2010). *The Nagorno-Karabakh Conflict A Legal Analysis*. Springer, New York.
- Kuduban, A. & Kaya, M. (2018). Karabağ Sorununa Uluslararası Güçlerin Yaklaşımları Üzerine Tarihsel Bir Değerlendirme. *Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(21), 923-949.
- Kurt, S. "2020 Karabağ Savaşı Bağlamında Donmuş Çatışma Alanlarını Yeniden Okumak", 28.01.2021, <https://ankasam.org/2020-karabag-savasi-baglamin-da-donmus-catisma-alanlarini-yeniden-okumak/> (erişim tarihi: 28.01.2021).
- Markedonov, S. M. & Suchkov, M. (2020). Russia and The United States in the Caucasus: Cooperation and Competition. *Caucasus Survey*, 8(2), 179-195. <https://doi.org/10.1080/23761199.2020.1732101>.
- Maynes, C. "Rus Barış Gücü Dağlık Karabağ'da Yeni Statükoyu Oluşturdu", 31.12.2020, <https://www.amerikaninsesi.com/a/rusyanin-baris-gucu-daglik-karabagda-yeni-statukoyu-olusturdu/5720262.html> (erişim tarihi: 02.02.2021).
- Mitchell, C. R. (1981). *The Structure of International Conflict*. MacMillan, London.
- Moore, C. W. (2014). *The Mediation Process: Practical Strategies for Resolving Conflict*. Jossey Bass, San Francisco.
- Oskanian, K. (2013). *Fear, Weakness and Power in the Post-Soviet South Caucasus A Theoretical and Empirical Analysis*. Palgrave Macmillan, London.
- Öcal, M. (2017). Türkiye'nin Kafkasya Dış Politikası. S. Demir, P. Gürson ve A. Eminoğlu (ed.), *Türk Dış Politikası: Aktörler, Krizler, Tercihler, Çözümler*. Barış Kitap, Ankara, 593-629.
- Özerdem, A. (2013). *Barış İnşası Kuram ve Uygulaması*. Nobel Kitap, İstanbul.
- Özerdem, F. (2019). *Çatışma ve Barış Üzerine Temel Kavramlar: İçsel, Kişilerarası, Toplumsal ve Küresel Çatışma ve Barış Terminolojisi*. Kriter Yayınları, İstanbul.
- Öztarsu, M. F. (2012). Dağlık Karabağ Sorunu: Çözüm Arayışlarında Minsk Grubu ve Bölgesel Aktörlerin Rolü. N. Akyeşilmen (ed.), *Barışı Konuşmak: Teori ve Pratikte Çatışma Yönetimi*. ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 239-260.
- Pashayeva, G. & Göksel, N. (2011). The Interplay of the Approaches of Turkey, Russia and the United States to the Conflict Over Nagorno-Karabakh. *Center for Strategic Studies*, Baku.
- Pokalova, E. (2015). Conflict Resolution in Frozen Conflicts: Timing in Nagorno-Karabakh. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 17(1), 68-85. <https://doi.org/10.1080/19448953.2014.986378>.
- Sapmaz, A. & Sarı, G. (2012). Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan Tarafından Kuvvet Kullanım Olasılığının Analizi. *Security Strategies Journal*, (15), 1-31.
- Söker, Ç. (2017). Dağlık-Karabağ Sorununun Çatışmayı Çözme Perspektifinden İncelenmesi. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(16), 555-574. doi:10.9775/kauibfd.2017.027.
- Sushentsov, A. & Neklyudov, N. (2020). The Caucasus in Russian Foreign Policy Strategy. *Caucasus Survey*, 8(2), 127-141. <https://doi.org/10.1080/23761199.2020.1759888>.
- Şihaliyev, E. & Yılmaz, R. (2015). Ermenistan-Azerbaycan Çatışması: Çözüm Yolundaki Temel Sorunlar ve Gelecek Senaryoları. *Bilgi Strateji*, 7(13), 31-54.
- Tanrısever, O. F. (2019). Güç. *Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar*. A. Eralp (drl.). İletişim Yayınları, İstanbul, 53-105.
- Taşkıran, H. (2018). SSCB Sonrası Türkiye Siyasetinin Karabağ Mesaisi 1991-1994. *Bülent Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 1065-1071.

Touval, S. (1992). The Superpowers as Mediators. J. Bercovitch & J. Z. Rubin (Ed.), *Mediation in International Relations*. St. Martin's Press, New York, 232-248.

TRT Haber, "Azerbaycan-Ermenistan Geriliminde Sonuçsuz Kalan Diplomatik Çabalar", 30.09.2020, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/azerbaycan-ermenistan-geriliminde-sonuc-suz-kalan-diplomatik-cabalar-519659.html> (erişim tarihi: 28.01.2021).

Üren, M. (2016). Çıkar ve Güç Dengesi Kısılcındaki Ahıska Türkleri Sorunu. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 1-39.

Waal, T. de (2010). Remaking the Nagorno-Karabakh Peace Process. *Survival*, 52(4), 159-176. doi: 10.1080/00396338.2010.506830.

Wallensteen, P. (2002). *Understanding Conflict Resolution: War, Peace and the Global System*. Sage Publications, London.

Yıldırım, Z. (2012). US Foreign Policy Towards Azerbaijan: From Alliance to Strategic Partnership. *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, 11(4), 1-15.

Yılmaz, R. & İsmayilov, E. (2011). *Etnik Çatışma Teorileri Işığında Karabağ Sorunu (Rapor No: 37)*. Bilgesam. İstanbul.

Merkez Bankası Kredibilitesinin Ölçümüne Alternatif Bir Yöntem Arayışı –Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) Örneği–

Search for an Alternative Method of Measuring Central Bank Credibility - The Case of the Central Bank of the Republic of Turkey (CBRT) –

Serdar VARLIK ^a, Tolga DAĞLAROĞLU ^b

MAKALE BİLGİSİ

<i>Makale Geçmişi</i>	
Başvuru	11 Mart 2021
Kabul	27 Nisan 2021
Yayın	27 Eylül 2021
Makale Türü	Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Merkez Bankası Kredibilitesi,
Kredibilite Endeksi,
TCMB

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, TCMB'nin kredibilitesini ölçmek için endeks tabanlı alternatif bir yöntem geliştirmektir. Önceki çalışmalardan farklı olarak, çalışmada geliştirilen yöntemin orijinal katkısı iki noktada ortaya çıkmaktadır: (i) Uzun süre gerçekleştirilemeyen enflasyon hedefleri, enflasyon beklentilerini çıpalama işlevini kaybetmektedir. Bu durumda, gelişmekte olan ülke merkez bankaları özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerini yönetebilmek için kendi enflasyon tahminlerini ara hedef olarak kullanmayı tercih etmektedirler. Türkiye ekonomisinde de gözlemlenen bu durum nedeniyle, sadece enflasyon hedefi kullanılarak hesaplanan kredibilite endekslerinin güvenilirliği tartışmaya açıktır. Bu nedenle, bu çalışmada alternatif bir merkez bankası kredibilite endeksi geliştirilirken, merkez bankasının enflasyon hedefinin yanı sıra, ilgili yılın ilk enflasyon raporundaki yılsonu enflasyon tahmini de dikkate alınmaktadır. (ii) Yüksek enflasyon yaşayan ve/veya enflasyonun atalet sergilediği ekonomilerde, önceki çalışmalarda olduğu gibi enflasyon oranı için yüzde 20 eşik düzeyini kullanmak, enflasyona daha fazla tolerans vermek anlamına gelmektedir. Oysa TCMB enflasyon hedeflemesi stratejisine geçtikten sonra, enflasyon oranı tek haneli rakamlara düşmüş ve çift haneli enflasyon oranları dinamikleri açısından olumsuz bir psikolojik seviye olarak kabul edilmiştir. Bu durum dikkate alınarak, bu çalışmada enflasyon oranı için %10 eşik düzeyinin kullanılmasına karar verilmiştir. Sonuç olarak, çalışmada geliştirilen merkez bankası kredibilite endeksi daha dinamik bir yapıya sahip olduğu için, TCMB'nin kredibilite düzeyini daha iyi açıkladığı görülmektedir.

ARTICLE INFO

<i>Article History</i>	
Received	11 March 2021
Accepted	27 April 2021
Available Online	27 September 2021
Article Type	Research Article

Keywords

Central Bank Credibility,
Credibility Index,
CBRT

ABSTRACT

The aim of this study is to develop an index-based alternative method in order to measure the CBRT's credibility. Unlike the previous studies, the original contribution of the method developed in the study is revealed in two points: (i) Inflation targets, which cannot be achieved for a long time, lose the function of anchoring inflation expectations. In this case, developing countries' central banks prefer to use their own inflation forecasts as an intermediate target in order to manage inflation expectation of private economic agents. Because of this situation, which is also observed in the Turkish economy, the reliability of credibility indices calculated using only the inflation target is open to debate. Therefore, while developing an alternative central bank credibility index in this study, the year-end inflation forecast in the first inflation report of the relevant year besides the central bank's inflation target are taken into account. (ii) In economies that experience high inflation and/or where inflation exhibits inertia, as using 20% threshold level for the inflation rate like in the previous studies means giving more tolerance to inflation. However, after the CBRT switched to an inflation targeting strategy, the inflation rate fell to single digits, and double-digit inflation rates were considered as a negative psychological level in terms of inflation dynamics. By taking account this situation, in this study, 10% threshold level for the inflation rate is decided to use. Consequently, since the central bank credibility index developed in the study has a more dynamic structure, it is seemed to better explain the CBRT's credibility level.

✉ Sorumlu Yazar/Corresponding Author

^a Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Çorum, **E-Posta:** varlikserdar@gmail.com, **ORCID:** https://orcid.org/0000-0002-4712-3193

^b Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Ankara, **E-Posta:** tolga.daglaroglu@gmail.com, **ORCID:** https://orcid.org/0000-0002-2956-3726

⚠ Yazarlar bu çalışmanın tüm süreçlerinin araştırma ve yayın etiğine uygun olduğunu, etik kurallara ve bilimsel atf gösterme ilkelerine uyduğunu beyan etmiştir. Aksi bir durumda Akdeniz İİBF Dergisi sorumlu değildir.

EXTENDED SUMMARY

Inflation targeting strategy requires that inflation expectations of private economic agents can be managed in accordance with the central banks' inflation targets in order to achieve price stability, which is the ultimate goal of monetary policy. In this regard, the achievements of central banks in expectation management demonstrate the importance of ensuring and maintaining central bank credibility. Especially, new monetary policy framework after the Global Financial Crisis, which covers the policies implemented for the purpose of financial stability besides the price stability frankly reveals how important ensuring the central bank credibility is for the success of monetary policy.

The importance of central bank credibility in terms of the success of the inflation targeting strategy has laid the groundwork for studies focusing on the measurement of central bank credibility in the economic literature. These studies can be classified into two groups: In the first group, central bank credibility is measured within the framework of a method based on estimating the inflation expectations of private economic agents. According to this method, the size of the weight that private economic agents give to the inflation target is decisive in the convergence of inflation expectations to the inflation target of the central bank (see; Bomfim and Rudebusch, 2000; Łyziak et al. 2007; Demertzis et al. 2009). In the second group, measurement of the central bank credibility is calculated by an indexing method based on the gap between survey-based inflation expectations and the central bank's inflation target (credibility gap) (see; Cecchetti and Krause, 2002; Siscú, 2002; De Mendonça, 2007; De Mendonça and De Guimarães e Souza, 2009).

The aim of this study is to develop an alternative method based on indexation for the measurement of central bank credibility. The reasons for employing the survey based-indexing method when developing an alternative credibility index in the study are that it is simple, understandable and clear and also gives a technically more appropriate framework for evaluating the credibility of developing countries' central banks. In this study, while developing an alternative credibility index, the CBRT sample, which shows almost a laboratory feature in terms of credibility developments, is used.

Unlike the previous studies, the original contribution of this study is to be generated the first central bank credibility index developed by taking into account of the inflation dynamics of Turkish economy. The alternative credibility measurement developed in the study differs from other indexing methods in the economic literature on the subject in two respects: (i) Inflation targets that cannot be achieved for a long time are not convincing enough in anchoring the inflation expectations of private economic agents. Therefore, the fact that inflation targets lose the function of anchoring inflation expectations leads to a decrease in the reliability of calculations made only using the inflation target. However, in cases where inflation rates and inflation expectations constantly deviate from the central bank's inflation target, central banks use their own inflation forecasts as an intermediate target. In this case, a calculation method that takes into account central banks' inflation forecasts besides inflation target will provide more reliable

results. By considering this situation, it was decided to use the year-end inflation forecast announced by the central bank within the first inflation report of the relevant year in the calculation made for alternative credibility measurement. (ii) Determining a high threshold level for the inflation rate when measuring central bank credibility for which the economies that have experienced high inflation in the past and/or inflation inertia means giving greater tolerance for inflation in measuring credibility. This situation requires the use of a lower inflation threshold in order to show less tolerance for inflation rate when measuring the credibility of the central bank. Because inflation rate is lowered to single-digit after switching to the inflation targeting strategy and double-digit inflation rates are considered as a negative psychological level in terms of inflation dynamics, a lower inflation threshold such as 10% for the inflation rate is decided to use in this study.

Accordingly, the variables in the credibility index developed in the study which is named as $CI_{V\&D}$ are as follows: $[E(\pi)]$ is median inflation expectation of private economic agents for the 12 months ahead; π^T is the central bank's inflation target for the relevant year; (π^F) is the year-end inflation forecast announced by the central bank in the first inflation report of the relevant year; and (π_{min}^T) is the lower limit of the tolerance band of the central bank's inflation target.

The normalized [0,1] credibility index is defined for three different situations: "Full credibility" is measured in three ways as $\pi^T = E(\pi) = \pi^F < 10\%$, $\pi^T < E(\pi) \leq \pi^F < 10\%$ and $\pi_{min}^T \vee \pi^F < E(\pi) \leq \pi^T < 10\%$. When inflation expectations are equal to the central bank's inflation target and/or inflation forecast, or when inflation expectations are realized between the inflation target and the inflation forecast, the value of the credibility index is equal to 1. "Incomplete credibility" condition which credibility index has a value between 0 and 1 is calculated in two ways. The first of these; If $\pi^T \leq \pi^F < E(\pi) < 10\%$ is, central bank credibility index is calculated through $\left(1 - \frac{E(\pi) - \pi^F}{0.1 - \pi^F}\right)$. Thus, as inflation expectations of private economic agents converges to the central bank's inflation target, the central bank's credibility will increase. Latter, if $0\% < E(\pi) < \pi_{min}^T$ is, central bank credibility index is calculated through $\left(1 - \frac{E(\pi) - \pi_{min}^T}{-\pi_{min}^T}\right)$ which explains credibility level at deflationary process. Finally, when credibility index equals to 0, the credibility condition is called "without credibility" which is measured in two different ways as $E(\pi) \geq 10\%$ or $E(\pi) \leq 0\%$.

When compared to the previous measurement methods, it is seemed that the credibility index developed within the framework of the alternative method follows a more dynamic course. In this regard, the evidence from the time series of the alternative credibility index for the CBRT suggests that it provides some kind of early warning for credibility developments, follows a course in line with developments in the economy and better explains the institutional developments related to the independence of the central bank than previous studies. Therefore, from the perspective of developing countries, it is thought that the alternative credibility method developed in the study can contribute to empirical studies made for similar economies

where experienced high inflation inertia, high country risk and external fragility.

1. Giriş

Merkez bankası kredibilitesinin (güvenilirliğinin) artırılması, enflasyon hedeflemesi stratejisinin uygulandığı ekonomilerde para politikasının başarısını etkileyen önemli bir ölçüttür. Enflasyon hedeflemesi stratejisi, özel iktisadi karar birimlerinin beklentilerinin yönetilmesinde bir nominal çıpa işlevi görse de (Levin vd., 2004:63; Gerlach-Kristen ve Mossner, 2014:56), süreç içinde para politikasının başarısı, özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerinin merkez bankasının enflasyon hedefi ile uyumlu yönde yönetilmesini (Bernanke vd., 1999:11; Gürkaynak vd., 2007:26; Montes, 2013:671; Montes ve Curi, 2016:14) ve bu çerçevede enflasyonun kontrol edilmesi ya da düşük tutulması konusunda verilen taahhütlere dayalı kredibilite artışını gerektirmektedir (Blinder, 1999:2; Borio ve White, 2004:21; Freedman ve Laxton, 2009:20; Svensson, 2011:1240; Montes ve Bastos, 2014:388).

Merkez bankası kredibilitesinin yüksek olduğu ekonomilerde beklenen enflasyon oranı enflasyon hedefi ile uyumlu seyrettiği için ücret ve fiyat artışları azalmakta ve merkez bankasının enflasyon oranını kontrol edebilme gücü artmaktadır (Cukierman, 1986:12-14; Agénor, 2001:1-2; Bernanke, 2004). Merkez bankası kredibilitesi ne kadar yüksek olursa, enflasyon hedefine ulaşmak için ve/veya enflasyonu kontrol edebilmek için politika faiz oranlarında daha küçük değişiklikler yapmak yeterli olmaktadır (Blinder, 2000:1423). Buna bağlı olarak bir yandan enflasyon ve çıktı düzeyinde meydana gelen oynaklıklar azalmakta (Montes, 2013:670), diğer taraftan enflasyon ve çıktı boşlukları ile politika araçlarındaki oynaklık arasındaki ödünleşme (trade-off) hafiflemektedir (Svensson, 2000a:26-35). Böylece ekonomideki belirsizlikler azalırken özel sektörün yatırım harcamaları artmakta ve istihdam düzeyi dolaylı olarak desteklenmektedir (De Mendonça ve De Guimarães e Souza, 2012:183). Dolayısıyla merkez bankasının yüksek düzeyde kredibiliteye sahip olduğu durumlarda para politikasının etkinliğinin arttığı görülmektedir (Yellen, 2006:3; Potter ve Smets, 2019:5-6). Bu durum ayrıca para politikasının başarısı açısından pozitif bir geri beslemeye neden olmaktadır. Şöyle ki; kredibilite düzeyinin yüksek olması, merkez bankalarına kısa dönemde politika esnekliği sağlamakta ve böylece merkez bankaları fiyat istikrarı dışındaki diğer amaçları gerçekleştirirken daha esnek bir biçimde davranabilmektedirler (Debelle vd., 1998:5; Faust ve Svensson, 1998:2; Svensson, 2003:9-10; Svensson, 2011:1240). Bununla birlikte merkez bankası kredibilitesinin yüksek olduğu ekonomilerde ücret ve fiyat yapışkanlıkları olsa bile, enflasyonu düşürmek için uygulanan politikaların maliyetleri azalmakta (Ball, 1992:18-19; Fuhrer, 1994:49; Debelle ve Fischer, 1994:205-206; Fuhrer ve Moore, 1995:153; Posen, 1998:336-340) ve sadece para politikası değil, ayrıca maliye

politikası da konjonktür karşıtı (countercyclical) bir biçimde uygulanabilmektedir (Calderón vd., 2004:13).

Küresel Finansal Krizin (Global Financial Crises; GFC) ardından, para politikası tasarımının fiyat istikrarı amacının yanında finansal istikrar amacını daha fazla dikkate alan bir dönüşüm içine girmesi,¹ merkez bankası kredibilitesinin para politikasının başarısı açısından taşıdığı önemi artırmıştır (Farmer, 2012:3). Bu süreçte merkez bankası kredibilitesi, enflasyon hedefine yönelik taahhütler kadar, finansal istikrarı sağlamak için uygulanan geleneksel olmayan para politikalarının ve makro ihtiyati politikaların başarısı ile de ilişkilidir. Şöyle ki; fiyat istikrarı ve finansal istikrar amaçları arasında kısa dönemde ortaya çıkabilecek değiş-tokuş ilişkisi, etkili bir iletişim politikası çerçevesinde, bir amaçtan sapmanın bu amaçtan vazgeçildiği anlamına gelmediği, bunun amaçlar arasında kısa vadeli bir değiş-tokuş kararı olduğu şeklinde kamuoyuna açıklanmazsa, para politikasının kredibilitesi zarar görebilir (Deutsche Bundesbank, 2015:68). GFC sonrasındaki para politikası tasarımı dikkate alındığında bu durum, geleneksel olmayan para politikaları çerçevesinde uygulanan “sözlü yönlendirme” (ya da ileriye dönük rehberlik; forward guidance -FG-) politikalarının² merkez bankası kredibilitesi açısından ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. FG'nin merkez bankası kredibilitesi açısından önemi; merkez bankalarının ileriye dönük hedeflerini etkili bir iletişim yoluyla ortaya koymalarına ve yaptıkları açıklamaların özel iktisadi karar birimleri tarafından güvenilir bulunmasına bağlıdır. Bu noktada FG çerçevesinde yapılan taahhütlerden vazgeçmek ya da bu taahhütleri yerine getirememek, merkez bankalarını kredibilite kayıpları ile karşı karşıya bırakabilmektedir (Dell'Arcia vd., 2018:5; Potter ve Smets, 2019:50). Öte yandan GFC sonrasındaki dönemde merkez bankalarının kredibilite kaybı ile karşılaşmalarına neden olabilecek durumlardan biri de; fiyat istikrarı amacından uzaklaşarak sadece finansal istikrar amacına odaklanmalarıdır. Ueda ve Valencia (2014:1-4)'nın belirttiği gibi, finansal istikrar amacı çerçevesinde özel sektörün reel borç yükünü azaltmak için daha yüksek bir enflasyon oranına izin verilmesi, zaman tutarsızlığı problemine neden olarak kredibilite kaybı ile sonuçlanabilmektedir.

Merkez bankası kredibilitesinin enflasyon hedeflemesi stratejisinin başarısı açısından taşıdığı bu önem, iktisat yazınında merkez bankası kredibilitesinin ölçümüne odaklanan bir dizi çalışmaya zemin hazırlamıştır. Ancak iktisat yazınında merkez bankası kredibilitesi için henüz herhangi bir fikir birliğine dayanan tek bir yöntemin ölçüt olarak kabul edildiğinden söz edilememektedir. Örneğin, Bomfim ve Rudebusch (2000), Łyziak vd. (2007) ve Demertzis vd. (2009) merkez bankası kredibilitesini özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerinin tahmin edilmesine dayanan bir yöntem çerçevesinde ölçmektedirler. Bu yöntemle göre, özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon hedefine verdikleri ağırlığın büyüklüğü, enflasyon beklentilerinin merkez bankasının enflasyon hedefine yakınsamasında belirleyici olmaktadır.

¹ Enflasyon hedeflemesi stratejisi uygulayan ülkelerin GFC'nin ardından fiyat istikrarı ile birlikte finansal istikrara daha fazla önem vermeleri, yeni para politikası tasarımının, Svensson (1997) ve Svensson (2000b) tarafından tanımlanan “esnek enflasyon hedeflemesi” altında sınıflandırılması konusunu gündeme getirmiştir (bkz. Svensson, 2009).

² GFC döneminde gelişmiş ekonomilere ait merkez bankalarının sözlü yönlendirme politikaları, politika faiz oranının uzun süre düşük tutulacağı taahhüt edilerek uygulanmıştır. Böylece enflasyon beklentilerini yüksek tutarak reel faiz oranlarının düşük düzeyde kalmasını sağlamak ve bu sayede toplam talebi canlandırmak amaçlanmıştır (Potter ve Smets, 2019).

Merkez bankası kredibilitelerini ölçen bir diğer yöntem Cecchetti ve Krause (2002), Siscú (2002), De Mendonça (2007) ve De Mendonça ve De Guimarães e Souza (2009) tarafından geliştirilmektedir. Bu yöntemde göre, merkez bankası kredibilitesi ölçütü, anket bazlı enflasyon beklentileri ile merkez bankasının enflasyon hedefi arasındaki boşluğa (kredibilite boşluğu; credibility gap) dayanan bir endeksleme yöntemi ile hesaplanmaktadır.

Endeksleme yöntemi ile yapılan hesaplamaların basit, anlaşılır ve açık olduğu ve her ne kadar subjektiflik içerse de, hesaplamalarda kullanılan enflasyon eşik değerlerinin gelişmekte olan ekonomilerin merkez bankası kredibilite düzeylerinin değerlendirilmesine daha uygun bir çerçevede sunduğu göz önünde bulundurularak, bu çalışmada merkez bankası kredibilitelerinin ölçümü için endekslemeye dayanan alternatif bir yöntem geliştirilmektedir. Ardından merkez bankası kredibilitelerinin ölçümü için endekslemeye dayalı önceki yöntemler ile bu çalışmada geliştirilen alternatif yöntem kullanılarak Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın (TCMB) kredibilitelerindeki gelişmeler açık ve esnek enflasyon hedeflemesi dönemleri için karşılaştırmalı olarak incelenmektedir.³

Yukarıdaki çalışmalardan farklı olarak, bu çalışmanın orijinal katkısı; Türkiye ekonomisinin enflasyon dinamiklerini dikkate alan alternatif bir endeksleme yönteminin geliştirilmesi çerçevesinde, TCMB'nin kredibilitelerini ölçen ilk çalışma olmasıdır. Çalışmada geliştirilen alternatif yöntemin, iktisat yazınında yer alan diğer endeksleme yöntemlerinden farklı olan yanları şunlardır: (i) Önceki çalışmalarda kredibilite boşluğu ölçülürken, sadece merkez bankalarının enflasyon hedefleri ve bu hedefler etrafındaki belirsizlik aralıkları kullanılmaktadır. Bu çalışmada geliştirilen alternatif yöntemde; uzun süre gerçekleştirilemeyen enflasyon hedeflerinin özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerinin çıpalandırılmasında yeterince inandırıcı bulunmaması nedeniyle, merkez bankasının enflasyon hedefi ve yılsonu enflasyon tahmini⁴ birlikte dikkate alınarak formüle edilmiştir. (ii) Önceki çalışmalarda gerçekleşen enflasyon oranı için belirlenen eşik değer, bu çalışmada gerçekleşen enflasyon oranı için belirlenen eşik değerden daha yüksektir.⁵ Ne var ki; eşik değer ne kadar yüksek olursa, enflasyona gösterilen tolerans o kadar artacağı için, kredibilite koşulları daha esnek değerlendirilecektir. Bu da, kredibilite kayıplarının arttığı dönemlerde kredibilitenin olması gerekenden daha yüksek

değerlendirilmesine neden olacaktır. Oysa bu çalışmada, gerçekleşen enflasyon oranı için %10 gibi daha düşük bir eşik değer belirlenmesi, kredibilite koşullarının değerlendirilmesinde enflasyona daha az tolerans gösterilmesini sağladığı için, kredibilite gelişmeleri daha iyi açıklanabilmektedir.

Çalışmanın giriş bölümünü takip eden bölümleri şu şekilde organize edilmektedir: Birinci bölümde merkez bankası kredibilitesi kavramı tanımlanmakta, iktisat yazınında merkez bankası kredibilitelerini ölçmek için geliştirilen farklı yöntemler incelenmektedir. İkinci bölümde çalışma kapsamında kredibilitenin ölçümü için geliştirilen alternatif yöntem açıklanmaktadır. Üçüncü bölümde çalışmada geliştirilen alternatif kredibilite endeksi diğer endeksler ile yöntem açısından karşılaştırılmaktadır. Dördüncü bölümde daha önceki yöntemler ve alternatif yöntem çerçevesinde geliştirilen merkez bankası kredibilite ölçütleri kullanılarak TCMB'nin kredibilitesi ölçülmekte ve elde edilen bulgular karşılaştırılmaktadır. Çalışmanın sonuç bölümünde, çalışmada elde edilen bulgular kısaca özetlenmektedir.

2. Merkez Bankası Kredibilitelerinin Tanımlanması ve Ölçümü

İktisat yazınında merkez bankası kredibilitesi kavramı, özel iktisadi karar birimlerinin para politikasına duydukları güven ve merkez bankasının özel iktisadi karar birimlerinin beklentilerini yönetebilme başarısı çerçevesinde tanımlanmaktadır. Merkez bankası kredibilitelerini para politikasına duyulan güven çerçevesinde ele alan Brunner (1983:36) ve Cukierman (1986:6), merkez bankası kredibilitelerini, geçmişte ve şu anda uygulanan para politikalarına ve para politikalarındaki değişikliklere özel iktisadi karar birimlerinin duydukları güven olarak tanımlarken, Minella vd. (2003:1025), Perrier ve Amano (2000:11), Montes (2009:675) ve De Mendonça ve Tiberto (2017:196) ise merkez bankalarının hedeflerine ulaşma kabiliyetine, kararlılığına ve aldıkları kararların tutarlılığına özel iktisadi karar birimlerinin duydukları güven olarak tanımlamaktadır. Bu noktada Blinder (1999:64-65) kredibiliteye sahip olan bir merkez bankasını, açıklamalarına inanılan ve enflasyon konusunda güçlü bir taahhütte bulunan bir kurum olarak değerlendirmektedir. Merkez bankası kredibilitelerini özel iktisadi karar birimlerinin beklentilerini yönetebilme başarısı çerçevesinde ele alan Drazen ve Masson (1994:735), merkez bankası kredibilitelerini, merkez bankalarının kamuoyuna duyurdukları politikaları gerçekleştireceklerine

³ 2006 yılında açık enflasyon hedeflemesi stratejisini uygulamaya başlayan TCMB'nin 2010 yılının son çeyreğinden itibaren para politikasının amaç-araç setini, finansal istikrar-makro ihtiyatı politika araçları şeklinde genişletmesi, Özatay (2011), Başçı ve Kara (2011) ve Kara (2012)'nin de belirttikleri gibi enflasyon hedeflemesi stratejisinin daha esnek bir biçimde uygulandığını göstermektedir. Bu nedenle TCMB'nin, 2010 yılının son çeyreğinden itibaren uyguladığı para politikası faaliyetleri "esnek enflasyon hedeflemesi stratejisi" adı altında sınıflandırılabilir.

⁴ Para politikası kararları ekonomiyi belirli bir gecikme ile etkilemektedir. Bu nedenle merkez bankaları bugün uyguladıkları para politikalarıyla aslında cari dönemin enflasyon oranını değil, gelecekteki enflasyon oranlarını kontrol edebilmektedirler. Şöyle ki; enflasyon hedeflemesi stratejisi uygulayan merkez bankaları hükümet ile birlikte belirli bir dönem için (genellikle üçer yıllık dönemleri kapsayan) hedefledikleri enflasyon oranlarını kamuoyuna duyurmaktadırlar. Ayrıca merkez bankaları, gerçekleşen enflasyon oranının belirli bir süre boyunca hedeflenen enflasyon oranına yöneldiği yolu gösteren enflasyon tahminleri yapmaktadırlar. Dolayısıyla enflasyon tahmini, merkez bankalarının, enflasyon oranının enflasyon hedefine doğru giderken izlemesini

öngördükleri patikayı gösteren tahminleridir. Merkez bankaları enflasyon tahminlerini geçici şoklar karşısında belirli dönemlerde güncelleyebilirler. Özel iktisadi karar birimleri ise merkez bankalarının enflasyon hedefini, enflasyon tahminini ve ekonomideki gelişmeleri dikkate alarak enflasyon oranı hakkında beklentilerini oluştururlar. Bu noktada özel iktisadi karar birimleri enflasyon beklentilerini oluştururlarken, merkez bankalarının enflasyon tahminlerini kısa dönemde, merkez bankalarının enflasyon hedeflerini ise orta dönemde referans almaktadırlar. Böylece merkez bankalarının enflasyon hedefleri ve enflasyon tahminleri merkez bankalarının beklenti yönetiminde kritik rol oynamaktadır (TCMB, Sıkça Sorulan Sorular:

<https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Banka+Hakkında/Sıkça+Sorulan+Sorular/Para+Politikası+ve+Enflasyon+Hedeflemesi>).

⁵ Gerçekleşen enflasyon oranı için belirlenen eşik değer, kredibilite koşullarının değerlendirilmesinde enflasyona verilen maksimum toleransı açıklamaktadır. Şöyle ki; bu oran ne kadar yüksek olursa, eşik değer altındaki daha yüksek enflasyon oranlarında görece daha az kredibilite kayıpları oluşacaktır.

yönelik beklentilerin piyasada oluşması şeklinde tanımlarken, Bordo ve Siklos (2015:1-2) kredibilitenin, merkez bankalarının iyi ifade edilmiş şeffaf kurallara ve para politikası hedeflerine uyacakları konusunda piyasada oluşan beklentiler anlamına geldiğini belirtmektedir. Łyziak vd. (2007:126), Demertzis vd. (2012:2), Lee ve Kim (2019:3) ve Potter ve Smets (2019:85) ise merkez bankası kredibilitelerini, özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerini yönetebilme yeteneği olarak tanımlamaktadır. Aynı şekilde Adrian vd. (2018:19), merkez bankası kredibilitelerini özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerinin merkez bankasının enflasyon hedefi doğrultusunda belirlendiği bir durum olarak tanımlamakta ve kredibilitenin merkez bankasının kurumsal yapısının bileşenleri ile ilişkili olduğunu belirtmektedir. Her iki yaklaşımı bir arada değerlendiren Agénor ve Taylor (1992:547) ve Svensson (2000a:22; 2011:87), merkez bankası kredibilitelerini, özel iktisadi karar birimlerinin açıklanan enflasyon hedefine inandıkları ve orta-uzun vadeli enflasyon beklentilerinin merkez bankasının enflasyon hedefine çıpalandığı bir durum olarak tanımlamaktadırlar.⁶

Yukarıda görüldüğü üzere, merkez bankası kredibilitelerinin tek bir tanımı olmadığı gibi, kredibilitenin nasıl ölçüleceği konusunda da herhangi bir fikir birliği yoktur (Blinder, 2000:1421-1431; Bordo ve Siklos, 2017:65). Łyziak vd. (2007) bu durumun nedenini, kredibilitenin nitel bir kavram olması ile açıklamaktadırlar. Bu noktada merkez bankası kredibilitelerinin ölçümü için yapılan çalışmaları iki grupta sınıflandıran Leveuge vd. (2018:6), ilk gruptaki çalışmaların özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerinin tahmin edilmesine dayandığını, ikinci gruptaki çalışmaların ise merkez bankasının kredibilite düzeyini ölçen endekslerin geliştirilmesine dayandığını belirtmektedir.

Özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerinin tahminine odaklanan çalışmalar Bomfim ve Rudebusch (2000)'ün metodolojisine dayanmaktadır. Buna göre, özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentileri cari dönemin enflasyon hedefine ve geçmiş enflasyon oranlarının ağırlıklı ortalamasına bağlı olarak şekillenmektedir. Bu yöntem iktisat yazınında sınırlı sayıda çalışmada kullanılmıştır. Bunlara Łyziak vd. (2007) ve Demertzis vd. (2009)'nin çalışmaları örnek olarak verilebilir.

Bomfim ve Rudebusch (2000:710-712)'un merkez bankası kredibilite düzeyini ölçmek için geliştirdikleri yöntem, (1) numaralı eşitlikte yer almaktadır:

$$E(\pi) = \lambda\pi^T + (1 - \lambda)\tilde{\pi} \quad (1)$$

Burada $E(\pi)$, t dönemi için beklenen enflasyon oranını; π^T , t dönemi için merkez bankasının enflasyon hedefini; ve $\tilde{\pi}$ ise, t döneminden q dönemine kadar olan geçmiş dönemlerdeki ortalama enflasyon oranını göstermektedir. Bu yöntemde kredibilite düzeyi özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon hedefine verdikleri ağırlık (λ) tarafından belirlenmektedir. λ , 0 ile 1 arasında değişen ($0 < \lambda < 1$) ve özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerinin merkez bankasının enflasyon hedefine çıpalanmasını gösteren bir katsayıdır. λ değeri ne kadar büyük olursa, özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentileri merkez bankasının enflasyon hedefine o kadar yaklaşacağı için, merkez bankasının kredibilitesi o kadar yüksek gerçekleşecektir.

İkinci grupta yer alan çalışmalar merkez bankası kredibilitelerinin düzeyini endeksleme yöntemi ile ölçmektedirler. Burada iki farklı yaklaşım vardır. Birincisi kredibilitenin belirleyicilerinin niceliksel hale getirilmesidir. Buna "kredibilite yaratma yaklaşımı" da denmektedir (credibility creation approach). Bu yaklaşıma göre merkez bankası kredibilitelerini etkilediği kabul edilen şeffaflık, hesap verebilirlik, merkez bankası bağımsızlığı ve kamu borcu gibi bazı değişkenler kredibilite için vekil değişken olarak kullanılmaktadır. Kredibiliteyi belirlediği düşünülen bu değişkenler için farklı alt kredibilite endeksleri oluşturulmakta ve bu endeksler belirli bir ağırlıkla çarpılıp toplanarak merkez bankası kredibilite endeksine ulaşılmaktadır.⁷ İkinci yaklaşım ise kredibilite etkilerinin niceliksel hale getirilmesidir (credibility impact approach). Bu yaklaşıma göre merkez bankası kredibilitesi, beklenen enflasyon oranı ve uzun dönem faiz oranı gibi kredibilite tarafından etkilenen değişkenler üzerinden ölçülmektedir. İkinci yaklaşım çerçevesinde yapılan çalışmalar genellikle anket bazlı enflasyon beklentileri ile merkez bankasının enflasyon hedefi arasındaki kredibilite boşluğunun hesaplanmasına⁸ dayanmaktadır (Łyziak vd., 2007:126). Bu çalışmaların öncülleri Cecchetti ve Krause (2002), Siscú (2002), De Mendonça (2007) ve De Mendonça ve De Guimarães e Souza (2009) tarafından yapılmıştır.

Cecchetti ve Krause (2002:53) merkez bankası kredibilite endeksini ($CI_{C\&K(2002)}$), özel iktisadi karar birimlerinin gelecek 12 aylık dönem için medyan enflasyon beklentileri ile merkez bankasının enflasyon hedefi arasındaki farkı dikkate alarak geliştirmişlerdir. $CI_{C\&K(2002)}$, (2) numaralı eşitlikte gösterilen yöntemle hesaplanan normalize edilmiş bir endekstir $[0,1]$.⁹

⁶ Çalışmada alternatif kredibilite endeksi geliştirilirken Agénor ve Taylor (1992:547) ve Svensson (2000a:22; 2011:87) tarafından yapılan kredibilite tanımları referans alınmaktadır.

⁷ Merkez bankası kredibilitelerinin kredibilite yaratma yaklaşımına dayanan endeksleme yöntemi ile hesaplanmasına örnek olarak bkz. (Łyziak vd., 2007:130-135).

⁸ Chansrinyom vd. (2020:4), kredibilite boşluğunu, özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentileri ile merkez bankasının enflasyon hedefi arasındaki fark şeklinde tanımlamaktadır. Kredibilite boşluğu için yapılan benzer bir tanımlama, Laxton ve N'Diaye (2002:9) tarafından yapılmaktadır. Yazarlar kredibilite boşluğunu, uzun vadeli faiz oranları ile

uzun vadeli enflasyon beklentileri arasındaki fark şeklinde tanımlamaktadır.

⁹ Normalizasyon, bir seriyi tek bir düzen içerisinde değerlendirebilmek için sayılarını $[0,1]$ aralığında yeniden ölçeklendirmektir. Farklı normalizasyon yöntemleri vardır. Normalizasyon yöntemleri; vektör normalizasyonu, doğrusal normalizasyonu ve monoton olmayan normalizasyonu olmak üzere üç ana başlık altında sınıflandırılabilir (ayrıntılı bilgi için bkz. Özdağoğlu, 2013:246). Endeksleme yöntemine dayanan kredibilite hesaplamalarında, verilerin doğrusal olarak normalize edilmesini sağlayan min-maks yöntemi kullanılmaktadır.

$$CI_{C\&K(2002)} = \begin{cases} 1 & ; & E(\pi) \leq \pi^T \\ 1 - \frac{E(\pi) - \pi^T}{0.2 - \pi^T} & ; & \pi^T < E(\pi) < \%20 \\ 0 & ; & E(\pi) \geq \%20 \end{cases} \quad (2)$$

(2) numaralı eşitlikte $E(\pi)$, özel iktisadi karar birimlerinin gelecek 12 aylık dönem için medyan enflasyon beklentilerini ve π^T , merkez bankasının enflasyon hedefini göstermektedir. $E(\pi) \leq \pi^T$ olduğunda, merkez bankası kredibilite endeksi 1'e eşit olmakta ve merkez bankasının "tam kredibiliteye" (full credibility) sahip olduğu kabul edilmektedir. Tam kredibilite sağlanmadığında (incomplete credibility), gerçekleşen enflasyon oranı için %20 eşik değeri belirlenmekte¹⁰ ve $\pi^T < E(\pi) < \%20$ ise, merkez bankası kredibilite endeksi: $\left(1 - \frac{E(\pi) - \pi^T}{0.2 - \pi^T}\right)$ formülü kullanılarak ölçülmektedir. Buna karşın $E(\pi) \geq \%20$ olduğunda kredibilite endeksi 0 değerini almakta ve tam kredibilite kaybı (without credibility) ortaya çıkmaktadır.

Siscú (2002) tarafından Brezilya ekonomisi için geliştirilen merkez bankası kredibilite endeksi ($CI_{S(2002)}$), (3) numaralı eşitlikte gösterilen formül kullanılarak hesaplanmaktadır.

$$CI_{S(2002)} = 100 - \left(100 * \frac{|E(\pi) - \pi^T|}{\pi_{max}^T - \pi^T}\right) \quad (3)$$

(3) numaralı eşitlikte yer alan π_{max}^T merkez bankasının enflasyon hedefine ait belirsizlik aralığının¹¹ üst sınırını göstermektedir. Tam kredibilitenin sağlandığı durumda, beklenen enflasyon oranı ile merkez bankasının enflasyon hedefi birbirine eşit olacağı için, endeks 100 değerini almaktadır. Öte yandan $CI_{S(2002)}$ belirli koşullar için normalize edilmediğinden, kredibilitenin azaldığı dönemlerde endeks negatif değerler alabilmektedir. $CI_{S(2002)}$ negatif değerler aldığı anda, kredibilite boşluğu, belirsizlik aralığının üst sınırı ile merkez bankasının enflasyon hedefi arasındaki farktan daha büyük olmaktadır.

Benzer bir yöntem De Mendonça (2007:2608) tarafından geliştirilmiştir ($CI_{DM(2007)}$). $CI_{S(2002)}$ 'nin normalize edilmesine dayanan $CI_{DM(2007)}$, (4) numaralı eşitlikte gösterilen yöntem ile hesaplanmaktadır. [0,1].

$$CI_{DM(2007)} = \begin{cases} 1 & ; & E(\pi) = \pi^T \\ 1 - \frac{E(\pi) - \pi^T}{\pi_{min}^T - \pi^T} & ; & \pi_{min}^T < E(\pi) < \pi_{max}^T \\ 0 & ; & E(\pi) \geq \pi_{max}^T \vee E(\pi) \leq \pi_{min}^T \end{cases} \quad (4)$$

(4) numaralı eşitlikte, $CI_{S(2002)}$ 'den farklı olarak, beklenen enflasyon oranı belirsizlik aralığının sadece üst sınırı ile değil, ayrıca alt sınırı (π_{min}^T) ile karşılaştırılmaktadır. Buna göre tam kredibilitenin sağlandığı durumda, $E(\pi) = \pi^T$ olacağı için endeks 1 değerini almaktadır. Tam kredibilitenin sağlanmadığı durumlarda, enflasyon hedefine ait belirsizlik aralığı [$\pi^{T*} = \{\pi_{min}^T; \pi_{max}^T\}$] eşik değeri olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla $\pi_{min}^T <$

$E(\pi) < \pi_{max}^T$ olduğunda, endeks $\left(1 - \frac{E(\pi) - \pi^T}{\pi_{min}^T - \pi^T}\right)$ formülü ile hesaplanmakta ve 0 ile 1 arasında gerçekleşen bir değer almaktadır. Ayrıca $E(\pi) \geq \pi_{max}^T$ veya $E(\pi) \leq \pi_{min}^T$ olduğunda, endeks 0 değerini almakta ve tam kredibilite kaybı ortaya çıkmaktadır. Bu noktada (2) ve (4) numaralı eşitlikler karşılaştırıldığında, $CI_{DM(2007)}$ 'nin kredibilite değerlendirmesinin $CI_{C\&K(2002)}$ 'den daha katı olduğu görülmektedir.

De Mendonça ve De Guimares e Souza (2009:1229) ise merkez bankası kredibilite endeksinin geliştirilmesinde iki farklı yöntem kullanmışlardır. Birincisinde, özel iktisadi karar birimlerinin ileri dönük (forward-looking) enflasyon beklentileri kullanılmaktadır ($CI_{DM\&GS(2009)}$). $CI_{DM\&GS(2009)}$, (5) numaralı eşitlikte gösterilmektedir.

$$CI_{DM\&GS(2009)} = \begin{cases} 1 & ; & \pi_{min}^T \leq E(\pi) \leq \pi_{max}^T \\ 1 - \frac{E(\pi) - \pi_{max}^T}{0.2 - \pi_{max}^T} & ; & \pi_{max}^T < E(\pi) < \%20 \\ 1 - \frac{E(\pi) - \pi_{min}^T}{-\pi_{min}^T} & ; & \%0 < E(\pi) < \pi_{min}^T \\ 0 & ; & E(\pi) \geq \%20 \vee E(\pi) \leq \%0 \end{cases} \quad (5)$$

Burada merkez bankasının tam kredibilite koşulu enflasyon hedefinin belirsizlik aralığı içinde kaldığı durumda sağlanmaktadır ($\pi_{min}^T \leq E(\pi) \leq \pi_{max}^T$). Eksik kredibilite durumunda, merkez bankası kredibilitesi iki farklı koşula bağlı olarak hesaplanmakta ve 0 ile 1 arasında bir değer almaktadır. Buna göre $\pi_{max}^T < E(\pi) < \%20$ olduğunda, endeks $\left(1 - \frac{E(\pi) - \pi_{max}^T}{0.2 - \pi_{max}^T}\right)$ formülü ile hesaplanmaktadır. Deflasyonist süreçlerde $\%0 < E(\pi) < \pi_{min}^T$ olduğu için, endeksin hesaplanmasında $\left(1 - \frac{E(\pi) - \pi_{min}^T}{-\pi_{min}^T}\right)$ formülü kullanılmaktadır. Diğer taraftan $E(\pi) \geq \%20$ olduğunda veya $E(\pi) \leq \%0$ olduğunda, tam kredibilite kaybı ile karşılaşılmaktadır. Önceki yöntemler ile karşılaştırıldığında bu yöntemin, kredibilitenin hesaplanmasında daha fazla esneklik gösterdiği söylenebilir.

İkinci yöntemde, beklenen enflasyon oranı yerine, gerçekleşen (gözlemlenmiş) enflasyon oranı (π_t^{obs}) kullanılmakta ve bu yolla, (6) numaralı eşitlikte gösterilen merkez bankası itibar (reputation) endeksi ($RI_{DM\&GS(2009)}$) hesaplanmaktadır (De Mendonça ve De Guimares e Souza, 2009:1229-1230).

$$RI_{DM\&GS(2009)} = \begin{cases} 1 & ; & \pi_{min}^T \leq \pi_t^{obs} \leq \pi_{max}^T \\ 1 - \frac{\pi_t^{obs} - \pi_{max}^T}{0.2 - \pi_{max}^T} & ; & \pi_{max}^T < \pi_t^{obs} < \%20 \\ 1 - \frac{\pi_t^{obs} - \pi_{min}^T}{-\pi_{min}^T} & ; & \%0 < \pi_t^{obs} < \pi_{min}^T \\ 0 & ; & \pi_t^{obs} \geq \%20 \vee \pi_t^{obs} \leq \%0 \end{cases} \quad (6)$$

(6) numaralı eşitliğe göre, gerçekleşmiş enflasyon verilerinin merkez bankasının geçmiş dönemlerdeki davranışlarının bir sonucu olduğu düşünüldüğünde, $RI_{DM\&GS(2009)}$ 'nin geriye dönük (backward-looking) bir

¹⁰ Eşik değeri olarak %20 gibi yüksek bir enflasyon oranının, daha çok gelişmekte olan ülke merkez bankalarının kredibilite düzeylerini belirlemeye uygun olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

¹¹ "Belirsizlik aralığı, enflasyonun belirlenen nokta hedeflerden ne büyüklükte bir sapma göstermesi durumunda, Merkez Bankasının hesap verebilirlik mekanizmasını devreye sokması gerektiğini gösteren ve nokta

hedef etrafında her iki yönde simetrik olarak tanımlanan bir aralıktır. Enflasyon hedefinin 2 puan üstü ve altı, belirsizlik aralığı olarak belirlenmiştir" (TCMB, Sıkça Sorulan Sorular: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Banka+Hakkında/Sıkça+Sorulan+Sorular/Para+Politikası+ve+Enflasyon+Hedeflemesi>).

özellik gösterdiği söylenebilmektedir. Ancak çalışmada merkez bankasının itibarının, kredibilitenin geliştirilmesine bir temel oluşturduğu belirtilerek $RI_{DM\&GS(2009)}$ 'nin ortalamasına dayanan üç farklı kredibilite ölçütü geliştirilmektedir:

Bunlardan birincisi, aritmetik ortalama kredibilite ölçütüdür (CI_{AR}). CI_{AR} , (7) numaralı eşitlikte gösterilmektedir. CI_{AR} , toplam itibarın dönem sayısına bölünmesi ile hesaplanmaktadır.

$$CI_{AR} = \left\{ \frac{\sum_{i=1}^n RI_i}{n} \right\} \quad (7)$$

İkincisi, ağırlıklı ortalama kredibilite ölçütüdür (CI_{WR}). CI_{WR} , (8) numaralı eşitlikte gösterilmektedir. Burada $p_i = \frac{k_i}{n}$ oranı ile hesaplanmaktadır. k_i zamanın azalan fonksiyonunu, n ise $[0,1]$ aralığındaki ağırlık varyasyonunu göstermektedir.

$$CI_{WR} = \left\{ \frac{\sum_{i=1}^n (RI_i * p_i)}{\sum_{i=1}^n p_i} \right\} \quad (8)$$

Üçüncüsü, hareketli ortalama kredibilite endeksidir (CI_{MAR}). CI_{MAR} , (9) numaralı eşitlikte gösterilmektedir. Buna göre, cari dönem için hesaplanan merkez bankası kredibilitesi, son gecikme dönemindeki (d) hareketli ortalama itibar düzeyine bağlıdır.

$$CI_{MAR} = \left\{ \frac{RI_t + RI_{t-1} + \dots + RI_{t-d+1}}{d} \right\} \quad (9)$$

3. Alternatif Bir Kredibilite Endeksinin Geliştirilmesi

Çalışmanın bu bölümünde, TCMB'nin kredibilitelerini ölçmek için endekslemeye dayalı alternatif bir yöntem geliştirilmektedir. Alternatif bir kredibilite endeksi oluşturulurken, kredibilitenin etkilerini nicel hale getiren endeksleme yaklaşımının kullanılmasına karar verilmiştir.

Çalışmada bu yaklaşımın tercih edilmesinin nedeni; bu yaklaşımın basit, anlaşılır ve açık olması ve hesaplamalarda kullanılan enflasyon eşik değerlerinin gelişmekte olan ülke merkez bankalarının kredibilitelerinin değerlendirilmesine daha uygun olmasıdır. Bununla birlikte, çalışmada kredibilitenin belirleyicilerini niceliksel hale getiren endeksleme yaklaşımının tercih edilmemesinin iki nedeni vardır: (i) Bu yaklaşım ihmal edilen değişken problemine açıktır. Merkez bankası kredibilitelerini etkilemesine rağmen, hesaplamalarda ihmal edilen değişkenler kredibilite düzeyinin yanlış ölçülmesine neden olmaktadır. (ii) Kredibilite düzeyini belirleyen merkez bankası bağımsızlığı, şeffaflığı ve hesap verebilirliği gibi bazı alt bileşenler, merkez bankası kanunlarında tanımlanan kurumsal değişkenlerdir. Nitel özelliklere sahip olan bu değişkenlerin nicel hale dönüştürülmesi, çoğu defa ilgili kanunlar dikkate alınarak yapılmaktadır. Oysa bu değişkenler için oluşturulan endeksler (örneğin merkez bankası bağımsızlık endeksi gibi) resmi (*de-jure*) olarak yüksek düzeylerde olsalar da, fiili olarak (*de-facto*) düşük düzeylerde bulunabilirler. Bu da, kredibilite düzeyinin gerçekte olduğundan daha yüksek hesaplanmasına neden olmaktadır.

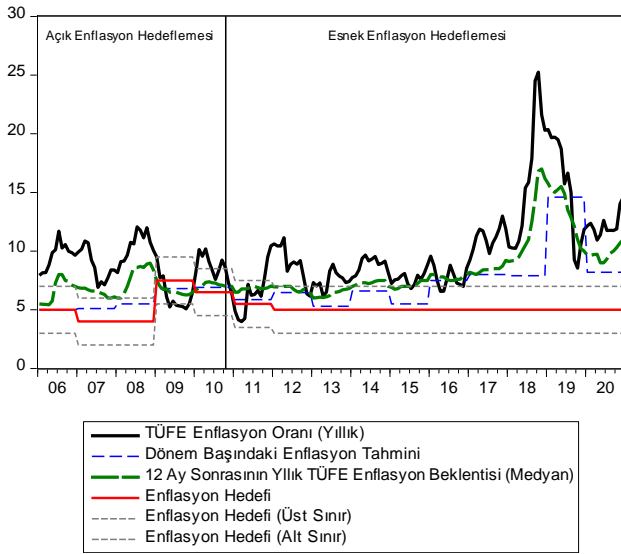
Merkez bankası kredibilitelerinin ölçümünde endekslemeye dayalı önceki çalışmalara alternatif olarak düşünülen bu endeksin geliştirilmesinin ardında iki temel neden bulunmaktadır: Birincisi; uzun süre gerçekleştirilemeyen ve buna rağmen değiştirilmeyen enflasyon hedeflerinin, özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerini çıpalamak konusunda yeterince inandırıcı bulunmaması ve bu durum karşısında ara hedef olarak enflasyon tahminlerinin öneminin artmasıdır. Bu durum TCMB'nin politika metinlerinde de vurgulanmaktadır. Örneğin TCMB, 2021 Yılı Para ve Kur Politikası metninde bu durumu açıkça ortaya koymaktadır: “Enflasyon 2006-2016 yıllarını kapsayan dönemde, ortalama yüzde 8,3 etrafında nispeten istikrarlı bir seyir izlemiştir. 2017 yılından itibaren ise çift haneli düzeylere yükselmiş ve hedeflerden belirgin şekilde uzaklaşmıştır. Enflasyonun uzun bir süredir hedefin üzerinde yüksek ve oynak bir seyir izlemesi, beklenti oluşumunda tahmin ve hedeflerin çıpa olma işlevini zayıflatmakta ve enflasyon katılığının artmasına yol açmaktadır...Orta vadeli enflasyon hedefine yakınsarken, TCMB tarafından Enflasyon Raporlarında paylaşılan tahminler enflasyon beklentilerine yönelik referans oluşturacak ara hedef işlevi görecektir...İleriye dönük iktisadi kararlar alınırken merkez bankası tahminlerinin rehberlik etmesi nedeniyle, orta vadeli enflasyon hedefine yakınsarken beklentilerin daha etkin şekilde yönlendirilebilmesi için, orta vadeli dezenflasyon patikası altında oluşturulan ara hedef niteliğindeki tahminlerin önemi artmaktadır” (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB], 2020a:5). Benzer şekilde 2020 yılının son Para Politikası Kurulu karar metninde “İç talep koşulları, döviz kuru başta olmak üzere birikimli maliyet etkileri, uluslararası gıda ve diğer emtia fiyatlarındaki yükseliş ve enflasyon beklentilerindeki bozulma, fiyatlama davranışları ve enflasyon görünümünü olumsuz etkilemeye devam etmektedir. Bu doğrultuda Kurul, enflasyon görünümüne dair risklerin bertaraf edilmesi, enflasyon beklentilerinin kontrol altına alınması ve dezenflasyon sürecinin en kısa sürede yeniden tesisi için, 2021 yılsonu tahmin hedefini göz önünde bulundurarak, güçlü bir parasal sıkılaştırma yapılmasına karar vermiştir” ifadesine yer verilmiştir (TCMB, 2020b:3).

Şekil 1’de, enflasyon hedeflemesi boyunca TCMB’nin belirlediği enflasyon hedeflerinin özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerini çıpalamak konusunda yeterince başarılı olmadığı görülmektedir. Şöyle ki; yıllık TÜFE enflasyon oranının ve 12 ay sonrasının yıllık TÜFE enflasyon beklentilerinin medyan değerinin¹² merkez bankasının enflasyon hedefine ait belirsizlik aralığı içinde kalma başarısı, enflasyon tahminine ait belirsizlik aralığı içinde kalma başarısından daha az gerçekleşmiştir.¹³ Gerçekleşen enflasyon oranının enflasyon hedefine ait belirsizlik aralığı içinde kalma başarısı %12.7 iken, enflasyon tahminine ait belirsizlik aralığı içinde kalma başarısı %22.2’ye yükselmektedir. Benzer şekilde, beklenen enflasyon oranının enflasyon hedefine ait belirsizlik aralığı içinde kalma başarısı %44.4 iken, enflasyon tahminine ait belirsizlik aralığı içinde kalma başarısının %72.7’dir. Bu durum merkez bankasının

¹² Çalışmanın bundan sonrasında, “yıllık TÜFE enflasyon oranı” yerine gerçekleşen enflasyon oranı ve “12 ay sonrasının TÜFE enflasyon beklentisinin medyan değeri” yerine kısaca “beklenen enflasyon oranı” ifadeleri kullanılacaktır.

¹³ İlgili değişkenlerin belirsizlik aralığı içinde kalma başarısı, bu değişkenlerin belirsizlik aralığı içinde kaldığı ay sayısının dönem uzunluğuna bölünmesi ile hesaplanmaktadır (Yazarlar tarafından hesaplanmıştır).

enflasyon hedefinin özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerini çıpalamak konusunda enflasyon tahmini kadar başarılı olmadığını, yani enflasyon beklentilerinin enflasyon hedefinden çok enflasyon tahminine odaklandığını ortaya koymaktadır. Merkez bankasının enflasyon hedeflerinin özel iktisadi karar birimleri tarafından yeterince “inandırıcı” bulunmaması şeklinde yorumlanabilecek olan bu durum, sadece enflasyon hedefini dikkate alarak hesaplanan bir kredibilite ölçütünün, kredibilite gelişmelerini yorumlamak konusunda yeterince açıklayıcı olamayacağını göstermektedir. Çalışmada bu durum göz önünde bulundurularak, merkez bankasının enflasyon hedefinin yanı sıra, merkez bankasının ilgili yılın ilk enflasyon raporunda kamuoyuna duyurduğu yılsonu enflasyon tahmini hesaplamaya dâhil edilmektedir.

Şekil 1. Enflasyon Gelişmeleri

Not: Dik siyah çizgi dönem ayrımını göstermektedir.

Kaynak: TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS) verilerinden derlenmiştir.

İkincisi; $CI_{C\&K(2002)}$ ve $CI_{DM\&GS(2009)}$ endekslerinde, gerekçesi belirtilmeksizin, enflasyon oranı için %20 gibi yüksek bir eşik değer belirlendiği görülmektedir. Oysa geçmişte yüksek enflasyon deneyimi yaşayan Türkiye gibi gelişmekte olan ülke ekonomilerinde, enflasyon hedeflemesi stratejisine geçildikten sonra enflasyon oranlarının tek haneli düzeylere düşürüldüğü ve çift haneli enflasyon oranlarının enflasyon dinamikleri açısından olumsuz bir psikolojik düzey olarak algılandığı bilinmektedir. International Monetary Fund [IMF] (2018:118-119), gelişmekte olan ülkeler için çift haneli enflasyon oranlarını fiyat gelişmeleri açısından tehlikeli bir eşik düzey olarak izlemektedir. Şekil 1'den de görüldüğü üzere, beklenen enflasyon oranlarının çift haneli sayılara ulaştığı dönemlerde bile %20 eşik değerinin oldukça altında gerçekleşmesi, %20 eşik değerinin TCMB'nin kredibilitesini değerlendirmek için oldukça esnek bir düzey olduğunu göstermektedir. Çalışmada bu durum dikkate alınarak enflasyon oranı için %10 eşik değeri belirlenmektedir. Merkez bankasının enflasyon tahmininin %10'a yaklaşması durumunda enflasyon tahminine ait belirsizlik aralığının üst sınırının %10'u aşma olasılığının artması nedeniyle, %10 oranı adeta bir üst sınır olarak da kabul edilmektedir. Böylece kredibilite durumunun

değerlendirilmesinde enflasyona daha az tolerans gösterilmiş olacak ve kredibilite gelişmelerini daha doğru yorumlama gereksinimi karşılanabilecektir.

$$CI_{V\&D} = \begin{cases} 1 & ; & \pi^T = \pi^F = E(\pi) < \%10 \\ 1 & ; & \pi^T < E(\pi) \leq \pi^F < \%10 \\ 1 & ; & \pi_{min}^T \vee \pi^F < E(\pi) \leq \pi^T < \%10 \\ 1 - \frac{E(\pi) - \pi^F}{0.1 - \pi^F} & ; & \pi^T \leq \pi^F < E(\pi) < \%10 \\ 1 - \frac{E(\pi) - \pi_{min}^T}{-\pi_{min}^T} & ; & \%0 < E(\pi) < \pi_{min}^T \\ 0 & ; & E(\pi) \geq \%10 \vee E(\pi) \leq \%0 \end{cases} \quad (10)$$

Türkiye ekonomisinin enflasyon dinamiklerini dikkate alarak geliştirilen alternatif yöntem, (10) numaralı eşitlikte ($CI_{V\&D}$) adıyla gösterilmektedir. Burada beklenen enflasyon oranı [$E(\pi)$] için, özel kesimin 12 ay sonrası için medyan enflasyon beklentisi; enflasyon tahmini (π^F) için, merkez bankasının yılın ilk enflasyon raporunda açıkladığı yılsonu enflasyon tahmini ve deflasyonist süreçleri bir eşik değer ile tanımlamak için, merkez bankasının enflasyon hedefine ait belirsizlik aralığının alt sınırı (π_{min}^T) kullanılmaktadır. (π^T) ise merkez bankasının ilgili yıla ait enflasyon hedefini göstermektedir. $CI_{V\&D}$, 0 ile 1 arasında normalize edilmiş bir endekstir [0,1].

$CI_{V\&D}$ için tam kredibilite durumu $\pi^T = E(\pi) = \pi^F < \%10$, $\pi^T < E(\pi) \leq \pi^F < \%10$ ve/veya $\pi_{min}^T \vee \pi^F < E(\pi) \leq \pi^T < \%10$ olmak üzere üç farklı şekilde ölçülmektedir. Buna göre, enflasyon beklentilerinin merkez bankasının orta vadeli enflasyon hedefine veya ara hedef olarak kullandığı enflasyon tahminine tam olarak çıpalanması ya da bunların arasında gerçekleşmesi 1 değeri ile puanlanmaktadır. Eksik kredibilite durumunda endeks 0 ile 1 arasında bir değer almaktadır. Eksik kredibilite durumunun açıklanmasında iki farklı formül kullanılmaktadır. Birincisi; $\pi^T \leq \pi^F < E(\pi) < \%10$ olduğunda, merkez bankası kredibilite endeksi: $\left(1 - \frac{E(\pi) - \pi^F}{0.1 - \pi^F}\right)$ formülü kullanılarak hesaplanmaktadır. Dolayısıyla merkez bankası özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerini kendi enflasyon tahminine yaklaştırmakta ne kadar başarılı olursa, kredibilitesi o kadar yüksek gerçekleşmektedir. İkincisi; $\%0 < E(\pi) < \pi_{min}^T$ olduğunda, merkez bankası kredibilite endeksinin hesaplanmasında $\left(1 - \frac{E(\pi) - \pi_{min}^T}{-\pi_{min}^T}\right)$ formülü kullanılmaktadır. Bu formül, ekonomide deflasyonist eğilimler olduğunda kredibilite gelişmelerini açıklamaktadır. Son olarak, $E(\pi) \geq \%10$ veya $E(\pi) \leq \%0$ olduğunda, endeks 0 değerini almakta ve tam kredibilite kaybı ortaya çıkmaktadır.

4. Merkez Bankası Kredibilite Endekslerinin Yöntemleri Açısından Karşılaştırılması

Çalışmanın bu bölümünde, yukarıda açıklanan kredibilite endeksleri ile çalışmada tarafımızca geliştirilen $CI_{V\&D}$ endeksi yöntemleri açısından karşılaştırılmaktadır. Tablo 1 farklı endekslerin kredibilite düzeyini nasıl ölçtüğünü; tam kredibilite, eksik kredibilite ve tam olmayan kredibilite durumlarının nasıl değerlendirildiğini karşılaştırmalı olarak göstermektedir.

Tablo 1. Merkez Bankası Kredibilite Endeksleri

Endeks	Kredibilite Düzeyi	Koşul	Düzyey / Formül
$CI_{C\&K(2002)}$	Tam Kredibilite	$E(\pi) \leq \pi^T$	1
	Eksik Kredibilite	$\pi^T < E(\pi) < \%20$	$1 - \frac{E(\pi) - \pi^T}{0.2 - \pi^T}$
	Tam Olmayan Kredibilite	$E(\pi) \geq \%20$	0
$CI_{S(2002)}$	Tam kredibilite	100	$100 - \left(100 * \frac{ E(\pi) - \pi^T }{\pi_{max}^T - \pi^T}\right)$
	Eksik Kredibilite	$100 >$	
	Tam Olmayan Kredibilite	$0 >$	
$CI_{DM(2007)}$	Tam Kredibilite	$E(\pi) = \pi^T$	1
	Eksik Kredibilite	$\pi_{min}^T < E(\pi) < \pi_{max}^T$	$1 - \frac{E(\pi) - \pi^T}{\pi_{max}^T - \pi^T}$
	Tam Olmayan Kredibilite	$E(\pi) \geq \pi_{max}^T \vee E(\pi) \leq \pi_{min}^T$	0
$CI_{DM\&GS(2009)}$	Tam Kredibilite	$\pi_{min}^T \leq E(\pi) \leq \pi_{max}^T$	1
	Eksik Kredibilite	$\pi_{max}^T < E(\pi) < \%20$	$1 - \frac{E(\pi) - \pi_{max}^T}{0.2 - \pi_{max}^T}$
	Eksik Kredibilite (deflasyonist durum)	$\%0 < E(\pi) < \pi_{min}^T$	$1 - \frac{E(\pi) - \pi_{min}^T}{-\pi_{min}^T}$
	Tam Olmayan Kredibilite	$E(\pi) \geq \%20 \vee E(\pi) \leq \%0$	0
$CI_{V\&D}$	Tam Kredibilite	$\pi^T = E(\pi) = \pi^F < \%10$	1
	Tam Kredibilite	$\pi^T < E(\pi) \leq \pi^F < \%10$	1
	Tam Kredibilite	$\pi_{min}^T \vee \pi^F < E(\pi) \leq \pi^T < \%10$	1
	Eksik Kredibilite	$\pi^T \leq \pi^F < E(\pi) < \%10$	$1 - \frac{E(\pi) - \pi^F}{0.1 - \pi^F}$
	Eksik Kredibilite (deflasyonist durum)	$\%0 < E(\pi) < \pi_{min}^T$	$1 - \frac{E(\pi) - \pi_{min}^T}{-\pi_{min}^T}$
	Tam Olmayan Kredibilite	$E(\pi) \geq \%10 \vee E(\pi) \leq \%0$	0

Kaynak: Yazarlar tarafından düzenlenmiştir.

Normalize edilmediği için $CI_{S(2002)}$ 'yi dışarıda tuttuğumuzda, tam kredibilite durumunun en katı değerlendirildiği endeks $CI_{DM(2007)}$ iken, en esnek değerlendirildiği endeks $CI_{DM\&GS(2009)}$ 'dir. Bunun nedeni; tam kredibilitenin sağlanabilmesi için, $CI_{DM(2007)}$ 'de beklenen ve hedeflenen enflasyon oranlarının eşit olması gerekirken, $CI_{DM\&GS(2009)}$ 'de ise beklenen enflasyon oranının belirsizlik aralığı içinde kalmasıdır. Aynı şekilde, tam olmayan kredibilite durumunun en katı değerlendirildiği endeks $CI_{DM(2007)}$ iken, en esnek değerlendirildiği endeksler sırasıyla $CI_{C\&K(2002)}$ ve $CI_{DM\&GS(2009)}$ 'dir. $CI_{DM(2007)}$ 'nin tam olmayan kredibilite durumunu en katı değerlendiren endeks olması, beklenen enflasyon oranı belirsizlik aralığının dışında kaldığında, tam olmayan kredibilite durumunun yaşanmasıdır. $CI_{C\&K(2002)}$ 'nin tam olmayan kredibilite durumunu en esnek değerlendiren endeks olması ise, beklenen enflasyon oranının %20 gibi yüksek bir enflasyon oranına kadar tam olmayan kredibilite koşulları içinde değerlendirilmesidir. Benzer şekilde $CI_{DM\&GS(2009)}$ 'de, beklenen enflasyon oranı belirsizlik aralığı dışında kaldığı sürece, %20 gibi yüksek bir enflasyon oranına kadar ve %0 gibi düşük bir enflasyon oranına kadar tam olmayan kredibilite durumunu açıklamaktadır.

Eksik kredibilite durumunun en esnek değerlendirildiği endekslerin sırasıyla $CI_{C\&K(2002)}$ ve $CI_{DM\&GS(2009)}$ oldukları görülmektedir. Bunun nedeni; $CI_{C\&K(2002)}$ 'da beklenen enflasyon oranının hedeflenen enflasyon oranı ile %20 enflasyon eşiği arasındaki geniş bir aralıkta gerçekleşmesidir. $CI_{DM\&GS(2009)}$ için bu aralık, enflasyon hedefi ile belirsizlik aralığının üst sınırı kadar

kısalmaktadır. Ayrıca $CI_{DM\&GS(2009)}$ 'de eksik kredibilite durumu deflasyonist süreçler için de tanımlanmaktadır.¹⁴

$CI_{V\&D}$, $CI_{DM(2007)}$ 'den sonra kredibilite koşullarını katı bir biçimde değerlendiren ikinci endekstir. Bu noktada $CI_{V\&D}$ 'nin $CI_{DM(2007)}$ 'den en önemli farkı, $CI_{V\&D}$ 'nin bir yandan enflasyona diğer endekslerden daha az tolerans göstermesi, diğer yandan beklenen enflasyon oranı %0-%10 aralığında iken endeksin daha dinamik bir şekilde hareket etmesidir. Dolayısıyla burada şu noktanın altı çizilmelidir: $CI_{DM(2007)}$, gelişmiş ülke merkez bankalarının kredibilite koşullarının değerlendirilmesi için uygunluk gösterirken; $CI_{V\&D}$ ise, enflasyona daha az tolerans göstermesi ve daha dinamik bir endeks olması bakımından, gelişmekte olan ülke merkez bankalarının kredibilite koşullarının değerlendirilmesinde diğer endekslerden daha açıklayıcı sonuçlar sunmaktadır. Bu durum, bir sonraki bölümde TCMB örneği için yapılan kredibilite ölçümlerinde de görülmektedir.

5. TCMB'nin Kredibilitesinin Ölçümü

Çalışmanın bu bölümünde TCMB'nin kredibilitesi, yukarıda açıklanan endeksleme yöntemleri kullanılarak ölçülmektedir. TCMB'nin kredibilite performansı açık ve esnek enflasyon hedeflemesi dönemleri için çalışmada geliştirilen alternatif yöntem ile diğer endekslerin bulguları çerçevesinde karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Kredibilite endeksleri, TCMB'nin açık enflasyon hedeflemesi stratejisini uygulamaya başladığı Ocak 2006'dan Aralık 2020'ye kadar olan dönem için hesaplanmaktadır. Söz konusu dönem; Ocak 2006-Eylül 2010 dönemi için açık enflasyon hedeflemesi dönemi, Ekim 2010-Aralık 2020 dönemi için *de facto* esnek enflasyon hedeflemesi dönemi ayrımlarıyla incelenmektedir.

¹⁴ Eksik kredibilite durumunu deflasyonist süreç için dikkate alan diğer endeks, $CI_{V\&D}$ 'dir.

Çalışmada öncelikle hesaplanan endekslerin tanımlayıcı istatistiklerine yer verilmekte ve kredibilite performansları istatistiksel olarak karşılaştırılmaktadır. Buna göre, Tablo 2 ve Tablo 3’de sırasıyla açık ve esnek enflasyon hedeflemesi dönemleri için kredibilite endekslerinin tanımlayıcı istatistikleri sunulmaktadır. Tablo 4’te tam kredibilitenin olduğu, tam kredibilite kaybının olduğu ve kredibilite düzeyinin dönem ortalamasının altında olduğu ayların sayılarına yer verilerek, tanımlayıcı istatistiklerde elde edilen bulgular desteklenmektedir.

Kredibilite endekslerinin ortalamaları, açık enflasyon hedeflemesi döneminde: $CI_{C\&K(2002)}$ için 0.88; $CI_{S(2002)}$ için 1.82; $CI_{DM(2007)}$ için 0.37; $CI_{DM\&GS(2009)}$ için 0.96 ve $CI_{V\&D}$ için 0.74 olarak hesaplanmaktadır. Esnek enflasyon hedeflemesi döneminde endekslerin dönem ortalamasının: $CI_{C\&K(2002)}$ için 0.77’ye; $CI_{S(2002)}$ için -72’ye; $CI_{DM(2007)}$ için 0.09’a; $CI_{DM\&GS(2009)}$ için 0.87’ye ve $CI_{V\&D}$ için 0.59’a düşmesi, kredibilite düzeyinin azaldığını göstermektedir.

Kredibilite endekslerinin uç değerleri arasındaki fark incelendiğinde, maksimum ve minimum değerler arasındaki farkın esnek enflasyon hedeflemesi döneminde yükseldiği bulgusuna ulaşılmaktadır. Kredibilite endekslerindeki dalgalanmaların büyüklüğü hakkında fikir veren bu bulgu, tam kredibilitenin olduğu ayların ve tam kredibilite kaybının olduğu ayların karşılaştırılması ile desteklenmektedir. TCMB’nin açık enflasyon hedeflemesi döneminde tam kredibiliteye sahip olduğu ay sayısı $CI_{C\&K(2002)}$ için 12; $CI_{S(2002)}$ için 1; $CI_{DM(2007)}$ için 6; $CI_{DM\&GS(2009)}$ için 31 ve $CI_{V\&D}$ için 14 ay olarak

hesaplanırken, esnek enflasyon hedeflemesi döneminde bu sayı; $CI_{C\&K(2002)}$, $CI_{S(2002)}$ ve $CI_{DM(2007)}$ için 0 aya düşmekte, $CI_{DM\&GS(2009)}$ için 49 ve $CI_{V\&D}$ için 4 ay olarak hesaplanmaktadır. TCMB’nin kredibilitenin tamamen olmadığı aylara sadece $CI_{DM(2007)}$ ve $CI_{V\&D}$ için yapılan hesaplamalarda ulaşılmaktadır.¹⁵ $CI_{DM(2007)}$ yöntemine göre, açık enflasyon hedeflemesi döneminde tam kredibilite kaybının olduğu ay sayısı 26 iken, esnek enflasyon hedeflemesi döneminde bu sayının 84 aya yükseldiği görülmektedir. $CI_{V\&D}$ ’ye göre, açık enflasyon hedeflemesi döneminde tam kredibilite kaybı yaşanmazken, esnek enflasyon hedeflemesi döneminde bu sayı 24 aya yükselmektedir.¹⁶

Kredibilite endekslerinin standart sapmaları ve varyasyon katsayıları incelendiğinde; açık enflasyon hedeflemesi döneminde kredibilite endekslerinin standart sapmaları yaklaşık olarak: $CI_{C\&K(2002)}$ için 0.1; $CI_{S(2002)}$ için 68; $CI_{DM(2007)}$ için 0.38; $CI_{DM\&GS(2009)}$ için 0.06 ve $CI_{V\&D}$ için 0.24 hesaplanmaktadır. Esnek enflasyon hedeflemesi döneminde bu sayının yaklaşık olarak: $CI_{C\&K(2002)}$ için 0.18’e; $CI_{S(2002)}$ için 133’e; $CI_{DM(2007)}$ için 0.18’e; $CI_{DM\&GS(2009)}$ için 0.19’a ve $CI_{V\&D}$ için 0.35’e yükselmesi, esnek enflasyon hedeflemesi döneminde TCMB’nin kredibilitenin oynaklığının arttığını göstermektedir. Kredibilite endekslerinin varyasyon katsayılarındaki artış ile desteklenen bu bulgu, esnek enflasyon hedeflemesi döneminde enflasyon beklentilerinin enflasyon hedefi ya da tahmini etrafındaki oynaklığının arttığı şeklinde de yorumlanabilir.

Tablo 2. Açık Enflasyon Hedeflemesi Döneminde (Ocak 2006-Eylül 2010) Kredibilite Endekslerinin Tanımlayıcı İstatistikleri

CI Endeksleri	Ort.	Med.	Maks.	Min.	Std.Sapma	Varyasyon Katsayısı	Çarpıklık	Basıklık
$CI_{C\&K(2002)}$	0.8864	0.8750	1.0000	0.6893	0.0966	0.1089	-0.4474	2.1298
$CI_{S(2002)}$	1.8201	0.0000	100.00	-148.5	68.6416	37.71	-0.6694	2.5156
$CI_{DM(2007)}$	0.3775	0.4000	1.0000	0.0000	0.3780	1.0013	0.2563	1.5230
$CI_{DM\&GS(2009)}$	0.9608	1.0000	1.0000	0.7878	0.0636	0.0661	-1.6843	4.4926
$CI_{V\&D}$	0.7493	0.8163	1.0000	0.2288	0.2405	0.3209	-0.7214	2.2946

Kaynak: Yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 3. Esnek Enflasyon Hedeflemesi Döneminde (Elim 2010-Aralık 2020) Kredibilite Endekslerinin Tanımlayıcı İstatistikleri

CI Endeksleri	Ort.	Med.	Maks.	Min.	Std.Sapma	Varyasyon Katsayısı	Çarpıklık	Basıklık
$CI_{C\&K(2002)}$	0.7698	0.8333	0.9629	0.2000	0.1770	0.2299	-1.6853	5.1613
$CI_{S(2002)}$	-72.30	-25.00	75.00	-500	133.05	-1.8402	-1.6772	5.1431
$CI_{DM(2007)}$	0.0970	0.0000	0.7500	0.0000	0.1783	1.7794	1.9412	6.1681
$CI_{DM\&GS(2009)}$	0.8738	0.9615	1.0000	0.2307	0.1932	0.2211	-1.8936	5.7072
$CI_{V\&D}$	0.5979	0.7446	1.0000	0.0000	0.3464	0.5794	-0.8393	2.1369

Kaynak: Yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

¹⁵ $CI_{C\&K(2002)}$ ve $CI_{DM\&GS(2009)}$ için yapılan hesaplamalarda kredibilitenin tamamen olmadığı aylara ilişkin herhangi bir bulguya ulaşılamamaktadır. Bu durum; $CI_{C\&K(2002)}$ ve $CI_{DM\&GS(2009)}$ yöntemlerinde tam kredibilite kaybı durumunun diğer endekslere göre daha esnek bir biçimde hesaplanması ile açıklanabilir. Ayrıca $CI_{S(2002)}$ için yapılan hesaplamalarda normalizasyon yapılmadığı için kredibilitenin tamamen olmadığı ayları saptamak mümkün değildir.

¹⁶ Öte yandan açık enflasyon hedeflemesi döneminde endekslerinin kendi dönem ortalamalarının altında gerçekleştiği ay sayısı: $CI_{C\&K(2002)}$ ve $CI_{S(2002)}$ için 30 ay; $CI_{DM(2007)}$ için 27 ay; $CI_{DM\&GS(2009)}$ için 16 ay ve $CI_{V\&D}$ için 23 ay olarak hesaplanmaktadır. Esnek enflasyon hedeflemesi döneminde bu sayının: $CI_{C\&K(2002)}$ ve $CI_{S(2002)}$ için 40 aya; $CI_{DM(2007)}$ için 88 aya, $CI_{DM\&GS(2009)}$ için 37 aya ve $CI_{V\&D}$ için 47 aya yükseldiği görülmektedir.

Tablo 4. Kredibilite Performanslarının Karşılaştırılması (Ay Sayısı)

CI Endeksleri	Açık Enflasyon Hedeflemesi			Esnek Enflasyon Hedeflemesi		
	Tam Kredibilite	Tam Kredibilite Kaybı	#<Ortalama*	Tam Kredibilite	Tam Kredibilite Kaybı	#<Ortalama*
$CI_{C\&K(2002)}$	12	0	31	0	0	41
$CI_S(2002)$	1	---	30	0	---	41
$CI_{DM(2007)}$	6	26	0	0	84	4
$CI_{DM\&GS(2009)}$	31	0	17	49	0	38
$CI_{V\&D}$	14	0	24	4	24	16

* Tam kredibilite kaybı dışında dönem ortalamasının altındaki ay sayısını göstermektedir.

Kaynak: Yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

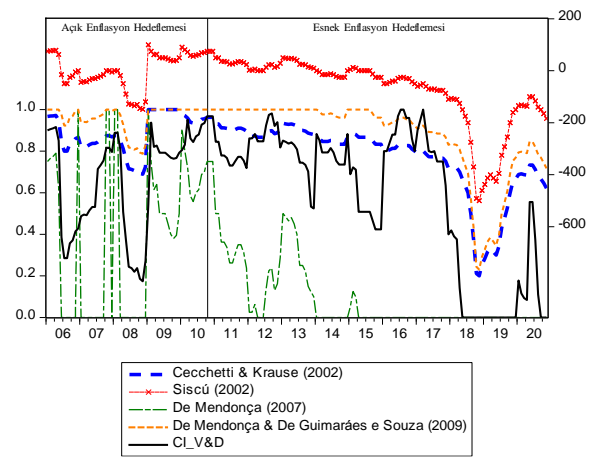
Kredibilite endekslerinin normal dağılım özelliği taşıyıp taşımadıkları incelendiğinde, serilerin açık ve esnek enflasyon hedeflemesi dönemlerinin her ikisinde de normal dağılım özelliği göstermedikleri söylenebilir. Serilerin normal dağılıma sahip olmamaları kuyruk riski (tail-risk) taşıdıklarını göstermektedir. Bu durum, kredibilite taşıdıklarının olay riskine (event risk) açık olduğu şeklinde yorumlanabilir.¹⁷ Şöyle ki; serilerin olasılık dağılımındaki asimetriyi gösteren çarpıklık katsayısının açık ve esnek enflasyon hedeflemesi dönemlerinde $CI_{DM(2007)}$ dışındaki tüm kredibilite endekslerinde negatif bulunması, bu endekslerin sola çarpık olduğunu göstermektedir. $CI_{DM(2007)}$ ise her iki dönemde pozitif işaret olarak sağa çarpık bulunmaktadır. Dağılım eğrisinin kuyruk dağılımlarını gösteren basıklık katsayılarına göre açık enflasyon hedeflemesi döneminde $CI_{DM\&GS(2009)}$ dışındaki tüm endekslerin normal dağılıma göre daha basık oldukları, sadece $CI_{DM\&GS(2009)}$ 'ye ait dağılımın normal dağılıma göre daha sivri olduğu söylenebilir. Esnek enflasyon hedeflemesi döneminde ise $CI_{V\&D}$ dışındaki tüm endekslerin, normal dağılıma göre daha sivri olduğu görülmektedir. $CI_{V\&D}$ ise açık ve esnek enflasyon hedeflemesi dönemlerinin her ikisinde de normal dağılımdan daha basık dağılım özelliği göstermektedir.

Çalışmada kredibilite gelişmelerine ait zaman serileri Şekil 2'de sunulmuştur. Şekil 2'de, TCMB için aylık frekansta hesaplanan $CI_{C\&K(2002)}$, $CI_S(2002)$, $CI_{DM(2007)}$, $CI_{DM\&GS(2009)}$ ve $CI_{V\&D}$ endekslerine ait zaman serilerinin gelişimi gösterilmektedir.

Şekil 2 incelendiğinde açık enflasyon hedeflemesi döneminde tüm endekslerin dalgali bir seyir izlediği görülmektedir. Kredibilitenin hızla düştüğü ve görece düşük olduğu tarihler 2006 yılının ikinci çeyreğinde ve GFC'nin başlangıcında gözlemlenirken, tam kredibilite kaybının olduğu aylara sadece $CI_{DM(2007)}$ için yapılan hesaplamada ulaşılmaktadır. Eksik kredibilitenin en yüksek olduğu endeks ise, $CI_{V\&D}$ 'dir. Bu bulgu $CI_{V\&D}$ 'nin tam kredibilite kaybı durumunu $CI_{DM(2007)}$ 'ye göre daha esnek, diğer endekslere göre daha katı bir biçimde yorumlaması ile açıklanabilir.

Açık enflasyon hedeflemesi döneminde kredibilitenin görece yüksek olduğu tarihler 2009 ve 2010 yıllarında gözlemlenmektedir. Burada $CI_{V\&D}$ dışındaki endekslerde

tam kredibilite tarihleri gözlemlenirken, $CI_{V\&D}$ için yapılan hesaplamada tam kredibilite bulgusuna ulaşılmamış, ancak endeks, açık enflasyon hedeflemesine ait kendi dönem ortalaması olan 0.65'in oldukça üstünde gerçekleşmiştir.

Şekil 2. TCMB'nin Kredibilite Gelişmeleri

Not: Dik siyah çizgi dönem ayrımını göstermektedir. Siscú (2002) endeksi sağ dikey eksen, diğer endeksler sol dikey eksende yer almaktadır.

Kaynak: Yazarlar tarafından hesaplanarak oluşturulmuştur.

Söz konusu tarihlere kredibilite endekslerinin görece yüksek olması iki şekilde açıklanabilir. Birincisi; 2009 yılında GFC'nin Türkiye ekonomisine olan etkileri nedeniyle toplam talepteki daralmaya bağlı olarak enflasyon oranı düşerken, özel iktisadi karar birimlerinin yılsonu enflasyon beklentilerinde belirgin bir düşüş kaydedilmiştir. Şöyle ki; ekonominin %4.8 daraldığı 2009 yılında, yıl sonu enflasyon oranının ve Aralık ayındaki medyan enflasyon beklentilerinin, TCMB'nin enflasyon hedefi olan %7.5 ve dönem başında yaptığı yıl sonu enflasyon tahmini olan %6.8'in altında sırasıyla; %6.53 ve %6.5 olarak gerçekleşmesi, enflasyon beklentilerinin ekonomideki daralmaya bağlı olarak enflasyon hedefine ve enflasyon tahmine çıpalandığını ortaya koymaktadır. İkincisi; enflasyon hedeflerinin beklentiler için çıpa olma özelliğini göz önünde bulunduran TCMB'nin, enflasyon hedeflerini özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerine uyumlu olacak şekilde belirlemesi, TCMB'nin kredibilitesini önemli ölçüde güçlendirmiştir.¹⁸

¹⁷ Kredibilite serilerinin normal dağılıma sahip olmaması, özellikle sola çarpıklık göstermesi eksik kredibilite durumunun varlığını yansıtmaktadır (ayrıntılı bilgi için bkz. Bordo ve Siklos, 2017:28-29; Issler ve Soares, 2019:16-17). Bu bakımdan seri kuyruk riski (tail-risk) taşımaktadır. Kuyruk riskleri, gerçekleşme olasılığı düşük olan ve normal dağılım eğrisinin her iki ucunda ortaya çıkan olayları açıklamaktadır. Bu bakımdan

kuyruk riskleri gösteren seriler aynı zamanda olay risklerine de (event risk) açıklık göstermektedir (ayrıntılı bilgi için bkz. Nyberg ve Wilhelmsson, 2009).

¹⁸ Esasında enflasyon hedeflemesi stratejisi, belirli durumlarda merkez bankalarına para politikasının operasyonel yapısında enflasyon hedeflerini revize etmeleri ve / veya enflasyon hedeflerini terk etmeleri olanağını

2009 Yılında Para ve Kur Politikası metninde geçen ifadeler bu bulguyu açıkça ortaya koymaktadır: “2007 yılının yaz aylarından itibaren küresel piyasalarda gözlenen çalkantıya 2008 yılının başında yurt içi siyasi belirsizlikler de eklenince Türk lirasında belirgin bir değer kaybı gözlenmiş ve enflasyon beklentilerini daha önceden yüzde 4 düzeyinde belirlenmiş olan hedefle uyumlu düzeylere indirmek oldukça zorlaşmıştır. Enflasyon hedeflerine ulaşılmasını temel olarak para politikasının kontrolü dışındaki unsurlardan kaynaklanmasına rağmen, hedeflerin iki yıl üst üste aşılması ve 2008 yılında da aşılmasının beklenmesi, enflasyon hedeflerinin beklentiler için çıpa olma fonksiyonunun zayıflamasına neden olmuştur. Nitekim Bankamız bünyesinde yapılan çalışmalar, enflasyon beklentileri oluşturulurken giderek artan oranda geçmiş dönem enflasyonuna ağırlık verildiğini ve 2006 yılının ortalarından itibaren enflasyon beklentilerinin döviz kuru, risk primi gibi değişkenlere duyarlılığının arttığını ortaya koymuştur. Bu durumun kalıcı olması halinde enflasyonla mücadelenin maliyetinin daha da yükseleceğini öngören Merkez Bankası, enflasyon beklentilerini kontrol altına almak ve uygulanan rejimin itibarını tesis etmek amacıyla, Haziran 2008’de Hükümete hitaben yazılan bir açık mektupla orta vade için yeni hedefler belirlenmesini önermiştir. Merkez Bankası’nın bu önerisi Hükümet tarafından da benimsenmiş ve buna göre enflasyon hedefleri 2009-2011 dönemi için sırasıyla yüzde 7.5, 6.5 ve 5.5 olarak belirlenmiştir. Böylece, iktisadi birimlerin beklentilerini oluştururken referans alabilecekleri enflasyon hedefleri belirlenerek, enflasyon beklentilerinin yeniden kontrol altına alınması ve enflasyonla mücadelenin maliyetinin azaltılması amaçlanmıştır.” (TCMB, 2008:4-5).

Esnek enflasyon hedeflemesine geçildikten hemen sonra, beklenen enflasyon oranındaki dalgalanmanın azalmasına bağlı olarak $CI_{C\&K(2002)}$, $CI_{S(2002)}$ ve $CI_{DM\&GS(2009)}$ endekslerindeki dalgalanmaların azaldığı ve ardından bu endekslerin ılımlı bir düşüş eğilimine girdikleri dikkat çekmektedir. Benzer şekilde $CI_{V\&D}$ için yapılan hesaplamada da, esnek enflasyon hedeflemesine geçildikten sonra kredibilitedeki büyük dalgalanmaların azaldığı, görece daha ılımlı sayılabilecek dalgalanmaların gerçekleştiği görülmektedir. Esnek enflasyon hedeflemesine geçildikten hemen sonra merkez bankası kredibilitesinde ortaya çıkan bu olumlu gelişme, Adler vd. (2019)’nin belirttiği; fiyat istikrarının yanında finansal istikrarı dikkate alan ve çoklu araç seti ile (makro ihtiyati araç seti) geliştirilen para politikası çerçevesinin, merkez bankası kredibilitesini arttırdığı bulgusu ile örtüşmektedir.

Diğer taraftan $CI_{C\&K(2002)}$, $CI_{S(2002)}$ ve $CI_{DM\&GS(2009)}$, Eylül 2015 tarihinden sonra giderek artan ve 2017 yılından itibaren enflasyon beklentilerindeki bozulmaya bağlı olarak şiddetlenen bir kredibilite kaybını gösterirken, $CI_{V\&D}$ ’nin Ocak 2016-Mart 2017 dönem aralığında belirgin bir yükseliş eğilimine girdiği ve özellikle de Temmuz-Ağustos 2016 ve Mart 2017 tarihlerinde bu endekse göre tam kredibilitenin sağlandığı görülmektedir. Bunun nedeni, özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerinin

TCMB’nin ilgili dönemdeki %5 enflasyon hedefleri yerine, %5’ten daha büyük olan yılsonu enflasyon tahminlerine daha yakın gerçekleşmesi ile açıklanabilir. Enflasyon hedeflerinin özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentileri için çıpa olma özelliğini yitirdiği ve bu nedenle enflasyon beklentilerinin enflasyon hedefi yerine, merkez bankasının enflasyon tahminine çıpalandığı şeklinde yorumlanan bu bulgu, çok geçmeden para politikası raporlarına da yansımıştır. Şöyle ki; TCMB eski başkanı Murat Çetinkaya, 2019 yılının II. Enflasyon Raporu Bilgilendirme Toplantısı’nda yaptığı konuşmada, 25 Nisan 2019 tarihli PPK Kararı’na vurgu yaparak¹⁹ “Geçtiğimiz hafta yayımlanan karar metninde gerekirse ilave sıkılaştırma yapılabileceğine dair ifadeyi çıkarıp enflasyonun hedeflenen patikayla uyumunu gözetilen bir parasal duruş sergileyeceğimizi vurgulamıştık. İfadelerdeki bu değişiklik kısa vadeli bir yön sinyalinin ziyade yapısal bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Enflasyonun projeksiyonlarla uyumunu sürekli gözetilecek şekilde parasal duruşun belirlendiği bir çerçeveyi esas alıyoruz. ...Enflasyonun hedeften saptığı dönemlerde, merkez bankasının projeksiyonları hedefe doğru giderken izlenecek yola dair öngörü içerir. Bu açıdan bakıldığında açıklanan patika bir nevi ara hedef olarak da nitelendirilebilir.” ifadelerine yer vermiştir (TCMB, 2019a:10).

2017 yılından sonra TCMB’nin kredibilitesinde yaşanan gelişmeler, kredibilite konusuna odaklanan çalışmalar için TCMB örneğini laboratuvar niteliğinde değerlendirmemize olanak sağlamaktadır. Şöyle ki; $CI_{C\&K(2002)}$, $CI_{S(2002)}$ ve $CI_{DM\&GS(2009)}$ için yapılan hesaplamada 2018 yılının ikinci yarısından sonra kredibilite kaybının şiddetlendiği (kredibilite kaybının en yüksek olduğu tarihler Ekim-Kasım 2018 olarak hesaplanmıştır), bu durumun 2019 yılının son çeyreğine kadar devam ettiği ve ardından bu endekslerin yeniden yükseliş eğilimine girdiği görülmektedir. Dolayısıyla döviz piyasasında şiddetli oynaklıkların yaşandığı, enflasyonun hızla yükseldiği ve enflasyon beklentilerinin belirgin bir biçimde bozulduğu tarihlerde, söz konusu endeksler için yapılan hesaplamalarda tam kredibilite kaybının gözlemlenmemesi, bu endekslere ait hesaplama yöntemlerinin tam kredibilite kaybı durumunu daha ılımlı bir şekilde ele almalarıyla açıklanabilir. Diğer taraftan, $CI_{DM(2007)}$ için yapılan hesaplamada, Nisan 2015-Aralık 2020 tarihleri arasında $(E(\pi) \geq \pi_{max}^T)$ olduğu için, uzun bir süre sadece tam kredibilite kayıplarının ortaya çıktığı görülmektedir. Oysa, özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerinin merkez bankasının yılsonu için açıkladığı enflasyon tahminlerine oldukça yakın olduğu Ocak 2016-Ekim 2017 tarihleri arasında $CI_{DM(2007)}$ ’nin 0 değerini alması, tam kredibilite kaybı durumunu oldukça katı bir biçimde değerlendirmenin, beklenti yönetimindeki olumlu gelişmeleri ihmal etmeye neden olabileceği şeklinde yorumlanabilir.

$CI_{V\&D}$ için yapılan hesaplamada kredibilite kaybının 2017 yılının son çeyreğinden itibaren şiddetlendiği, Mayıs 2018-Ocak 2020 döneminde tam kredibilite kaybının yaşandığı, Ocak-Ağustos 2020 tarihleri arasında kısa bir süre için

sağlamaktadır. Böylece inandırıcı bulunmayan enflasyon hedefleri terk edilerek kredibilite yeniden sağlanabilir (ayrıntılı bilgi için bkz. Carare vd., 2002; Heenan vd., 2006; Dabla-Norris vd., 2007).

¹⁹ Para Politikası Kurulu’nun (PPK) 25 Nisan 2019 tarihli toplantı Kurul Kararı’nda “Enflasyon görünümünü etkileyen unsurlardaki gelişmeler

yakından izlenerek, parasal duruş enflasyonu hedeflenen patika ile uyumlu seviyelerde tutacak şekilde belirlenecektir” ifadelerine yer verilmiştir (TCMB, 2019b:3).

yeniden eksik kredibilite sürecine girdiği ve Eylül 2020'den itibaren tam kredibilite kayıplarının yeniden başladığı görülmektedir. Buna göre: (i) Kredibilitedeki düşüşün diğer endekslerden daha erken başlaması, $CI_{V&D}$ 'nin kredibilite kaybındaki gelişmeleri gözlemlemek açısından erken uyarı sinyalleri sağladığı şeklinde yorumlanabilir. (ii) Kur piyasasındaki oynaklıkların şiddetlendiği ve enflasyonun hızla yükseldiği dönemlerde tam kredibilite kaybının gözlemlenmesi, $CI_{V&D}$ 'nin açıklayıcı gücünü yansıtmaktadır. (iii) Tam kredibilite kaybının gözlemlendiği dönemlerin TCMB Başkanları'nın görev süresi dolmadan görevden alındıkları tarihlere karşılık gelmesi,²⁰ kredibilite gelişmelerinin merkez bankası bağımsızlığına ilişkin endişelerin yaşandığı dönemleri açıkladığını ortaya koymaktadır. Ehrmann vd. (2012), Dovern vd. (2012), Siklos (2013), Montes vd. (2016) ve Beckmann ve Czudaj (2018)'in yaptığı çalışmalarda merkez bankası bağımsızlığı azalırken kredibilitenin zarar gördüğüne yönelik bulgulara ulaşılması, $CI_{V&D}$ 'nin kredibilite ile bağımsızlık arasındaki teorik ilişkiyi doğruladığını göstermektedir.

Son olarak, açık ve esnek enflasyon hedeflemesi dönemleri için genel bir değerlendirme yapıldığında; $CI_{V&D}$ dışındaki diğer endekslerin göreceli olarak istikrarlı bir görünüm izlediği, $CI_{V&D}$ 'nin ise ekonomideki gelişmelere uygun olarak daha dinamik bir biçimde hareket ettiği görülmektedir. Bordo ve Siklos (2015) merkez bankası kredibilitesinin özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerinin nasıl şekillendiğine bağlı olarak zaman içinde değiştiğini, yani dinamik bir süreç içinde geliştiğini belirtmektedirler. Benzer vurgu, yakın dönem çalışmalarında Çakmaklı ve Demiralp (2020) tarafından da yapılmıştır. Dolayısıyla $CI_{V&D}$ 'nin diğer kredibilite endekslerine göre daha dinamik bir seyir izlemesi ve bu sayede ekonomik gelişmeler ile uyumlu bir biçimde hareket etmesi, çalışmada geliştirilen alternatif yöntemin TCMB'nin kredibilitesini diğer endekslerden daha iyi açıkladığını gösteren önemli bir bulgudur.

6. Sonuç

İktisat yazınında merkez bankası kredibilitesini tanımlayan tek bir ölçütten söz edilememektedir. Merkez bankası kredibilitesi, özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon hedefine verdikleri ağırlığın büyüklüğünü dikkate alarak enflasyon beklentilerinin tahminine dayanan bir yöntem çerçevesinde ve/veya endeksleme yöntemi ile hesaplanmaktadır.

Bu çalışmada, endeksleme yöntemi ile yapılan hesaplamaların basit, anlaşılır ve açık olması ve gelişmekte olan ülke merkez bankalarının kredibilitesini değerlendirirken teknik olarak daha uygun bir çerçeveye sunması nedeniyle, endeksleme yöntemine dayanan alternatif bir hesaplama geliştirilmiştir. Buna göre, $CI_{C&K}$ (2002), CI_S (2002), CI_{DM} (2007) ve $CI_{DM&GS}$ (2009) gibi endekslemeye dayalı farklı kredibilite yöntemleri ile bu çalışmada alternatif bir kredibilite yöntemi olarak geliştirilen $CI_{V&D}$ kullanılarak, Ocak 2006'dan Aralık 2020'ye kadar olan dönem aralığı için TCMB'nin kredibilitesi hesaplanmıştır. TCMB'nin kredibilitesi

ölçülürken, para politikasındaki dönüşüm dikkate alınarak, dönem aralığının açık enflasyon hedeflemesi (Ocak 2006-Eylül 2010) ve esnek enflasyon hedeflemesi (Ekim 2010-Aralık 2020) ayrımıyla incelenmesine karar verilmiştir.

Çalışmada geliştirilen $CI_{V&D}$ endeksinin, Türkiye ekonomisinin enflasyon dinamiklerini dikkate alarak oluşturulan ilk merkez bankası kredibilite endeksi olması, çalışmanın orijinal katkısını ortaya koymaktadır. $CI_{V&D}$, iktisat yazınında yer alan diğer kredibilite endekslerinden iki açıdan farklılık göstermektedir: (i) Uzun süre gerçekleştirilemeyen enflasyon hedefleri özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerinin çıpalamasında yeterince inandırıcı bulunmamaktadır. Dolayısıyla merkez bankasının enflasyon hedeflerinin özel iktisadi karar birimlerinin enflasyon beklentilerini çıpalama işlevini kaybetmesi, enflasyon hedefi kullanılarak yapılan hesaplamaların güvenilirliğinin azalmasına neden olmaktadır. Oysa enflasyon oranlarının ve enflasyon beklentilerinin merkez bankasının enflasyon hedefinden sürekli olarak saptığı durumlarda, merkez bankaları kendi enflasyon tahminlerini ara hedef olarak kullanmaktadırlar. Bu durumda, merkez bankalarının enflasyon tahminlerini dikkate alan bir hesaplama yöntemi daha güvenilir sonuçlar gösterecektir. Çalışmada bu durum dikkate alınarak, merkez bankasının enflasyon hedefinin yanı sıra, ilgili yılın ilk enflasyon raporunda açıkladığı yılsonu enflasyon tahmininin hesaplamaya dâhil edilmesine karar verilmiştir. (ii) Geçmişte yüksek enflasyon ve/veya enflasyon ataleti yaşayan ekonomilerde merkez bankası kredibilitesini ölçerken, enflasyon oranı için yüksek bir eşik düzeyin belirlenmesi, enflasyona daha fazla tolerans göstermek anlamına gelmektedir. Bu nedenle $CI_{V&D}$ oluşturulurken, gerçekleşen enflasyon oranı için %10 gibi daha düşük bir eşik değeri belirlenmiştir. Böylece kredibilite koşulları değerlendirilirken enflasyona daha az tolerans gösterilmiştir. %10 eşik değeri, enflasyon hedeflemesi stratejisine geçildikten sonra enflasyonun tek haneli oranlara düşürülmesi ve çift haneli enflasyon oranlarının enflasyon dinamikleri açısından olumsuz bir psikolojik düzey olarak kabul edilmesi nedeniyle tercih edilmiştir.

Çalışmanın bulguları, $CI_{V&D}$ 'nin daha dinamik bir seyir izlediğini ve bu bakımdan TCMB'nin kredibilite gelişmelerini, endekslemeye dayalı önceki çalışmalardan daha iyi açıkladığını göstermektedir. Gelişmekte olan ülkeler perspektifinden bakıldığında, TCMB için bir kredibilite ölçütü olarak geliştirilen alternatif yöntemin, enflasyonun atalet kazandığı, ülke riskinin yüksek olduğu ve dış şoklar karşısında kırılabilirlik gösteren benzer ekonomiler için yapılacak ampirik çalışmalara katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Adler, G., Lama, R., & Medina, J.P. (2019). Foreign Exchange Intervention and Inflation Targeting: The Role of Credibility. *Journal of Economic Dynamics & Control*, 106(2019) 103716. <https://doi.org/10.1016/j.jedc.2019.07.002>
- Adrian, T., Laxton, D., & Obstfeld, M. (2018). An Overview of Inflation Forecast Targeting. T. Adrian, D. Laxton ve M. Obstfeld (Ed.). *Advancing*

²⁰ Murat Çetinkaya 5 Temmuz 2019 tarihinde, yerine atanan Murat Uysal ise 7 Kasım 2020 tarihinde görev süreleri tamamlanmadan görevlerinden alınmışlardır.

- the *Frontiers of Monetary Policy*, Washington: International Monetary Fund Publication Services, 3-14.
- Agénor, P.R., & Taylor, M.P. (1992). Testing for Credibility Effects. *IMF Staff Papers*, 39(3), 545-571.
- Agénor, P.R. (2001). Monetary Policy Under Flexible Exchange Rates: An Introduction to Inflation Targeting. Central Bank of Chile Working Papers, No.124.
- Ball, L. (1992). Disinflation with Imperfect Credibility. NBER Working Paper, No. 3983, February.
- Başçı, E., & Kara, A.H. (2011). Financial Stability and Monetary Policy. *İktisat, İşletme ve Finans*, 26(302), 9-25.
- Beckmann, J., & Czudaj, R.L. (2018). Monetary Policy Shocks, Expectations and Information Rigidities. *Economic Inquiry*, 56(4), 2158-2176. <https://doi.org/10.1111/ecin.12587>.
- Bernanke, B.S., Laubach, T., Mishkin, F.S., & Posen, A.S. (1999). *Inflation Targeting: Lessons from The International Experience*. Princeton University Press, Princeton NJ.
- Bernanke, B.S. (2004). What Have We Learned Since October 1979? *To the Conference on Reflections on Monetary Policy 25 Years after October 1979*, Federal Reserve Bank of St.Louis, October 8, 2004, St. Louis, Missouri.
- Blinder, A.S. (1999). *Central Banking in Theory and Practice*. The MIT Press, Cambridge, Mass.
- Blinder, A. S. (2000) Central-bank credibility: why do we care? How do we build it?, *American Economic Review*, 90(5), 1421-1431.
- Bomfim, A., & Rudebusch, G. (2000). Opportunistic and Deliberate Disinflation under Imperfect Credibility. *Journal of Money, Credit and Banking*, 32(4), 707-721. <https://doi.org/10.2307/2601179>.
- Bordo, M.D., & Siklos, P.L. (2015). Central Bank Credibility: An Historical and Quantitative Exploration. NBER Working Paper, No. w20824.
- Bordo, M. D., & Siklos, P.L. (2017). Central Bank Credibility Before and After the Crisis. *Open Economies Review*, 28(1), 19-45. doi: 10.1007/s11079-016-9411-2
- Borio, C., & White, W.R. (2004). Whither Monetary and Financial Stability? The Implications of Evolving Policy Regimes. BIS Working Papers, No.147.
- Brunner, K. (1983). Has Monetarism Failed? *Cato Journal*, 3, 23-62.
- Deutsche Bundesbank (2015). *The Importance of Macropprudential Policy for Monetary Policy*. *Monthly Report March 2015*. 39-71.
- Calderón, C., Duncan, R., & Schmidt-Hebbel, K. (2004). Institutions and Cyclical Properties of Macroeconomic Policies. Banco Central de Chile, No.285.
- Carare, A., Andrea, S., Mark, R.S., & Marc, Z. (2002). Establishing Initial Conditions in Support of Inflation Targeting. IMF Working Paper, No.WP/02/102, June 2002.
- Cecchetti, S.G., & Krause, S. (2002). Central Bank Structure, Policy Efficiency, and Macroeconomic Performance: Exploring Empirical Relationships. *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, 84, 99-117. <https://doi.org/10.20955/r.84.47-60>.
- Cukierman, A. (1986). Central Bank Behavior and Credibility: Some Recent Theoretical Developments. *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, 68(5), 5-17. <https://doi.org/10.20955/r.68.5-17.him>.
- Çakmaklı, C., & Demiralp, S. (2020). A Dynamic Evaluation of Central Bank Credibility. Koç University-TÜSIAD Economic Research Forum, Working Paper No: 2015 October 2020.
- Chansrinoyom, T., Epstein, N., & Nalban, V. (2020). The Monetary Policy Credibility Channel and the Amplification Effects in a Semi-structural Model, IMF Working Paper, No. WP/20/201.
- Dabla-Norris, E., Kim, D., Zermeño, M., Billmeier, A., & Kramarenko, V. (2007). Modalities of Moving to Inflation Targeting in Armenia and Georgia. IMF Working Paper, No.WP/07/133, June, 2007.
- De Mendonça, H.F. (2007). Towards Credibility from Inflation Targeting: The Brazilian Experience. *Applied Economics*, 39(20), 2599-2615. <https://doi.org/10.1080/00036840600707324>.
- De Mendonça, H.F., & De Guimarães e Souza, G.J. (2009). Inflation Targeting Credibility and Reputation: The Consequences for the Interest Rate. *Economic Modelling*, 26(6), 1228-1238. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2009.05.010>
- De Mendonça, H.F., & De Guimarães e Souza, G.J. (2012). Is Inflation Targeting A Good Remedy to Control Inflation? *Journal of Development Economics*, 98(2), 178-191. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2011.06.011>.
- De Mendonça, H.F., & Tiberto, B.P. (2017). Effect of Credibility and Exchange Rate Pass-through on Inflation: An Assessment for Developing Countries. *International Review of Economics & Finance*, 50, 196-244. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2017.03.027>
- Debelle, G., & Fischer, S. (1994). How Independent Should A Central Bank Be? J.C. Fuhrer (Ed.). *Goals, Guidelines, and Constraints Facing Monetary Policy Makers* [Conference Series No.38] Federal Reserve Bank of Boston, 195-225).
- Debelle, G., Masson, P., Savastano, M., & Sharma, S. (1998). Inflation Targeting as A Framework for Monetary Policy. IMF Working Paper, No.WP/97/35.
- Dell’Aricca, G., Rabanal, P., & Sandri, D. (2018). Unconventional Monetary Policies in the Euro Area, Japan, and the United Kingdom. *Journal of Economic Perspectives*, 32(4), 147-72. doi: 10.1257/jep.32.4.147
- Demertzis, M., Marcellino, M., Arcellino, M., & Viegi, N. (2009). Anchors for Inflation Expectations. De Nederlandsche Bank Working Paper, No.229.
- Demertzis, M., Marcellino, M., & Viegi, N. (2012). A Credibility Proxy: Tracking US Monetary Developments. *The BE Journal of Macroeconomics*, 12(1). 1-36. doi: <https://doi.org/10.1515/1935-1690.2442>.
- Dovern, J., Fritsche, U., & Slacalek, J. (2012). Disagreement among Forecasters in G7 Countries. *Review of Economics and Statistics*, 94(4), 1081-1096. doi: 10.1162/REST_a_00207.
- Drazen, A., & Masson P.R. (1994). Credibility of Policies versus Credibility of Policy Makers. *Quarterly Journal of Economics*, 109, 735-754. <https://doi.org/10.2307/2118420>.
- Ehrmann, M., Eijffinger, S., & Fratzscher, M. (2012). The Role of Central Bank Transparency for Guiding Private Sector Forecasts. *Scandinavian Journal of Economics*, 114(3), 1018-1052. <https://doi.org/10.2307/2118420>.
- Farmer, R.E.A. (2012). The Effect of Conventional and Unconventional Monetary Policy Rules on Inflation Expectations: Theory and Evidence. *Oxford Review of Economic Policy*, 28(4), 622-639. doi: 10.1093/oxrep/grs024.
- Faust, J.W., & Svensson, L.E.O. (1998). Credibility and Transparency: Monetary Policy with Unobservable Goals. NBER Working Paper, No.6452.
- Freedman, C., & Laxton, D. (2009). Country Experiences with the Introduction and Implementation of Inflation Targeting. IMF Working Paper, No.WP/09/161.
- Fuhrer, J.C. (1994). Goals, Guidelines, and Constraints Facing Monetary Policymakers: An Overview. J.C. Fuhrer (Ed.). *Goals, Guidelines, and Constraints Facing Monetary Policy Makers* [Conference Series No.38], Federal Reserve Bank of Boston, 3-16.
- Fuhrer, J.C., & Moore, G. (1995). Inflation Persistence. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(1), 127-159. <https://doi.org/10.2307/2118513>.
- Gerlach-Kristen, P., & Mossner, R. (2014). Inflation Expectations, Central Bank Credibility and the Global Financial Crisis. *Swiss Journal of Economics and Statistics*, 150(2), 55-87. doi:10.1007/BF03399402.
- Gürkaynak, R.S., Sack, B.P., & Swanson, E.T. (2007). Market-based Measures of Monetary Policy Expectations. *Journal of Business & Economic Statistics*, 25(2), 201-212. <https://doi.org/10.1198/073500106000000387>.
- Heenan, G., Marcel, P., & Scott, R. (2006). Implementing Inflation Targeting: Institutional Arrangements, Target Design and Communications. IMF Working Paper, No.WP/06/278.
- International Monetary Fund (2018). *Challenges for Monetary Policy in Emerging Markets as Global Financial Conditions Normalize*. World Economic Outlook October, Chapter 3, 101-126.

- Issler, J.V., & Soares, A.F. (2019). Central Bank Credibility and Inflation Expectations: A Microfounded Forecasting Approach, No. 812. EPGE Brazilian School of Economics and Finance-FGV EPGE (Brazil).
- Kara, A.H. (2012). Monetary Policy in the Post-crises Period, *İktisat İşletme ve Finans*, 27(315), 9-36.
- Laxton, D., & N'Diaye, P. (2002). Monetary Policy Credibility and the Unemployment-inflation Trade off: Some Evidence from 17 Industrial Countries. IMF Working Paper, No.WP/02/220.
- Lee, S., & Kim, Y.M. (2019). Inflation Expectation, Monetary Policy Credibility, and Exchange Rates. *Finance Research Letters*, 31 December. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2018.12.006>.
- Levieuge, G., Lucotte, Y., & Ringuedé, S. (2018). Central Bank Credibility and the Expectations Channel: Evidence Based on a New Credibility Index. *Review of World Economics*, 154, 493-535. doi: 10.1007/s10290-018-0308-6.
- Levin, A.T., Natalucci, F.M., & Pilger, J.M. (2004). The Macroeconomic Effects of Inflation Targeting. *Federal Reserve Bank of Saint Louis*, 86(4), 51-80. <https://doi.org/10.20955/r.86.51-80>.
- Lyziak, T., Mackiewicz, J., & Stanisławska, E. (2007). Central Bank Transparency and Credibility: The Case of Poland. *European Journal of Political Economy*, 23(1), 67-87. doi: 10.1016/j.ejpoleco.2006.05.004.
- Minella, A., De Freitas, P.S., Goldfajn, I., & Muinhos, M.K. (2003). Inflation Targeting in Brazil: Constructing Credibility under Exchange Rate Volatility. *Journal of International Money and Finance*, 22(7), 1015-1040. <https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2003.09.008>.
- Montes, G.C. (2009). Reputation, Credibility and Monetary Policy Effectiveness. *Estudos Econômicos (São Paulo)*, 39(3), 673-698. <https://doi.org/10.1590/S0101-41612009000300009>.
- Montes, G.C. (2013). Credibility and Monetary Transmission Channels under Inflation Targeting: An Econometric Analysis from A Developing Country. *Economic Modelling*, 30, 670-684. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.09.035>.
- Montes, G.C., & Bastos, J.C.A. (2014). Effects of Reputation and Credibility on Monetary Policy: Theory and Evidence for Brazil. *Journal of Economic Studies*, 41(3), 387-404. <https://doi.org/10.1108/JES-11-2012-0158>.
- Montes, G.C., & Curi, A. (2016). The Importance of Credibility for the Conduct of Monetary Policy and Inflation Control: Theoretical Model and Empirical Analysis for Brazil under Inflation Targeting. *Planejamento e Políticas Públicas*, 46.
- Montes, G.C. Oliveira, L.V., Curi, A., & Nicolay, R.T.F. (2016), Effects of Transparency, Monetary Policy Signalling and Clarity of Central Bank Communication on Disagreement about Inflation Expectations. *Applied Economics*, 48(7), 590-607. <https://doi.org/10.1080/00036846.2015.1083091>.
- Nyberg, P., & Wilhelmsson, A. (2009). Measuring Event Risk. *Journal of Financial Econometrics*, 7(3), 265-287.
- Özatay, F. (2011). The New Monetary Policy of the Central Bank: Two Targets-three Intermediate Targets-three Tools. *İktisat İşletme ve Finans*, 26(302), 27-43.
- Özdağoğlu, A. (2013). Farklı Normalizasyon Yöntemlerinin TOPSIS'te Karar Verme Sürecine Etkisi. *Ege Akademik Bakış*, 13(2), 245-257.
- Perrier, P., & Amano, R. (2000). Credibility and Monetary Policy. Bank of Canada Review, Spring, 11-17.
- Posen, A. (1998). Central Bank Independence and Disinflationary Credibility: A Missing Link? *Oxford Economic Papers*, 50(3), 335-359. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.oep.a028650>.
- Potter, S.M. ve Smets, F. (2019). Unconventional Monetary Policy Tools: A Cross-country Analysis. BIS CGFS Papers, No.63.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2008). *2009 Yılında Para ve Kur Politikası (16 Aralık 2008)*, TCMB, Ankara.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2019a). *Konuşma: Murat Çetinkaya 2019-II Enflasyon Raporu Bilgilendirme Toplantısı (30 Nisan 2019)*, TCMB, Ankara.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2019b). *Para Politikası Kurulu Toplantı Özeti (30 Nisan 2019)*, Sayı 2019-18, TCMB, Ankara.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2020a). *2021 Yılı Para ve Kur Politikası (16 Aralık 2020)*, TCMB, Ankara.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2020b). *Para Politikası Kurulu Toplantı Özeti (31 Aralık 2020)*, Sayı 2020-77. TCMB, Ankara.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası., "Sıkça Sorulan Sorular", <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Banka+Hakkında/Sıkça+Sorulan+Sorular/Para+Politikası+ve+Enflasyon+Hedeflemesi> (erişim tarihi:18.04.2021)
- Siscú, J. (2002). Inflation Expectations in an Inflation-targeting Regime: A Preliminary Analysis of the Brazilian Case. *Applied Economics*, 6(4), 703-711..
- Siklos, P.L. (2013). Sources of Disagreement in Inflation Forecasts: An International Empirical Investigation. *Journal of International Economics*, 90(1), 218-231. <https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2012.09.005>
- Svensson, L.E.O. (1997). Inflation Forecast Targeting: Implementing and Monitoring Inflation Targets. *European Economic Review*, 41(6), 1111-1146. [https://doi.org/10.1016/S0014-2921\(96\)00055-4](https://doi.org/10.1016/S0014-2921(96)00055-4).
- Svensson, L.E.O. (2000a). How Should Monetary Policy Be Conducted in an Era of Price Stability? NBER Working Paper. No.w7516.
- Svensson, L.E.O (2000b). Open-economy Inflation Targeting. *Journal of International Economics*, 50(1), 155-183. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(98\)00078-6](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(98)00078-6).
- Svensson, L.E.O. (2003). Monetary Policy and Real Stabilization. NBER Working Paper, No.w9486.
- Svensson, L.E.O. (2009). Flexible Inflation Targeting: Lessons from the Financial Crisis. BIS Review, No.112/2009.
- Svensson, L.E.O. (2011). Inflation Targeting. B.M. Friedman ve M. Woodford (Ed.). *Handbook of Monetary Economics 3B* Elsevier Press, Amsterdam, 1237-1302.
- Ueda, K., & Valencia, F. (2014). Central Bank Independence and Macroeconomic Regulation. *Economics Letters*, 125(2), 327-330. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2013.12.038>.
- Yellen, J.L. (2006). Enhancing FED Credibility. *Business Economics*, 41(2), 7-13. doi: 10.2145/20060201.

Demografik Değişkenler Bağlamında Çalışanların Örgütsel Sessizlik Algılarının Belirlenmesine Yönelik Bir Meta Analiz Çalışması[☆]

A Meta Analysis Study for the Determination of Organizational Silence Perceptions of Employees in the Context of Demographic Variables

Özlem ÇAKIR^a, Yavuz TANĞ^b, Ezgi GÜLAY^c

MAKALE BİLGİSİ

<i>Makale Geçmişi</i>	
Başvuru	20 Ağustos 2020
Kabul	26 Nisan 2021
Yayın	5 Ekim 2021
Makale Türü	Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Örgütsel Sessizlik,
Sessizlik Türleri ve Etkileri,
Meta Analiz,
REVMAN,
MetaXL

ARTICLE INFO

<i>Article History</i>	
Received	20 August 2020
Accepted	26 April 2021
Available Online	5 October 2021
Article Type	Research Article

Keywords

Organizational Silence,
Type of Silence and its Effects,
Meta Analysis,
REVMAN,
MetaXL

ÖZ

Bu araştırmanın amacı, çalışanların cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu ve statü bağlamında yönetici olup olmama durumları ile örgütsel sessizlik algılarının ilişkisini tespit etmektir. Örgütsel sessizlik, çalışanın işyerinde ve genel olarak çalışma ortamlarında karşılaştıkları sorunlara ilişkin duygu, düşünce ve davranışlarını gizleme, paylaşmama, sessiz kalma durumlarını ifade etmektedir. Sessiz kalma genellikle yönetime ve iş arkadaşlarına karşı iken, yakınlık duyulan iş arkadaşları ile benzer kaygı ve düşüncelerin paylaşılması sessizliğin bozulduğu anlamına gelmemektedir. Bu çalışmada, çalışanlarda örgütsel sessizliğin tespiti amacıyla, 2010-2018 yılları arasında Türkiye’de yapılmış 161 adet tez gözden geçirilmiş ve dâhil edilme kriterlerine uygun 45 tezdeki veriler araştırmaya dâhil edilmiştir. Verilerin değerlendirilmesi amacıyla Meta Analiz (RevMan ve MetaXL) yöntemi kullanılmıştır. Meta Analiz, bir dizi çalışmanın sonuçlarının istatistiksel olarak sentezlenmesidir. Bu araştırmada, ortalama, standart sapma ve örneklem verileri sentezlenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre çalışanların, cinsiyet, medeni durum ve eğitim durumlarında anlamlı bir fark bulunmazken; statü bağlamında yöneticilerin yönetici olmayanlara göre örgütsel sessizlik algıları, 0.52 etki büyüklüğü değerinde ve istatistiksel olarak daha anlamlı bulunmuştur.

ABSTRACT

The aim of this study is to determine the relationship between organizational silence perceptions of employees in terms of gender, marital status, educational status and status of being managers. Organizational silence refers to hiding, not sharing and keeping silent about the emotions, thoughts and behaviours of the employee regarding the problems they face in the workplace and in their working environment in general. While silence is usually against management and co-workers, sharing similar concerns and thoughts with colleagues who are close does not mean that silence is broken.

In order to determine organizational silence, 161 theses, between 2010-2018, have been examined and 45 of them included according to including criteria by using Meta Analysis. Meta Analysis is the statistical synthesis of the results from a series of studies. In this study, mean, standart deviation and sample data were synthesized. According to the results, despite the fact that there was no significant difference in the gender, marital status and educational status of the employees; in managerial status, an organizational silence perceptions’ effect size were found to be 0.52 points more meaningful in favor of managers.

[☆] Bu çalışma 11-13 Ekim 2019 tarihlerinde Pamukkale Üniversitesi ev sahipliğinde gerçekleştirilen 20. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Kongresinde sunulan sözel bildirin genişletilmiş ve güncellenmiş halidir.

✉ Sorumlu Yazar/Corresponding Author

^a Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İzmir, **E-Posta:** ozlem.cakir@deu.edu.tr, **ORCID:** https://orcid.org/0000-0002-8542-7358

^b Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, İzmir, **E-Posta:** yavuztang@yahoo.com, **ORCID:** https://orcid.org/0000-0002-7148-807X

^c Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, İzmir, **E-Posta:** ezgi.gulay35@gmail.com **ORCID:** https://orcid.org/0000-0003-4489-3640

EXTENDED SUMMARY

Research Problem

Depending on the changing and developing conditions of today's social, economic, and working life, employees cannot make their voices heard and remain silent against situations they cannot afford. As a result, in addition to the inability to share vital information for the organization, various losses may arise for both organizations and employees. The main purpose of this study is to reveal whether the phenomenon of silence, which has various negativities for both the organization and its employees, changes in the context of demographic variables. In this context, it was aimed to find out whether the variables of gender, marital status, education, and status create a difference in employees' perceptions of silence.

Research Questions

The level of organizational silence perception of employees in the context of gender, marital status, education, and status is the main question of this study. It has been assumed that women are quieter than men, as it is more common for female employees to be dismissed in the labor market. It is assumed that married employees remain quieter, considering the risk of being fired due to the necessity to look after their families. In terms of education level and status, it was assumed that the lower the level, the quieter the employees. Although there are many survey studies on organizational silence, it has been observed that very few meta-analysis studies have been conducted. The fact that there are enough data sets in the literature to apply meta-analysis has revealed the necessity of doing such a study. It is thought that the findings obtained will provide a guide in understanding the causes and consequences of the phenomenon of silence, which has become a part of the organizational climate in working life, and in deciding the priorities that should be included in human resources policies and that institutions and managers take the necessary precautions.

Literature Review

In terms of gender, it is seen that the silence levels of women in some studies and men in some studies are higher, while there is no significant difference in some studies. In this case, it is considered that the behavior of staying silent may change depending on the sector, the organizational climate, and the general conditions of the country. In terms of marital status, it is seen in some studies that the silence levels of single people are higher than those who are married. According to the educational level variable, it is seen that those with a high level of education in some studies and those with a lower level in some studies are silent. In the context of status, it is observed that managers become more protective silence, while non-management personnel become defensive silence. In this study, the values obtained in terms of gender, marital status and educational status were not found to be statistically significant, and they did not create any difference in the perception of silence. In terms of status, the opposite of what is assumed, the result is that managers are quieter, and it was found to be statistically significant.

Methodology

Meta-analysis, which is a quantitative method, was used in this study. Meta-analysis is the statistical synthesis of the results of a series of studies. In this study, the mean, standard deviation, and sample data in each study were synthesized. Identification of organizational silence in working order, made in Turkey between the years 2010-2018 revised 161 dissertations and 45 theses to the data in the appropriate inclusion criteria were included in the meta-analysis.

Results and Conclusions

First, it was tried to be determined how much and in what direction employees perceive organizational silence in the context of gender. For this, the data obtained from 45 studies were used. According to the result, it was seen that the men were quieter, albeit low, at a total effect size of 0.04, but the result was not significant. For the marital status variable, the data obtained from 31 studies were used and the effect size value was obtained as 0.03. This value shows that singles' perception of silence is higher, albeit very small. However, these results were not found to be statistically significant either. Educational status, on the other hand, was evaluated as undergraduate and graduate employees, using the data obtained from 22 studies, an effect size value of 0.13 was obtained, accordingly, it was understood that the silence perception of those who completed graduate education was higher and the effect size value was found to be statistically insignificant. In the context of status, data obtained from seven studies were used to determine the perceptions of silence of managers and non-managers, and it was understood that managers were quieter than non-managers with an effect size value of 0.52. The total effect size in the forest graph did not touch the zero curve and was found to be statistically significant. In the literature, there are studies that support these findings, as well as studies with different results. As a result of meta-analysis, although the relationship of some demographic variables with organizational silence was found to be statistically insignificant, it was stated that low seniority, low educational status, and low status caused quieter, especially in qualitative studies. The existence of the case can be revealed with further studies in this area. Even though it was thought that managers would be less silent, it was found that they were more silent as a result of meta-analysis. For this reason, in-depth studies can be made to understand organizational silence in the context of status, and its causes and consequences can be revealed. It has been observed that there are many survey studies on organizational silence, but less qualitative research and meta-analysis. It is considered that it will be appropriate to use these methods in new studies.

1. Giriş

Çalışanların işyerlerinde verdiği psikolojik tepkiler, son yıllarda insan kaynakları yönetimi ile alandaki akademik ilginin daha çok odağında yer almaya başlamıştır. Özel sektör ve kamuda çalışan personelin son yıllarda karşılaştığı sorunlar ile şikâyetçi veya memnuniyetsiz olduğu durum ve muamelelere karşı, bireysel ve örgütlü mücadelesi yanında, sessiz kalmanın da bir davranış biçimi olarak geliştiği görülmektedir. Günümüzde rekabette yaşanan artış sonucunda bilgi paylaşımı, güven duygusu ve bireyler arası

uyum, örgütlerde oluşturulmaya çalışılan iş ortamının önemli bileşenleri haline gelmiştir. Bu noktada başarıyı yakalamak için örgütler ile çalışanlar arasında uyumlu bir ilişkinin ve ahenkli bir çalışma ortamının inşa edilmesi gerekirken, çoğunlukla çalışanların bilinçli veya bilinçsiz olarak sessiz kalmalarını tetikleyen davranış veya politikaların uygulandığı görülmektedir. Çalışanların sessiz kalma davranışı önceleri çalışma ortamında uyum sağlama olarak algılanırsa da günümüzde tepki ve geri çekilme olarak da ortaya çıkan bir olgudur (Ersançmış, 2015:16). Dolayısıyla, sosyal, ekonomik ve çalışma hayatının değişen ve gelişen şartlarına bağlı olarak çalışanların seslerini duyuramadıkları ve güç yetiremedikleri durumlara karşı sessizliği bir tepki ve geri çekilme seçeneği olarak kullandıkları söylenebilir. Bu yönleriyle hem bireylerin bilinçli bir tercihi hem de çalışma ortamlarındaki memnuniyetsizlik veya doyumsuzluk sonucu kolektif ve zorunlu olarak başvurdukları bir davranış biçimi olarak değerlendirilebilir.

Performans ve rekabette hızın oldukça öne çıktığı günümüzde çalışanların sessiz kalarak, örgüt için hayati derecede önemli olan bilgileri çeşitli sebeplerle paylaşmamları hem örgütler hem de çalışanlar açısından çok çeşitli kayıplara sebep olabilmektedir. Sessizlik, örgütsel değişim ve gelişimin önünde bir bariyer oluşturmakta ve sonuçları itibarıyla çalışanların cesaretini azaltıcı bir etki göstermektedir (Morrison ve Milliken, 2000:721). Çalışanların yaratıcılık potansiyelinin örgüt lehine kullanılabilmesi için sağlıklı bir iletişim kanalının kurularak bilgi paylaşımının sağlanması ve taraflar arasındaki yüksek düzeyli güven ilişkisinin tesis edilmesi gerekir (Stacho, vd., 2019:393). Bu sebeple, sessizlik olgusunu yaratan sebeplerin tespit edilmesi ve ortadan kaldırılması ile hem personelin moral ve motivasyonunun artacağı hem de örgütlerin değişimi ve gelişiminin olumlu yönde seyredeceği söylenebilir.

Örgütlerin rekabet gücü ile çalışanların performansını bu denli olumsuz etkileme gücüne sahip olan sessizlik olgusu ile ilgili yabancı literatürde yapılan çalışmalar 1980'li yıllar öncesine kadar giderken (Morrison ve Milliken, 2000:706), Türkçe literatürde yapılan çalışmalar 2006 yılı ve sonrasında yapılmış olup, nispeten yeni sayılmaktadır. Mevcut çalışmalarda çoğunlukla anket (survey) tekniğinin kullanıldığı (Çakıcı, 2006), yapılan taramalarda meta analiz yöntemi kullanılarak yapılmış çok az çalışmanın olduğu görülmüştür. Ayrıca, meta analize zemin hazırlayan bir veri-bulgu setine ulaşılması da çalışmanın motivasyon kaynaklarından biri olmuştur. Bu sebeple literatürde hem yöntem hem de sistematik derleme yapma açısından bir ihtiyacın bulunduğu düşünülmektedir. Bu meta analiz çalışması ile söz konusu boşluğun giderilmesine katkı verilmesi amaçlanmıştır. Meta-analiz yöntemi ile elde edilen bulguların çalışma yaşamında örgütsel iklimin bir parçası haline gelmiş olan sessizlik olgusunun nedenlerinin ve sonuçlarının anlaşılması, kurumların ve yöneticilerin gerekli önlemleri alması ve insan kaynakları politikaları içinde yer vermeleri gereken önceliklere karar vermelerinde yol gösterici bir nitelik arz edeceği düşünülmektedir.

Çalışmanın tasarımında, cinsiyet ve medeni durum değişkenleri açısından, belirli çalışmalarda tespit edildiği gibi (Kahveci ve Demirtaş, 2013:57; Demir, 2015:80), kadınların erkeklere ve evlilerin bekârlara göre daha çok

sessiz oldukları varsayılmıştır. Eğitim durumu değişkeni, lisans ve lisansüstü mezuniyeti açısından değerlendirilerek, eğitim seviyesi düştükçe çalışanların daha sessiz oldukları (Yaraş, 2019:38) varsayılmıştır. Statü açısından ise çalışanların, yine birçok çalışmada tespit edildiği gibi (Morrison ve Milliken, 2000:719; Çakır, 2016:58; Uslu, 2016:86; Pope, 2019:50), yöneticilere nazaran buldukları konum gereği daha sessiz oldukları varsayılmıştır. Elde edilen bulgular ile hangi grupların sessizlik konusunda öne çıktığının tespiti, sebeplerinin tartışılması ve hem literatüre hem de geliştirilecek insan kaynakları politikalarına katkı sunulması amaçlanmıştır.

Çalışmanın içeriğinde öncelikle örgütsel sessizlik kavramının tanımı, türleri, örgütsel sessizliği oluşturan sebepler ve örgütsel sessizliğin sonuçları açıklanmakta, ardından meta analiz uygulaması hakkında kısa bir bilgi verilerek, cinsiyet, medeni durum, eğitim düzeyi ve statü değişkenlerine ilişkin bulgular orman grafiği şeklinde sunulmaktadır.

2. Örgütsel Sessizlik Kavramı

2.1. Örgütsel Sessizlik Tanımı

Bir örgütün gelişmesi ve üretkenliği, örgüt içerisinde bulunan beşerî sermayenin gücüne sıkı sıkıya bağlıdır. Örgüt içerisinde çalışanlar ile sağlanan başarılı bir iş birliği, yeniliğin kaynağının canlı tutulmasını sağlamakta olup, örgüt için hayati bir önem taşımaktadır (Moghadam, vd. 2018:140). Çalışanlar, ancak sahip oldukları bilgi ve becerilerin değer göreceğine ve anlamlı bulunacağına inandıkları zaman örgütün faydasına olacak şekilde kullanmakta, bu inanca bağlı olarak da görüşlerini etkin bir şekilde dile getirmektedirler. Buna karşın bu tarz olumlu davranışlardan kaçınmak da söz konusudur. Örgütsel sessizlik bu durumda karşılaşılan en tipik davranışlardan biri olmaktadır. Sessizlik çok yönlü nedenleri olan muğlak bir davranıştır. Sessizliği anlamının ve yorumlamanın, konuşmaya ve ifade etmeye göre daha zor olduğu vurgulanmaktadır (Çakıcı, 2007:146-147).

Sessizlik, psikoloji bilimi açısından içe kapanma, özgüvensizlik gibi anlamlar taşıırken, sosyoloji bilimi açısından eylemsizlik olarak ele alınmaktadır. Çok boyutlu ve anlaşılması kolay olmayan bir kavram olarak karşımıza çıkmasının nedeni (Turgut ve Akbolat, 2017:360), sessizliğin sadece konuşmamak olmayıp, aynı zamanda duymamak, önemsememek gibi anlamlara da gelebilmesinden kaynaklanmaktadır. Çalışma yaşamında sessizliğin bireyin bilinçli bir tercihi olması veya içinde bulunduğu koşullar sonucunda zorunlu hissetmesi nedeniyle ortaya çıkması şeklinde iki yönü bulunduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Literatürde de bu iki yöne vurgu yapan yaklaşım ve araştırma bulguları mevcuttur. İlk yönün bireysel düzeyi, ikinci yönün ise sessizliğin örgütsel düzeyini ifade ettiği görülmektedir. Literatür kronolojik biçimde değerlendirildiğinde ilk açıklamalarda, sessizliğin bir tepki biçimi ve bilinçli bir tercih olarak değerlendirildiği, kişinin hoşuna gitmeyen durumları değiştirme girişimi yerine, pasif ve sessizce değişimi bekleyerek örgütte çalışmaya devam ettiği belirtilmektedir (Hirschman, 1970). Noelle-Neumann'ın (1974) geliştirdiği kurama göre, bireyler egemen olan görüşü desteklemese bile, "dışlanmaktan çekinme, azınlık olma durumunun vermiş olduğu rahatsızlık" gibi nedenler, onları mevcut

görüşü desteklemiş gibi davranmaya itmektedir. Böylelikle birinin konuşması, diğerinin sessiz olması eğilimi bir sarmal sürecini başlatmakta, söz konusu süreç bu düşüncenin baskın olmasını giderek artırmaktadır.

İlerleyen yıllarda örgütsel sessizlik, örgütsel adaletsizlik ve memnuniyetsizlik karşısında çalışanların örgütten ayrılma ve ses çıkarmayı içeren aktif davranışlara karşın, sadakat ve ihmal şeklinde pasif tepkiler içinde yer alan bir davranış olarak ele alınmıştır (Rusbult vd., 1982). Bu yaklaşım Hirschman'ın (1970) sessizlik tanımlaması ile benzerlik göstermektedir. Farrel de (1983) iş doyumsuzluğuna verilen tepkilere ilişkin çok boyutlu ölçek geliştirme çalışmasında işten ayrılma, yönetici ile konuşma veya sessiz kalma davranışsal göstergelerinin üzerinde durmuş, sessizliği ortama verilen tepkiler içinde geri çekilme ve ihmal davranışlarıyla birlikte ortaya çıkan bir olgu olarak değerlendirmiştir.

Morrison ve Milliken'in (2000) "örgütsel sessizlik" tanımlamasında sessizlik, çalışanların birlikte hareket ettikleri kasıtlı bir davranış olup, iyileştirici, yenilikçi fikir ve bilgileri kasıtlı olarak saklamaları veya ifade etmemeleri şeklinde tanımlanmıştır. Bu yaklaşımda çalışanların belirli konu ve sorunları bildikleri halde bunları ifade etmeyi tercih etmemeleri söz konusudur (Morrison ve Milliken, 2000:706-707). Milliken ve Morrison (2003), çalışanların neden sessiz kaldığına ilişkin olarak iki yaklaşım ortaya koymuşlardır. Birincisi, çalışanların sessiz kalmadıkları takdirde olumsuz bir sonuçla karşılaşabilecekleri inancına yöneliktir. Buna göre, görüşlerini açıklamamanın riskli olduğu düşüncesi, sessiz kalmayı teşvik etmektedir. İkincisi, örgütle ilgili ya da örgütteki herhangi bir sorunun ilgili kişiyle konuşulmasının, durumu değiştirmeyeceğine olan inançtır (Milliken vd. 2003, 1353-1468). Örgütün içinde bulunduğu durum ve sorunlara ilişkin çalışanların sessiz kalmalarının temel nedeni, duygu ve düşüncelerini ifade ettiklerinde terfi edememe, problem çıkaran kişi olarak etiketlenme, sosyal gruptan çıkarılma ve hatta işini kaybetme riski ile karşı karşıya kalacaklarına olan inançtır. Pasif bir tepki ve direniş niteliği taşıdığı yönünde bir açıklama getiren Conlon (2005:20-21) ise meta analizine dayanan çalışmasında sessizliği, örgütsel adaletsizliğe ilişkin tepki verme veya sessiz kalmanın bireysel olarak durumu değiştirme konusundaki algının düşük olmasına bağlamıştır.

Pinder ve Harlos (2001:334) "çalışan sessizliğini", bireylerin örgüt içindeki çeşitli konulara ilişkin tutumlarını gizlemeleri, paylaşmamaları şeklinde tanımlamışlardır. Bowen ve Blackmon (2003:1394) ise örgütsel sessizlik kavramını, çalışanların örgütsel eylemleri etkileyebilecek olan düşüncelerini gönüllü olarak dile getirmeleri olarak tanımladıkları "örgütsel ses" kavramının karşısı olarak ele almaktadır. Onlara göre örgütsel sesin zıttı olan örgütsel sessizlik, çalışanların örgütsel söyleme özgürce katkıda bulunamaması ile sonuçlanmaktadır. Tangirala ve Ramanujam (2008), hemşireler üzerinde yaptıkları çalışmada, örgütsel adalet algısı yükseldiğinde örgütsel sessizliğin azaldığını ve takım çalışmaları ve bağlılığın artmasının sessizliğin engellenmesinde etkili olduğunu saptamışlardır. Bu yaklaşımla sessizlik örgütsel bir reaksiyon olarak ele alınmıştır. Brinsfield vd. ise sessizliğin amaçlı ve bilinçli bir davranış olduğunu ifade etmişlerdir (2009:19-20). Dolayısıyla ilk bakışta sessizliğin varlığı fark

edilmekle birlikte, bir örgütte sessizliğin dinamiklerinin çalışanların kolektif davranışları olabileceği gibi, bireysel düzeyde çeşitli korku, kaygı ve beklentileri ile tercih ettikleri kasıtlı bir davranış olabilmesi de mümkündür. Buna göre çalışma yaşamında sessizlik, bir çalışanın işe ilişkin iyileştirmeler hakkındaki düşüncelerini, bilgilerini, fikirlerini ifade etmeme veya saklama motivasyonu olarak tanımlanabilmektedir (Beheshtifar, vd., 2012:277).

Literatürdeki gelişmeler değerlendirildiğinde, sessizliğin örgüte uyum sağlama ve bağlanmanın bir göstergesi olarak sakinlik ve tepkisizlikle çalışmaya devam etme şeklinde bağlılık literatürüne de katkı sağlayan bir boyutunun olduğu, ancak aynı zamanda daha olumsuz bir yaklaşım olarak çalışanın örgütünü geliştirici, yenilikçi veya iyileştirici fikirleri kendine saklaması veya bilgi paylaşmaktan kasıtlı olarak imtina etmesi ya da umursamazlık ve geri çekilme biçiminde kavramlaştırıldığı görülmektedir. Bu yaklaşımlar daha çok örgüte zarar veren ve gelişim olanaklarından mahrum bırakma potansiyeli üzerinde durmaktadır. Her ne şekilde olursa olsun örgütsel sessizliğin çalışan ve örgüt arasındaki iletişimi, çalışanların yöneticileri ve diğer çalışanlarla olan ilişkilerini olumsuz etkileyen ve örgüt iklimini bozan bir etki yarattığı aşikardır.

Türkçe literatürde örgütsel sessizliğe ilişkin çalışmalara bakıldığında, 2000'li yılların ilk yarısında ilgi görmeye başladığı görülmektedir. Çakıcı (2006, 2007, 2008) ile başlayan örgütsel sessizlik araştırmaları ilerleyen zamanlarda ölçek geliştirme çalışmaları ile devam etmiştir. Yapılan çalışmalarda çoğunlukla Van Dyne, Ang ve Botero (2003), Vakola ve Bouradas (2005) tarafından geliştirilen ve Şehitoğlu ve Zehir (2010), Çakıcı (2010), Taşkıran (2010), Kahveci ve Demirtaş (2013) tarafından çevirisi yapılarak Türkçe literatüre kazandırılan ölçeklerin kullanıldığı görülmektedir. Demir ve Demir (2012) de örgütsel yaşamdaki sessizlik ile ilgili gerçekleştirdikleri ulusal ve uluslararası literatür taramasına dayanarak, sessiz kalma nedenlerine ilişkin bir ölçek oluşturmuşlardır.

Örgütsel sessizlik, çalışanların işle ilgili konular ve sorunlar hakkındaki bilgilerini ve görüşlerini bilinçli olarak yönetimle paylaşmamaları, kendilerine saklamaları veya örgütsel sorunlar hakkındaki görüşlerini esirgemeleri (Özdemir ve Sarıoğlu, 2013:58); çalışanların zaman içerisinde edinmiş oldukları bilgi ve tecrübelere dayalı olarak mevcut sorunların örgüt içerisinde sorun çözebilme ve karar alabilme yetkisini elinde bulunduran yöneticilerden kasıtlı olarak gizlemeleri ve paylaşmamaları durumu olarak ifade edilmiştir (Yurtseven, 2016:26). Başka bir tanımda örgütsel sessizlik kavramı, çalışanların önerilerini veya fikirlerini gizlemeleri veya örgütü ileriye taşıyacak önemli bilgileri kendilerine saklamaları durumu olarak kabul edilmiştir (Tulunay Ateş ve Önder, 2018:2). Bu bağlamda, uluslararası literatüre paralel olarak yapılan kimi tanımlamalar farklı bakış açıları çerçevesinde ele alınmıştır. Yani kimi araştırmalar sessizliği bireysel düzeyde ele alırken, kimisi ise örgütsel düzeyde ele almıştır.

Örgütlerde sessizlik durumu, başkalarının fikirlerine uyma, kendini koruma veya karar vermeden kaçınma gibi nedenlerden kaynaklanabilmektedir. Sessizlik davranışını açıklamaya çalışan birçok teorinin vurguladığı üzere, örgütsel sessizlik farklı şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Bu durum, sessizlik türlerinin tanımlanmasını sağlamıştır

(Üçok ve Torun, 2015:29). Burada önemli olan, çalışan sessizliğinin farkına varılması ve nedeninin araştırılarak önlem alınmasıdır (Öztürk, 2019:367). Sessizlik, içerisinde her zaman olumsuz anlam taşımayabilir. Kişi, açıkça konuşmanın olumsuz sonuçlarından korkmaktan ziyade, başkalarının iyiliğini düşünerek veya örgütünü koruyarak sessiz kalma davranışı gösterebilmektedir. Dolayısıyla, örgüt içerisinde çalışanların sessiz kalma davranışlarında yatan güdülerini anlamak kolay olamayabilir. Bu davranışın altında yatan güdülerin anlaşılması durumunda sessizliğin, her zaman olumsuz anlamlar içermediğini, örgütün gelişimi ve çalışanlar arasında uzlaşmayı sağlaması gibi stratejik bir biçimde kullanıldığında işlevsel olabileceğini söylemek mümkündür.

2.2. Örgütsel Sessizlik Türleri

Örgütsel davranış konularından biri olarak örgütsel sessizlik kavramı, farklı zamanlar içerisinde bilim insanları tarafından araştırmalara konu edilmiştir. Bu araştırmalar kapsamında incelenen çalışmalarda örgütsel sessizlik türlerine ilişkin farklı araştırmacılar tarafından farklı örgütsel sessizlik sınıflandırmaları yapıldığı görülmektedir. Bunlardan en bilinen çalışmalar, Pinder ve Harlos (2001) ile Van Dyne, vd. (2003)'ne ait sessizlik sınıflandırmalarıdır.

Pinder ve Harlos (2001) sessizliği, pasiflik ve razı olma olarak iki şekilde sınıflandırmıştır. Pasiflik kavramını, çalışanların kasıtlı olarak ses çıkarmamaları şeklinde ifade etmişlerdir. Başka bir açıdan pasiflik durumu, çalışanların kendilerine dayatılan koşulları kabul etmemeleri ve istemedikleri bir durumu dile getirdikleri zaman, olumsuz bir geribildirim ile karşılaşacakları endişesi ile sessizliklerini korumalarıdır. Yine de pasif çalışanlar, sessizliği yaratan koşulları değiştirmek için sessizliklerini kırmaya hazırdırlar. Başka bir deyişle, pasiflik halini gönüllü bir biçimde tercih etmektedirler. Diğer bir sessizlik türü olan razı olma ise boyun eğmek şeklinde ortaya çıkmaktadır. Örgüt içerisinde razı olma durumu gösteren çalışanlar, sessizliklerinin daha az farkında olmakla birlikte ve pasif durum gösteren çalışanlara göre değişime daha istekli olmaktadır (2001:348-349). Özellikle örgüt içerisinde çalışanlar arasında görülen korku, razı olma ve boyun eğme gibi davranışlar sessizlik davranışına neden olmaktadır. Bu anlamda örgüt içerisinde çalışanlar, örgütte var olan problemler hakkında sessiz kalma davranışı gösterdiği sürece, sessizlik iklimi tüm örgüte yayılarak sessizlik döngüsüne dönüşecektir.

Sessizlik sınıflandırmaları kapsamında yapılan araştırmalar ile çalışanların sessizlik davranış biçimleri ve çalışanları sessiz kalmaya sevk eden temel özellikler belirlenmeye çalışılmıştır. Yapılan sınıflandırmalarda örgütsel sessizlik kavramı, kendine özgü özellikleri ile ele alınmıştır. Bu özellikler doğrultusunda sessizlik, aktif veya pasif davranış biçimi olarak ortaya çıkabilmektedir. Van Dyne, vd. (2003:1362) sessizliği kendi içinde sınıflandırarak, örgüt içerisinde çalışanları bu davranışları göstermeye iten güdülerini ele almışlardır. Bu bağlamda sessizliği, kabullenici sessizlik, korunma amaçlı (savunmacı) sessizlik ve koruma amaçlı (örgüt yararına) sessizlik olarak üç başlık altında incelemiştir.

2.2.1. Kabullenici (Uysal) Sessizlik

Çalışanların kendilerini saf dışı bırakarak bilerek sessizliği seçmesidir. Bu durumda çalışanlar, karşılaştıkları duruma

razı gelmekte ve değişiklik yapma adına herhangi bir girişimde bulunmamaktadır. Bu tür sessizliği seçen çalışanlarda mevcut durumu kabullenme, düzenin değişmeyeceğine inanma ve iş ortamının hep böyle sürüp gideceğine karşı oluşmuş inanç mevcuttur (Özden, 2018:26). Başka bir deyişle, kabullenici sessizlik, hiçbir şeyin değişmeyeceği inancı ile var olan bir durumu benimseme anlayışına dayanmaktadır. Böyle gelmiş böyle gider ve boş ver çeneni yorma gibi söylemlerin içine gizlenmiştir (Şimşek ve Aktaş, 2014:122). Dolayısıyla kabullenici sessizlik, çalışanları örgüt süreçlerine dâhil olmamaya sürüklemekte ve çalışanlarda umursamazlığa yol açmaktadır. Umursamazlık davranışı sergileyen çalışanlar ise, örgüt içerisinde yeni çözüm yolları aramayı göz ardı ederek meydana gelebilecek değişimlere karşı tepkisiz kalmaktadır. Başka bir açıdan kabullenici sessizlik, çalışanların üst yönetimin varlığının kabulüne dayalı olarak, pasif davranış biçimi sergilemeleridir.

Kabullenici sessizlik, çalışanların yaptıkları işin yerini tutabilecek bir işin varlığından haberinin olmaması veya sınırlı bilgi sahibi olması olarak da tanımlanabilir. Bu tür sessizlik türünde çalışanlar, örgütün mevcut işleyişi kabullenir ve rahatsızlıkları giderme yoluna girmezler. Aksine bilinçli bir şekilde örgüte dair iş ve işlemlere ilgisizlik göstererek pasif bir davranış içerisinde bulunurlar (Yurtseven, 2016:28). Dolayısıyla, kabullenici sessizlikte çalışanlar, durumun farkında olsun veya olmasın, örgütte beğenmedikleri bir durumla karşılaşsalar bile bunların düzeltilmesi adına herhangi bir girişimde bulunmazlar ve bu olumsuzlukların düzeleceğine dair inançları da düşüktür.

Diğer yandan her toplumun sahip olduğu kendine has kültürel yapısı, açık ve kapalı iletişimi içerisinde barındırmaktadır. Başka bir deyişle, özellikle demokratik kültür yapısının hâkim olduğu toplumlarda çalışanlar iletişime ve gelişime daha açık bir yaklaşım sergilerken, otoriter kültür yapısının hâkim olduğu toplumlarda ise çalışanlar iletişime ve gelişime daha kapalı bir yaklaşım sergilemektedir. İletişim ve gelişime kapalı bir anlayışın hâkim olduğu çalışma ortamında ise çalışanların kabullenici sessizlik davranışı sergilemeyi tercih edecekleri ifade edilebilir. Söz konusu kültür yapısının hâkim olduğu toplumların karakteristik özelliği, çalışanların emirlere sorgulamaksızın itaat etmelerinin beklenmesidir. Çalışanlar, böylesi bir korku havası ortamında yöneticileri ile iletişim kurmaktan kaçınılmaktadırlar ve içlerinde yaşadıkları olumsuz duyguları bir tür savunma aracı olarak maskeleyerek açıkça dile getirmemektadırlar (Akar, 2014:24).

2.2.2. Savunmacı (Korunma/Kendini Koruma Amaçlı) Sessizlik

Örgüt içindeki herhangi bir durumla ilgili dış çevreye karşı kendini korumayı amaçlayan ve temelinde korku olan bir savunma türüdür. Çalışan hissettiği korkudan dolayı koruma içgüdüsüyle savunma amaçlı sessizliği tercih etmektedir. Bu sessizlik türünde çalışan, örgütte gözleri kapalı davranmayı tercih ederek strateji geliştirmektedir (Özden, 2018:27). Sessizliğin bu türü bilinçli bir sessizliği ifade etmektedir. Çalışan, konuşmasının neticesinde ortaya çıkabilecek birtakım olumsuz durumlardan çekindiği için bilinçli olarak sessiz kalmayı tercih etmektedir (Yurtseven, 2016:29). Bu anlamda savunmacı sessizlik, örgüt içerisinde problemin varlığının bilinmesine rağmen, çalışanın, ortaya

çıkabilecek olumsuz durumdan korkması sebebiyle problemi dile getiremeyerek, suskun kalması olarak tanımlanabilmektedir. Başka bir deyişle, bir örgütte çalışanın kendini koruma güdüsü doğrultusunda, örgüt içerisinde gösterdiği davranıştan ötürü ortaya çıkabilecek bir probleme ilişkin kendisinin sorumlu tutulabileceği düşüncesi savunmacı sessizlik türünün varlığına işaret etmektedir. Dolayısı ile savunmacı sessizlikte korku önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır ve çalışanların davranışlarında belirleyici olmaktadır.

Savunmacı sessizliğin örneklerinden biri “sessizlik etkisi (mum effect)’dir. Sessizlik etkisi, bireylerin kişisel olarak rahatsız olmamak, savunmacı cevaplar almamak veya olumsuz kişisel sonuçlardan sakınmak için üstlerine olumsuz haberler vermekten kaçınmaları biçiminde tanımlanabilmektedir. Başka bir ifade ile çalışanlar, üstlerine olumsuz haberleri daha az iletme eğiliminde olmaktadır (Durak, 2018:56). Bu durumda çalışanlar, üstlerinden gelebilecek olumsuz geribildirimlerden korktuğu için sessizlik davranışı gösterebileceklerdir. Bu tür davranış biçiminin arkasında açık bir şekilde konuşmanın ortaya çıkaracağı risk ve korku söz konusudur ve bu nedenle çalışanlar, sessiz kalma davranışı sergilemeyi tercih etmektedir.

2.2.3 Örgüt Yararına (Koruma Amaçlı) Sessizlik

Örgüt yararına sessizlik, örgütle ilgili oluşan herhangi bir sıkıntıda örgüt yararını gözetmek amacıyla çalışanların sessiz kalmasıdır. Çalışanlar sessizliği tercih etmeleri durumunda örgüte fayda sağlayacaklarını düşünmektedirler (Özden, 2018:28). Örgüt yararına sessizlik davranışı, örgütsel vatandaşlık davranışı ile ilişkilendirilmektedir. Örgütsel vatandaşlık davranışlarının gereklerine uygun olarak bu sessizlik davranışı, çalışma ortamında dışarıdan gelebilecek ve örgütsel sadakati etkileyebilecek tehditleri önlemek ve örgütü korumak için ortaya konulan, isteğe bağlı ve proaktif bir davranış halini ifade etmektedir. Herhangi bir ortamda mutlak gerçekleşecek olan sıkıntılara tahammül etmek, sızlanma ve şikâyetlere başvurmadan çalışmaya devam edebilmek örgüt yararına davranışın gereğidir. Bu anlamda sessizlik, çalışanın vicdanı ile örgütsel yararı gözetmesidir (Alparslan ve Kayalar, 2012:142). Örgüt yararına sessizlik davranışında çalışanlar, örgüt içerisinde meslektaşlarına zarar gelebileceği kaygısı ile görüşlerini dile getirmemekte ve böylece örgüte karşı korumacı bir yaklaşım benimsemektedirler. Aynı zamanda bu yaklaşımın özgecilik davranışı ile benzerlik gösterebildiği söylenebilir. Çünkü özgecilik davranışı, çalışanın örgütle ilgili sorunlarda diğerlerine yardım etmeyi amaçlayan gönüllü davranışlarını kapsamaktadır. Bu yönüyle özgecilik, örgüt yararına sessizlik türünde olduğu gibi örgüt içerisinde ortaya çıkabilecek problemleri önlemeye yönelik davranışı ifade etmektedir.

2.3. Örgütsel Sessizliğin Nedenleri

Örgütsel sessizlik ile ilgili literatüre bakıldığında, örgütsel sessizliğin ortaya çıkmasında bazı nedenlerin söz konusu olduğu görülmektedir. Bu nedenler; yönetsel nedenler, bireysel nedenler ve örgütsel nedenler olmak üzere üç başlık altında toplanmaktadır. Bu sınıflandırma dışında çalışanları bireysel ya da kolektif olarak sessizliğe teşvik eden nedenler sosyal psikoloji alanında sıkça belirli davranış açıklamalarında dile getirilen sosyal etki ve uyuma davranışı

çerçevesinde ele alınabilmektedir. İçinde bulunulan ortama bağlı etkenler, bireyin ses çıkarması yani kendini, duygu ve düşüncelerini rahatlıkla dile getirmesine uygun olarak algılandığı gibi, dışlanma ve yadırganma kaygıları ile sessiz kalınması veya çoğunluğun fikrine uyum sağlanması şeklinde de bir sürecin gelişmesine neden olabilir (Bkz. Kağıtçıbaşı, 2010).

2.3.1 Yönetsel Nedenler

Bir örgütte yönetim ve liderlikten kaynaklanan bazı sebepler, sessizliğin oluşmasına ortam hazırlayabilmektedir. Çalışanların, yöneticilerin kendilerine verebilecekleri olumsuz geribildirimden korkmaları, çalışanların kendi çıkarlarını düşündükleri ve bencil oldukları anlayışı ile örgüt için iyi olan şeylerin sadece yöneticilerin bildiği şeklindeki örtük inançlar, sessizliğin oluşması için gerekli ortamı hazırlayarak sessizlik iklimine neden olmaktadır (Turan ve Haşit, 2017:24). Örgüt içerisinde çalışanlar genellikle olumsuz geribildirim almaktan kaçınmaktadırlar. Olumsuz bir geribildirim ile karşılaşmalarında ise geribildirim görmezden gelebilmekte ve doğru değilmiş gibi ortadan kaldırılabilmektedirler. Dolayısıyla örgüt içerisinde ortaya çıkabilecek bu tür korkular, yöneticiler arasında önemli bir etkiye sahip olmaktadır.

Örgütsel sessizliğin ortaya çıkmasına yol açan yöneticilerin sahip oldukları inançlardan biri, çalışanların kendi menfaatlerini düşündükleri, herhangi bir teşvik ya da yaptırım uygulanmaması durumunda, örgütün yararına olacak davranışları sergilemede sorumsuz, tembel ve güvenilmez olacakları inancıdır. Diğer bir örtük inanç ise; yönetimin, örgüt yararına olan en iyi şeyi kendilerinin bileceği inancıdır. Son inanç da örgüt içerisinde birlik, anlaşma ve uzlaşma olmasının, örgütün sağlıklı olduğunun bir göstergesi olduğu, aksine örgüt içerisindeki uyumsuzluğun ve muhalefetin ise tehlikeli olduğu ve bu tip durumlardan uzak durulması gerektiği yönündeki inançtır (Kâhya, 2013:93-94). Ayrıca çalışanların sorunları gizli olarak tartışma eğiliminde olması, memnuniyetsizliğin pekiştiği bir gizlilik ortamının sürekli hale gelmesine sebep olabilmektedir (Vakola ve Bouradas, 2005:442).

Sessizliği biçimlendiren ve yoğunlaştıran bir faktör, yöneticiler ve çalışanlar arasındaki pozisyon farkından kaynaklanan hiyerarşik güç dengesizliğidir. Otorite figürünün kaynakları dağıtma yetkisini elinde bulundurması, örgütte korku kültürü algısı oluşmasına neden olabilmekte ve bu durum, unvan ve ücret gibi semboller ile daha belirgin hale gelebilmektedir. Böyle bir ortamda kendini güçsüz hisseden çalışanlar sessiz kalma davranışı göstermektedirler. Böyle bir durumda sessizlik, güç merkezine yakın durabilmek adına politik bir taktiğe de dönüşebilmektedir (Bell vd., 2003’ten aktaran Akar, 2014:23).

Çalışanların zayıf ve bencil, yöneticilerin ise her şeyin en iyisini bildiği ve görüş farklılıklarının olumsuz olarak değerlendirildiği örgütlerde yöneticiler, aşağıdan yukarıya doğru bilgi akışını kontrol etmeye çalışacaklardır. Çalışanların sorunları dile getirmesi, hiyerarşik yapıda istenmeyen ve cezalandırılan bir durum olurken, sosyal sistemde çalışanın daha çok konuşması istenebilmektedir (Milliken ve Morrison, 2003:1563). Bu anlamda güç mesafesinin yüksek olduğu örgütlerde, kişiler diğer bireyler

ile çatışmaktan kaçınma ve üstlerinden aldıkları emirleri sorgulamadan yerine getirme alışkanlığına sahip olduklarından kendi meslektaşlarına fikir ve düşüncelerini açıklamaları düşük ihtimaldir. Bu düşünce yapısının egemen olduğu örgütlerde “üstler en iyi olanı bilir”, “üstler haklıdır” inancı hâkim olmaktadır (Yalçınsoy, 2017:11). Böyle bir yapıda yöneticiler, sessizliği otorite sağlamak amacıyla yönetsel bir kontrol aracı olarak kullanmakta, çalışanlarını yok sayma düşüncesi ile sindirme stratejisine dönüşürmektedirler.

Örgüt içerisinde çalışanların sessiz kalması, sadece örgütte problemlerin olmadığı ve üstlerin bu durumdan memnun olduğu anlamına gelmemekte; fakat aynı zamanda problemlerin gizli kalmasına ve örgütte gelişimin ve değişimin engellenmesine neden olabilmektedir. Bu nedenle örgüt içerisinde görülen sessizlik davranışı, çalışanların bireysel performansını etkilemesinin yanı sıra örgütsel performansı da etkileyen önemli bir davranış olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışanlar, örgütte sessiz kalma davranışı sergileyerek üstlerine tepki gösterebilmektedir. Bu durum, örgüt içerisinde sağlıklı iletişimin kurulması ile ortadan kaldırılmaktadır. Sağlıklı iletişimin kurulması sağlanarak oluşturulacak iyi bir çalışma ortamı ile çalışanlar arasında güven hissi ortaya çıkacak ve sessizlik davranışı ortadan kalkabilecektir.

2.3.2 Bireysel Nedenler

Bireysel nedenler genellikle çalışanların işyerlerindeki pozisyonu, kıdemi, cinsiyeti gibi değişkenlerden etkilenmekle birlikte çoğunlukla bireylerin yönetim ve çalışma ortamına ilişkin algı ve inançlarıyla ortaya çıkmaktadır. Milliken ve Morrison (2003:1565), çalışanların neden sessiz kaldığına ilişkin olarak iki yaklaşım ortaya koymuşlardır. Birincisi, çalışanların sessiz kalmadıkları takdirde olumsuz bir sonuçla karşılaşabilecekleri inancına yöneliktir. Buna göre, görüşlerini açıklamamanın riskli olduğu düşüncesi, sessiz kalmayı teşvik etmektedir. İkincisi, örgüt ile ilgili ya da örgütteki herhangi bir sorunun ilgili kişiyle konuşulmasının, durumu değiştirmeyeceğine olan inançtır. Çalışanların olumsuz duygu durumları, yöneticilerine güvenmemeleri, düşük pozisyonda bulunmaları, deneyim eksikliği, konuşmanın riskli görülmesi ve dışlanma korkusu gibi özellikler de bireyden kaynaklanan özellikler olarak vurgulanmaktadır (Turan ve Haşit, 2017:35). Çalışanların fikirlerinin dikkate alınmadığı bir örgütte, çalışanlar değersiz olarak görülmekte ve bu durum onların güven duygusunun zedelenmesine yol açmaktadır. Bu noktada çalışanlar, örgütte problem çıkaran algısı yaratmamak için sessiz kalma davranışı sergilemeyi tercih etmektedir.

Bireysel nedenler aşağıda çalışanların yöneticilere güvenmemesi, konuşmanın riskli görülmesi, dışlanma korkusu ve ilişkilerin bozulacağı korkusu başlıkları altında ele alınmıştır.

2.3.2.1 Çalışanların Yöneticilere Güvenmemesi

Morrison ve Milliken (2000:719-720), bazı yöneticilerin politik ve idari kararlara ilişkin çalışanların karşı çıkmaması gerektiğini ve örgütteki problemlerin açıkça dile getirilmesini hoş karşılamadıklarını ifade etmişlerdir. Çalışanlar, sorunları dile getirdikleri için yöneticilerinden olumsuz bir tepki ile karşılaşabileceklerine ve bu konuşmanın hiçbir fark yaratmayacağına inanmaktadırlar.

Karar alma süreci, örgütsel verimsizlik, örgüt performansının düşüklüğü gibi konularda konuşmanın hiçbir fark yaratmayacağını düşünen çalışanlar, yöneticiler tarafından bir tepki ile karşılaşabilecekleri düşüncesi ile çekinmektedir. Bu durumda sessizlik tercih edilmektedir.

Başka bir deyişle, örgüt içerisinde çalışanlar üstleri ile konuşamadıkları, sorunları aktaramadıkları veya sorunların üstlere aktarılmasında olumsuz tepkiler ile karşılaşabilecekleri düşüncesi ile sessiz kalma davranışı sergilemektedir. Dolayısı ile örgütte üst yönetime güven duymayan çalışanlar, örgüt içerisinde konuşmanın, problemleri dile getirmenin hiçbir değişime yol açmayacağı nedeni ile sessizliği tercih etmektedir.

2.3.2.2 Konuşmanın Riskli Görülmesi

Değişim ve dönüşümün yaşandığı günümüz koşullarında artan rekabet, artan müşteri beklentileri nedeni ile örgütlerde çalışanların açıkça konuşma ve sorumluluk alma istekleri gittikçe artmaktadır. Ancak terfi edememe ve örgütte sevilme korkusundan dolayı çalışanlar fikirlerini açıkça ifade edememektedir (Ersançmı, 2015:25). Akar (2014), yaptığı nitel araştırmada risk almaktan çekinmenin ve terfi ile ilgili belirsizliklerin sessizliğe neden olduğunu saptamıştır. Bankacılık, telekomünikasyon, eğitim ve hizmet gibi farklı sektörlerde hizmet veren katılımcılara yönelik yapılan bir nitel araştırma, çalışanların örgütte var olan olumsuz bir durumu yöneticileri ile paylaşmanın riskli olduğunu ortaya koymuştur. Bu durum, çalışanın açıkça konuşmanın olası riskli sonuçlarından korkmasından dolayı kasıtlı biçimde sessiz kalmayı tercih etmesi olarak ifade edilen savunmacı sessizlik özelliklerini destekler niteliktedir (Üçok ve Torun, 2015:33). Bu anlamda günümüz toplumunda çalışanların güçlendirilmesi ve açık iletişim kanallarına odaklanılmasına rağmen, çok sayıda çalışan tarafından örgütün iletişim ve bilgi paylaşımını desteklemediği belirtilmektedir. Bu durum, değişim yönetimi programlarının başarısız olmasının nedenlerinden biridir. Değişim programlarının en önemli engellerinden biri de bilgi ve güven eksikliğidir (Vakola ve Bouradas, 2005:441). Bu noktada çalışan odaklı yaklaşımlara öncelik verilmesine rağmen, örgüt içerisinde yöneticilerin çalışanlarına karşı mesafeli konuşmalar göstermesi, çalışanlarının fikir ve düşüncelerine açık olmaması (Timuroğlu ve Alioğulları, 2019:248) gibi eylemlerle yaratılan yönetsel baskı ortamı ile çalışanlar sessizleşebilmektedir. Bu durumda sessizlik, yöneticilerin tutum ve örtük inançlarının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Örgüt içerisinde korku kültürünün hâkim olmasından dolayı çalışanlar, üstlerinin istekleri ve düşünceleri doğrultusunda hareket etmektedir. Hâlbuki küreselleşme süreci ile günümüz toplumlarında çalışanlar, örgüt içerisinde görüşlerini sunma, örgütte var olan problemleri dile getirmeyi istemektedir. Ancak ekonomik kriz dönemlerinde işten atılma gibi olumsuz durumlara maruz kalma korkusu ve konuşmanın bir risk doğuracağı endişesi ile çalışanlar sessizlik davranışı gösterebilmektedir. Günümüz toplumlarında çalışanlara değer verildiği, kararlara katılımlarının sağlandığı, görüşlerinin ve düşüncelerinin özgürce paylaşıldığı örgütlerde çalışanlar etkin ve verimli bir şekilde çalışabilmekte ve performansları yüksek olabilmektedir. Diğer yandan örgüt içerisinde olumsuz değerlendirilme korkusu, çalışanların örgüte karşı kayıtsız

ve sessiz kalmalarına neden olabilmektedir. Bu noktada olumsuz değerlendirilme korkusu, örgüt içerisinde çalışanların yöneticilerinden onay almama veya olumsuz geribildirim alma ihtimalinden kaynaklanan endişe ve korku olarak tanımlanabilmektedir (Kanbur, 2018:383). Dolayısıyla örgüt içerisindeki korku kültürünün varlığının, çalışanların sessiz kalmayı tercih etmesinde önemli bir etkisinin olduğu söylenebilir.

2.3.2.3 Dışlanma Korkusu

Her çalışan belirli düzeyde sosyal sermayeye sahiptir. Örgüt içerisinde sosyal sermaye süreklilik arz ederse çalışan için etkili bir güç haline gelecektir. Dolayısıyla çalışanlar sosyal sermayeye zarar gelmemesi için çalıştıkları ortamda ilişkilerini bozmadan devam ettirmek zorundadırlar. Birçok çalışan bulunduğu ortamdan dışlanma korkusu nedeni ile kendi fikir ve düşüncelerini dile getirememektedir. Bu yüzden de örgüt için hassas olan konularda pasif ve sessiz kalmayı tercih etmektedirler (Alparslan ve Kayalar, 2012:142). Çalışanlar, sahip oldukları bazı fikir ve görüşlerinde kendilerini azınlık gibi gördüklerinde sessizliği seçebilmektedirler. Bunun altında yatan neden çalışanın dışlanma korkusu hissetmesidir (Çakır, 2016:22). Çalışanlar, sahip oldukları sosyal sermaye ve pozisyonlarına herhangi bir zarar gelme riski ve sosyal olarak dışlanma tehlikesine karşı, bir önlem veya çözüm olarak çoğunluk tarafından paylaşılan fikirleri ve düşünceleri benimseme yolunu seçeceklerdir. Bu düşünce, bireylerin görüşlerini açık ve dürüst bir şekilde dile getirmelerine engel olmaktadır (Özüpek, 2019:19) Bu durumda dışlanma korkusunun, örgüt içerisinde sessizlik ikliminin yaratılmasında önemli bir etken olduğu söylenebilir.

Çalışanların örgütün içinde bulunduğu sorunlara ilişkin sessiz kalmalarının nedenlerinden biri duygu ve düşüncelerini dile getirdiklerinde terfi edememe, örgüt içerisinde problem çıkaran kişi olarak etiketlenme hatta işini kaybetme riski ile karşı karşıya kalacaklarına olan inançtır. Örgütte düşüncelerini açıkça ifade eden bir çalışan cesur bir kişi olarak nitelendirilebileceği gibi, yönetim ve yönetim lehinde hareket eden diğerleri tarafından bir “baş belası” olarak da etiketlenebilmektedir (Algın, 2014: 25). Bu anlamda dışlanma korkusu içerisinde olan çalışanlar örgüt içinde yüksek performans sergileyememektedir. Çalışanların örgüt içerisinde oluşan bu korkularını yenerek sorunlarını dile getirmeleri ve kendilerini açıkça ifade etmeleri çalışanların performanslarını da olumlu yönde etkileyecektir (Ersançmı, 2015:25).

Yöneticilerin çalışanları ile sağlıklı iletişim kurması, onların sorunlarını dinlemesi ve bu sorunlara yönelik çözüm önerileri geliştirmesi durumunda çalışanların dışlanma korkusu ortadan kaldırılabilir ve performanslarına olumlu yönde katkı sağlanabilecektir. Aksi takdirde çalışanların örgüt içerisinde daha fazla sessiz kalmayı tercih etmesi kaçınılmaz olacaktır. Bu sessizlik davranışı, örgütte korku ikliminin yaratılmasına neden olarak tüm çalışanlara nüfuz etmektedir. Böylelikle korku zinciri içerisinde çalışan, örgütün içerisinde yer alabilmek için suskunluğu tercih etmektedir. Bunu önlemek için örgütlerde iletişimin, daha ılıman bir iklime sahip olması gerekmektedir (Moçoşoğlu, 2019:47).

2.3.2.4. İlişkilerin Bozulacağı Korkusu

Örgüt içerisinde çalışanlar ve iş arkadaşları arasında olumsuz bir durum yaşandığında çalışanlar ilişkilerinin bozulmasından korkmaktadır. Bu korku nedeni ile çalışanlar sorunlarını ifade etse dahi bir çözüm üretilmeyeceğine ve karşı tarafın cevap vermeyeceğine inanmaktadır. Çünkü çalışanlar, konuştukları zaman işini kaybedeceklerine, terfi edemeyeceklerine veya örgüt içerisinde engeller ile karşılaşacaklarına inanmaktadırlar. Çalışanlar, iş arkadaşlarıyla ilgili olumsuz bir durumdan bahsettiklerinde ilişkilerinin bozulmasından korktuklarını ileri sürmekte, sorunlarını dile getirselere dahi bir çözüm üretilmeyeceğine, konuştukları zaman işlerini kaybedeceklerine, cezalandırılacaklarına veya engeller ile karşılaşacaklarına inanmaktadırlar. Bu durumun, iletişim eksikliğinin bir sonucu olarak yaşandığı söylenebilir. Çünkü iyi bir iletişim ağının eksikliği nedeniyle çalışanların doğru bir şekilde birbirlerini anlayamamaları, düşüncelerini tam ve doğru bir şekilde ifade edememeleri, iş arkadaşları ve üstleri ile ilişkilerinin zedelenecek bozulacağı kaygısını beraberinde getirmektedir (Yalçınsoy, 2017:9).

Örgütte çalışanlar arasındaki ilişkinin önemsenmesi ve bu ilişkinin sürdürülebilirliğinin sağlanması örgüt içerisinde sessiz kalmada önemli bir etkidir. Çünkü çalışanların örgüt içerisindeki meslektaşlarının işten kaçma davranışı göstermesi durumunda meslektaşları ile ilişkilerinin zedeleneceği düşüncesi ile sessizlik meydana gelebilmektedir. Dolayısı ile çalışanlar arasında ilişkilerin bozulacağı korkusu, sağlıklı iletişimin kurulamamasından kaynaklanmaktadır. Çalışanlar arasında yaşanan iletişimsizlik sorunu ve çalışanların örgüt içerisinde kendilerini doğru bir şekilde aktaramaması düşüncesi, çalışanlar arasında ilişkinin zedeleneceği korkusunun doğmasına neden olmaktadır. Bu anlamda çalışanlar, örgütün ana mekanizmalarının işleyişinde bir olumsuzluk ile karşılaştıklarında ve bu olumsuzluğu önlemek için görüşlerini ifade etme noktasına geldiklerinde, meslektaşları ile karşı karşıya kalırsa olumsuzluğu düzeltme çabasından vazgeçebilmektedirler. Böyle bir durum da karşısındakini kırmamaya yönelik bir çaba haline dönüşür. Çalışanın bu davranışı, örgüt içerisinde mevcut ilişkilerinin zedeleneceği için gösterdiği davranış biçimi olarak görülebilir. Diğer yandan çalışanlar, yöneticileri ile çatışma yaşamak istememektedirler. Çalışan, yöneticisine görüşlerini belirtirken, yönetici bu durumun olumsuzluğa yol açacağını düşünürse her ilişki zedelenebilir. Bu noktada yöneticinin farklı düşünce beyan eden çalışanlarına tavrı, tutumu ile çalışanın kişisel algısı önemlidir (Kuşoğlu, 2018:67-68). Örgüt içerisinde sağlıklı iletişimin kurulabilmesi için her iki taraf olaylar karşısındaki fikir ve görüşlerini algı süzgecinden geçirmelidir.

2.3.3 Örgütsel Nedenler

Örgütsel seslilik çalışanların tatmin ve bağlılıklarını artıran bir etki göstermektedir. Ayrıca örgütsel olarak konuşma kültürünün teşvik edilmesi önleyici ve iyileştirici olarak kendini göstermektedir. Örgütsel sessizliğin karar verme üzerindeki önleyici etkisi, karar alınmadan önce kararda değişiklik yapılmasına imkân vermesine ilişkin iken; iyileştirici etkisi ise, karar alındıktan sonra fırsatlar sağlanmasına ilişkindir (Pinder ve Harlos, 2001:360). Dolayısıyla örgütsel kültür, çalışanların sahip oldukları görüşleri, yöneticilerine aktarma kararlarında etkin bir rol

oyunmaktadır. Çoğulcu bir örgüt, farklılıklara değer veren ve onların dışı yansıtılmasını zenginlik sayan, ayrıca çalışanların farklı fikir ve görüşlerini dile getirmesine izin veren yapıyı ifade eder (Morrison ve Milliken, 2000:707). Bu bağlamda yönetimin oluşturacağı çoğulcu örgütsel kültür yapısı, çalışanların verimliliğine, performansına katkı sağlayacaktır ve yöneticilerin katılımı destekleyici bir kültür oluşturmaları, örgütsel sessizliğin oluşmasını ortadan kaldıracaktır. Morrison ve Milliken (2000:708), sessizliğe ilişkin iklimin, yöneticilerin olumsuz geribildirim alma korkuları ile çalışanlar ve yönetimin doğası hakkında sahip oldukları örtük inançlar tarafından beslendiğini ifade etmişlerdir. Bu bağlamda söz konusu yönetsel inançların altında yatan nedenleri irdeleyerek bu inançların, örgütsel yapı ve politikalar ile yönetsel uygulamaları nasıl biçimlendirdiğini tartışmışlardır.

Çalışanlar, adaletten yoksun olan çeşitli uygulamaların yoğun bir biçimde yaşandığı bir kültürün varlığı halinde örgütte sessiz kalma davranışı sergilemeyi tercih etmektedirler. Adaletsizlik kültürünün hâkim olduğu işyerlerinin ortak özellikleri arasında yoğun gözetim, çalışmanın bastırılması, rekabete dayalı bireycilik, otoriter yönetim tarzı ve zayıf iletişim gelmektedir. Çalışanların bu özelliklerin görüldüğü örgütlerde sessiz kalmayı tercih etmeleri olağan bir davranıştır (Demir, 2015:42).

Örgüt çalışanları arasında ortaklaşa olarak ortaya çıkan sessizlik iklimi, doğruları bilen fakat bunları ifade edemeyen bir çalışan topluluğunu meydana getirmektedir. Böyle bir ortamın varlığı hem yöneticilerin hem de çalışanların olumsuz davranışlar sergilemesine yol açabilmektedir. Bu durum, her iki tarafın motivasyon ve performans düzeylerini olumsuz yönde etkileyebilir. Sessizlik ikliminin hâkim olduğu örgütlerde çalışanlar, seslerini çıkarmalarının tehlikeli olabileceğini düşünerek düşük güven düzeyi göstermekte ve sessizliğe bürünmektedirler (Kâhya, 2013:100).

Çalışanların örgüte verdiği katkısı ve sağladığı değeri artırmak için onları güçlendirmek ve örgütteki iletişim kanallarını açık tutmak oldukça önemlidir. Bu sayede hem bireysel hem de örgütsel bazda sessizlik ikliminin oluşmasına izin verilmemiş olacaktır (Kuşoğlu, 2018:73). Bir örgütte üst yönetimin çalışanlara verdiği güven duygusu ile çalışma ortamında sağladığı sağlıklı iletişim, sessizlik ikliminin ortadan kalkmasını sağlayacaktır.

Çalışanlar, sessiz kalıp kalmama davranışlarından hangisini seçeceklerini kurumun örgüt kültürü sayesinde sosyal öğrenme yoluyla öğrenmektedirler. Bir örgütte paylaşılan kültür, katı ve baskıya dayalı birtakım özellikler gösteriyorsa sessizlik daha fazla görülecektir ancak örgüt kültürü katılıma açık, yetki ve sorumluluk devrine olanak sağlar nitelikte ise konuşma davranışı daha fazla görülecektir. Örgüt kültürü içerisinde yöneticilerin yeniliklere açık olması, çalışanlar arasında uyum sağlayabilmesi, sağlıklı iletişim kurabilmesi, örgüt üyelerinin örgüt kültürünü paylaşmalarını sağlamaktadır. Kültürün paylaşıldığı örgütlerde, özellikle örgütün mekanik yapıdan organik yapıya dönüştüğü durumlarda çalışanların sessizlik eğilimlerinde düşüş görülebileceği tahmin edilmektedir (Çavuşoğlu ve Köse, 2016:124).

2.4. Örgütsel Sessizliğin Sonuçları

Örgütsel sessizlik hem örgüt düzeyinde hem de bireysel düzeyde çalışma ortamında olumsuz durumlara yol açabileceği gibi örgütün performansını da olumsuz etkileyebilmektedir. Örgütsel sessizliğe ilişkin yapılan çalışmalarda örgütsel sessizliğin örgüt ve birey düzeyinde olumsuz sonuçlar doğurabildiğini görmek mümkündür. Günümüz toplum yapısının özelliğine bakıldığında değişimi ve gelişimi içerisinde barındırmaktadır. Buna bağlı olarak örgüt içerisinde çalışanlardan sorumluluk beklenmektedir. Ancak örgüt içerisinde üst yönetimin yeniliğe kapalı olması çalışanları sessiz kalma davranışına itebilmektedir. Bunun sonucunda çalışanlarda örgüte karşı verilen değer azalmakta, çalışanlar yeniliğe ve değişime kapalı hale gelmekte ve görüşlerini dile getirmeyerek sessiz kalmayı tercih etmektedir. Dolayısı ile sessiz kalmanın örgüt içerisinde hem örgüte hem de çalışanlara olumsuz yansımaları bulunmaktadır. Bu çerçevede örgütsel sessizliğin sonuçları, bireysel sonuçlar ve örgütsel sonuçlar olmak üzere iki başlık altında ele alınmaktadır.

2.4.1 Bireysel Sonuçlar

Çalışanların örgüt içerisinde konuşmalarını veya konuştukları zaman amirleri tarafından kendilerine önem verilmemesi gibi durumlar çalışanların kendilerini değersiz hissetmelerine neden olmaktadır. Çalışanlar değer verilmediğini hissettikleri zaman örgüte daha az değer verip güvenmektedirler. Bu durum örgütsel bağlılık ve güvenin azalmasına yol açmaktadır. Örgütsel bağlılık ve güvenin azalması ise çalışanlarda düşük motivasyon, düşük iş tatminine yol açarak işten ayrılma niyetini arttırmaktadır (Demir, 2015: 49). Çalışanlar işlerinden memnun olmasalar dahi ülkemizde işsizliğin büyük bir problem olduğu ve bu durumun çalışanlarda önemli sıkıntılara neden olacağı düşünüldüğünde, çalışanların işlerinden ayrılmaları zor görünmektedir (Durak, 2018:76).

Çalışanlar, örgütlerinde yaptıkları ve etkiledikleri işler ile ilgili kontrolü kendilerinde hissetme isteğine sahiptirler. Bu kontrolü, ancak kendi fikir ve düşüncelerini ortaya koyabildikleri durumda hissedebilirler. Kendilerini ifade etme fırsatları sağlanmadığı zaman kontrol duygusu ortadan kalkacaktır. Kontrol duygusunun eksikliği, tatminsizlik, psikolojik geri çekilme, stres tabanlı huzursuzluk ve motivasyonda azalma gibi zararlı etkilere yol açabilmektedir (Alparslan ve Kayalar, 2012:144).

Örgütsel sessizlik açısından bir kişi konuşmak istese bile bilerek ve isteyerek kendini korumak için sessiz kalmayı tercih etmektedir. Aksi takdirde kişi, konuşmadığı veya konuşmadığı zaman stresli olmaktadır. Dolayısıyla bu çelişkili durum kişinin motivasyonunu etkileyecektir. Başka bir deyişle, çalışanlar olduğu gibi davranmadığı zaman rahatsızlık duymaktadır. Bu rahatsızlık çalışanların bilişsel uyumsuzluk yaşamalarına neden olmaktadır. Örgütsel sessizliğin varlığı ise, bilişsel uyumsuzluk derecesini arttırmaktadır (Demir, 2015: 51).

Sonuç olarak örgütte çalışanların, doğru olduğuna inandığı düşünce ve görüşlerini dile getirmeyerek kendilerine saklamak durumunda olmaları onları olumsuz yönde etkileyecektir. Yani örgüt içerisindeki sorunların üstlere iletilmemesi sonucunda çalışanların örgüte olan aidiyet duygusu derinden etkilenecektir. Çünkü sessizliğin olduğu bir örgüt ortamı, çalışanların örgüte bağlılık düzeylerinde ve

örgütsel güvende azalmaya yol açarak işten ayrılma davranışı ile sonuçlanabilmektedir.

2.4.2 Örgütsel Sonuçlar

Örgütsel sessizliğin varlığı, örgütün tüm aşamalarını olumsuz etkilemekte ve yeni programlara düşük katılım ve kolektif sessizlik gibi farklı biçimlerde kendini göstermektedir (Moghadam vd., 2018:140). Sonuçları ise, stres, devamsızlık, işten ayrılma, düşük tatmin, motivasyon ve üretkenlik karşıtı davranış gibi geniş bir yelpazeye yayılım göstermektedir. Bu nedenle örgütlerin örgütsel sessizlik olgusu ile mücadele edebilmelerinde çalışanların iyi tanınması ve nelere değer verdiklerinin bilinmesi örgüt için etkili bir araç olacaktır (Üçok ve Torun, 2015:35).

Örgütsel sessizliğin sonuçlarının da örgütsel sessizliğin nedenleri gibi çoklu bir yapıda değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Örgütsel sessizlik, düşük performans, düşük motivasyon, örgütsel öğrenme ile yüksek işten ayrılma, düşük bağlılık, düşük örgütsel güven ve yetersiz iş doyumu gibi örgütsel değişkenler ile ilişkilidir.

Günümüzdeki hızlı çevresel değişimler ile hızlı karar alma ve çevresel değişimlere hızlı cevap verebilmenin gerekliliği, ekip çalışmasını, yetki devrini, katılımcı yönetimi ve esnekliği zorunlu kılmaktadır. Çalışan sessizliği yöneticilerin önemli bilgilere erişimini azaltarak işi doğrudan etkilemekte, aynı zamanda işyerindeki problemlerin üzerini örtmekte ve yenilik çabalarını olumsuz etkilemektedir. Sessizlik iklimi örgütlerde öğrenmeyi etkilediğinden örgütsel etkililiği de olumsuz etkilemektedir (Demir, 2015:54). Aynı zamanda, iş ilişkilerinde kopukluk söz konusu olduğunda çalışanlar, problemlerin ortaya çıkacağı düşüncesi ile sessiz kalma davranışı içerisine girmektedir. Ancak sessiz kalma davranışı bir süre sonra çalışanların konuşma davranışı sergilemesini engellediğinde çalışanların örgütten kendilerini soyutlamalarına neden olmaktadır. Dolayısı ile örgüt içerisinde problemlerin varlığının, sessizlik sarmalı etkisi ile çalışanlar tarafından dile getirilmemesi yeniliğe, değişime ve çalışanların gelişimine engel oluşturmaktadır.

Sonuç olarak örgüt içerisinde sağlıklı ve güçlü bir iletişimin varlığı, bir örgütün başarısının kilit faktördür. Örgütte çalışanlar ile üstleri arasında iletişim eksikliği, örgüt içinde sessizliğin varlığına işaret etmektedir. Bu sessizlik, çalışanların zaman içerisinde çalışma ortamında meydana gelebilecek olaylara karşı ilgisiz hale gelmelerine ve verilen işlerde sorumluluk almaktan kaçınmalarına yol açmaktadır. Örgütte ortaya çıkan bu durum, öğrenilmiş çaresizlik ile de örtülebilmektedir. Çünkü öğrenilmiş çaresizlik de çalışanların örgütte düşüncelerini dile getirmek istediğinde üst yönetim tarafından engeller ile karşılaşmasını ve susma davranışı sergilemesini ifade etmektedir. Dolayısı ile üstler, örgütte problemlerin ortadan kaldırılmasına yönelik çözümler geliştiremezse sessizlik döngüsü devam edecektir.

2.5. Örgütsel Sessizlik ve Demografik Değişkenlerle İlişkisi

Çalışan sessizlik davranışı ile ilgili çalışmalar incelendiğinde, araştırmaların birçoğunda demografik niteliklerin etkisinin çok fazla dikkate alınmadığı görülebilmektedir (Kâhya, 2013:259). Bunun yanı sıra farklı örgütlerde çalışanların örgütsel sessizlik algılarını belirlemeye yönelik ve demografik özellikler ile örgütsel

sessizliğin ilişkisine yönelik çalışmaların gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu anlamda sessiz kalma davranışı göstermede cinsiyet, yaş, eğitim durumu, deneyim, kıdem, düşük pozisyonda olma gibi demografik özellikler etkili olmaktadır (Yeşilaydın, vd., 2016:15).

Örgütsel sessizlik ile en çok incelenen demografik değişken cinsiyet değişkenidir. Cinsiyet bağlamında kimi çalışmalarda kadınların, kimi çalışmalarda erkeklerin sessizlik puanlarının daha yüksek olduğu, bazı çalışmalarda ise anlamlı bir fark bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu durumda çalışılan sektöre, örgüt iklimine, ülkenin genel şartlarına bağlı olarak sessiz kalma davranışının, değişebileceği değerlendirilmektedir. Örgütsel sessizlikle ilgili Muş Alparslan Üniversitesi'nde görev yapan akademik personel üzerine yapılan bir araştırmada elde edilen verilerin sonucuna göre, cinsiyet, yaş ve sessiz kalma tutumu arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir (Demir, 2015:84). Kahveci ve Demirtaş (2013:61), kadın çalışanların örgütsel sessizlik algılarının erkeklere göre daha yüksek olduğunu; 6-10 yıl arası kıdeme sahip olan çalışanların örgütsel sessizlik algılarının daha yüksek olduğunu; cinsiyet ve örgütsel sessizlik arasında ise anlamlı bir farklılık bulunmadığını tespit etmişlerdir.

Türkiye'de bir kamu hastanesinde hemşireler üzerine yapılan bir çalışma, 25 yaşın altında olan ve 4 yıldan daha az sürede çalışan hemşirelerin daha fazla sessiz kaldığını ortaya koymaktadır. Çalışan performansı ve yönetim konuları faktörleri açısından çalışmada cinsiyet dağılımının büyük bir bölümünü oluşturan kadın hemşirelerin daha fazla sessiz olduğu görülmektedir. Yine aynı çalışmada, yönetim konuları ve dışlanma ve ilişkiye zarar gelme korkusu faktörleri bakımından cinsiyet açısından bir farklılık bulunmaktadır. Bu bulgular doğrultusunda kadın hemşirelerin daha fazla etkilendiği belirtilmektedir (Erigüç, vd., 2014:150-151). Çakıcı (2008:131) tarafından yapılan çalışma, sessizliğin algısal sonuçlarının cinsiyet açısından değişiklik gösterdiğini ortaya koymuştur. Kadınlar, erkeklere göre sessizliğin performans ve sinerjiyi engelleyebileceğine ve çalışanları mutsuz edebileceğine daha fazla katılmaktadırlar. Erkek hemşireler kadın hemşireler ile karşılaştırıldığında, erkek hemşirelere göre sessizlik, performans ve sinerjinin önlenmesi, sınırlı gelişim sağlanması ve çalışanların mutsuz olması ile yakından ilgilidir (Erigüç vd., 2014:150-151). Demir (2015), tarafından Muş Alparslan Üniversitesinde akademik personel üzerine yapılan çalışmaya katılan 29 kadın personelin örgütsel sessizlik puanlarının erkeklerden daha yüksek olduğu görülmüştür. Yine aynı çalışmada cinsiyetlere göre kadınların kabul edilen ve korunma sessizlik boyut puanları erkeklerden daha yüksek olarak tespit edilmiştir (2015:84). Afşar (2013:144), sağlık çalışanlarını kapsayan çalışmada erkek çalışanların sessizlik puanlarının kadın çalışanlara göre kısmen de olsa daha yüksek olduğunu ifade etmektedir.

Cinsiyet açısından yapılan bazı araştırmalar, örgütsel sessizlik ve cinsiyet değişkeni açısından anlamlı bir farklılık olmadığını göstermiştir. Bu bağlamda cinsiyet değişkeninin örgüt içerisinde örgütsel sessizlik davranışının görülüp görülmemesinde belirleyici bir değişken olmadığı da söylenebilir. Uçar tarafından 2015-2016 yılı eğitim öğretim yılında Diyarbakır ilinin farklı ilçelerindeki ortaokullarda

görev yapan öğretmenler üzerine yapılan çalışmada, cinsiyet değişkenine göre kabullenici sessizlik, savunmacı sessizlik, korumacı sessizlik alt boyutları ile örgütsel sessizlik ölçeği toplam puanında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır (2017:220). Erkekli ve Yavuz tarafından Ankara'da 4 ve 5 yıldızlı konaklama işletmelerinde çalışanlar üzerinde yapılan bir çalışmada ise, çalışanların cinsiyet farklılıklarına göre nepotizm algısı ile örgütsel sessizlik üzerinde herhangi bir farklılık bulunamamıştır (2020:3328). Yıldırım ve Oruç tarafından perakendecilik sektöründe yapılan bir çalışmada, katılımcıların cinsiyetlerine bağlı olarak örgütsel sessizliğin korumacı, korunmacı ve kabullenici sessizlik alt boyutları arasında bir farklılık görülmemiştir (2019:766). Yapılan bu çalışmalar ile çalışanların sessiz kalma davranışını tercih etmesinde cinsiyet faktörünün belirleyici rolünün olmadığı ileri sürülebilir. Ancak yapılan kimi araştırmalarda cinsiyet değişkeninin etkisinin olduğuna ilişkin araştırma sonuçlarına da rastlanılmaktadır. Bu noktada örneğin otel işletmeleri çalışanları üzerine yapılan bir çalışma, erkek otel çalışanlarının örgüt içi sessizliklerinin kadınlardan fazla olduğunu ortaya koymuştur (Yirik vd., 2016:13-14). Dönmez (2016:95) tarafından Denizli ilinde ilköğretim okullarında görev yapan öğretmenler üzerinde yapılan çalışmada, öğretmenlerin cinsiyetleri ile örgütsel sessizlik boyutlarına ilişkin algıları arasında izolasyon boyutunda anlamlı bir fark bulunmuştur.

Medeni durum açısından bakıldığında ise bazı çalışmalarda bekâr olanların örgütsel sessizlik puanlarının evli olanlara nazaran daha yüksek olduğu görülmektedir. Afşar'ın İstanbul Tıp Fakültesi Hastanesi sağlık çalışanları ile ilgili çalışmasında bekâr olan çalışanların evlilere nazaran örgütsel sessizliğin bazı alt boyutlarında puanlarının daha yüksek olduğu, bir başka deyişle daha sessiz oldukları görülmektedir. Özellikle medeni durumları bekâr olan çalışanların örgütsel sessizliğin pozisyon kaybı ve bilgi eksikliği alt boyutlarını içeren ifadelerle katılım düzeyinin medeni durumu evli olan çalışanlara oranla daha fazla olduğu saptanmıştır (2013:145). Ceviz (2017:95), öğretmenlerin medeni durum bağlamında sessizlik algılarını incelediği çalışmasında bekâr öğretmenlerin, güç durumda susmayı tercih etme, yöneticilerin eksikliklerini dile getirmeme gibi konularda evli öğretmenlere göre daha sessiz olduklarını ifade etmektedir. Burulday (2018:79) tarafından 2016-2017 eğitim öğretim yılında Bingöl ilindeki ortaokullarda görev yapmakta olan öğretmenler üzerine yapılan çalışma, bekâr öğretmenlerin örgütsel sessizlik ölçeğine ilişkin algılarının, evli öğretmenlerin örgütsel sessizlik boyutlarına ilişkin algılarına göre daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

Çitli (2015:58) tarafından İstanbul ilindeki mesleki ve teknik eğitim veren liselerde görev yapan öğretmenler üzerine yapılan çalışmada, kabullenici sessizlik, korunmacı sessizlik, korumacı sessizlik alt boyut puanlarının ve örgütsel puanlarının medeni durum değişkenine göre anlamlı düzeyde farklılaşma göstermediği ifade edilmiştir. Alkan (2016:70) tarafından Isparta ilinde görev yapan eğitim sektörü çalışanları üzerine yapılan bir çalışmada, örgütsel sessizlik ile medeni durum arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığı görülmektedir.

Örgütsel sessizlik ile ilişkisi incelenen bir diğer demografik özellik yaş değişkenidir. Örgütsel sessizlik ve örgütsel

bağlılık ile ilgili yiyecek-içecek işletmelerinde yapılan bir çalışmada, çalışanların örgütsel bağlılık ve örgütsel sessizlik boyutlarının yaş değişkenine göre sadece kabullenici sessizlik ve normatif bağlılık alt boyutları açısından farklılık gösterdiği vurgulanmaktadır. Yaşın ilerlemesi ile çalışanlar iş değiştirmeyi pek düşünmemekte ve daha önce yaşanan deneyimler, bireylerin sessizleşmesine neden olmakta genç yaşta çalışanlar ise daha çok hareket ederek daha fazla risk alabilmektedir. Kabullenici sessizlik boyutundaki farklılık ise, genç çalışanların kaybedecekleri çok fazla şeylerinin olmaması ve orta yaş çalışanların sorumluluklarının daha fazla olması ile yorumlanabilmektedir (Salha vd., 2016:13-14).

Yaman ve Ruçlar (2014) tarafından öğretim elemanları üzerine yapılan bir araştırmaya göre ileri yaş değişkeni, öğretim elemanlarında uyum düzeyinin yüksekliğini etkilemektedir. Bu durum, öğretim elemanlarının daha az sessiz kalma tercihi şeklinde yansımaktadır. 21-30 yaş grubu öğretim elemanlarının en yüksek, 41 yaş ve üzeri yaş grubunun en düşük sessizlik algısına sahip olduğu bulunmuştur. Yaşları büyük olan çalışanlar, örgütsel hatalara karşı önlem alabilmekte ve bunu otorite ile paylaşma eğiliminde olmaktadır. Bir diğer deyişle yaş arttıkça daha düşük sessizlik algısı ortaya çıkmaktadır (Nier ve Miceli'dan aktaran Yaman ve Ruçlar, 2014:46). Durak (2014:101) tarafından Pamukkale Üniversitesinde görev yapan öğretim elemanları üzerine yapılan bir çalışmada, 40 ve altı yaş grubunda yer alan akademisyenlerin yeniden atanma, kariyer gibi nedenlerden dolayı sessiz kalmaya etki eden faktörlerden daha çok etkilendiği ortaya konulmaktadır. Ehtiyar ve Yanardağ'ın yapmış oldukları çalışmada da yaş değişkeni ile örgütsel sessizlik arasında anlamlı farklılık bulunduğu vurgulanmaktadır (2008:64). Çakıcı (2008:128)'nin yapmış olduğu çalışmada, yaşın sessizleşme üzerinde ters orantılı bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Buna göre yaş ilerledikçe sessizleşme nedenlerinin etkisi azalmaktadır.

Diğer yandan otel işletmeleri çalışanları üzerine yapılan çalışmada yaş değişkeni açısından bakıldığında, 41 yaş ve üzeri olan çalışanların örgütsel sessizlikleri öteki yaş grubundakilere kıyasla daha yüksek, 21-26 yaş grubunda çalışanların örgütsel sessizlikleri ise 34-40 yaş grubundakilere göre daha yüksek çıkmıştır. Bu anlamda otel işletmelerinde örgütsel adalet ve örgütsel sessizlik gibi konular çalışanların performansını etkileyen önemli unsurlardan biri olmaktadır (Yirik vd., 2016:13-14). Yapılan bir diğer çalışmada, örgütsel sessizlik ve örgütsel vatandaşlık davranışı cinsiyet, yaş, medeni durum, gelir düzeyi, eğitim düzeyi gibi değişkenlere göre incelenmiş, örgütsel sessizlik ile cinsiyet ve yaş değişkeni arasında anlamlı bir farklılığın olmadığı belirlenmiştir (Kılıçlar ve Harbalıoğlu, 2014:330).

Demografik değişkenlerden biri olan eğitim değişkeni açısından incelendiğinde, çalışanların eğitim düzeyi, sessizlik davranışının gösterilmesinde etkili olabilmektedir. Eğitim düzeylerinin yüksek veya düşük olması çalışanların sessiz kalma davranışı göstermelerine yol açabilmektedir. Bazı çalışmalara göre eğitim seviyesi yükseldikçe çalışanların sessizlik düzeyi artmakta (Çöp, 2015:174; Kuşoğlu, 2018:221), bazı çalışmalara göre ise eğitim seviyesi düştükçe sessizlik algısı artmaktadır (Kurtulmuş, 2018:54; Meriç, 2017:145; Sarıkaya, 2013: 118; Tecimen,

2013:64). Aynı şekilde gerek bireysel gerekse örgütsel bağlamda uzun yıllar çalışma sonrası kazanılan deneyim ve bilgi birikimi de sessizlik davranışının ortaya çıkıp çıkmamasında etkili olabilmektedir. Miliken, Morrison ve Hewlin (2003)'nin yapmış olduğu çalışmada deneyim, yaş değişkeni ile birlikte incelenmiş, genç ve deneyimi az olan bireylerin fikirlerini açıklamadıkları ve daha sessiz kaldıkları belirtilmiştir (Milliken, Morrison ve Hewlin'den aktaran Yeşilaydın vd. 2016:15).

Örgütsel sessizlik kavramının statü ve çalışanların yönetici olup olmaması bağlamında da ele alındığı çalışmalar olmuştur. Afşar tarafından yapılan ve sağlık çalışanlarını kapsayan çalışmada, üste güvensizlik, engelleyici ortam ve bilgi eksikliği alt boyutlarında yönetici pozisyonunda olmayanların daha sessiz oldukları görülmektedir (2013:149). Çöp (2015:164) tarafından otel işletmelerine dönük yapılan çalışmada çalışanların daha çok korumacı sessizliğe, yöneticilerin ise örgüt yanlısı olan korumacı sessizliğe büründükleri görülmektedir. Bu durum, yöneticiler ile çalışanlar arasında otel işletmelerinin çıkarlarına ilişkin önemli bir farklılığın varlığına dayandırılmıştır. Yöneticiler işletme çıkarlarını düşünüp sessiz kalabilmekte iken, çalışanların ise işletme çıkarlarından çok kendi çıkarlarını önemstedikleri düşünülmektedir.

3. Örgütsel Sessizlik Algıları ve Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkinin Belirlenmesine Yönelik Bir Meta Analiz Çalışması

3.1. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın temel amacı, çeşitli demografik değişkenler bağlamında çalışanların örgütsel sessizlik algılarının değişip değişmediğine dair bulguları elde etmektir. Literatürde anket yöntemi kullanılarak yapılmış çok sayıda örgütsel sessizlik ile ilgili çalışma mevcut olmasına rağmen hem demografik değişkenlerin ele alındığı hem de meta analiz yönteminin kullanıldığı çalışma sayısının oldukça düşük seviyelerde olduğu görülmektedir. Literatüre böyle bir katkı sağlanmasının yanı sıra, elde edilen sonuçlar ile sonraki çalışmalara bir perspektif sağlanması da çalışmanın

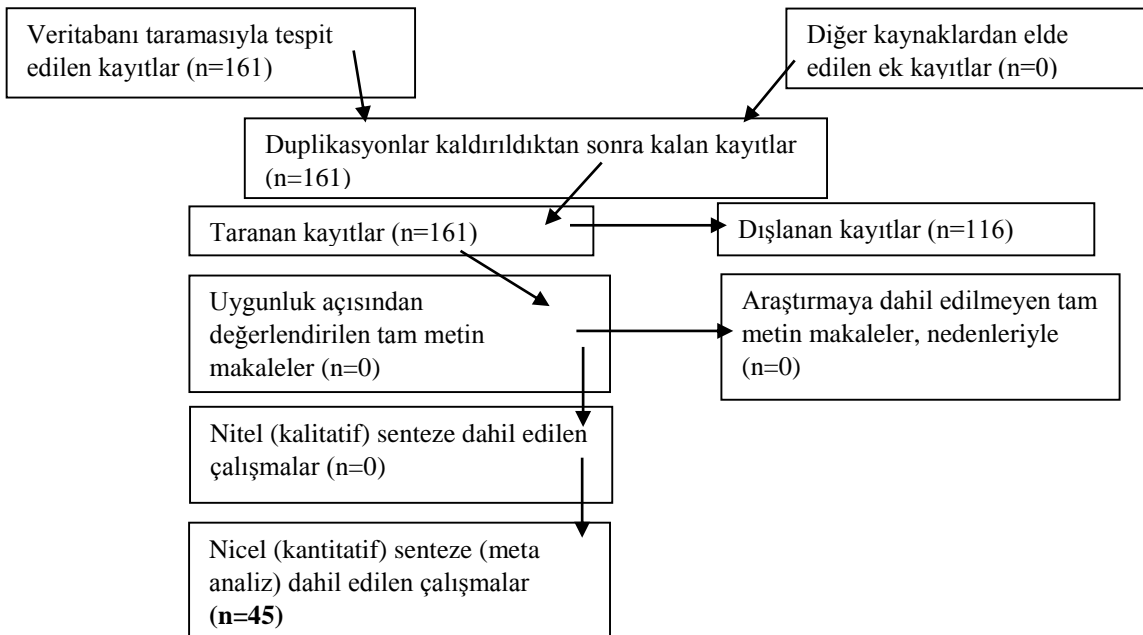
diğer amaçları arasındadır. Bu bağlamda 2010-2018 yıllarında yapılmış olan tez çalışmaları meta analiz yöntemi ile incelenerek, aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır.

- Çalışanların **cinsiyet** bağlamında örgütsel sessizlik algısı ne düzeydedir?
- Çalışanların **medeni durum** bağlamında örgütsel sessizlik algısı ne düzeydedir?
- Çalışanların **eğitim** durumu bağlamında örgütsel sessizlik algısı ne düzeydedir?
- Çalışanların **yönetici-çalışan** durumu (**statü**) bağlamında örgütsel sessizlik algısı ne düzeydedir?

3.2. Yöntem

3.2.1. Çalışma Örnekleme ve Seçim Kriterleri

Örgütsel sessizlik kavramının ülke literatürüne girmesi ve bu konu ile ilgili çalışmaların yapılması 2010'lu yıllara rastlamaktadır. Örgütsel sessizlik ile ilgili yurtdışında yayımlanmış çalışmalara ait ölçeklerin Türkçeye çevrilmesinin de bu dönemlere rastlaması, çalışmaların başlangıç tarihini açıklamaları açısından fikir vermektedir. Bu sebeple çalışmaya dahil edilen tezler, 2010-2018 yılları arasında yapılmış ve YÖK Tez sayfasında bulunan çalışmalardan seçilmiştir. Araştırma yapılırken “örgütsel sessizlik”, “çalışan sessizliği” ve “sessizlik” anahtar kelimeleri ile tarama yapılmıştır. Özellikle sadece tezlerden yararlanılmış olmasının sebebi, birçok makalenin mevcut tezlerin makaleye dönüşmüş şekli olması ve bazılarının istenen verileri taşımadığı olmasıdır. Bu dönemde yapılmış toplam 161 tezin ayrıntılı bir şekilde dahil edilme kriterlerine uygun olup olmadıkları ve uygun verileri taşıyıp taşımadıkları incelenmiştir. En temel kriter olarak çalışmalarda örneklem büyüklüğü (N), Ortalama (X) ve Standart Sapma (SD) değerlerinin bulunup bulunmadığı dikkate alınmıştır. Örgütsel sessizlik kavramının medeni durum, cinsiyet, eğitim ve statü değişkenleri ile ilişkisinin meta analiz kullanılarak tespit edilmeye çalışılmasından dolayı, ikinci kriter olarak sayılan değişkenlerden en az biri ile ilişkisi aranmıştır.

Şekil 1. Meta Analiz Akış Diyagramı

Şekil 1’de verilen meta analiz akış diyagramında görüldüğü gibi, araştırma konusuna ilişkin 2010-2018 yılları arasında yazılmış olan 161 lisansüstü tez incelenmiş; bunlardan 116’sı seçim kriterlerine uymadığı için değerlendirmeye alınmamıştır. Sonuçta 45 çalışma üzerinden meta analiz gerçekleştirilmiştir.

Örgütsel sessizliğe ilişkin incelenen tezlerden 36’sının, uygulanacak yönteme uygun olmaması, 35 adedinin kısıtlanmış tez olması, 29 adedinin uygun sayısal verileri içermemesi, 13 adedinin değişkenlerle ilgili verileri içermemesi, 2 adet tezin örneklem yapısının uygun olmaması ve teknik sebeplerle ulaşılamaması nedeniyle toplam 116 tez çalışma dışı bırakılmıştır.

Tablo 1. Meta Analize Dahil Edilen Çalışmalara Ait Bilgiler

	Değişken	Frekans	Toplam	Yüzde	Toplam
Tez Türü	Doktora	10	45	%22	100
	Yüksek Lisans	35		%78	
Tez Tarihleri	2010	1	45	%2	100
	2011	0		0	
	2012	2		%4	
	2013	5		%11	
	2014	4		%9	
	2015	11		%25	
	2016	5		%11	
	2017	7		%16	
	2018	10		%22	
Örgütsel Sessizlik ile İlgili Tezlerin Yapıldığı Meslek Grupları	Öğretmen	18	45	%40	100
	Akademisyen	4		%9	
	Otel ve Turizm	8		%18	
	Sağlık Çalışanı	6		%13	
	Çeşitli Sektörler	9		%20	

Tablo-1’de dahil edilen tezlerle ilgili bilgiler verilmiştir; uygun kriterlere sahip 45 tezin, 35 adedi yüksek lisans tezi olup, 10 adedi doktora tezidir. Tezlerin yapıldığı tarihler dikkate alındığında, yıllara göre sayının arttığı görülmektedir. Bu durumda örgütsel sessizlik kavramının literatürde nispeten yeni bir konu olması, yıllar geçtikçe bilinirliğinin arttığı ve bu sayede çalışma sayısının çoğaldığı değerlendirilmektedir. Yapılan çalışma sayıları incelendiğinde, öğretmen ve akademisyenler eğitim camiası olarak 22 adet tez ile en çok çalışılan meslek grubu olmuştur. Diğer meslek gruplarına bakıldığında ise otel ve turizm sektöründe çalışanlara yönelik sekiz çalışma ve sağlık alanında çalışanlara yönelik ise altı çalışma yapıldığı görülmektedir. Genellikle beyaz yakalı çalışanların bulunduğu bazı özel sektör çalışmaları ise çeşitli sektörler başlığı altında değerlendirilmiş olup, bu alanda dokuz adet tez yazılmıştır.

3.2.2. Çalışmanın Değişkenleri

Bağımsız değişkenler, medeni durum, cinsiyet, eğitim durumu ve yönetici-çalışan (statü) durumlarıdır. Bağımlı değişken ise çalışanların söz konusu demografik durumlara göre örgütsel sessizlik algılarının ne yönde farklılaştığıdır. Dolayısıyla her bir durumda ölçülen bağımlı değişken örgütsel sessizlik düzeyidir.

3.2.3. Verilerin Analizi

Çalışmaya dahil edilen tezler meta analiz yöntemi kullanılarak birleştirilmiş ve bu amaçla REVMAN ve METAXL adlı programlar kullanılmıştır. Meta analiz, birden çok çalışmanın değişkenleri arasındaki ilişkiyi tanımlamak, birleştirmek ve bütünleştirmek için kullanılan nicel bir yöntemdir (Christensen, vd., 2015:17). Diğer istatistik yöntem ve uygulamalarda olduğu gibi meta analiz tekniğinin de güçlü ve kısıtlı olduğu tarafları olup, çalışma sonuçlarına göre şeffaf ve objektif veriler sunabilmektedir (Del Re, 2015:37). Meta analiz yönteminde her bir çalışma için etki büyüklükleri hesaplanmakta ve genel etki büyüklüğü tespit edilmektedir. Etki büyüklüğü, meta analiz

çalışmasının temel birimi olup, iki değişken arasındaki ilişkiyi ya da uygulama etkisinin büyüklüğünü yansıtan bir değerdir (Borenstein, vd., 2013:3).

Meta analize dahil edilen tezlerin heterojenlik değerleri, Q ve I² sonuçlarına göre değerlendirilmiştir. Q istatistiği, en yaygın ve en basit yöntem olup, çalışma sayısı arttıkça Q değeri ve gücü artmaktadır (Erdoğan, 2011:43). I² testi, 0-100 arasında değer alır, 0’a yakın değerler homojen olurken, 50’nin üzerinde ve 100’e yakın değerler heterojen olarak kabul edilmektedir (Erdoğan, 2011:50). Heterojenlik testi, çalışmaya dahil edilen tezler arasında değişkenliğin olup olmadığını, bir diğer deyişle etki büyüklüğü varyansının ve örneklemin beklenen hatasının farklılık gösterip göstermediğini belirlemek için yapılır. Çalışmalar arasında farklılık olması beklenmektedir. Burada amaç farklılıkların kabul edilebilir bir şekilde göz ardı edilebilmesidir (Erdoğan, 2011:38-39). Yüksek heterojenlik durumu çalışmaya dahil edilen tezlerin aynı popülasyonu temsil etmediğini ortaya koyduğundan, alt grup analizleri yapılarak heterojenliğin nedenleri ortaya konulmalıdır. Bu amaçla gerekli analizler yapılarak, yüksek heterojenliğe neden olan şartlar veya çalışmalar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Meta analize dahil edilen çalışmaların birleştirilmeye uygun olup olmadığı, etki büyüklüğü değerleri ve %95 güven aralığı bilgileri orman grafiği vasıtasıyla sunulmuştur. Çalışmaya dahil edilen tezlerin yayın yanlılığını değerlendirmek için huni grafiği görseli kullanılmıştır.

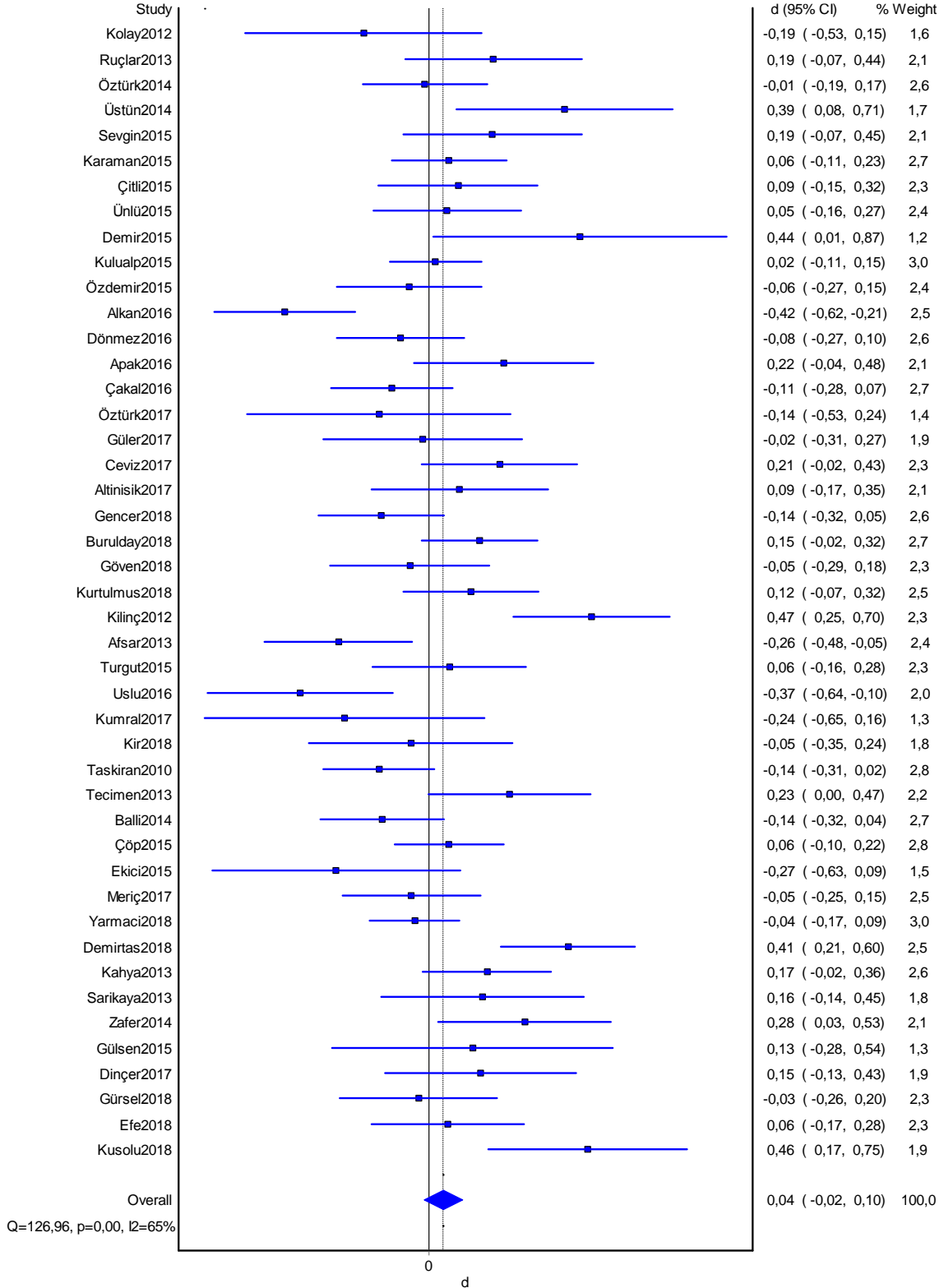
3.3. Bulgular

3.3.1. Çalışanların Cinsiyet Bağlamında Örgütsel Sessizlik Algılarının İncelenmesi

Çalışmanın ilk sorusu olan cinsiyet bağlamında çalışanların örgütsel sessizlik algılarının ne düzeyde olduğu sorusuna yanıt bulabilmek için öncelikle METAXL uygulamasında, 45 çalışma dahil edilerek meta analiz uygulanmıştır. Çalışmalardan elde edilen örneklem sayısı 7826 kadın ve 8501 erkek olmak üzere toplam 16327’dir. Şekil-2’de 44 adet çalışmanın orman grafiğindeki görünümü verilmiştir.

Meta analize dahil edilen çalışmalar rastgele etkiler modeline göre analize tabi tutulmuştur. Sabit etkiler modeli, çalışmalar arası farklılıkların olmadığını öngörür ve varsa bile bunun örneklem hatasından kaynaklandığını varsayar. Sabit etkiler modelinde meta analize dahil edilen çalışmalardan elde edilen sonuçlar daha ötesi için genelleştirilemezler. Oysa rastgele etkiler modelinde çalışmalar arası farklılıkların hem örneklem büyüklüğünden hem de popülasyon, yaş, meslek gibi değişkenlerden

etkilendiği varsayılmaktadır. Rastgele etkiler modelinde elde edilen sonuçlar, dahil edilen sonuçların ötesinde genelleştirme yapmak için de kullanılabilir (Del Re, 2015:42). Bu sebeple rastgele etkiler modelinin sosyal bilimler açısından daha uygun olduğu değerlendirilmektedir. Rastgele etkiler modeline göre elde edilen bulgular Şekil-2’de verilen orman grafiğinde görülmektedir.

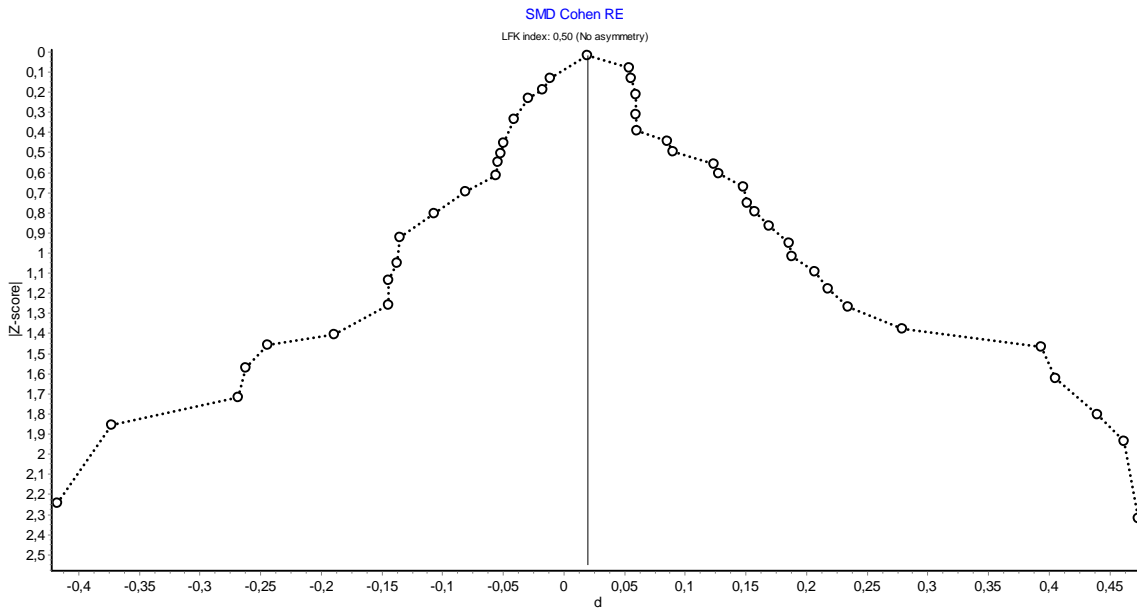

Şekil 2. Çalışanların Cinsiyet Bağlamında Örgütsel Sessizlik Algısını Gösteren Orman Grafiği

Rastgele etkiler modeline göre yapılan analizde, ortalama etki büyüklüğü, **-0.02** ve **0.10** güven aralığı değerleri arasında, **ES=0.04** birim olarak, erkeklerin örgütsel sessizlik algılarının az da olsa daha fazla olduğunu göstermektedir. Ancak düşey düzlemde bulunan ve elmas şekli ile ifade edilen toplam etki büyüklüğünün, 0 (sıfır) olarak ifade edilen dikey doğruya temas etmesi, bu ilişkinin anlamlı olmadığını göstermektedir. Bir diğer deyişle erkek çalışanların, kadın çalışanlara göre örgütsel sessizlik algıları genel olarak bakıldığında daha yüksek ama anlamlı değildir. Dolayısıyla çalışanların cinsiyet bağlamında örgütsel sessizlik algılarında bir farklılık olmadığı söylenebilir.

Meta analiz uygulamasında yayın yanlılığının ortaya konulması gerekir. Yayın yanlılığı, dahil edilmesi gerekip de analiz dışı bırakılan çalışmaların, meta analizi etkileyip etkilemediğini öğrenmek için uygulanır (Basu, 2017:7). Genel olarak, istatistiksel olarak anlamlı ve sonuçları pozitif olan çalışmaların, istatistiksel olarak anlamlı olmayan ve negatif sonuçlu çalışmalara nazaran yayımlanma ihtimali daha yüksektir. Bu sebeple yanlılık gerçekleştiğinde

çalışmaların, sonuçların niteliğine ve yönüne bağlı olduğu söylenebilir (Song, vd., 2013:72). Yayın yanlılığını analiz etmek için huni grafiği ya da doi-plot yöntemi kullanılır. Doi-plot yöntemi, huni grafiği yöntemine göre daha hassas sonuç vermektedir. Huni grafiği yöntemi, çalışma sayısının özellikle 10'dan az olduğu ve yüksek heterojenlik durumlarında zayıf bir performans göstermektedir (Song vd., 2013:75). Doi-plot görselinde yayın yanlılığının olmadığı durumlarda grafik üzerinde simetrik bir şekilde dağ görüntüsünün oluşması gerekir (Dzhambov ve Dimitrova, 2016:138). Ayrıca LFK (Luis Furuya-Kanamori) olarak ifade edilen ve 0 ile 1 arasında değer aldığı simetrik olarak değerlendirilen endeks, 1'i geçtikçe asimmetrik olmakta ve yanlılık durumu artmaktadır. Endeksin sıfır olması ya da sıfıra yakın olması simetrik olması ve yanlılık olmaması anlamına gelir (Kanamori, vd. 2018:197). Şekil-3'te görüldüğü gibi LFK endeksi 0,50 olarak bulunmuş olup, simetriktir ve yayın yanlılığı düşüktür. Ayrıca her bir etki büyüklüğünün, toplam etki büyüklüğü olarak gösterilen dikey doğru etrafında simetrik olarak ve dağ şeklini oluşturacak şekilde dağıldığı görülmektedir.

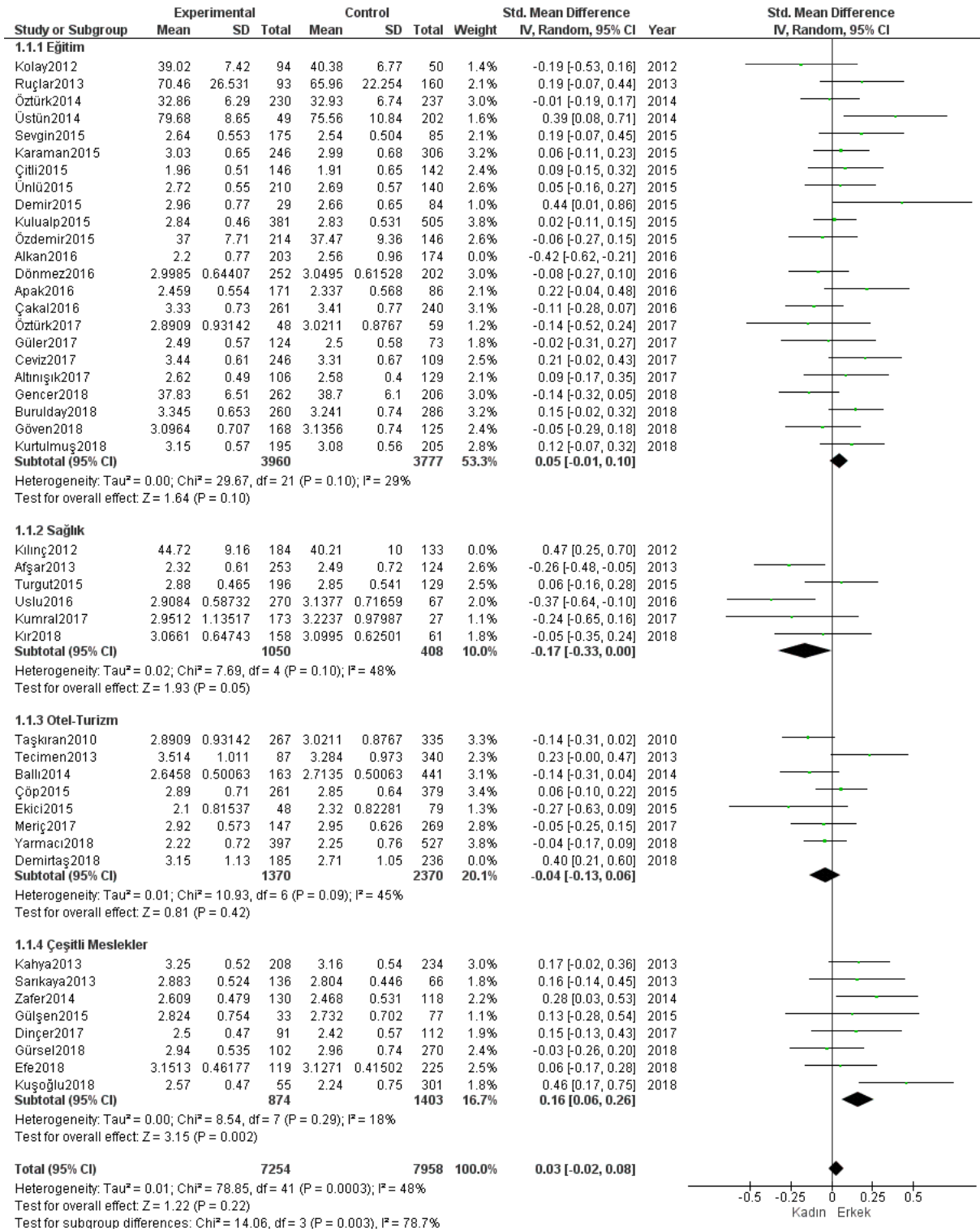

Şekil 3. Çalışanların Cinsiyet Bağlamında Örgütsel Sessizlik Algısının Yayın Yanlılık Analizi-Doi Plot

Dikkat edilmesi gereken bir diğer husus elde edilen sonuçların heterojenlik seviyesidir. Şekil-2'de verilen Q ve I² değerlerine bakılarak, heterojenlik değerleri tespit edilebilir. Heterojenlik, etki büyüklükleri arasındaki dağılımı veya değişkenliği ifade eder. Yüksek heterojenlik düşük hassasiyet anlamına gelmektedir (Del Re, 2015:43). Bir diğer deyişle heterojenlik analizi ile çalışmaların birleştirilmeye ne kadar uygun olduğu anlaşılmaktadır. Q değeri kullanılarak heterojenliği tespit edebilmek için Ki-Kare tablosunda verilen değer, tabloda verilen Q=126.96 değerinden yüksek olması gerekir. Elde edilen değer, 44 çalışma ve p=0,05 hassasiyet derecesine göre Q=126,96 olup, Ki-Kare tablosundaki 55,759 değerinden daha yüksektir. Buna göre yüksek heterojenlik olduğu anlaşılmaktadır. I² değerine göre de elde edilen I²=%65 değer, %50'yi geçtiği için heterojen olarak kabul

edilmektedir. I² testinde sonuçlar 0-100 arası bir değer alır ve sıfır değeri çok düşük heterojenlik, 100 ise çok yüksek heterojenlik anlamına gelmektedir (Erdoğan, 2011:50). Yüksek heterojenlik, çalışmaların meta analiz ile

birleştirilmeye uygun olmadığı anlamına gelmektedir. Heterojenliğin sebebini anlayabilmek için alt grup analizi yapılması gerekir. Bu sebeple çalışmalar meslek bağlamında dört ayrı bölüme ayrılarak, alt grup analizi yapılmaya çalışılmıştır. Şekil-4'te görüldüğü gibi bu bölümler: öğretmen ve akademisyenlerin dahil olduğu eğitim alanı, sağlık alanı, otel-turizm alanı ve daha çok beyaz yaka çalışanların bulunduğu ve birbirinden farklı meslek gruplarını barındıran çeşitli meslekler başlıkları altında bölümlendirilmiştir.

Şekil 4. Çalışanların Cinsiyet Bağlamında Örgütsel Sessizlik Algısı Alt Grup Analizi

Alt grup analizi yapılırken farklı meslek gruplarında cinsiyet bağlamında örgütsel sessizlik algısının anlaşılması mümkün olmaktadır. Eğitim alanında erkek çalışanların sessizlik algısı daha yüksekken, sağlık ve otel-turizm sektörlerinde kadın çalışanların örgütsel sessizlik algıları daha yüksek olmakla birlikte anlamlı bulunmamıştır. Farklı diğer mesleklerde beyaz yaka erkek çalışanların örgütsel sessizlik algıları ES=0.16 değeri ile daha yüksek olup anlamlıdır. Ancak üç adet çalışmanın (Kılınc2012, Alkan2016 ve Demirtaş2018) yüksek heterojenliğe sebep

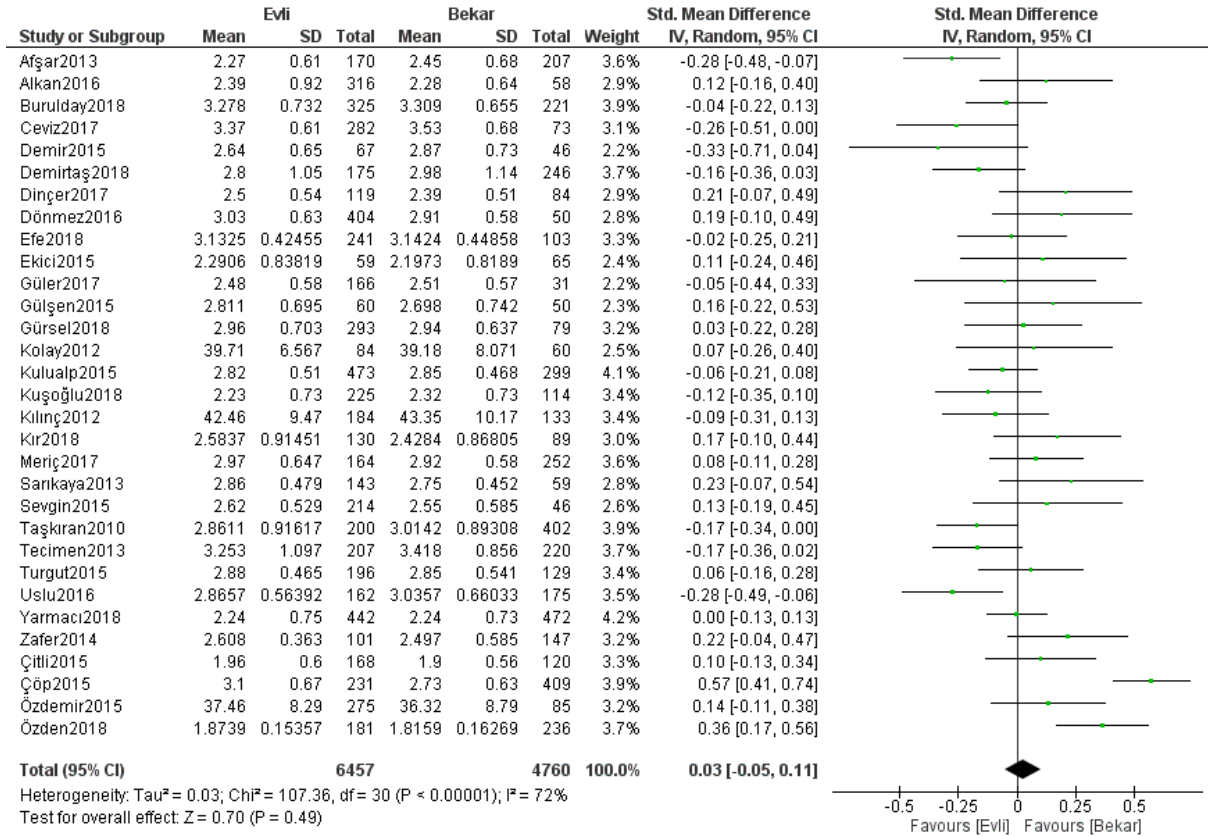
olduğu anlaşılmıştır. Bu üç çalışma kapsam dışı bırakıldığında bütün alt bölüm ve genel heterojenlik değerlerinde %50'nin altına düştüğü görülmektedir. Genel heterojenlik değeri %48 olarak, çalışmaların birleştirilmeye uygun olduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu çalışmalardan Kılınc2012 ES=0,47 değerinde erkek çalışanların, Alkan2016'nın ES=-0.42 değerinde kadın çalışanların ve Demirtaş2018 ise ES=0.40 değerinde etki büyüklük değerleri ile erkek çalışanların örgütsel sessizlik algılarının daha yüksek olduğunu söylemişlerdir. Ancak

değerler, ortalama ES değerinden yüksek bir değerde sapma göstermektedir. Örneklem, yaş, yöntem gibi hususlar bu farklılığın ortaya çıkmasına neden olabilir.

3.3.2. Çalışanların Medeni Durum Bağlamında Örgütsel Sessizlik Algılarının İncelenmesi

Çalışanların evli ya da bekar olmasının örgütsel sessizlik algılarının ne düzeyde etilediği sorusuna cevap bulabilmek için öncelikle METAXL uygulamasında, 31 çalışma dahil edilerek meta analiz uygulanmıştır. Çalışmalardan elde edilen örneklem sayısı 6457 evli ve 4760 bekar olmak üzere toplam 11217'tir. Şekil-5'te 31 adet çalışmanın orman grafiği verilmiştir. Meta analize dahil edilen çalışmalar

rastgele etkiler modeline göre analize tabi tutulmuştur. Analiz sonucunda ortalama etki büyüklüğü, **-0.05 ve 0.11** güven aralığı değerleri arasında, **ES= 0.03** birim olarak, bekar olanların örgütsel sessizlik algısının küçük de olsa daha fazla olduğunu göstermektedir. Ancak elmas şeklindeki toplam etki büyüklüğünün, 0 (sıfır) doğrusuna temas etmesi bu ilişkinin anlamlı olmadığını göstermektedir. Bir diğer deyişle, bekar çalışanların evli çalışanlara göre örgütsel sessizlik algıları genel olarak yüksek olsa da anlamlı değildir. Dolayısıyla çalışanların medeni durum bağlamında örgütsel sessizlik algılarında bir farklılık olmadığı söylenebilir.

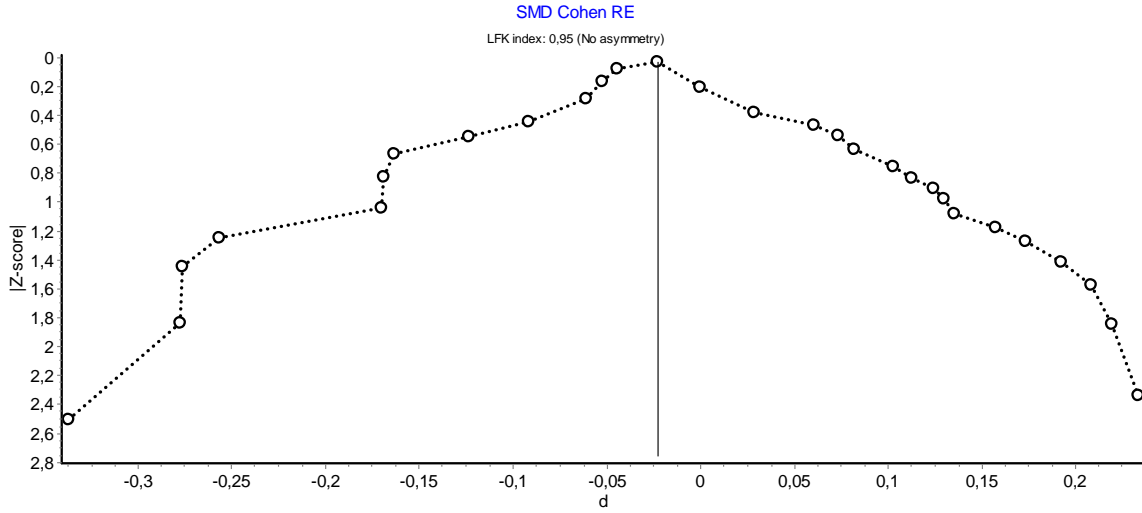

Şekil 5. Çalışanların Medeni Durum Bağlamında Örgütsel Sessizlik Algısını Gösteren Orman Grafiği

Şekil-6'da yayın yanlılığı ile ilgili olarak doi-plot grafiği verilmiştir. Grafikte her bir çalışmaya ait etki büyüklüklerinin 0 doğrusunun her iki yanında simetrik olarak dağıldığı ve LFK endeksinin de 0.95 olarak bulunduğu görülmektedir. Bu bilgilere göre dağılımın simetrik olduğu ve yayın yanlılığının kabul edilebilir sınırlar içinde olduğu ifade edilebilir.

Orman grafiğinde verilen Q ve I² değerlerine göre heterojenlik değerleri farklılık göstermektedir. 29 çalışma

ve p=0,05 hassasiyet derecesine göre Q=46,91 olup, Ki-Kare tablosundaki 42,557 değerinden daha yüksektir. Q değerine az da olsa yüksek heterojenlik olduğu anlaşılmaktadır. I² değerine göre de elde edilen I²=%40 değeri, %50'yi geçmediği için düşük seviyede heterojen olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple alt grup analizi yapmaya gerek kalmamıştır.

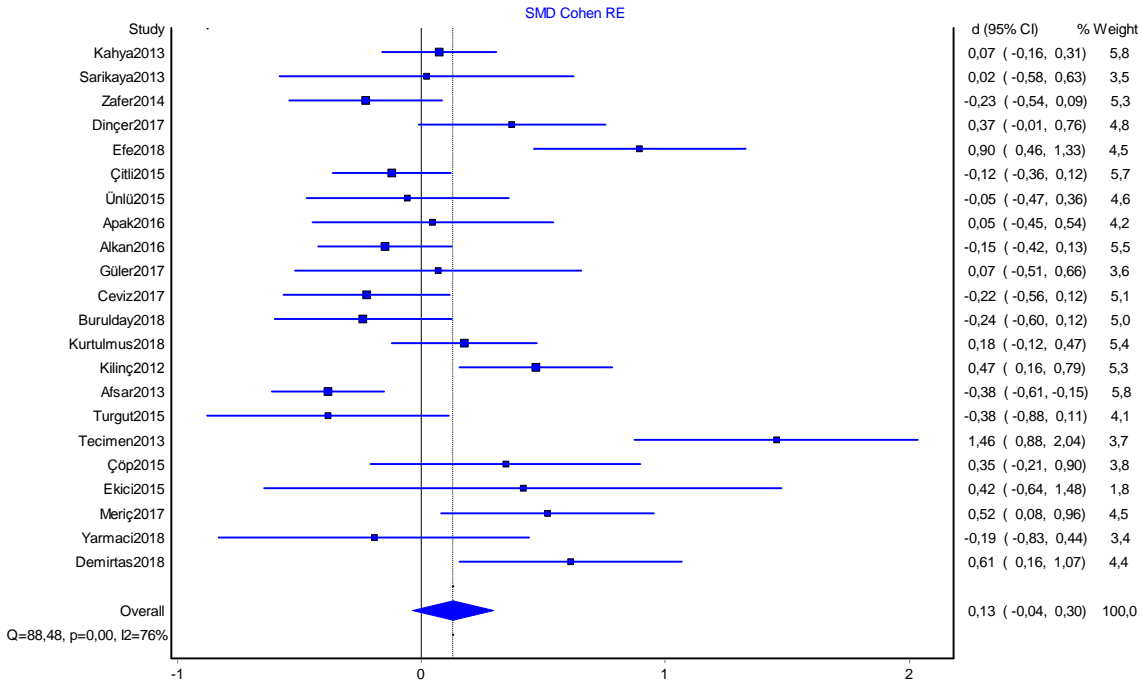

Şekil 6. Çalışanların Medeni Durum Bağlamında Örgütsel Sessizlik Algısının Yayın Yanlılık Analizi-Doi Plot

3.3.3. Çalışanların Eğitim Durumu Bağlamında Örgütsel Sessizlik Algılarının İncelenmesi

Çalışanların eğitim durumu bağlamında lisans ya da yüksek lisans mezunu olmaları yönünden örgütsel sessizlik algılarının ne düzeyde olduğu sorusuna cevap bulabilmek

için METAXL uygulamasında, 22 çalışma ile meta analiz uygulanmıştır. Çalışmalardan elde edilen örneklem sayısı 4326 lisans ve 906 yüksek lisans olmak üzere toplam 5232'dir. Şekil-7'de 22 adet çalışmanın orman grafiği verilmiştir. Meta analize dahil edilen çalışmalar rastgele etkiler modeline göre analize tabi tutulmuştur.

Şekil 7. Çalışanların Eğitim Durumu Bağlamında Örgütsel Sessizlik Algısını Gösteren Orman Grafiği

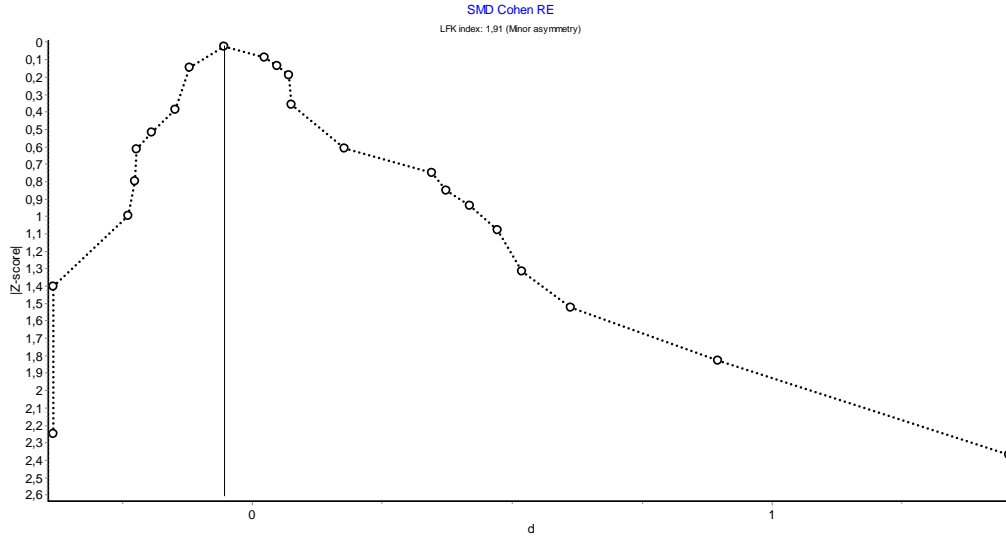
Analiz sonucunda ortalama etki büyüklüğü, -0,04 ve 0,30 güven aralığı değerleri arasında, ES= 0,13 birim olarak, lisansüstü mezunlarının örgütsel sessizlik algısının küçük de olsa daha fazla olduğunu göstermektedir. Ancak elmas şeklindeki toplam etki büyüklüğünün, 0 (sıfır) doğrusuna temas etmesi bu ilişkinin anlamlı olmadığını göstermektedir. Bir diğer deyişle lisansüstü mezunu olan çalışanların, lisans mezunu olan çalışanlara göre örgütsel

sessizlik algıları daha yüksektir ama anlamlı değildir. Dolayısıyla çalışanların eğitim durumu bağlamında örgütsel sessizlik algılarında bir farklılık olmadığı söylenebilir

Şekil-8'de yayın yanlılığı ile ilgili olarak doi-plot grafiği verilmiştir. Grafikte her bir çalışmaya ait etki büyüklüklerinin 0 doğrusunun her iki yanında simetrik olarak dağılmadığı ve LFK endeksinin de 1,91 olarak

bulunduğu görülmektedir. Bu bilgilere göre dağılımın simetrik olmadığı ve düşük miktarda yayın yanlılığının olduğu görülmektedir. Bu sebeple çalışanların eğitim

durumlarının örgütsel sessizlik algılarına etkisini ölçmeye yönelik yayımlanmamış çalışmaların da dahil edilerek yayım yanlılığının azaltılması gerekir.

Şekil 8. Çalışanların Eğitim Durumu Bağlamında Örgütsel Sessizlik Algısının Yayın Yanlılık Analizi-Doi Plot

Study or Subgroup	Lisans			Lisansüstü			Std. Mean Difference		Year	Std. Mean Difference IV, Random, 95% CI
	Mean	SD	Total	Mean	SD	Total	Weight	IV, Random, 95% CI		
1.2.1 Çeşitli Sektörler										
Kahya2013	3.21	0.55	338	3.17	0.47	90	8.0%	0.07 [-0.16, 0.31]	2013	
Sankaya2013	2.79	0.438	90	2.78	0.349	12	3.2%	0.02 [-0.58, 0.63]	2013	
Zafer2014	2.493	0.556	143	2.612	0.436	54	6.6%	-0.23 [-0.54, 0.09]	2014	
Dinçer2017	2.51	0.52	130	2.32	0.46	33	5.5%	0.37 [-0.01, 0.76]	2017	
Efe2018	3.1435	0.39407	248	2.7855	0.45392	23	0.0%	0.89 [0.46, 1.33]	2018	
Subtotal (95% CI)			701			189	23.4%	0.05 [-0.19, 0.29]		
Heterogeneity: Tau ² = 0.03; Chi ² = 5.70, df = 3 (P = 0.13); I ² = 47%										
Test for overall effect: Z = 0.42 (P = 0.68)										
1.2.2 Eğitim										
Çiftli2015	1.91	0.58	184	1.98	0.59	104	7.9%	-0.12 [-0.36, 0.12]	2015	
Ünlü2015	2.69	0.55	306	2.72	0.52	24	5.1%	-0.05 [-0.47, 0.36]	2015	
Apak2016	2.423	0.559	219	2.396	0.626	17	4.2%	0.05 [-0.45, 0.54]	2016	
Alkan2016	2.34	0.89	314	2.47	0.85	62	7.3%	-0.15 [-0.42, 0.13]	2016	
Güler2017	2.49	0.58	172	2.45	0.31	12	3.4%	0.07 [-0.52, 0.66]	2017	
Ceviz2017	3.39	0.63	318	3.53	0.62	37	6.2%	-0.22 [-0.56, 0.12]	2017	
Burulday2018	3.281	0.704	515	3.448	0.638	31	5.9%	-0.24 [-0.60, 0.12]	2018	
Kurtulmuş2018	3.13	0.57	350	3.03	0.52	50	6.9%	0.18 [-0.12, 0.47]	2018	
Subtotal (95% CI)			2378			337	46.8%	-0.08 [-0.20, 0.04]		
Heterogeneity: Tau ² = 0.00; Chi ² = 5.14, df = 7 (P = 0.64); I ² = 0%										
Test for overall effect: Z = 1.32 (P = 0.19)										
1.2.3 Sağlık										
Kiling2012	45.96	9.72	130	41.53	8.59	58	0.0%	0.47 [0.16, 0.78]	2012	
Afşar2013	2.23	0.66	126	2.48	0.65	175	8.0%	-0.38 [-0.61, -0.15]	2013	
Turgut2015	2.78	0.451	129	2.96	0.596	18	4.2%	-0.38 [-0.88, 0.11]	2015	
Subtotal (95% CI)			255			193	12.2%	-0.38 [-0.59, -0.17]		
Heterogeneity: Tau ² = 0.00; Chi ² = 0.00, df = 1 (P = 1.00); I ² = 0%										
Test for overall effect: Z = 3.57 (P = 0.0004)										
1.2.4 Otel-Turizm										
Tecimen2013	2.751	1.241	29	1.469	0.096	29	0.0%	1.44 [0.86, 2.02]	2013	
Çöp2015	2.52	0.52	84	2.35	0.26	15	3.7%	0.34 [-0.21, 0.90]	2015	
Ekici2015	2.0729	0.72803	25	1.7589	0.91071	4	1.3%	0.41 [-0.65, 1.47]	2015	
Meriç2017	2.84	0.526	189	2.57	0.459	23	4.9%	0.52 [0.08, 0.95]	2017	
Yarmacı2018	2.07	0.77	204	2.22	0.93	10	3.0%	-0.19 [-0.83, 0.44]	2018	
Demirtaş2018	3.18	1.02	83	2.58	0.82	25	4.6%	0.61 [0.15, 1.06]	2018	
Subtotal (95% CI)			585			77	17.5%	0.39 [0.13, 0.65]		
Heterogeneity: Tau ² = 0.01; Chi ² = 4.47, df = 4 (P = 0.35); I ² = 11%										
Test for overall effect: Z = 2.92 (P = 0.003)										
Total (95% CI)			3919			796	100.0%	-0.00 [-0.13, 0.13]		
Heterogeneity: Tau ² = 0.04; Chi ² = 39.38, df = 18 (P = 0.003); I ² = 54%										
Test for overall effect: Z = 0.04 (P = 0.97)										
Test for subgroup differences: Chi ² = 21.33, df = 3 (P < 0.0001), I ² = 85.9%										

Şekil 9. Çalışanların Eğitim Durumu Bağlamında Örgütsel Sessizlik Algısı Alt Grup Analizi

Çalışanların eğitim durumu bağlamında yapılan meta analiz ile elde edilen orman grafiğinde Q ve I² değerlerine bakıldığında yüksek heterojenlik olduğu görülmektedir. Q değerinin, 22 adet çalışmaya göre Ki-Kare tablosundaki 33.924 değerinden düşük olması gerekirken, Q=88.48 ile yüksek olduğu görülmektedir. Ayrıca I²=76 değeri de yüksek heterojenliğe işaret etmektedir. Bu durum çalışanların eğitim durumu bağlamında çalışmaların birleştirilmeye yeterli derecede uygun olmadığını ortaya koymaktadır. Bunun sebebini anlayabilmek için alt grup analizi yapılarak, heterojenliğin nedenlerinin ortaya konması gerekir. Bu amaçla çalışmaların uygulandığı meslek gruplarına göre alt grup analizi yapılarak, hangi alanlarda veya çalışmalarda daha çok heterojenlik olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

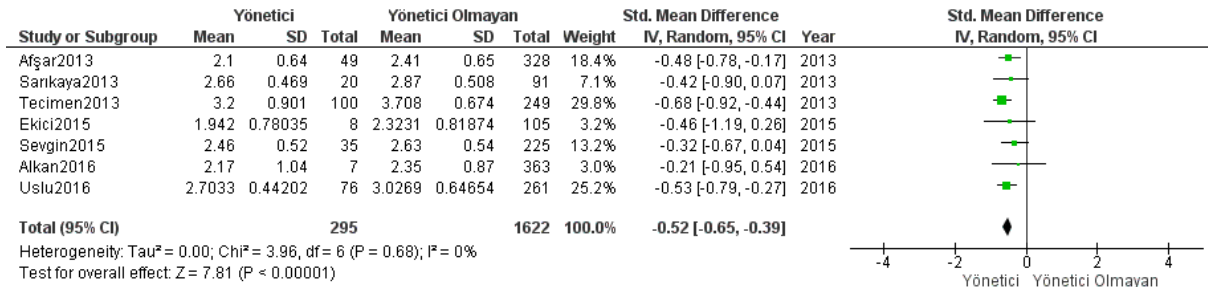
Şekil-9'da verilen grafikte görüldüğü gibi bölümler oluşturularak alt grup analizi gerçekleştirilmiştir.

Şekil-9'da verilen alt grup analizinde yüksek heterojenliğe neden olan üç adet çalışma kapsam dışı bırakılmıştır. Bunlar, Efe2018, Kılınç2012 ve Tecimen2013'tür. Bu çalışmaların hariç tutulmasıyla 19 adet çalışmaya göre Q=39.38 olup, 30.144 değerinden daha yüksek olsa da makul seviyeler içindedir. I²=54 değeri de ortalama değer olan 50'ye yakın bir değer olup makul bir heterojenlik göstermektedir. Gruplara bakıldığında, farklı sektörlerde çalışan beyaz yakalılar arasında anlamlı bir fark olmadığı, eğitim alanında lisans mezunlarının daha fazla örgütsel sessizlik yaşadığı ama anlamlı olmadığı, sağlık alanında lisans mezunlarının daha fazla örgütsel sessizlik yaşadığı ve

anlamlı olduğu ve otel-turizm sektöründe ise yüksek lisans mezunlarının daha fazla örgütsel sessizlik yaşadığı ve bu sonucun anlamlı olduğu görülmektedir. Genel etki büyüklüğü ise ES=-0.00 olduğu görülmekte genel etki büyüklüğü olarak lisans veya yüksek lisans mezunları arasında örgütsel sessizlik algıları arasında herhangi bir fark bulunmadığı görülmektedir.

3.3.4. Çalışanların Yönetici-Çalışan (Statü) Durumları Bağlamında Örgütsel Sessizlik Algılarının İncelenmesi

Çalışanların yönetici olup olmama yönünden örgütsel sessizlik algılarının ne düzeyde olduğu sorusuna cevap bulabilmek için REVMAN uygulamasında, 7 adet çalışma ile meta analiz uygulanmıştır. Çalışmalardan elde edilen örneklem sayısı 295 yönetici ve 1622 yönetici olmayan çalışan olmak üzere toplam 1917'dir. Şekil-10'da 7 adet çalışmanın orman grafiği verilmiştir. Meta analize dahil edilen çalışmalar rastgele etkiler modeline göre analize tabi tutulmuştur. Analiz sonucunda ortalama etki büyüklüğü, -0.65 ve -0.39 güven aralığı değerleri arasında, ES= -0.52 birim olarak, yönetici olanların örgütsel sessizlik algısının yönetici olmayanlara nazaran küçük de olsa daha fazla olmaktadır. Elmas şeklindeki toplam etki büyüklüğünün, 0 (sıfır) doğrusuna temas etmemesi de bu ilişkinin anlamlı olduğunu göstermektedir. Bir diğer deyişle yönetici pozisyonunda olan çalışanların, yönetici olmayan çalışanlara göre örgütsel sessizlik algıları daha fazladır ve anlamlıdır. Dolayısıyla çalışanların yönetici olup olmamaları durumunun örgütsel sessizlik algılarında bir farklılık yarattığı söylenebilir.

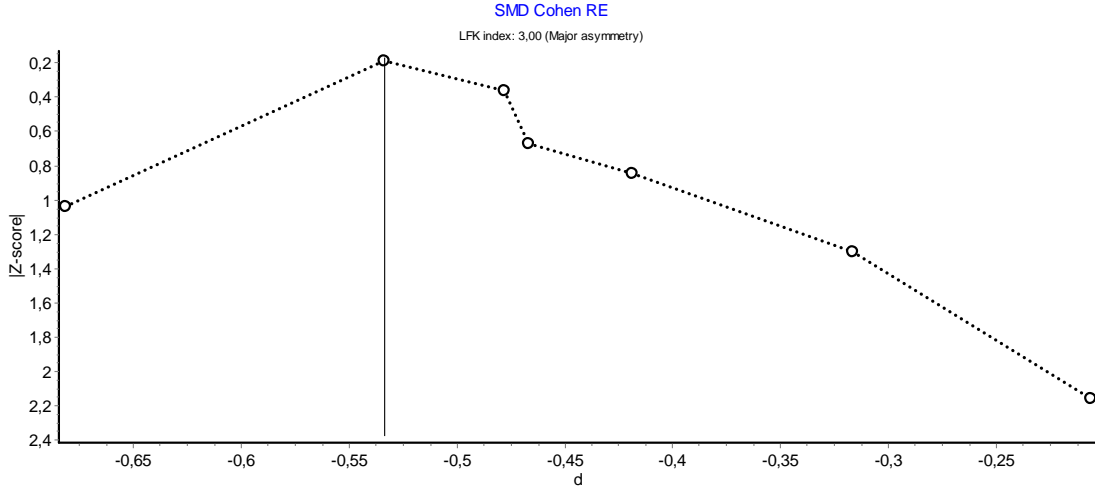

Şekil 10. Çalışanların Statüleri Bağlamında Örgütsel Sessizlik Algısını Gösteren Orman Grafiği

Çalışanların yönetici olup olmama durumlarına göre örgütsel sessizlik algısı orman grafiğinde verilen Q=3.96 değerinin, 7 adet çalışmaya göre 14.067 değerinin altında kalması ve I² değerinin sıfır olması heterojenliğin çok düşük olduğu ve çalışmaların birleştirilebileceğini göstermektedir.

Şekil-11'de yayın yanlılığı ile ilgili olarak doi-plot grafiği verilmiştir. Grafikte her bir çalışmaya ait etki

büyükliklerinin 0 doğrusunun her iki yanında simetrik olarak dağılmadığı ve LFK endeksinin de 3.00 olarak bulunduğu görülmektedir. Bu bilgilere göre dağılımın simetrik olmadığı ve yüksek miktarda yayın yanlılığının olduğu görülmektedir. Bu sebeple çalışanların yönetici olma durumlarının örgütsel sessizlik algılarına etkisini ölçmeye yönelik yayımlanmamış çalışmaların da dahil edilerek yayım yanlılığının azaltılması gerekir.

Şekil-11: Çalışanların Statüleri Bağlamında Örgütsel Sessizlik Algısının Yayın Yanlılık Analizi-Doi Plot

4. Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Çalışmada örgütsel sessizlik ile cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu ve statü değişkenleri arasındaki ilişkinin incelenmesi için meta analiz yöntemi uygulanmıştır. Çalışanlarda örgütsel sessizliğin tespiti amacıyla, 2010-2018 yılları arasında Türkiye’de yapılmış 161 adet tez gözden geçirilmiş ve dâhil edilme kriterlerine uygun 45 tezdeki veriler araştırmaya dâhil edilmiştir. Dahil edilen tezlerde, standart sapma, ortalama ve örneklem verilerinin bulunmasına dikkat edilmiştir. Verilerin değerlendirilmesi amacıyla RevMan ve MetaXL programları kullanılmıştır.

İlk olarak, cinsiyet bağlamında çalışanların örgütsel sessizliği ne kadar ve ne yönde algıladıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun için 45 çalışmadan elde edilen veriler kullanılmıştır. Elde edilen sonuca göre, erkeklerin **0,04 toplam etki** büyüklüğünde düşük de olsa daha sessiz oldukları ancak sonucun **anlamli olmadığı** görülmüştür. Medeni durum değişkeni için 31 çalışmadan elde edilen veriler kullanılmış ve etki büyüklüğü değeri **0,03** olarak elde edilmiştir. Bu değer, bekarların sessizlik algılarının çok küçük de olsa daha fazla olduğunu göstermektedir. Ancak bu sonuçlar da istatistiksel olarak **anlamli bulunmamıştır**. Eğitim durumu ise lisans ve lisansüstü mezunu çalışan olarak değerlendirilmiş, 22 çalışmadan elde edilen veriler kullanılarak, **0,13** etki büyüklüğü değeri elde edilmiş, buna göre lisansüstü eğitimi tamamlayanların sessizlik algılarının daha yüksek olduğu anlaşılmıştır. Bu çalışmada da etki büyüklüğü değeri sıfır eğrisine temas ettiğinden istatistiksel olarak **anlamli bulunmamıştır**. Statü bağlamında, yönetici olan ve yönetici olmayan personelin sessizlik algılarının tespiti için yedi çalışmadan elde edilen veriler kullanılmış, **0,52** birim etki büyüklüğü değeri ile yönetici olanların olmayanlara göre daha sessiz oldukları anlaşılmıştır. Orman grafiğinde toplam etki büyüklüğü sıfır eğrisine temas etmemiş olup, istatistiksel olarak **anlamli bulunmuştur**.

Meta analiz sonucu elde edilen bulgulara göre, evli-bekar, kadın-erkek, lisans-lisansüstü eğitim durumu değişkenleri bağlamında, çalışanların örgütsel sessizlik algıları istatistiksel olarak anlamli bulunmamıştır. Bu değişkenlere göre, çalışanların örgütsel sessizliği hemen hemen aynı seviyede algıladığı ya da söz konusu değişkenlerin örgütsel

sessizliği algılamada etken olmadığı söylenebilir. Bir diğer ifadeyle, cinsiyet, medeni durum ve lisans ya da lisansüstü mezunu olma gibi bazı demografik değişkenlerin, örgütsel sessizliğin yaşanmasında ayırt edici faktör olarak ortaya çıkmadığı söylenebilir. Literatürde bu bulguyu destekleyen çalışmalar olduğu kadar, farklı sonuçların elde edildiği araştırmalar da mevcuttur.

Tulunay Ateş ve Önder tarafından uygulanan meta analiz çalışmasında, eğitimcilerin cinsiyet ve medeni durum ile örgütsel sessizlik algıları arasındaki ilişki incelenmiş, kadınların erkeklere ve evlilerin bekarlara nazaran örgütsel sessizliği daha yüksek yaşadıkları ifade edilmiştir (2019:793-795). Söz konusu meta analiz çalışmasında, cinsiyet ve medeni durum değişkenleri ile örgütsel sessizlik ilişkisine ait farklı sonuçlar elde edilmiş olsa da bu durum, çalışma sayısına, uygulanan yöntem ve yalnızca eğitim sektörünü içermesine bağlanabilir. Bu husus ayrıca, örgütsel sessizlik kavramının demografik değişkenler bağlamında meta analiz olarak yeterince ele alınmadığını göstermektedir. Örgütsel sessizlik ile ilgili söz konusu çalışmanın yanı sıra, Yılmaz ve Ayaç (2019) ve Ülbeği, İplik ve Yalçın (2016) tarafından yapılmış meta analiz çalışmaları bulunsada örgütsel sessizliğin demografik değişkenler ile ilişkisinin incelendiği çalışma sayısı çok düşük seviyelerde kalmıştır. Buna karşın, literatürde soru formu tekniği ile veri toplanarak yapılmış çok sayıda çalışma mevcuttur. Bu çalışmalar ise meta analize kriterler çerçevesinde dahil edilmiştir.

Örgütsel sessizliğin demografik değişkenlerle ilişkisini ele alan çalışmalara ait bulgular incelendiğinde, farklı sonuçların elde edildiği görülmektedir. Örgütsel sessizliğin cinsiyet ile ilişkisini inceleyen bazı çalışmalarda, erkeklerin kadınlara göre daha sessiz oldukları ifade edilmektedir (Afşar, 2013:163; Kolay, 2012:54; Öztürk, 2017:60; Taşkıran, 2010:197; Uslu, 2016:82). Bunun yanı sıra, kadınların erkeklere göre daha sessiz olduğunu dile getiren çeşitli araştırmalar da mevcuttur (Alkan, 2016:83; Çitli, 2015:57; Demir, 2015:80; Demirtaş, 2018:67; Kâhya, 2013:238; Kır, 2018:86; Kuşoğlu, 2018:215; Üstün, 2014:125; Zafer, 2014:66). Medeni durum değişkeni bağlamında, bekarların evlilere göre daha sessiz olduğunu

ortaya koyan araştırmaların (Afşar, 2013:163; Demir, 2015:81; Demirtaş, 2018:68; Kır, 2018:88; Uslu, 2016:84; Üstün, 2014:129) yanı sıra, evlilerin bekarlara göre daha sessiz olduğunu dile getiren araştırmacılar da (Alkan, 2016:83; Özden, 2018:45) mevcuttur. Eğitim durumu açısından bakıldığında, bazı çalışmalara göre eğitim seviyesi arttıkça sessizlik düzeyi artmaktadır (Çöp, 2015:174; Kuşoğlu, 2018:221). Buna karşın, bazı araştırmalara göre eğitim seviyesi düşükçe çalışanların sessizlik algıları yükselmektedir (Kurtulmuş, 2018:54; Meriç, 2017:145; Sarıkaya, 2013: 118; Tecimen, 2013:64).

Bu çalışmalara bakarak, her bir demografik değişkenin örgütsel sessizliği artıracağı ya da azaltacağı yönünde kesin bir yargıda bulunmak uygun olmayabilir. Zira, bazı çalışmalarda demografik bir değişkene göre örgütsel sessizlik düşük yaşanırken, aynı değişkene göre başka bir çalışmada daha yüksek yaşanabilmektedir. Meta analiz çalışması ile bu farklı sonuçlar, niceliksel bir yöntemle birleştirilerek tek bir çalışmada sunulabilmekte, araştırılan bağlam hakkında genel bir yargıya varılması mümkün hale gelmektedir. Meta analiz ile elde edilen sonuçlara göre örgütsel sessizliğin nedenlerini demografik değişkenler yerine başka etkenlerde aramak daha doğru olacaktır. Uçar'ın örgütsel sessizliği kişisel özellikler bağlamında incelediği nitel çalışmasında, bazı katılımcılar cinsiyet faktörü hakkında birbirine zıt görüşler dile getirmişlerdir. Katılımcılar ayrıca eğitim düzeyi ile kıdem süresinin artması ile genel olarak daha az sessizlik yaşanacağını ifade etmişlerdir (2016:334-335). Ayduğ, Himmetoğlu ve Turhan (2017) tarafından öğretmenlerin örgütsel sessizliği üzerine yapılan nitel bir araştırmada, öğretmenlerin sessiz kalmalarının başlıca nedenleri, olumsuz bir sonuç ile karşılaşmaktan duydukları endişe, nasıl olsa bir şey değişmeyecek şeklindeki algı, destek bulamama endişesi, güven seviyesinin düşük olması, bürokratik engellerin varlığı, düşük iş tatmini, tükenmişlik şeklinde sayılabilir (2017:1135). Küçükler ve Kısa (2016)'nın öğretim elemanlarının örgütsel sessizlik algıları hakkında uyguladıkları nitel araştırmanın sonuçlarına göre, öğretim elemanları örgüt kültürünün sessiz kalınmada etkili olduğunu ifade etmişlerdir. Düşük özgüven seviyesi, yöneticilerin tutum ve davranışları, örgüte duyulan düşük güven, iyi fikirlerin dile getirilmesi durumunda bile bir değişikliğin olmaması gibi durumlar öğretim elemanlarını sessizliğe sevk etmektedir (2016:528). Öztürk (2019:372-373), bir eğitim kurumundaki kadın çalışanların örgütsel sessizlik algıları hakkında yapmış olduğu nitel çalışmada benzer sonuçlar elde etmiştir. Kadın çalışanlar sessiz kalmalarını, değişime inanmamaya, görüşlerinin dikkate alınmayacağına olan inanca, olumsuz karşılanmaya, işten atılma korkusuna, kazanılmış haklarının kaybolacağına, arkadaşlarını korumaya, işyerinde huzursuzluk çıkarmama gibi sebeplere bağlamışlardır. Görüldüğü gibi örgütsel sessizlik olgusu, çok çeşitli ve farklı sebeplerden dolayı ortaya çıkabileceğinden, salt demografik etkenlere bağlanmasının uygun olmayacağı değerlendirilmektedir. Söz konusu nitel çalışmalar dikkate alındığında, örgütsel sessizliğin kaynağının, yönetim tarzı, çalışanlar ile işveren ya da yöneticiler arasındaki ilişkinin karakteri, iletişim eksikliği, güven düzeyi, işyerinde demokratik örgütsel davranışlara izin verilmesi gibi çoğunlukla örgütsel yapı ve işleyiş ile ilgili olduğu görülmektedir. Kişisel özellikler konusunda ise, kıdem yılının, eğitim seviyesinin ve yönetici

olarak yüksek statüye sahip olunmasının, daha az sessizlik yaşanmasında bir etken olduğu dile getirilmiştir.

Yöneticilerin, yönetici olmayanlara göre örgütsel sessizliği daha yüksek ya da daha düşük yaşamaları hakkında, çeşitli çalışmalarda farklı sonuçlar elde edilmiştir. Tecimen tarafından otel çalışanları ile ilgili yapılan çalışmada, yönetici pozisyonu arttıkça sessizliğin de arttığı ifade edilmiştir (2013:66). Bunun yanı sıra, Kulualp (2015:138-139), idareci görevinde olmayanların olanlara göre daha sessiz olduğunu dile getirmiştir. Uçar (2016) tarafından yapılan nitel çalışmada görüşmeciler, yönetici olarak statünün artması ile daha az sessiz olunacağına, fikirlerin korkmadan dile getirilebileceğine dair görüşlerini ifade etmişlerdir (2016:335). Ancak meta analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre, yönetici pozisyonunda olanlar olmayanlara göre sessizliği daha yüksek seviyede yaşamakta olup, bu sonuç istatistiksel olarak da anlamlı bulunmuştur. Yöneticilerin, diğer çalışanlara nazaran daha sessiz kalmaları, sahip oldukları imkânların daha fazla olmasına, kararlara katılım sağlamlarına ve bundan kaynaklanan aidiyet duygularının yüksekliğine bağlanabilir. Bu durum örgüt yararına (korumacı) sessizlik durumu ile açıklanabilir. Bu durumda yöneticinin örgüt ile ilgili oluşan herhangi bir sıkıntıda örgüt menfaatlerini gözeterek sessiz kaldığı düşünülebilir. Bir diğer deyişle, yöneticilerin sahip olduğu haklar ve imkânlar dolayısıyla örgütü daha çok benimsedikleri ve karşılaştıkları olumsuzlukları örgüte zarar vermemek adına dile getirmedikleri değerlendirilmektedir.

Örgütsel sessizlik, kâr amacı gütsün ya da gütmesin tüm organizasyonlar için olumsuz sonuçların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Muhtemel olumsuzlukların ortaya çıkmasını engellemek amacıyla çalışanların daha az örgütsel sessizlik yaşamalarını sağlamak için birtakım uygulamalar devreye konulabilir. Çalışanlara yaptıkları işlerde kısmen özgürlük verilmesi, kararlara katılımlarının sağlanması, yaptıkları işlere değer verildiğinin gösterilmesi, fikirlerinin dikkate alınması, güven düzeyini artıracak uygulamaların devreye konulması, iletişimin önündeki engellerin kaldırılması gibi uygulamalar ile çalışanların sorun ve aksaklıkları daha cesur, istekli ve hızlı bir şekilde dile getirebilmesi sağlanarak, örgütsel sessizliğin bir kültür haline gelmesi engellenebilir.

Örgütsel sessizliğin demografik değişkenler ile ilişkisinin ele alındığı bu çalışmada bazı sınırlılıklar mevcuttur. İlk olarak, meta analiz için kullanılan REVMAN adlı programa, ortalama, standart sapma ve örneklem büyüklüğü değerleri yüklenerek analiz yapılabilmektedir. Meta analiz 161 adet tez taranmış olup, dahil edilme kriterlerine uygun olan 45 adet tezdten uygun veriler alınmıştır. Dahil edilemeyen tezlerden bazıları söz konusu verileri içermediği için dışarıda tutulmuştur. Bir diğer sınırlılık ise, örgütsel sessizlik ile ilgili çalışmalarda demografik değişkenlerle ilgili analizlerin çalışmalarda yeterince ele alınmamış olmasıdır. Her ne kadar en az iki adet çalışma meta analiz yapabilmek için yeterli olsa da statü bağlamında elde edilen veri miktarı diğer değişkenlere göre daha düşük seviyede kalmış olup, yedi adet çalışma ile analiz yapılabilmektedir.

Elde edilen sonuçlar doğrultusunda aşağıda ifade edilen önerilerin, bu alanda çalışma yapacak araştırmacılar için bir bakış açısı kazandıracığı değerlendirilmektedir.

- Meta analiz sonucunda bazı demografik değişkenlerin örgütsel sessizlik ile ilişkisinin istatistiksel olarak anlamlı bulunmamasına rağmen, özellikle nitel çalışmalarda düşük kıdem, düşük eğitim durumu ve düşük statünün daha sessiz olunmasına sebep olduğu dile getirilmiştir. Bu alanda yapılacak ileri çalışmalar ile olgunun varlığı ortaya konulabilir.
- Yöneticilerin daha az sessiz olacağı düşünülse bile meta analiz sonucunda daha çok sessiz olduklarına dair bulgu elde edilmiştir. Bu sebeple statü bağlamında örgütsel sessizliğin anlaşılmasına yönelik derinlemesine çalışmalar yapılarak, sebep ve sonuçları ortaya konulabilir.
- Örgütsel sessizlik ile ilgili olarak çok sayıda anket çalışmasının bulunduğu ancak daha az sayıda nitel araştırma ve meta analiz yapıldığı görülmüştür. Bu yöntemlerin, yapılacak yeni çalışmalarda kullanılmasının uygun olacağı değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Afşar L. (2013). *Örgütsel Sessizlik ve Örgütsel Güven İlişkisi: Konuya İlişkin Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Akar, N. (2014). *Örgütsel Yaşamda Sessizlik Olgusu: Akademik Örgütlerde Biçimsel Gruplardaki Sessizlik Üzerine Nitel Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Algın, İ. (2014). *Üniversitelerde Örgütsel Sessizlik*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Alkan Z. (2016). *Liderlik Tarzlarının Örgütsel Sessizlik İlişkisinde Kariyer Memnuniyetinin Rolü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Alparslan, A.M. ve Kayalar, M. (2012). Örgütsel Sessizlik: Sessizlik Davranışları ve Örgütsel ve Bireysel Etkileri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 4(6): 136-147.
- Ayduğ, D., Himmetoğlu, B. ve Turhan, E. (2017). Öğretmenlerin Örgütsel Sessizliğe İlişkin Görüşlerinin Nitel Bir Araştırma ile İncelenmesi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 17(3):1120-1143.
- Basu, A. (2017). *How to Conduct Meta-Analysis: A Basic Tutorial*. <https://peerj.com/preprints/2978/>
- Beheshtifar M., Borhani H. ve Moghadam, M.N. (2012). Destructive Role of Employee Silence in Organizational Success. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*. 2 (11): 275-282.
- Borenstein, M., Hedges L.V. Higgins, J.P.T. ve Rothstein, H.R. (2013). *Meta-Analyze Giriş*. (Çev. Serkan Dinçer). Anı Yayıncılık, Ankara.
- Bowen, F. ve Blackmon, K. (2003). Spirals Of Silence: The Dynamic Effects Of Diversity on Organizational Voice. *Journal Of Management Studies* 40(6):1393-1417.
- Brinsfield, C. T., Edwards, M. S. ve Greenberg J. (2009). "Voice and Silence in Organizations: Historical Review and Current Conceptualizations", Edt. Greenberg J. ve Edwards M. S., *Voice and Silence in Organizations içinde*, Emerald Group Publishing, United Kingdom, 3-33.
- Burulday, V. (2018). *Ortaokullarda Görev Yapan Öğretmenlerin Örgütsel Vatandaşlık, Örgütsel Sessizlik ve Örgütsel Tükenmişlik Davranışları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Elâzığ.
- Ceviz, T. (2017). *Ortaokul Öğretmenlerinin İşle Bütünleşme ile Örgütsel Sessizlik Davranışları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Christensen, L.B. Johnson, R.B. ve Turner, L.A. (2015). *Araştırma Yöntemleri Desen ve Analiz*. (Çev. Ahmet Aypay). Anı Yayıncılık, Ankara.
- Conlon D. E. (2005). Organizational Justice: Looking Back, Looking Forward, *International Journal of Conflict Management*; 2005; 16: 4-29.
- Çakıcı, A. (2006). Örgütlerde Sessiz Kalma ve Sesini Çıkartma, *Önce Kalite Dergisi*, C.15, S.106., 42-47.
- Çakıcı, A. (2007). Örgütlerde Sessizlik: Sessizliğin Teorik Temelleri ve Dinamikleri. *Ç.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 16(1): 145-162.
- Çakıcı, A. (2008). Örgütlerde Sessiz Kalınan Konular, Sessizliğin Nedenleri ve Algılanan Sonuçları Üzerine Bir Araştırma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 17(1): 117-134.
- Çakıcı, A. (2010). *Örgütlerde İşgören Sessizliği (Neden Sessiz Kalmayı Tercih Ediyoruz?)*. Detay Yayıncılık, Ankara.
- Çakır, E. (2016). *Örgütsel Sessizlik, sessizliğin Nedenleri ve Sonuçları: Bir Devlet Hastanesi Çalışanları Üzerinde Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sağlık Yönetimi Üzerinde Araştırma, Ankara.
- Çavuşoğlu, S. ve Köse, S. (2016). Örgüt Kültürünün Örgütsel Sessizlik Davranışına Etkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 18(1):115-146.
- Çitli, İ.İ. (2015). *Örgütsel Sessizlik ile Tükenmişlik Arasındaki İlişki ve Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çöp, S. (2015). *Lider-Üye Etkileşim Algısı ile Örgütsel Sessizlik Davranış Algısı Arasında Öz Denetim Kişilik Özelliğinin Aracılık Rolü: Otel İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Del Re, A.C. (2015). A Practical Tutorial on Conducting Meta-Analysis in R. *The Quantitative Methods for Psychology*. 11(1): 37-50.
- Demir, B. (2015). *Dönüşümcü Liderlik ile Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir Uygulama*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Demir, M. ve Demir, Ş. Ş. (2012). Yükseköğretim Kurumlarında Örgütsel Sessizlik: Turizm Lisans Eğitimi Kurumları Örneği, *Millî Eğitim*, Sayı 193(Kış), 184-199.
- Demirtaş, N. (2018). *Otel İşletmelerinde İşyeri Zorbahlığı ile Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişkinin Belirlenmesi: Kuşadası Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Durak, İ. (2014). Örgütsel Sessizliğin Demografik ve Kurumsal Faktörlerle İlişkisi: Öğretim Elemanları Üzerine Bir Araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 28(2):89-108.
- Durak, İ. (2018). *Korku Kültürü ve Örgütsel Sessizlik*. Bursa, Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Dzhambov, A.M. ve Dimitrova, D.D. (2016). Exposure-Response Relationship Between Traffic Noise and The Risk of Stroke: A Systematic Review with Meta-Analysis. *Arh Hig Rada Toksikol*. (67), 136-151.
- Ehtiyar, R. ve Yanardağ, M. (2008). Organizational Silence: A Survey on Employees Working in a Chain Hotel. *Tourism and Hospitality Management*. 14(1):51-68.
- Erdoğan, S. (2011). *Meta Analizinde Heterojenliğin Saptanmasında Kullanılan Yöntemlerin Simülasyon Tekniği ile Karşılaştırılması*. Yayınlanmamış Doktra Tezi. Mersin Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Mersin.
- Erigüç, G., Özer Ö., İlkay, S. T. ve Songur, C. (2014). The Causes and Effects of the Organizational Silence: On Which Issues the Nurses Remain Silent. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*. 10(22): 131-153.
- Erkekli, S. ve Yavuz, E. (2020). Nepotizm ve Örgütsel Sessizlik İlişkisi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 9(5):3313-337.
- Ersançmıç, O. (2015). *Dönüşürücü Liderlik Anlayışı ile Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişki-Bir Uygulama*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Farrell, D. (1983). Exit, Voice, Loyalty, and Neglect as Responses to Job Dissatisfaction: A Multidimensional Scaling Study The Academy of Management Journal, Vol. 26, No. 4: 596-607.
- Hirschman, A.O. (1970). Exit, Voice, and Loyalty, Responses to Decline in Firms, Organizations, and States, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

- Kağıtçıbaşı, Ç. (2010). Günümüzde İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş, Evrim Yayınları, İstanbul.
- Kahveci, G. ve Demirtaş, Z. (2013). Okul Yöneticisi ve Öğretmenlerin Örgütsel Sessizlik Algıları. *Eğitim ve Bilim*. 38(167): 50-64.
- Kâhya, C. (2013). *Dönüştürücü ve Etkileşimci Liderlik Anlayışları ile Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişkide Örgütsel Güvenin Rolü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Kanamori, L.F. Barendregt, J.J. ve Suhail, A.R. (2018). A New Improved Graphical and Quantitative Method for Detecting Bias in Meta-Analysis. *Evidence-Based Healthcare*. 16(4): 195-205.
- Kanbur, E. (2018). Çalışanların Olumsuz Değerlendirilme Korkusunun Örgütsel Sessizlik Üzerine Etkisi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*. 10(1):382-402
- Kılıçlar, A. ve Harbalıoğlu, M. (2014). Relationship Between Organizational Silence and Organizational Citizenship Behaviour: A Case Study on Five Stars Hotels in Antalya. *İşletme Araştırmaları Dergisi*. 6(1): 328-346.
- Kır, A. (2018). *Örgütsel Sessizlik, Tükenmişlik Sendromu ve Çalışan Performansı İlişkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Niğde.
- Kolay, A. (2012). *Endüstri Meslek Liselerinde Görev Yapan Öğretmenlerin Örgütsel Sessizlik ve Örgütsel Bağlılıkları Arasındaki İlişki*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kulualp, H.G. ve Çakmak, A.F. (2016). Örgütsel Sessizlik Türlerini Etkileyen Faktörlerin Yapısal Eşitlik Modeli Belirlenmesi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 12(1): 123-146.
- Kurtulmuş, Ö.F. (2018). *Öğretmen Görüşlerine Göre Okullarda Örgütsel Sosyalleşme ve Örgütsel Sessizlik Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Kuşoğlu, F.M. (2018). *Psikolojik Sözleşme İhlal Algısının Örgütsel Sessizlik Üzerindeki Etkisinde Psikolojik Sermayenin Rolü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Küçükler, M. ve Kısa, A. (2016). Öğretim Elemanlarında Örgütsel Sessizlik Üzerine Nitel Bir Araştırma. *IJASOS- International E-Journal of Advances in Social Sciences*. 3(5):521-529.
- Meriç, S. (2017). *Turizm İşletmelerinde Yenilikçiliğin Görünmeyen Yüzü, Değişime Direnç ve Örgütsel Sessizlik: TRA1 ve TRB2 Bölgesi Analizi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Milliken, F.J., ve Morrison, E.W. (2003). Shades of Silence: Emerging Themes and Future Directions for Research on Silence in Organizations. *Journal of Management Studies*. 40(6):1563-1568.
- Moçoşoğlu, B. (2019). *Okullardaki İşyeri Ruhsallığı, Örgütsel Sessizlik ve Seslilik Arasındaki İlişki*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.
- Moghadam, M.N., Amiresmaili, M.R., Amini, S., Ghanbarnejad H.M.M. ve Akhlaghinasab, F. (2018). Organizational Silence, Fear of Failure and Employees' Performance in Kerman Hospitals, Iran. *J Biochem Tech Special Issue*. 2: 140-144.
- Morrison, E.W. ve Milliken, F.J. (2000). Organizational Silence: A Barrier to Change and Development in a Pluralistic World. *Academy of Management World*. 25(4): 706-725.
- Noelle-Neumann, E. (1974). "The spiral of silence, a theory of public opinion", *Journal of Communication*, 24 (2), 43-51.
- Özdemir, L. ve Sarıoğlu, U.S. (2013). Çalışanların Örgütsel Ses ve Sessizlik Algılamalarının Demografik Nitelikler Açısından Değerlendirilmesi: Kamu ve Özel Sektörde Bir Araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 27(1): 257-281.
- Özden, B. (2018). *Çalışan Kadınlarda Örgütsel Sessizlik ile Örgütsel Sosyalleşme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Öztürk, F.T. (2017). *Liderlik Tarzlarının Örgütsel Sessizlik ve Tükenmişlik Düzeyi Üzerine Etkisi: Bir Alan Araştırması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Öztürk, İ. (2019). Örgütsel Sessizlik ve Boyutları Üzerine Nitel Bir Araştırma. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*. 5(2):365-379.
- Özüpek, A.A. (2019). İnşaat Sektörü Çalışanlarının İş Tatmini ve Örgütsel Sessizlik Algılarının İncelenmesi. *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 12(1), 74-86.
- Pinder, C.C. ve Harlos, K.P. (2001). Employee Silence: Quiescence ve Acquiescence As Responses to Perceived Injustice. *Personnel and Human Research Management*. (20), 331-369.
- Pope, R. (2019). Organizational Silence in the NHS: 'Hear No, See No, Speak No', *Journal of Change Management*. 19(1): 45-66.
- Rusbult, Caryl E., Zembrodt, I. M. ve Gunn, L. K. (1982). Exit, voice, loyalty, and neglect: Responses to dissatisfaction in romantic involvements. *Journal of Personality and Social Psychology*, 43(6), 1230-1242.
- Salha, H., Cinnioğlu H., Yazıt H. ve Yenişehirlioğlu, E. (2016). İşgörenlerin Örgütsel Sessizlik Düzeylerinin Örgütsel Bağlılıklarına Etkisi: Tekirdağ'daki Yiyecek-İçecek İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*. 2(3): 5-15.
- Sarıkaya, M. (2013). *Karar Verme Süreçleri ve Örgütsel Sessizlik*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Denizli.
- Song, F., Hooper L. ve Loke, Y.K. (2013). Publication Bias: What is It? How Do We Measure It? How Do We Avoid It? *Journal of Clinical Trials*. (5), 71-81.
- Stacho, Z., Stachová, K., Papula, J., Papulová, Z. ve Kohnová, L. (2019). Effective Communication in Organisations Increases Their Competitiveness. *Polish Journal of Management Studies*, 19 (1): 391-403.
- Şehitoğlu, Y. ve Zehir, C. (2010). Türk Kamu Kuruluşlarında Çalışan Performansının, Çalışan Sessizliği ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Bağlamında İncelenmesi. *Amme İdaresi Dergisi*. 43(4): 87-110.
- Şimşek, E. ve Aktaş, H. (2014). Örgütsel Sessizlik ile Kişilik ve Yaşam Doyumu Etkileşimi: Kamu Sektöründe Bir Araştırma. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 14(2):121-136.
- Tangirala S. ve R. Ramanujam (2008). Employee Silence On Critical Work Issues: The Cross Level Effects Of Procedural Justice Climate, *Personnel Psychology* 61(1):37 – 68.
- Taşkıran, E. (2010). *Liderlik Tarzının Örgütsel Sessizlik Üzerindeki Etkisinde Örgütsel Adaletin Rolü ve Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tecimen, M. (2013). *Örgütsel Sessizlik ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Konaklama İşletmeleri Üzerinde Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Timuroğlu, M.K. ve Alioğulları, E. (2019). Örgütsel Güvenin Örgütsel Sessizlik Üzerindeki Etkisi: Erzurum İli Araştırma Görevlileri Üzerine Bir Araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 33(1):243-264.
- Tulunay Ateş, Ö. ve Önder, E. (2018). Eğitimcilerin Örgütsel Sessizliklerinde Cinsiyetin ve Medeni Durumun Etkisi: Bir Meta Analiz Çalışması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 34(3): 786-803.
- Turan, B. ve Haşit, G. (2017). Beyaz Yakalı Çalışanlarda Örgütsel Sessizlik: Banka Şubesi Çalışanları Üzerinde Bir Araştırma. *Sakarya İktisat Dergisi*. 6(3): 22-36.
- Turgut, M. ve Akbolat, M. (2017). Örgütsel Vatandaşlık Davranışı, Örgütsel Özdeşleşme ve Örgütsel Sessizlik İlişkinine Yönelik Sağlık Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*. 20(3): 357-384.
- Uçar, Z. (2016). Örgütlerde Yaşanan Sessizlik Olgusunun Kişisel Özellikler Bağlamında Araştırılması: Nitel Bir Çalışma. *Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF Dergisi*. 31(1):311-342.
- Uçar, R. (2017). Öğretmenlerin Örgütsel Sessizlik Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 10(2): 209-232.

- Uslu, S. (2016). *Örgütsel Sessizlik ile İşten Ayrılma Niyeti ve İş Güvencesi Memnuniyeti Etkileşimi: Özel Hastane Çalışanları Üzerinde Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Üçok, D. ve Torun, A. (2015). Örgütsel Sessizliğin Nedenleri Üzerine Nitel Bir Araştırma. *İş ve İnsan Dergisi*. 2(1): 27-37.
- Ülbeği, İ.D., İplik E. ve Yalçın, A. (2016). Çalışan Sessizliğinin Meta Analiz Yöntemi ile İncelenmesi. *IV. Örgütsel Davranış Kongresi, Adana, 4-5 Kasım 2016*. ss.677-683.
- Üstün, F. (2014). *Spor Eğitimi Veren Yükseköğretim Kurumlarındaki Yöneticilerin Liderlik Stili Algıları ve Örgütsel Sessizlik Yaşama Düzeyi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Vakola, M. ve Bouradas, D. (2005). Antecedents and Consequences of Organisational Silence: An Empirical Investigation. *Employee Relations*. 27(5): 441-458.
- Van Dyne, L., Ang S. T., Botero, I.C. (2003). Conceptualizing Employee Silence and Employee Voice as Multidimensional Constructs. *Journal of Management Studies*. 40(6): 1359-1392.
- Yalçınsoy, A. (2017). Örgütsel Sessizlik ve Sonuçları. *The Journal Of Social Science*. 1(1): 1-19.
- Yaman, E. ve Ruçlar, K. (2014). Örgüt Kültürünün Yordayıcısı Olarak Üniversitelerde Örgütsel Sessizlik. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*. 4(1): 36-50.
- Yaraş, G.S. (2019). *Örgütsel Sessizlik ve Örgütsel Sinizm Boyutlarının İşten Ayrılma Niyeti ile İlişkisi: Hekim ve Hemşireler Üzerinde Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sivas.
- Yeşilaydın, G., Bayın G., Esatoğlu A.E. ve Yılmaz, G. (2016). Örgütsel Sessizliğin Nedenleri: Kamu Hastaneleri Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*. 18(31): 14-22.
- Yıldırım, M.H. ve Oruç, Ş. (2019). Presenteizm ile Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*. 11(2):758-774.
- Yılmaz, O. ve Aytaç, T. (2019). Öğretmenlerin Örgütsel Sessizlik Algılarının Kıdem Değişkeni Açısından İncelenmesi: Bir Meta Analiz Çalışması. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 5(2): 408-425.
- Yirik, Ş., Sancar, M.F., Uslu A. ve Kutukuz, D. (2016). Otel İşletmelerinde Örgütsel Sessizlik ve Örgütsel Adalet İlişkisi: Antalya Örneği. *Yeni Fikir Dergisi*. 7(16): 7-15.
- Yurtseven, O. (2016). *Çalışanların Örgütsel Adalet Algılarının Örgütsel Sessizlik Üzerine Etkisi: Konaklama İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova.
- Zafer, E.D. (2014). *Tükenmişliğin Örgütsel Sessizlik ile İlişkisi ve Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Meta Analize Dâhil Edilen Çalışmalar**
- Afşar L. (2013). *Örgütsel Sessizlik ve Örgütsel Güven İlişkisi: Komuya İlişkin Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Alkan Z. (2016). *Liderlik Tarzlarının Örgütsel Sessizlik İlişkisinde Kariyer Memnuniyetinin Rolü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Altunışık, A. (2017). *Ortaokul Öğretmenlerinin Örgütsel Sessizlik Davranışları ile Örgüt Kültürü Arasındaki İlişki* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Apak,F. (2016). *Okul Yöneticilerinin Gücü Kullanma Biçimleri ile Öğretmenlerin Örgütsel Sessizlik Düzeyleri Arasındaki İlişki* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Okan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ballı, E. (2014). *Otel İşletmelerinde Karanlık Liderliğin Örgütsel Bağlılık ve Örgütsel Sessizlik Üzerine Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Burulday, V. (2018). *Ortaokullarda Görev Yapan Öğretmenlerin Örgütsel Vatandaşlık, Örgütsel Sessizlik ve Örgütsel Tükenmişlik Davranışları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Elâzığ.
- Ceviz, T. (2017). *Ortaokul Öğretmenlerinin İşle Bütünleşme ile Örgütsel Sessizlik Davranışları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Çakal, G. (2016). *Ortaöğretim Kurumlarında Çalışan Öğretmenlerin Okul Yönetimine Katılma ile Örgütsel Sessizlik Alguları Arasındaki İlişki (Tekirdağ ili örneği)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bolu
- Çitli, İ.İ. (2015). *Örgütsel Sessizlik ile Tükenmişlik Arasındaki İlişki ve Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çöp, S. (2015). *Lider-Üye Etkileşim Algısı ile Örgütsel Sessizlik Davranış Algısı Arasında Öz Denetim Kişilik Özelliğinin Aracılık Rolü: Otel İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Demir, B. (2015). *Dönüşümcü Liderlik ile Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir Uygulama*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Demirtaş, N. (2018). *Otel İşletmelerinde İşyeri Zorbalığı ile Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişkinin Belirlenmesi: Kuşadası Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Dinçer, H. (2017). *İş Yerinde Yıldırma ve Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişki: Enerji Sektörü Üzerine Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dönmez, E. (2016). *Örgütsel Sosyalleşme ile Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişki*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Denizli.
- Efe, D. (2018). *Algılanan Örgütsel Adalet ile Örgütsel Sessizlik ve Sessizlik Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Ekici, M. (2015). *Otel Çalışanlarının Örgütsel Sessizlik Düzeyleri: Çanakkale İli Merkezindeki Otellerde Bir Çalışma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Göven, E.K. (2018). *İlkokullarda Örgütsel Sessizlik ile Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişki (Eskişehir İl Merkezindeki İlkokullarda Bir Çalışma)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Osmangazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Güler, T. (2017). *Ortaokul Müdürlerinin Etik Liderlik Davranışları ile Öğretmenlerin Örgütsel Sessizlikleri Arasındaki İlişki*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak.
- Gülşen, P. (2015). *İşletmelerde Psikolojik Şiddet ve Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gürsel, Ö. (2018). *Örgütsel Sessizlik ve Sinizm İlişkisinde Örgütsel Dışlanmanın Aracılık Rolü: Belediye Çalışanları Üzerine Bir İnceleme*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü, Sakarya.
- Kâhya, C. (2013). *Dönüştürücü ve Etkileşimci Liderlik Anlayışları ile Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişkide Örgütsel Güvenin Rolü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Karaman, G. (2015). *Okul Müdürlerinin Kullandıkları Güç Kaynakları ile Öğretmenlerin Örgütsel Sessizlik Davranışları Arasındaki İlişki*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dumlupınar Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Kütahya.
- Kılınc, E. (2012). *Hekim ve Hemşirelerde Örgütsel Vatandaşlık Davranışı, Örgütsel Sessizlik, Çalışan Performansı ve Aralarındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sivas.
- Kır, A. (2018). *Örgütsel Sessizlik, Tükenmişlik Sendromu ve Çalışan Performansı İlişkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Niğde.

Kolay, A. (2012). *Endüstri Meslek Liselerinde Görev Yapan Öğretmenlerin Örgütsel Sessizlik ve Örgütsel Bağlılıkları Arasındaki İlişki*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kulualp, H.G. (2015). *Algılanan Örgütsel Destek, Yönetimin Açıklığı ve İş Tatmininin Örgütsel Sessizlik Üzerindeki Etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Zonguldak.

Kumral, T. (2017). *İşyeri Nezaketsizliği ve Örgütsel Sessizlik İlişkisinde Örgütsel Dışlanmanın Aracı Rolü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kurtulmuş, Ö.F. (2018). *Öğretmen Görüşlerine Göre Okullarda Örgütsel Sosyalleşme ve Örgütsel Sessizlik Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.

Kuşoğlu, F.M. (2018). *Psikolojik Sözleşme İhlal Algısının Örgütsel Sessizlik Üzerindeki Etkisinde Psikolojik Sermayenin Rolü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Meriç, S. (2017). *Turizm İşletmelerinde Yenilikçiliğin Görünmeyen Yüzü, Değişime Direnç ve Örgütsel Sessizlik: TRA1 ve TRB2 Bölgesi Analizi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Özdemir, Ş. (2015). *Sınıf Öğretmenlerinin Örgütsel Sessizlik ve Örgütsel Bağlılık Düzeyleri Arasındaki İlişki (İstanbul-Ümraniye İlçesi Örneği)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yeditepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Özden, B. (2018). *Çalışan Kadınlarda Örgütsel Sessizlik ile Örgütsel Sosyalleşme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Öztürk, H. (2014). *Ortaokullarda Görev Yapan Öğretmenlerin Örgütsel Sessizlik ile Örgütsel Bağlılık Algıları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mevlâna Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Öztürk, F.T. (2017). *Liderlik Tarzlarının Örgütsel Sessizlik ve Tükenmişlik Düzeyi Üzerine Etkisi: Bir Alan Araştırması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Ruçlar, K. (2013). *Örgüt Kültürü ve Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişki (Sakarya Üniversitesi Örneği)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.

Sarıkaya, M. (2013). *Karar Verme Süreçleri ve Örgütsel Sessizlik*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Denizli.

Sevgin, A. (2015). *Liselerde Çalışan Öğretmenlerde Örgütsel Bağlılık ile Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişkinin Saptanması (Eyüp İlçe Örneği)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Aydın Üniversitesi ve Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüleri, Aydın ve İstanbul.

Taşkıran, E. (2010). *Liderlik Tarzının Örgütsel Sessizlik Üzerindeki Etkisinde Örgütsel Adaletin Rolü ve Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Tecimen, M. (2013). *Örgütsel Sessizlik ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Konaklama İşletmeleri Üzerinde Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Turgut, M. (2015). *Örgütsel Vatandaşlık Davranışı, Örgütsel Özdeşleşme ve Örgütsel Sessizlik İlişkisine Yönelik Sağlık Çalışanları Üzerine Bir Uygulama*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Uslu, S. (2016). *Örgütsel Sessizlik ile İşten Ayrılma Niyeti ve İş Güvencesi Memnuniyeti Etkileşimi: Özel Hastane Çalışanları Üzerinde Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Ünlü, Y. (2015). *İlköğretim ve Ortaöğretim Öğretmenlerinin Örgütsel Adalet Algıları ve Örgütsel Sessizlik Düzeyleri Arasındaki İlişki*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.

Üstün, F. (2014). *Spor Eğitimi Veren Yükseköğretim Kurumlarındaki Yöneticilerin Liderlik Stili Algıları ve Örgütsel Sessizlik Yaşama Düzeyi*.

Yayımlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Yarmacı, N. (2018). *İşgörenlerin Örgütsel Dışlanma Algılarının Örgütsel Sessizlik ve Olumsuz Durumları Bildirme Eğilimlerine Etkisi: Otel İşletmeleri Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.

Zafer, E.D. (2014). *Tükenmişliğin Örgütsel Sessizlik ile İlişkisi ve Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Giriş

Dergi orijinal ampirik ve ampirik olmayan araştırmaya dayalı makalelerle özel sayılar için yazılmış çalışmalara yer vermektedir. Özel sayılara katkı veren yazarlar ilgili sayıya makale gönderdiklerini belirtmelidir.

Makale sunumu için kontrol listesi

Makalenizi sunarken aşağıdakilerin olduğuna emin olun:

- Birden fazla yazar varsa bir tanesi iletişim kurulacak yazar olarak belirtilmeli ve bu yazarın e-posta ve posta adresi bulunmalıdır.
- Makalenin:
 - anahtar kelimeleri olmalıdır,
 - tüm şekil vb.nin başlıkları olmalıdır,
 - tüm tablolarının başlık, tanım ve dipnotları olmalıdır,
 - tüm tablo ve şekillerinde renk önemliyse belirtilmelidir.
- Diğer önemli noktalar:
 - makalenin dil ve gramer kontrolü yapılmalıdır,
 - tüm atıflar Kaynakçada yer almalı, Kaynakçada yer alan her kaynağa metin içerisinde atıf verilmelidir,
 - fikri mülkiyet ihlali olmaması için gereken tüm durumlarda tüm izinlerin alınmış olması gereklidir,
 - çıkar çatışmasının varlığı veya yokluğu mutlaka belirtilmelidir,
 - Dergi'nin ihtiyaç duyması halinde bir hakem listesi verilmelidir.

Başlamadan Önce

Yayın Etik Kuralları

2020 yılından itibaren Sosyal Bilimler dahil olmak üzere tüm bilim dallarında yapılan araştırmalar için "Etik Kurul Onayı" alınmış olmalıdır. Etik kurul izni gerektiren çalışmalarda, izinle ilgili bilgilere (kurul adı, tarih ve sayı no) çalışmanın yöntem bölümünde ve ayrıca makalenin sonunda yer verilmelidir.

Yazarlık

Makale metninde listelenen tüm yazarlar, deneysel tasarıma ve uygulanmasına ya da verilerin analizi ve yorumlanmasına önemli katkıda bulunmuş olmalıdır. Yazarların tümü, makale metninin taslağında ve gözden geçirme safhalarından herhangi birinde yer almış olmalı ve nihai versiyonu okumuş ve onaylamış olmalıdır. Makale metninin yazılmasına büyük katkıda bulunan herkes yazar olarak listelenmelidir (örn. "birinin yerine yazma" Dergi tarafından yasaklanmıştır). Deneye ya da makalenin yazımına daha az oranda katkıda bulunan diğer kişilere teşekkür bölümünde yer verilmelidir. Makale metninin ilk hali sunulduktan sonra yazımında yapılan herhangi bir değişikliğin (yazarın yazım düzeni de dahil olmak üzere) tüm yazarlar tarafından yazılı olarak onaylanması gerekir.

Yazarlık ve “Şemsiye” Grupları

Çok sayıda büyük ölçekli işbirliği çalışmaları, tüm katılımcıları temsil eden bir grup adı altında organize edilmektedir. Tüm makale metinlerinde en az bir kişi yazar olarak adlandırılmış olmalıdır. Verilere kaynaklık eden şemsiye grubuna teşekkür etmek isteyen yazarlar öncelikle makalenin yazarını/yazarlarını listelemeli ve bunu 'GRUP ADINA' şeklinde sürdürmelidir. Gerekirse, katılımcıların isimleri Teşekkür bölümünde listelenebilir.

Orijinallik

Makale metnini dergiye göndermeniz onun orijinal bir makale ve yayınlanmamış bir eser olduğu ve başka herhangi bir yerde incelenmemekte olduğu anlamına gelmektedir. Yazarın kendi eserinin çoğaltılması da dahil olmak üzere uygun bir atıf yapılmadan kısmen veya tamamen yapılan intihal, dergi tarafından tolare edilmez. Dergiye sunulan makale metinleri, özgünlük açısından intihal karşıtı yazılım kullanarak kontrol edilmektedir.

Çıkar Çatışmaları

Gönderim noktasında her bir yazar, rapor edilen çalışmada, sonuçlarda, yansımalarda ya da belirtilen görüşlerde dolaylı veya dolaysız herhangi mali çıkar veya bağlantıları veya ilgili yazarlara ya da ilişkili bölümlere ya da kuruluşlara, kişisel ilişkilere ya da doğrudan akademik rekabete yönelik ilgili ticari kaynaklar veya diğer finansman kaynakları dahil olmak üzere yanlılık sorusunu doğurabilecek diğer durumları açığa vurmalıdır. Çatışan çıkar veya bağlantıyı bildirmeniz gerekir gerekmediğini değerlendirirken lütfen şu çıkar çatışması testini değerlendirmeye alın: Sizi ya da yardımcı yazarlarınızdan herhangi birini utandıracak yayınlanmasından sonra ortaya çıkacak ve bildirmediğiniz herhangi bir düzenleme var mı?

Makalenin yayınlanması halinde, ilgili Çıkar Çatışması bilgisi yayınlanmış bir bildiriye bir ifade ile bildirilecektir.

Çıkar Beyanı

Tüm yazarlar, çalışmalarını uygunsuz şekilde etkileyebilecek (önyargılı) diğer kişi veya kuruluşlarla olan finansal ve kişisel ilişkilerini net olarak açıklamalıdır. Potansiyel çıkar çatışması örnekleri olarak istihdam, danışmanlıklar, hisse senedi sahipliği, hizmet karşılığı ödenen ücretler, ücretli bilirkişi tanıklığı, patent başvuruları / kayıtları, hibe ya da diğer fon kaynakları sayılabilir. Yazarlar, herhangi bir çıkarını başlık sayfası dosyasındaki çıkar beyanı özetinde açığa vurmaya zorundadır. Şayet beyan edecek bir çıkar yoksa, lütfen şu şekilde belirtin: 'Çıkar beyanları: Yok'. Makalenin kabul edilmesi durumunda, bu özet beyan nihai olarak yayınlanacaktır.

Başvuru Beyanı ve Teyit

Bir makalenin sunulması, söz konusu eserin daha önce yayınlanmadığını (bir özet, yayınlanmış bir ders notu veya akademik tez hariç), başka bir yerde yayınlanmak üzere incelenmemekte olduğu, yayınlanmasının tüm yazarlar tarafından onaylandığını, ayrıca yürütüldüğü yerde sorumlu makamlar tarafından çalışmanın zımni veya açıkça teyit edildiği, neticede şayet kabul edilirse, telif hakkı sahibinin yazılı izni olmadan elektronik ortamda da dâhil olmak üzere, aynı içerik ve formatta, İngilizce veya başka bir dilde yayınlanmayacağı anlamına gelmektedir. Özgünlüğünü doğrulamak için makaleniz Turnitin programı kullanılarak kontrol edilebilir.

Dergi yayın kurulu, intihal politikası açısından aşağıdaki kuralları benimsemiştir:

- Benzerlik oranı %15'den fazla olan makaleler değerlendirilmeye alınmadan reddedilir.
- Sadece benzerlik oranı %15 ve altındaki makaleler inceleme sürecine alınır.
- Yukarıda belirtilen kurallar, Dergi'ye makale yükleyen tüm yazarlar tarafından kabul edilmiş demektir.

Kapsayıcı Dil Kullanımı

Kapsayıcı dil, çeşitliliği kabul etmek, tüm insanlara saygı göstermek, farklılıklara duyarlı olmak ve eşit fırsatları teşvik etmek demektir. Makaleler, herhangi bir okuyucunun inançları veya vecibeleri hakkında hiçbir varsayımda bulunmamalı, bir bireyin ırk, cinsiyet, kültür veya başka herhangi bir özellik nedeniyle diğerine üstün olduğu manasına gelebilecek hiçbir şey içermemeli, neticede kapsayıcı bir dil kullanılmalıdır. Yazarlar, örneğin cinsiyet ayrımcılığı içerebilecek “bay” veya “bayan” ifadeleri yerine “bay/bayan” ifadesi şeklinde kullanarak (İng. 'he' or 'she', 'his' or 'her' yerine 'he or

she', 'his/her'); ayrıca cinsiyete ilişkin önyargı ve klişe algılar içermeyen meslek ve mensubiyet (İng.' 'chairman' yerine 'chairperson'; 'stewardess' yerine 'flight attendant') “bilim adamı” yerine “bilim insanı” gibi ifadeleri kullanmak durumundadır.

Yazarlığa Dair Değişiklikler

Yazarların, makalelerini göndermeden önce yazarların listesini ve sırasını dikkatlice göz önünde bulundurmaları ve orijinal başvuru sırasında yazarların kesin listesini sunmaları beklenir. Yazar listesindeki yazar adlarının eklenmesi, çıkarılması veya yeniden düzenlenmesi, yalnızca makale kabul edilmeden önce ve sadece Dergi Editörü tarafından onaylanması durumunda yapılmalıdır. Böyle bir değişiklik talep etmek için Editör, ilgili yazardan şunları almış olmalıdır: (a) yazar listesindeki değişimin nedeni (b) tüm yazarlardan eklenmeyi, isminin çıkarılması veya yeniden düzenlemeyi kabul ettiğine ilişkin yazılı onay (e-posta, mektup). Yazarların eklenmesi veya çıkarılması durumunda, bu değişiklik, eklenen veya ismi çıkarılan yazarın onayını kapsar. Sadece istisnai durumlarda Editör, yazının kabul edilmesinden sonra yazarların eklenmesini, çıkarılmasını veya yeniden düzenlenmesini dikkate alacaktır. Editör söz konusu isteği değerlendirirken, makalenin yayınlanması süreci askıya alınacaktır. Şayet makale zaten çevrimiçi olarak yayınlanmışsa, Editör tarafından onaylanan herhangi bir talep, baskı düzeltilmesi ile neticelenecektir.

Etik Beyan Formu

Makale başvuru esnasında bütün yazarlar tarafından “Etik Beyan Formu” imzalanmalı ve taratıldıktan sonra sisteme yüklenmelidir.

Telif Hakkı

Bir makalenin kabulü üzerine yazarlardan “Telif Hakkı Devir Formu” doldurmaları istenecektir.

Telif Hakkı Devir Beyanı

İşbu altında imzası bulunanlar, Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi'ne telif hakkı kapsamındaki tüm haklarını ve yukarıdaki çalışmaya dâhil olabilecek tüm hakları ve çalışmayı esas alarak imza edenler tarafından Dergi'ye sunulan tüm gözden geçirilmiş, genişletilmiş veya türetilen çalışmanın haklarını devrettiğini beyan ederler. Her imza sahibi, çalışmanın orijinal olduğunu ve çalışmanın yazarı olduğunu; çalışmanın metin içeriğini, rakamları, verileri veya başkalarının çalışmalarından elde ettiği diğer materyalleri kapsamaması halinde, gereken herhangi bir izni almış olduğunu teyit eder.

Bu makalenin telif hakkı Akdeniz İİBF dergisine devredilmiştir. Telif hakkı devri, Dergi'nin teknik yayınlarını tüm dünyaya dağıtması; bunu, basılı kopya, mikrofiş, mikrofilm ve elektronik medya gibi çeşitli yollarla gerçekleştirmesini kapsar. Ayrıca, dergi eseri özet haline getirerek, toplu eserlere, veri tabanlarına ve benzer yayınlara dâhil edilmek üzere, yayınları ve ilgili makaleleri özetleyip çevirebilir.

Dergi, teknik yayınlarını tüm dünyaya dağıtır ve yayınlarına sunulan materyalin bu yayınların okur kitlesine uygun bir şekilde ulaşmasını temin etmek arzusundadır. Yazarlar, Çalışmalarının orijinalliğini, yazarlıklarını, yazar sorumluluklarını ve yazara dair suiistimalleri kapsayan hükümler de dâhil olmak üzere, Dergi'nin taleplerini yerine getirmek durumundadır.

Gizlilik Beyanı

Bu dergi sitesine giriş yapılan isimler ve e-posta adresleri, yalnızca bu derginin belirtilen amaçları kapsamında kullanılacak, ayrıca başka hiçbir amaç için veya herhangi başka bir tarafça kullanılmayacaktır.

Finansman Kaynağının Rolü

Araştırmanın yürütülmesi ve/veya makalenin hazırlanması için kimin maddi destek sağladığı, varsa sponsorun rolü; eserlerin çalışma tasarımında; veri toplama, analiz etme ve yorumlamada; raporun yazılmasında ve makaleyi yayına sunma kararında kimlerin rolü olduğunu kısaca tanımlamanız

gerekmektedir. Şayet Finansman kaynaklarının temininde bu türden bir dâhil olma durumu yoksa, o da ayrıca belirtilmelidir.

Açık Erişim

Bu dergide hakemler tarafından incelenerek dâhil olan her araştırma makalesi, açık erişim şeklinde yayımlanacaktır. Buna göre, ilgili makaleye yayımlanmasından hemen sonra, sadece ticari olmayan amaçlarla kolayca okunabilen bir formatta, internet üzerinden kalıcı olarak evrensel ve serbestçe erişilebilecek demektir. Yazara açık erişim için mahsup edilen herhangi bir yayın ücreti yoktur. Kullanıcılar, aşağıdaki şartlarda ticari olmayan amaçlar için makalelere erişebilir, indirebilir, kopyalayabilir, tercüme edebilir, metin ve verilere ulaşabilir:

- Uygun bir bibliyografik alıntı şekli (örneğin yazar (lar), dergi, makale başlığı, cilt, sayı, sayfa numaraları, DOI ve DergiPark'ta yayınlanan nihai versiyonun bağlantısı) kullanarak makaleyi alıntılama.
- Makalenin bütünlüğünü korumak.
- Diğer kullanıcılar açısından söz konusu makaleyle nelerin yapılabileceği ve yapılamayacağına net olması için, telif hakkı bildirimlerini, ilgili şartlar ve koşullara dair bağlantıları muhafaza etmek.
- Makalede yer alan ve bir üçüncü tarafa ait olarak tanımlanan herhangi bir içeriğin, üçüncü tarafın yeniden kullanımını telif hakkı politikalarına uygun olmasını temin etmek.

Yazarlar, Yayın Etiği Kurulu (COPE) ve Uluslararası Tıp Dergisi Editörleri Kurulu (ICMJE) tarafından belirlenen yayın etiği hususundaki yüksek standartları gözetmek durumundadır. Verilerin sahteciliği veya türetilmesi, yazarın kendi eserinin uygun şekilde alıntı yapılmadan kopyalanması ve eserin yanlış kullanılması da dâhil olmak üzere intihal kapsamındaki, kabul edilemez uygulamalardır. Her türlü etik suiistimal vakası, çok ciddiye alınacak ve COPE kuralları gereğince değerlendirilmeye tabi tutulacaktır.

Hakemler için Etik Kurallar

- Yazı, uzmanlık alanınızla ilgili olmalıdır. Yalnızca kaliteli bir inceleme sunabilecekseniz, ilgili yazıyı kabul edin.
- Potansiyel bir çıkar çatışmanız varsa, yanıtınızda editöre bilgi vermelisiniz.
- Hakemlik ve gözden geçirme işlemi çok fazla iş yükü olabileceğinden, yeterli zaman ayırabileceğinizden emin olun.
- Karar vermeden önce, son teslim tarihine yetiştirebileceğinizden emin olun.
- Davetler en kısa sürede cevaplandırılmalıdır. Geç gelen davet yanıtları hakemlik inceleme sürecini yavaşlatmaktadır.
- Daveti reddederseniz, alternatif hakemler için öneride bulununuz.
- Size sunulan materyal gizlidir; bu, editörden izin almadan ilgili materyalin diğer taraflarla paylaşılması anlamına gelir.
- İncelemenize ilişkin hiçbir bilgi, editöre ve yazarlara hakem değerlendirmesi konusunda bilgi vermeden, hiç kimseye paylaşılamaz, gizlidir.

Editörler için Etik Kurallar

- Editörler, dergiye gönderilen makalelerden hangi eserin yayımlanacağına, söz konusu çalışmanın geçerliliğine, araştırmacılara ve okurlara olan önemine, hakemlerin yorumlarına ve bu gibi yasal şartlara göre karar vermekten sorumludur. Editörler dergiye gönderilen çalışmaların, intihal sorunu olması, akademik özgünlüklerinin yetersiz olması gibi nedenlerle dergi politikalarına uygun olmadığını düşünürlerse hakemlere göndermeden reddedebilirler. Editörler dergiye gönderilen çalışmaların dergi politikalarına uygun olduğunu, akademik özgünlüklerinin ve kalitelerinin iyi olduğunu düşünürse hakemlere göndermeden yayımlanmak üzere kabul edebilirler. Ayrıca çalışmalarını alanında uzman en az iki hakeme gönderebilirler.
- Editörler, makale önerisini sunan yazar/ların ırk, cinsiyet, cinsel yönelim, etnik köken, uyruk, veya politik görüşlerini dikkate almazlar. Düzeltme ya da yayımlama kararına dergi editör kurulu dışında diğer kurumlar etki edemez.

- Editörler gönderilen bir yazıyla ilgili bilgileri, sorumlu yazar, hakemler ve yayın kurulu dışında başka herhangi biriyle paylaşmazlar.
- Editörler ve yayın kurulu üyeleri, yazarların açık yazılı izni olmaksızın kendi araştırma amaçları için sunulan bir makalede sunulan yayınlanmamış bilgileri kullanmazlar.

Yazı Gönderme - Yazar Kuralları

Makaleler Dergi'nin <http://dergipark.gov.tr/auuibfd> adresi aracılığıyla yüklenmeli ve gönderilmelidir. Başlık sayfası (Bu bölüm, makalenin başlığı, yazarların adları, bağlı oldukları kurum ve unvan, adresleri, teyitleri veya referansları, fon sağlayan kuruluşlarla ilgili bilgileri ve Çıkar Beyanı formu ve başvuran yazarın e-posta adresi de dâhil olmak üzere tüm bilgileri içermelidir. Ayrıca yazar / yazarların kısa Özgeçmişleri (CV) ve ORCID CV bilgileri başlık sayfasında yer almalıdır.), ana metin (Makalenin ana metni (referanslar, şekiller, tablolar ve diğer teyitler de dâhil) yazarların isimleri veya bağlantılı olduğu kurumlar gibi herhangi bir tanımlayıcı bilgiyi içermemelidir.), dekont (ödeme makbuzu makale başvuru ücretinin ödendiğine dair banka dekontudur) ve telif hakkı devir formu (bu form her bir yazar için ayrı ayrı doldurulup imzalanmalıdır. Yazarlar imzaladıktan sonra tarayıcı yardımıyla tarayıp yükleyebilirler) ayrı dosyalar halinde yüklenmelidir.

Yazıların Dergi kapsamında dikkate alınabilmesi için aşağıdaki hesaba 150 TL (Türk Lirası) aktarılması gerekir: İş Bankası "I.I.B.F. Dergisi" IBAN: TR390006400000162020432141. Reddedilen makalelerin başvuru ücreti geri ödenmez. Herhangi bir şekilde reddedilen makalelerin yeniden başvurularının kabul edilmesi için tekrar başvuru ücreti ödenmelidir.

Sonuç olarak başvuru için sisteme yüklenmesi gereken dosyalar aşağıdaki gibidir:

ÖNEMLİ: BAŞVURU YAPMADAN ÖNCE ÇALIŞMANIZIN TURNİTİN RAPORUNU KONTROL EDİNİZ (BUNU YAPARKEN DE TURNİTİNDE ÇALIŞMANIZI DEPOYA KAYDETMEYİNİZ). BENZERLİK ORANI %15'İN ÜZERİNDE OLAN BAŞVURULAR DEĞERLENDİRİLMEMEYE ALINMADAN REDDEDİLMEKTEDİR.

1) Başlık sayfası (Sıralı yazar isimleri, yazarların ORCID numaraları, e-mail adresleri ve kurum bilgileri, sorumlu yazar belirtilmeli ve sorumlu yazarın telefon vs. tüm iletişim bilgileri olmalıdır).

2) Telif hakkı devir formu (Her yazar ayrı ayrı doldurup imzalamalıdır).

3) Etik beyan formu (Her yazar ayrı ayrı doldurup imzalamalıdır. Ek dosya seçeneği ile yükleyiniz)

4) Banka Dekontu (Ek dosya seçeneği ile yükleyiniz).

5) Yazarlara ait ad, soyad, iletişim bilgisi gibi hiçbir bilgi olmayan tam metin dosyası.

Yazılar, Dergi'nin değerlendirme sürecinde iken önceden yayınlanmamış olmalıdır, ayrıca herhangi başka bir yerde yayın olarak inceleme sürecinde bulunmamalıdır.

Çift-kör Hakem İncelemesi

Bu Dergi, çift-kör inceleme kullanır, dolayısıyla, yazarların kimlikleri inceleme yapan hakemlerden gizlenir, ayrıca bunun tam tersi hakemler için de geçerlidir. Tüm dâhil edilen makaleler bilimsel nitelik değerlendirmesi için genellikle en az iki bağımsız uzman hakeme gönderilir. Editör, makalelerin kabul veya reddedilmesine ilişkin nihai karardan sorumludur. Editörün kararı nihaidir. Bu süreci kolaylaştırmak için lütfen aşağıdakileri ayrı ayrı olarak ekleyin:

Başlık sayfası (yazar detayları ile birlikte): Bu bölüm, yazarların adları, bağlı oldukları kurum ve unvan, adresleri, teyitleri veya referansları, fon sağlayan kuruluşlarla ilgili bilgileri ve Çıkar Beyanı formu ve başvuran yazarın e-posta adresi de dâhil olmak üzere tüm bilgileri içermelidir. Ayrıca yazar / yazarların kısa Özgeçmişleri (CV) ve ORCID CV bilgileri başlık sayfasında yer almalıdır.

Kör Okunmalı Yazı (yazar bilgileri olmayan): Makalenin ana metni (referanslar, şekiller, tablolar ve diğer teyitler de dâhil) yazarların isimleri veya bağlantılı olduğu kurumlar gibi herhangi bir tanımlayıcı bilgiyi içermemelidir.

Kelime işlem yazılımının kullanımı

- * Dosyanın, kullanılan kelime işlemcisinin ulusal dil formatında kaydedilmesi önemlidir.
- * Metinler tek sütun formatında olmalıdır.
- * Metnin düzeni mümkün olduğunca basit tutulmalıdır.
- * Tablo hazırlarken, bir tablo ızgarası kullanıyorsanız, her bir tablo için yalnızca tek bir tablo ızgarası kullanın, her satır için ayrı tablo ızgara formatı kullanmayın. Izgara kullanılmıyorsa, sütunları hizalamak için boşlukları değil, sekmeleri kullanın.
- * Tablolar ve şekiller, yazının ana gövdesinde başlıklarla birlikte gösterilebilir.
- * Gereksiz hatalardan kaçınmak için kelime işlemcinizin 'yazım denetimi' ve 'dilbilgisi denetimi' işlevlerini kullanmanız kesinlikle önerilir.

Ekler

Birden fazla ek varsa, A, B vb. şeklinde tanımlanmalıdır. Metin içindeki formül ve denklem ekleri için sonraki ayrı bölüme de ek halinde numaralandırma verilmelidir: Denk. (A.1), Denk. (A.2), vb. ; Denk. (B.1) vb. Benzer şekilde tablolar ve şekiller için de: Tablo A.1; Şekil A.1, vb.

Lütfen matematik denklemlerini görüntü olarak değil, düzenlenebilir metin (kelime işlemcisinin denklem düzenleyicisini kullanarak) şeklinde gönderin. Art arda, metinden ayrı olarak gösterilmesi gereken denklemleri (metinde açıkça belirtilmişse) numaralandırın.

Dipnotlar

Dipnotlar az ve uygun miktarda kullanılmalıdır. Makalenin tümü boyunca bunları sırayla numaralandırın. Birçok kelime işlemci metnin içine dipnotlar ekleyebilmektedir ve bu özellik de kullanılabilir. Aksi takdirde, lütfen dipnotların metindeki konumunu belirtiniz ve dipnotları makale sonunda ayrı olarak listeleyiniz. Referans listesine dipnot eklemeyiniz.

Renkli Resimler

Lütfen resimlerin kabul edilebilir bir formatta (TIFF veya JPEG), (EPS veya PDF) veya (MS Office dosyaları); ve doğru çözünürlükte olduğundan emin olun.

Şekiller

Her şeklin üstünde bir başlık olduğundan emin olun. Başlığı ayrı olarak verin, şeklin etrafına veya içine iliştilmiş olmamalıdır. Metin içindeki görünümüne göre art arda şekilleri numaralandırın ve şekil gövdesinin altına ilgili bir not yerleştirin.

Tablolar

Lütfen tabloları resim olarak değil, düzenlenebilir metin olarak sunun. Başlığı metnin üstüne koyun ve metin görünümüne uygun olarak tabloları art arda numaralandırın, ayrıca tablo notlarını tablo gövdesinin altına yerleştirin. Tablo boyutu, sayfa boyutuna göre ayarlanmalıdır. Tablolar dikey veya yatay olarak yerleştirilebilir, ancak sayfa portre formatında olmalıdır.

Özet

İlk sayfada yazının başlığı, anahtar kelimeler, Jel kodları ve özet metni (200 kelimeyi aşmamalıdır) hem Türkçe hem de İngilizce olarak yazılmış olmalıdır.

İngilizce Genişletilmiş Özet

Dergimiz Editör Kurulu 2021 yılından itibaren Türkçe dilinde yayınlanacak makaleleri genişletilmiş İngilizce özet (Extended Summary) ile yayınlama kararı almıştır. Genişletilmiş Özet, makalelerin dergimize ilk başvurusu esnasında talep edilecektir. İngilizce genişletilmiş özet bölümünü makalenin Öz ve ABSTRACT bölümlerinden hemen sonra Giriş bölümünden hemen önce en az 750, en çok 1500 kelime olacak şekilde yazınız. Genişletilmiş özet metninde, çalışmanın amacı, kavramsal çerçevesi, içerdiği araştırmanın yöntemi, varsa modeli, bulgu ve sonuçlarına aşağıda açıklandığı

şekliyle yer vermelisiniz. İngilizce özeti akademik bir dil kullanarak yazmalısınız. İngilizce özetinizin dilinden dolayı makaleniz editör kurulu tarafından ya da hakemler tarafından reddedilebilecektir. İngilizce genişletilmiş özet şu başlıklar altında ilgili içerikler dikkate alınarak yazılmalıdır:

EXTENDED SUMMARY

Research Problem

Kısa bir giriş yaptıktan sonra çalışmanızın amacını detaylıca belirtiniz.

Research Questions

Çalışmanıza temel olan araştırma sorularını, varsa hipotezlerinizi açıkça belirtiniz. Çalışmanızın literatüre nasıl katkı yaptığını, hangi bağlamda özgün bir çalışma olduğunu açıklayınız.

Literature Review

Konuyla ilgili literatür hakkında bilgi veriniz. Bu bölümün sonunda çalışmanızın bahsettiğiniz literatürle olan benzerlikleri ya da farklılıklarını tartışıp farkını ortaya koyunuz.

Methodology

Çalışmanızda kullandığınız bilimsel yöntem (nicel/nitel/karma, popülasyon, örneklem, veri kaynağı, model, tahmin yöntemi, etik kurul onayı vs.) hakkında bilgi veriniz.

Results and Conclusions

Çalışmanızın bulgularını tartışınız. Sonuçların diğer çalışmalardan farklılıklarını, benzerliklerini belirtiniz. Tüm sonuçlardan varsa politika önerilerinizi, literatüre olan katkınızı açıklayınız ve varsa çalışmaya ait kısıtlarınızı ve sonraki çalışmalar için önerilerinizi yazınız.

Yukarıdaki başlıklar, örnek sunma ve yol gösterme amaçlıdır. Eğer çalışmanız yukarıdaki başlıklara göre açık ve ayrıntılı bir şekilde özetlenemiyorsa ya da daha farklı bir tarzda çok daha açık bir şekilde makalenizi özetleyeceğinizi düşünüyorsanız, kendi alt başlıklarınızla Genişletilmiş Özetinizi organize edebilirsiniz. Genişletilmiş İngilizce Özet bölümündeki başlıklara numara vermeyiniz.

Ana Metin

1. Makale MS Word formatında ve A4 sayfa yapısına uyumlu hazırlanmalıdır. Metin içi yazım stili Times New Roman 10 punto olarak ayarlanmalıdır. Paragraflar arasında üstten ve alttan 6nk boşluk bırakılmalıdır. Ayrıca tüm Word sayfasında tek satır aralığı kullanılmalıdır ve sayfalar numaralandırılmalıdır.

2. Kenar boşlukları (cm)

Üst= 2 Alt =1.5

Sol =1.5 Sağ =1.5

3. Tüm başlıklar (makale başlık ve alt-başlıkları, tablo, şekil, vs.) Times New Roman 11 karakter tipi ile yazılmalı, hepsi koyu, tüm kelimelerin ilk harfi büyük olacak şekilde yazılmalıdır. Ana başlık 13 punto ile yazılmalıdır. Paragraf öncesi ve sonrasında 6nk boşluk verilmeli ve satır araları tek olmalıdır. Makalenin Türkçe ve İngilizce adı yatay olarak ortalanmalı, diğer tüm metinler iki yana yaslanmalıdır.

4. İngilizce ve Türkçe özet yazılırken Times New Roman 10 karakter tipi kullanılmalı; Anahtar Kelimeler ve Jel Kodları Times New Roman 10, yatık ve koyu karakter tipi olmalıdır.

5. Dipnotlar için Times New Roman 9 karakter tipi kullanılmalıdır.

6. Giriş ve Sonuç bölümleri dışında numaralandırma 1., 1.1., 1.1.a. ... 2. şeklinde olmalıdır.

7. Ana metin yazılırken Times New Roman 10 karakter tipi kullanılmalı ve her paragrafın ilk satırı soldan 0.5 cm içeriden başlamalıdır.

8. Tüm sayfalar dikey (portrait) olarak kullanılmalıdır.

9. Kaynakça yeni bir sayfadan başlamalıdır.

10. Makaleler 30 sayfayı geçmemelidir.

11. Atıflar metin içinde verilmeli, dipnot olarak verilmemelidir ve aşağıdaki örneklerde verildiği gibi olmalıdır (yazarın soyadı, yayın yılı, sayfa numarası sırası korunmalıdır).

Örnekler

“... these findings are encouraging (Giddens, 2007:119).”

“...(Harvey, 1989a:18-25; 1989b:78-79; 1989c:13-56).”

Birden fazla yazar varsa: “...(Savcı et al. 1972:21-27).”

Birden fazla yazara aynı anda atıf varsa: “...(Poulantzas, 1979:136-138; Althusser, 1961:34, Gramsci, 1945:132).”

Kaynakça

Kaynakça sadece makalede atıf verilen kaynaklardan oluşmalıdır. Dergimiz kaynak göstermede APA (American Psychological Association) Style 6th Edition stilini kullanmaktadır. Yazarlar, Amerikan Psikoloji Derneği'nin yayımladığı Amerikan Psikoloji Derneği Yayın Kılavuzu'nda belirtilen yazım kurallarını ve formatını takip etmelidir. Ayrıca dergimiz kaynak gösterilen makalelerin DOI bilgisinin kaynakçaya eklenmesini önermektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: <http://www.apastyle.org/learn/tutorials/basics-tutorial.aspx>.

Kitaplar

Harvey, D. (1989). *The Condition of Postmodernity*, Blackwell, Oxford.

Harvey, D. (1989a). *Urbanization of Capital*, Blackwell, Oxford.

Mitchell, T.R., & Larson, J.R. (1987). *People in Organizations*. McGraw-Hill, New York.

McAdam, D., Tarrow, S., & Tilly, C. (2001). *Dynamics of Contention*. Cambridge University Press, Cambridge.

Devlet Planlama Teşkilatı. (2005). *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2004)*. Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.

Özveren, E. (2003). Türkiye’de Yaygın İktisat: Nereden Nereye?. *İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar*. A. H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan (drl.). İletişim Yayınları, İstanbul.

Freire, P. (1991). *Ezilenlerin Pedagojisi*. (Çev. D. Hattatoğlu ve E. Özbek), Ayrıntı Yayınevi, İstanbul.

Bilimsel Dergilerde Makaleler

Ulucak, R. (2018). İktisatta Çevreci Dönüşüm: Ekolojik Makro İktisat. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (51), 127-149. <https://doi.org/10.18070/erciyesiibd.402928>

Fearon, J. D., & Laitin, D. D. (2003). Ethnicity, Insurgency, and Civil War. *American Political Science Review*, 97(01), 75. doi: 10.1017/S0003055403000534

Mert, M., Bölük, G., & Çağlar, A. E. (2019). Interrelationships among foreign direct investments, renewable energy, and CO 2 emissions for different European country groups: a panel ARDL approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(21), 21495-21510. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-05415-4>.

Editöryal Kitaplarda Bölüm ve Makaleler

Kejanlıoğlu, B. (2005). Medya Çalışmalarında Kamusal Alan Kavramı. M. Özbek (Ed.), *Kamusal Alan*. Hill Yayınları, İstanbul, 689-713.

Yayınlanmamış Tezler

Özgül, S. (2009). *Türkiye’de Basın ve Demokrasi İlişkisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Kongre Raporları

Baydar, G. (2013). Gençlerin gündelik yaşamında sosyal medya. *Yeni Medya Çalışmaları I. Ulusal Kongresi Kongre Kitabı*. 7-8 Mayıs 2013, Kocaeli, 132-142.

Deniz, S. (1997). Divan Şiirinde Güzelin Saç Şekli. *Türk Kültüründe Ayrıntılar: Saç Düzenlemesi Uluslararası Konferansı*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi. 8-9 Aralık 1997, İstanbul.

Gazete Makaleleri

“Arap ülkelerinden Yemen’e hava saldırısı”, X, 26.03.2015.

Ansiklopedi veya Sözlükler

Sadie, S. (Ed). (1980). *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. Macmillan, London.

Türk Dil Kurumu. (2005). *Türkçe Sözlük*. (10. bs.). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ersoy, O. Kağıt ve Kağıtçılık. *Türk Ansiklopedisi*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, XXI, 112-115.

Röportajlar

Güllü, A. (19 Aralık 2012). Ferruh Bozbeyli ile söyleşi. Ferruh Bozbeyli’nin Evi, Ankara.

İnternet Siteleri

Uyar, T., Bankanız sizi gözetliyor olabilir mi?.
<http://www.tevfikuyar.com/2015/blog/gunluk/bankaniz-sizigozetliyor-olabilir-mi.html>
(Erişim tarihi:20.01.2015).

Raporlar

Devlet Planlama Teşkilatı (2004). *Devlet Yardımlarını Değerlendirme Özel İhtisas Komisyonu Raporu (Rapor No: DPT: 2681)*. DPT. Ankara.

Seminerler

Lawrence, E. (24-25 Ekim 1983). “Gelişmiş Ülkelerde Sermaye Piyasası ve Bankaların Fonksiyonu”. *Uluslararası Sermaye Piyasası ve Bankalar Semineri*. Çeşme, 33-37.

Broşürler

Türk Psikologlar Derneği. (Yıl). Deprem Psikolojik Sonuçlarını Hafifletme. 4. Baskı [Broşür].

YAZILARIN DEĞERLENDİRİLME SÜRECİ

Makaleler

AKDENİZ İİBF Dergisi'ne gönderilen yazıların yazarları ve bu yazıları değerlendiren hakemlerin isimleri karşılıklı olarak gizli tutulur. Dergiye gönderilen ve Editör Kurul tarafından hakemlere gönderilmeye değer bulunan makale türündeki yazılar, Hakem Kurulunda yer alan en az iki hakem tarafından değerlendirilir. Editör ve Yayın Kurulu tarafından gerek duyulduğunda hakem sayısı artırılabilir. Hakemler, yazıları bilimsel katkı, çalışma sorunsalının ele alınış biçimi, ilgili literatürden yararlanma düzeyi, bilimsel makale hazırlama düzenine uygunluk, (varsa) alan araştırmasında kullanılan yöntem ve bulguları ile önemli buldukları diğer unsurlar açısından değerlendirerek yazılı görüşlerini Editör Kurula iletirler.

Editör Kurul, hakemlerin görüşlerinin birer kopyasını yazar(lar)a gönderir. Hakemler tarafından talep edilen düzeltmeler, yazar(lar) tarafından Editör Kurulun uygun gördüğü süre içinde tamamlandığında, yazı yeniden hakemlerin görüşüne sunulur. Hakemler açısından yayımlanabilir aşamasına gelen tüm yazılar için son değerlendirme, Yayın Kurulu tarafından yapılır. Yayımlanabilir kararı verildikten sonra yazı yayım sırasına alınır ve nihai aşama yazar(lar)a bildirilir. Yazısı yayım sırasına alındığı bilgisini alan yazar(lar)ın, Telif Formu'nu doldurup Dergi Editörlüğü'ne ulaştırması gereklidir. Aksi durumda ilgili yazı yayımlanamaz. Ardışık iki sayıda aynı yazara ait makalelere yer verilmez.

Kitap Tanıtım ve Eleştirileri, Örnek Olay İncelemeleri, Raporlar, Bilimsel etkinlikler hakkında Haberler vb.

Dergide, kitap tanıtım ve eleştirileri, yayım duyuru ve özetleri, önceden yazılmış bir makaleye getirilen ekler, eleştiri ve yorumlar, yanıtlar ve yanıtla yanıtlar da yer alabilir. Ayrıca konferans, kongre gibi toplantılar ve diğer bilimsel etkinlikler hakkında haberlerin yanısıra, örnek olay incelemeleri ve raporlar da yayımlanabilir. Bu tür yazıların dergide yayımlanması ile ilgili karar, Editör Kurulu önerisi ile Yayın Kurulu tarafından verilir.

Önemli Not: Dergiye gönderilen tüm yazılar önce Editör Kurulu tarafından ön değerlendirmeye alınır. Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi kapsamında yer alması öngörölmüş konular ile doğrudan ilişkili olmayan ya da bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, Editör Kurulu veya Yayın Kurulu tarafından hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bu kurullar yazılarla ilgili değişiklik önerileri yapabilirler.

AUTHOR GUIDELINES

e-ISSN 2667-7229

Yıl/Year: Kasım 2021

Cilt/Volume: 21

Sayı/Number: 2

Introduction

The Journal gives place to writings on original empirical and non-empirical research, on specific review articles or literature surveys, special issue papers as well as on conference notes, case studies. Authors contributing to special issues should ensure that they select the special issue article type from this list.

Submission checklist

Ensure that the following items are present

- One author has been chosen as the corresponding author with contact details:
 - e-mail address
 - full postal address
- Manuscript:
 - include keywords
 - all figures (include relevant captions)
 - all tables (including titles, description, footnotes)
 - ensure all figure and table citations in the text match the files provided
 - indicate clearly if color should be used for any figures in print
- Further considerations:
 - manuscript has been 'spell checked' and 'grammar checked'
 - all references mentioned in the Reference List are cited in the text, and vice versa
 - permission has been obtained for use of copyrighted material from other sources (including the Internet)
 - a competing interests statement is provided, even if the authors have no competing interests to declare
 - referee suggestions and contact details provided, based on journal requirements

Before You Begin**Ethics in publishing***Authorship*

All authors listed on the manuscript should have contributed significantly to the experimental design, its implementation, or analysis and interpretation of the data. All authors should have been involved in the writing of the manuscript at draft and any revision stages, and have read and approved the final version. Anyone who made major contributions to the writing of the manuscript should be listed as an author (e.g. "ghost writing" is prohibited by the Journal). Any other individuals who made less substantive contributions to the experiment or the writing of the manuscript should be listed in the acknowledgement section. Any change in authorship (including author order) after the initial manuscript submission must be approved in writing by all authors.

Authorship and "Umbrella" groups

Many large collaborative studies are organized under a group name which represents all the participants. All articles must have at least one named individual as author. Authors who wish to acknowledge the umbrella group from which the data originate should first list the author(s) of the article and follow this with 'on behalf of the GROUP NAME'. If necessary the names of the participants may be listed in the Acknowledgements section.

Originality

By submitting your manuscript to the journal it is understood that this it is an original manuscript and is unpublished work and is not under consideration elsewhere. Plagiarism, including duplicate publication of the author's own work, in whole or in part without proper citation is not tolerated by the journal. Manuscripts submitted to the journal are checked for originality using anti-plagiarism software.

Conflicts of interest

At the point of submission, each author should reveal any financial interests or connections, direct or indirect, or other situations that might raise the question of bias in the work reported or the conclusions, implications, or opinions stated – including pertinent commercial or other sources of funding for the individual author(s) or for the associated department(s) or organization(s), personal relationships, or direct academic competition. When considering whether you should declare a conflicting interest or connection please consider the conflict of interest test: Is there any arrangement that would embarrass you or any of your co-authors if it was to emerge after publication and you had not declared it?

If the manuscript is published, relevant Conflict of Interest information will be communicated in a statement in the published paper.

Declaration of interest

All authors must disclose any financial and personal relationships with other people or organizations that could inappropriately influence (bias) their work. Examples of potential competing interests include employment, consultancies, stock ownership, honoraria, paid expert testimony, patent applications/registrations, and grants or other funding. Authors must disclose any interests in a summary declaration of interest statement in the title page file. If there are no interests to declare then please state this: 'Declarations of interest: none'. This summary statement will be ultimately published if the article is accepted.

Submission declaration and verification

Submission of an article implies that the work described has not been published previously (except in the form of an abstract, a published lecture or academic thesis), that it is not under consideration for publication elsewhere, that its publication is approved by all authors and tacitly or explicitly by the responsible authorities where the work was carried out, and that, if accepted, it will not be published elsewhere in the same form, in English or in any other language, including electronically without the written consent of the copyright holder. To verify originality, your article may be checked by the originality detection service Crossref Similarity Check and/or by using a software such as Turnitin.

The editorial board of Akdeniz İİBF journal complies with the following rules for plagiarism policy:

- Articles with a similarity rate of more than 15% are rejected.
- Only articles with a similarity rate $\leq 15\%$ are taken into the review process.
- The above mentioned rules are accepted by all authors who have uploaded articles to the Akdeniz İİBF journal.

Use of inclusive language

Inclusive language acknowledges diversity, conveys respect to all people, is sensitive to differences, and promotes equal opportunities. Articles should make no assumptions about the beliefs or commitments of any reader, should contain nothing which might imply that one individual is superior to another on the grounds of race, sex, culture or any other characteristic, and should use inclusive language throughout. Authors should ensure that writing is free from bias, for instance by using 'he or she', 'his/her' instead of 'he' or 'his', and by making use of job titles that are free of stereotyping (e.g. 'chairperson' instead of 'chairman' and 'flight attendant' instead of 'stewardess').

Changes to authorship

Authors are expected to consider carefully the list and order of authors before submitting their manuscript and provide the definitive list of authors at the time of the original submission. Any addition, deletion or rearrangement of author names in the authorship list should be made only before the manuscript has been accepted and only if approved by the Journal Editor. To request such a change, the Editor must receive the following from the corresponding author: (a) the reason for the change in author list and (b) written confirmation (e-mail, letter) from all authors that they agree with the addition, removal or rearrangement. In the case of addition or removal of authors, this includes confirmation from the author being added or removed. Only in exceptional circumstances will the Editor consider the addition, deletion or rearrangement of authors after the manuscript has been accepted. While the Editor considers the request, publication of the manuscript will be suspended. If the manuscript has already been published in an online issue, any requests approved by the Editor will result in a corrigendum.

Ethics Statement Form An "[Ethical Declaration Form](#)" must be signed by all authors during the article application and uploaded to the system after being scanned.

Copyright

Upon acceptance of an article, authors will be asked to complete a "[Copyright Transfer Form](#)"

Copyright Transfer Statement

The undersigned hereby assigns to the Akdeniz İİBF journal all rights under copyright that may exist in and to the above Work, and any revised or expanded derivative works submitted to the JEAS by the undersigned based on the Work. The undersigned hereby warrants that the Work is original and that he/she is the author of the Work; to the extent the Work incorporates text passages, figures, data or other material from the works of others, the undersigned has obtained any necessary permission.

The copyright to this article is transferred to the Akdeniz İİBF journal. The copyright transfer covers that the Akdeniz İİBF journal distributes its technical publications throughout the world and does so by various means such as hard copy, microfiche, microfilm, and electronic media. It also abstracts and may translate its publications, and articles contained therein, for inclusion in various compendiums, collective works, databases and similar publications.

The Akdeniz İİBF journal distributes its technical publications throughout the world and wants to ensure that the material submitted to its publications is properly available to the readership of those publications. Authors must ensure that their Work meets the requirements of the Akdeniz İİBF journal, including provisions covering originality, authorship, author responsibilities and author misconduct.

Privacy Statement

The names and email addresses entered in this journal site will be used exclusively for the stated purposes of this journal and will not be made available for any other purpose or to any other party.

Role of the funding source

You are requested to identify who provided financial support for the conduct of the research and/or preparation of the article and to briefly describe the role of the sponsor(s), if any, in study design; in the collection, analysis and interpretation of data; in the writing of the report; and in the decision to

submit the article for publication. If the funding source(s) had no such involvement then this should be stated.

Open access

Every peer-reviewed research article appearing in this journal will be published open access. This means that the article is universally and freely accessible via the internet in perpetuity, in an easily readable format immediately after publication but only for non-commercial purposes. The author does not have any publication charges for open access. Users may access, download, copy, translate, text and data the articles for non-commercial purposes provided that users:

- Cite the article using an appropriate bibliographic citation (i.e. author(s), journal, article title, volume, issue, page numbers, DOI and the link to the definitive published version on DergiPark).
- Maintain the integrity of the article.
- Retain copyright notices and links to these terms and conditions so it is clear to other users what can and cannot be done with the article.
- Ensure that, for any content in the article that is identified as belonging to a third party, any re-use complies with the copyright policies of that third party.

Authors should observe high standards with respect to publication ethics as set out by the [Committee on Publication Ethics \(COPE\)](#) and [International Committee of Medical Journal Editors \(ICMJE\)](#). Falsification or fabrication of data, plagiarism, including duplicate publication of the authors' own work without proper citation, and misappropriation of the work are all unacceptable practices. Any cases of ethical misconduct are treated very seriously and will be dealt with in accordance with the COPE guidelines.

Ethical Guidelines for Peer Reviewers

- The manuscript must be related to your area of expertise. Only accept if you can provide a high quality review.
- If you have a potential conflict of interest, you must inform the editor when you respond.
- Make sure you can allocate enough time since reviewing process can be a lot of work.
- Before you commit, make sure you will be able to meet the deadline.
- Invitations must be replied as soon as possible. Late invitation responses decelerate the review process.
- If you decline the invitation, suggest for alternative reviewers.
- The material you receive is confidential, which means that it is not to be shared with other parties without getting authorization from the editor.
- Any information regarding your review also cannot be shared with anyone without informing the editor and the author(s) as peer review is confidential.

Ethical Guidelines for Editors

- Editors are responsible for deciding which of the articles submitted to the journal should be published. The validation of the work in question and its importance to researchers and readers must always drive such decisions. Editors may reject manuscripts submitted to the journal without sending them to the reviewers if they think that the manuscripts are not in compliance with the journal policies due to the reasons of plagiarism, lack of academic originality. If Editors agree that the manuscripts submitted to the journal are in compliance with the journal policies and that their academic originality and quality are good enough for the publication, they may accept the manuscripts for publication without sending them to the reviewers. Furthermore, Editors can also send manuscripts to at least two reviewers who are experts in their field to make a decision for publication.
- Editors should evaluate manuscripts for their intellectual content without regard to the author's race, gender, sexual orientation, religious belief, ethnic origin, citizenship or political philosophy. Other institutions, other than the journal editor board, cannot influence the revision or publishing decision.

- The Editor-in-Chief and editorial staff must not disclose any information about a submitted manuscript to anyone other than the corresponding author, reviewers, potential reviewers, other editorial advisers or the publisher, as appropriate.
- Unpublished materials disclosed in a submitted manuscript must not be used in the editor's and editorial staff's own research without the expressed written consent of the author. Privileged information or ideas obtained through peer review must be kept confidential and not used for personal advantage.

Submission-Author Guidelines

Articles should be uploaded and submitted through <https://dergipark.org.tr/en/pub/aiiibfd> address of the Journal. The title page, main body, copyright transfer form (signed by each author) and receipt of payment should be uploaded in separate files.

In order for manuscripts to be considered for Akdeniz İİBF Journal, **50\$** (Dollar) should be wired to the following account: İş Bankası "I.I.B.F. Dergisi" IBAN: TR960006400000262020077060. Receipt of payment should be uploaded during the manuscript submission as additional file. Submission fee for rejected manuscripts is not refundable. Resubmission fee will be paid for resubmitted manuscripts that have been rejected in any way.

Manuscripts should be unpublished and not under consideration for publication elsewhere while it is under evaluation process of the Akdeniz İİBF journal.

Double-blind Peer review

This Journal uses double-blind review, which means the identities of the authors are concealed from the reviewers, and vice versa. All contributions are typically sent to a minimum of two independent expert reviewers to assess the scientific quality of the paper. The Editor is responsible for the final decision regarding acceptance or rejection of articles. The Editor's decision is final. To facilitate this, please include the following separately:

Title page (with author details): This should include the title, authors' names, affiliations, addresses, acknowledgements, information regarding funding bodies and any Declaration of Interest statement, and a complete address for the corresponding author including an e-mail address. In addition author/s' short cv.'s and ORCID ID's should be on the title page.

Blinded manuscript (no author details): The main body of the paper (including the references, figures, tables and any acknowledgements) should not include any identifying information, such as the authors' names or affiliations.

Use of word processing software

- *It is important that the file be saved in the native format of the word processor used.
- *The text should be in single-column format.
- *Keep the layout of the text as simple as possible.
- *When preparing tables, if you are using a table grid, use only one grid for each individual table and not a grid for each row. If no grid is used, use tabs, not spaces, to align columns.
- *Tables and figures may be presented with captions within the main body of the manuscript.
- *To avoid unnecessary errors you are strongly advised to use the 'spell-check' and 'grammar-check' functions of your word processor.

Appendices

If there is more than one appendix, they should be identified as A, B, etc. Formulae and equations in appendices should be given separate numbering: Eq. (A.1), Eq. (A.2), etc.; in a subsequent appendix, Eq. (B.1) and so on. Similarly for tables and figures: Table A.1; Fig. A.1, etc.

Please submit math equations as editable text (use equation editor of the word processor) and not as images. Number consecutively any equations that have to be displayed separately from the text (if referred to explicitly in the text).

Footnotes

Footnotes should be used sparingly. Number them consecutively throughout the article. Many word processors can build footnotes into the text, and this feature may be used. Otherwise, please indicate the position of footnotes in the text and list the footnotes themselves separately at the end of the article. Do not include footnotes in the Reference list.

Color artwork

Please make sure that artwork files are in an acceptable format (TIFF (or JPEG), EPS (or PDF), or MS Office files) and with the correct resolution.

Figures

Ensure that each figure has a title on top. Supply title separately, not attached to the figure or in the figure. Number figures consecutively in accordance with their appearance in the text and place any notes below the figure body.

Tables

Please submit tables as editable text and not as images. Put the title on top and number tables consecutively in accordance with their appearance in the text and place any table notes below the table body. Table size should be adjusted accordingly with the page size. Tables can be positioned vertical or horizontal but page should be in portrait format.

Abstract

In the first page, there should be the manuscript's title, key words, Jel codes and its abstract (not exceeding 200 words).

Main body

1. The article should be prepared in MS Word format and compatible with A4 page structure. The text style should be set to Times New Roman 10 points. There should be 6nk space between top and bottom between paragraphs. In addition, single line spacing should be used on the entire Word page and the pages should be numbered.
2. Page margins (cm)

Top= 2	Bottom = 1.5
Left = 1.5	Right = 1.5
3. In all titles (including article title, section main and sub-titles, tables, figures etc.) use Times New Roman (size 11) font, in bold, first letters are in capital, 6nk before and after paragraph, single space. The main title should be written in 13 font size. Article title in Turkish and in English should be centered, the rest should be justified.
4. Abstract in English and Turkish should use size 10 Times New Roman font, first line of the paragraph should use 0.5 cm indent from left. Keywords and Jel codes should be written in Times New Roman 10 in italics and bold.
5. Footnotes should be in Times New Roman size 9.
6. Except Introduction and Conclusion other sections, sub-sections should be numbered as in: 1., 1.1., 1.1.a. ... 2. etc.

7. Main text should be written in Garamond size 11 o) first line of the paragraph should use 0.5 cm indent from left.
8. All pages should be in portrait format.
9. References should start from a new page.
10. Articles should not exceed 30 pages.
11. Citations should be made through opening parentheses in the text, not through footnotes, and the following order should be used in the parentheses: Last name(s) of Author(s), year of publication, page number(s).

Examples

“... these findings are encouraging (Giddens, 2007:119).”

“...(Harvey, 1989a:18-25; 1989b:78-79; 1989c:13-56).”

in the case of more than two authors: “...(Savcı et al. 1972:21-27).”

If the references are made to more than one authors at the same time: “...(Poulantzas, 1979:136-138; Althusser, 1961:34, Gramsci, 1945:132).”

References

Bibliography should include only the works which are cited in the text. Our journal uses the APA 6 style to cite. Authors should follow the spelling rules and format specified in the American Psychological Society Publication Guide published by the American Psychological Association. In addition, our journal suggests that DOI information of the cited articles should be included in the bibliography. For detailed information, see: <http://www.apastyle.org/learn/tutorials/basics-tutorial.aspx>.

Books

Harvey, D. (1989). *The Condition of Postmodernity*, Blackwell, Oxford.

Harvey, D. (1989a). *Urbanization of Capital*, Blackwell, Oxford.

Mitchell, T.R., & Larson, J.R. (1987). *People in Organizations*. McGraw-Hill, New York.

McAdam, D., Tarrow, S., & Tilly, C. (2001). *Dynamics of Contention*. Cambridge University Press, Cambridge.

Devlet Planlama Teşkilatı. (2005). *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2004)*. Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.

Özveren, E. (2003). Türkiye’de Yaygın İktisat: Nereden Nereye?. *İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar*. A. H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan (drl.). İletişim Yayınları, İstanbul.

Freire, P. (1991). *Ezilenlerin Pedagojisi*. (Çev. D. Hattatoğlu ve E. Özbek), Ayrıntı Yayınevi, İstanbul.

Papers

Ulucak, R. (2018). İktisatta Çevreci Dönüşüm: Ekolojik Makro İktisat. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (51), 127-149. <https://doi.org/10.18070/erciyesiibd.402928>

Fearon, J. D., & Laitin, D. D. (2003). Ethnicity, Insurgency, and Civil War. *American Political Science Review*, 97(01), 75. doi: 10.1017/S0003055403000534

Mert, M., Bölük, G., & Çağlar, A. E. (2019). Interrelationships among foreign direct investments, renewable energy, and CO 2 emissions for different European country groups: a panel ARDL approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(21), 21495-21510. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-05415-4>.

Book Chapters

Kejanlıoğlu, B. (2005). Medya alışmalarında Kamusal Alan Kavramı. M. Özbek (Ed.), *Kamusal Alan*. Hill Yayınları, İstanbul, 689-713.

Unpublished Thesis

Özgöl, S. (2009). *Türkiye’de Basın ve Demokrasi İlişkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Proceedings

Baydar, G. (2013). Gençlerin gündelik yaşamında sosyal medya. *Yeni Medya alışmaları I. Ulusal Kongresi Kongre Kitabı*. 7-8 Mayıs 2013, Kocaeli, 132-142.

Deniz, S. (1997). Divan Şiirinde Güzelin Sa Şekli. *Türk Kültüründe Ayrıntılar: Sa Düzenlemesi Uluslararası Konferansı*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi. 8-9 Aralık 1997, İstanbul.

EVALUATION PROCESS FOR MANUSCRIPTS

Articles

Akdeniz İİBF journal conducts ‘double blind review’ policy in which both the authors’ names of manuscripts sent to the journal and referees who evaluate these manuscripts are concealed. Manuscripts, which are sent to the journal, and are found worth passing on to the Editorial Board in the first month, are evaluated by at least two referees from the Referee Board in the next 6 weeks. If it is found necessary by the Editorial and the Publishing Board, the number of referees may be increased. Referees send their written remarks to the Editorial Board by assessing manuscripts according to scientific contribution, the way in which problematic of the topic is taken, citation of relevant literature, compatibility with the criteria of preparing a scientific article, (if possible) methods that are used in a field study and related data, and other criteria to which they attach importance.

The Editorial Board sends a copy of written remarks from referees to the author(s). Corrections suggested by referees are made by the author(s) within the next 6 weeks, and the manuscript is resent to referees to have referees’ opinion (following 2 weeks). The Publishing Board has the last word on all manuscripts which are considered for publication by referees. After being deemed publishable, manuscripts are put on the publication schedule of the journal; and the authors are notified of the final decision. Authors, which are notified that their manuscripts have been put on the publication schedule, are required to fill out the Copyright Transfer Form, and to sent it to the Journal Editorial Staff. Otherwise, manuscripts in question are not published.

Book Reviews and Evaluations, Case Studies, Reports, Stories about Scientific Activities etc.

Book reviews and evaluations, publication announcements and abstracts, post-scripts, evaluations, and remarks on an article written previously, relevant answers and replies to these answers may also take part in the Journal. In addition, along with case studies and reports, stories about scientific activities such as conferences and congresses may also be published. Manuscripts of this sort are published in the Journal by the consent of the Editorial Board.

Important Note: All manuscripts, which are sent to the Journal, are previewed by the Editorial Board. Manuscripts, which are irrelevant to the topic predetermined for Akdeniz İİBF Journal, or manuscripts, which fail to meet the scientific criteria for an article’s content and form, are refused by the desk before the referee review process begins, or else the Editorial Board may make recommendations for changes in manuscripts.